

Hardi Tamás – Hajdú Zoltán – Mezei István

Határok és városok a Kárpát-medencében

**MTA Regionális Kutatások Központja
Győr–Pécs**

**HATÁROK ÉS VÁROSOK
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN**

Hardi Tamás – Hajdú Zoltán – Mezei István

HATÁROK ÉS VÁROSOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

MTA RKK Győr–Pécs 2009

A kötet szerzői:
Hajdú Zoltán, Hardi Tamás, Mezei István,
Nagy Imre, Kugler József

Szerkesztő:
Hardi Tamás

Lektorok:
Lelkes Gábor
Pap Norbert

30.908

2009

26.864

A fejezetek szerzői:

- I. fejezet: Hardi Tamás
- II. fejezet: Hardi Tamás
- III. fejezet: Hajdú Zoltán
- IV. fejezet: Hajdú Zoltán
- V. fejezet: Hardi Tamás
- VI. fejezet: Hardi Tamás
- VII. fejezet: Mezei István
- VIII. fejezet: Mezei István
- IX. fejezet: Mezei István
- X. fejezet: Nagy Imre és Kugler József
- XI. fejezet: Hajdú Zoltán
- XII. fejezet: Hardi Tamás

A kötet megjelenését, valamint a kötet alapjául szolgáló kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram (OTKA) támogatta. A kutatás azonosítója és címe: 49065 sz. „A határ menti városok funkcióinak és vonzáskörzetének átalakulása a határok szerepének megváltozása, ill. az EU bővítés után a Kárpát-medencében”

ISBN 978-963-9899-08-7

© Szerzők 2009
© MTA RKK 2009

TARTALOM

Bevezető.....	9
---------------	---

I. FEJEZET

Az államhatár mint térbeli jelenség

1. A határok kutatása.....	11
2. A politikai határok definiálási problémái.....	14
2.1. A „frontier” és a „boundary” – a határzóna és a határvonal.....	15
2.2. A mentális határ.....	19
3. A határok funkciói és azok változása.....	23
4. A határtérség és a határon átnyúló mozgások.....	27
4.1. Határ menti térség–határrégió, határtérség–határon átnyúló régió.....	29
4.2. Az európai integráció szerepe a határtérségek jövőjében.....	31
4.3. A határon átnyúló mozgások, interakciók.....	33

II. FEJEZET

Városhálózat, vonzáskörzet és a határ

1. Városhálózat és a határ.....	39
2. A vonzáskörzet és az államhatár.....	42
3. Sajátos várostípusok a határok mentén.....	46

III. FEJEZET

Az államok, a szomszédsági környezet és a fővárosok átalakulása a Kárpát-medencében a modernizáció időszakában

1. Bevezetés.....	53
2. A Kárpát-medence téruralmi és államtörténeti folyamatainak általános sajátosságai a magyar honfoglalás előtt.....	54
3. A „magyar korszak” államfejlődésének forduló-pontjai 1867-ig.....	56
3.1. Az államtér és a belső területi struktúrák változásai 1526-ig, a független magyar állam bukásáig.....	59
3.2. A megosztott államtér problémái, 1526–1699.....	63
3.3. A Habsburg hatalmi térbe integrált magyar államtér (1686–1867).....	64
3.4. Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint modernizációs keret.....	67
4. A szétszabdalt medence államfejlődése.....	71
4.1. A szétesés bizonytalansága (1918–1920).....	71
4.2. Nemzetközileg legitimált struktúra 1920–1938.....	72
4.3. Az ideiglenes, részleges újjárendezés részbeni nagyhatalmi garanciákkal.....	75
4.4. A „lebegés” bizonytalanságai (1944–1947).....	75
4.5. A szétagolt Kárpát-medence a megosztott Európában.....	76
4.6. A Kárpát-medence új állami struktúrája 1991 után.....	77
5. Összegzés.....	80

IV. FEJEZET

Városok és a közigazgatási terület-szervezés a Kárpát-medencében az I. világháború utáni időszakról az Európai Unióig

1. Bevezetés.....	83
2. Kisállami berendezkedés és közigazgatási területszervezés a két világháború közötti időszakban.....	87
2.1. Magyarország.....	89
2.2. Ausztria.....	94
2.3. Csehszlovákia.....	95
2.4. Románia.....	98
2.5. Jugoszlávia.....	99
3. A hidegháborús időszak és az államszocialista korszak.....	100
3.1. A hidegháborús, független Ausztria Burgenlandja.....	100
3.2. Közigazgatási területszervezés és város az államszocialista Magyarországon.....	101
3.3. Csehszlovákia.....	106
3.4. Jugoszlávia.....	107
3.5. Románia.....	109
3.6. Szovjetunió.....	113
4. A rendszerváltások utáni folyamatok.....	114
4.1. Magyarország.....	118
4.2. Ausztria.....	119
4.3. Szlovákia.....	121
4.4. Ukrajna.....	122
4.5. Románia.....	123
4.6. Jugoszlávia: véres összeomlás, elkülönült utódállami fejlődési utak.....	125
5. Összegzés.....	129

V. FEJEZET

Határváltozások és a határ menti városok a Kárpát-medencében a 20. században

1. A határok kijelölésének elvi háttere.....	133
2. A határ menti térségek életének rendezése.....	138
3. A határ menti városok helyzetének átalakulása.....	140

VI. FEJEZET

A városok átalakulása

1. A fővárosok helyzete.....	147
1.1. Határon átnyúló, fővárosi–metropolisz térség (Bécs–Pozsony–Budapest).....	152
2. A városállomány átalakulása a lakosság szám alapján a 20. században.....	157

VII. FEJEZET

Szlovákia határ menti városai

1. Bevezetés.....	169
2. A Felvidék városai 1918 előtt.....	170
2.1. A Felvidék városai népesség szerint	173
2.2. A Felvidék városai nemzetiségi összetétel szerint.....	174
2.3. A Felvidék városai a kereső népesség összetétele szerint	177
3. Szlovákia településrendszere	179
3.1. Szlovákia városállománya	186
4. A (cseh)szlovák honfoglalás fontosabb lépései.....	188
4.1. A népszámlálás mint a statisztikai szlovákosítás eszköze.....	188
4.2. A városok mint a szlovákosítás fellegvárai	190
4.3. A főváros kiválasztása.....	193
5. A (cseh)szlovák városépítés.....	197
5.1. A városok mint az ipar fellegvárai	197
6. Szlovákia városai 1993 után.....	201
6.1. A közigazgatás mint városhálózatot szervező rendszer.....	205
6.2. A közlekedési rendszer és a városhálózat kapcsolata.....	207
6.3. A gazdaság városfejlesztő szerepe	209
6.4. Az oktatás mint városfejlesztő tényező.....	211
7. Városok a magyar–szlovák határ mentén.....	211

VIII. FEJEZET

Városok Kárpátalján

1. Bevezetés.....	217
2. A városfejlődés Ukrajna mai területén.....	220
3. Városok a mai Ukrajnában	229
4. A városok területi tagolódása.....	232
5. Kárpátalja városai	237

IX. FEJEZET

Városok a magyar–román határ mentén

1. Bevezetés.....	239
2. Az elcsatolt városok a román erőterben.....	243

X. FEJEZET

A vajdasági városok szerepe a szerb–magyar és a szerb–román határ menti kapcsolatok erősítésében (kiépítésében)

1. A szerb–magyar–román határ mente	249
2. A Vajdaság település- és városhálózata	252
3. A szerb–magyar határ menti kapcsolatok a kilencvenes évektől	257
4. A román–szerb kapcsolatok	260
5. Összegzés.....	262

XI. FEJEZET

Államhatár-változások és városfejlődés a mai magyar–horvát és a magyar–szlovén határ térségében

1. Bevezetés.....	267
2. Történeti földrajzi háttér: a határtérség uralmi viszonyainak folyamatos változásai	269
3. „Határterületi viták” a modernizáció időszakában.....	278
3.1. A Határőrvidék körüli viták.....	278
3.2. A Répás-kerület ügye.....	279
3.3. A Muraköz problematikája.....	280
4. Városfejlődés a dualizmus időszakában.....	281
5. Városfejlődés a két világháború közötti időszakban.....	288
6. Az államszocialista korszak sajátosságai	291
7. A rendszerváltások után	298
7.1. A szlovéniai szakasz.....	299
7.2. A magyar–horvát határszakasz	303
8. Összegzés.....	309

XII. FEJEZET

Határon átnyúló ingázás, munkavállalás egy magyar–osztrák és szlovák–magyar példán keresztül

1. Bevezetés.....	313
2. A határon átnyúló ingázás.....	314
3. A határon átnyúló ingázás és a helyi munkaerőpiac.....	318
4. Munkaügyi együttműködések Ausztriával.....	320
5. A határ mentén élők az osztrák munkahelyeken.....	322
6. Az ingázás területi irányjai.....	325
7. A munkavállalók jellemzői.....	329
7.1. Engedéllyel és engedély nélkül munkát vállalók megoszlása ...	329
7.2. Motivációk.....	332
7.3. Az ausztriai munkahely megtalálása	334
7.4. Nehézségek, diszkrimináció.....	335
8. Az ingázó munkavállalás a szlovák–magyar határtérségben	337
8.1. A munkaügyi kapcsolatok története	341
9. Összegzés.....	342

XIII. FEJEZET

Határ menti városaink helyzete a 21. század elején

1. A településhálózat és a határ mentiség kapcsolódása.....	347
2. Határon átnyúló városi vonzáskörzetek, városi kapcsolatok.....	353
3. Összefoglalva	360
<i>Irodalomjegyzék.....</i>	<i>361</i>

BEVEZETŐ

A Kárpát-medence nyolc országából 2007-ben immáron öt állam az Európai Unió tagja, s várható, hogy középtávon hatodikként Horvátország is a Közösség tagjává válik. Ez a tény a határon átnyúló kapcsolataink újragondolását sürgeti, hiszen a határok átjárhatóságának változása sok esetben új helyzetet teremt, új folyamatokat indít el határtérségeinkben. Sokat beszélünk, gondolkodunk arról, hogy visszaállhat-e a régi rend, újraéledhetnek-e azok a kapcsolatok, amelyek a 20. század világégései, az államhatárok, államterületek át- és újrarajzolásával megszakadtak.

Európán belül különleges hely a Kárpát-medence, amely kötetünk témájának földrajzi kereteit adja. A benne élők egy része a létezését is tagadja, míg a magyar földrajztudomány vizsgálatainak alapvető egysége, bár lehatárolása szakmai viták tárgya. 1920 óta több ország is osztozik ezen a területen, megváltoztatva egy töténelmileg kialakult területi rendszert. Az új államok között lévő politikai feszültségek a területi rendszerek fejlesztésére is hatással voltak. Etnikai, stratégia, nemzetállam építési okokra vezethető vissza egyes városok, térségek fejlesztésének erőltetése vagy visszafogása, a közigazgatási rendszerek átalakítása.

Kötetünk a városállomány, a városhálózat átalakulását követi nyomon. Vizsgálataink elsősorban arra irányulnak, hogy az újonnan meghúzott államhatárok hogyan befolyásolták a városállomány fejlődését, milyen területi konzekvenciákkal jártak egy-egy térség városállományának átalakulásában. Külön ki kell emelnünk a határ menti városok sorsát, amelyekre a leginkább hatással bír az államhatár jelenléte. Így két alapvető térbeli elemmel foglalkozunk: az államhatárral és a várossal. E kettő viszonyát elemezzük, elméleti, s a Kárpát-medencére vetítve empirikus értelemben.

Munkánk során a jelenből és a jövőből indultunk ki, inspirálónk az egyre átjárhatóbb államhatár és az uniós integráció volt. Gondolhatjuk, visszaállhatnak a hagyományos város–faluk és város–város kapcsolatok a Kárpát-medencében. Kérdés azonban, hogy a jelenlegi városállományunk mennyiben különbözik a huszadik század elejétől, milyen átalakulások mentek végbe az elmúlt időszakban, s egyáltalán, a határsorompók felhúzása megszüntette-e határaink elválasztó szerepét? Jelenleg, az uniós csatlakozás után négy évvel, s

a schengeni határrend bevezetése után egy évvel úgy látjuk, hogy a határtérségek az átjárhatóság ellenére továbbra is különleges területek maradnak. Városállományunk országoként eltérő fejlődésen ment át, ma már elkülönült rendszerekre tagolódik. Sokminden megmaradt azonban az alapvető rendszerekből: a nagyvárosok, kisvárosok viszonya, a nagyvárosok eloszlása. Számos újdonság is keletkezett: az iparvárosok, ipari tengelyek fejlődése, az urbanizáció, a városok lakosságának átalakuló etnikai összetétele. Tehát a határtérségekben sem várhatunk egy általános „újraegyesülést”, főleg nem olyan tartalommal, mint ami száz évvel ezelőtt jellemezte városaink térbeli kapcsolatait. Egyes határszakaszokon ugyanakkor kialakulnak új kapcsolatok, helyreállnak egyes régi térbeli struktúrák, ha erre kedvezőek a körülmények, néhol közös agglomerációk, szuburbán-elővárosi térségek jönnek létre, megindul a határon átnyúló ingázás, miközben másutt a „határ mente” továbbra is perifériát, a fejlődésből kimaradt, elzárt területet jelent. Amit remélhetünk, hogy állampolgárságtól, etnikai hovatartozástól függetlenül kitágul számunkra a tér, s ismét „otthon” lehetünk a határ bármelyik oldalán.

Munkánkkal hozzá kívántunk járulni azoknak a problémáknak a tisztázásához, amelyeket a történelmi Magyarország, mint politikai, térbeli egység szétdarabolása okozott. Ezek nem feltétlenül Trianonban kezdődtek, hanem egy folyamat tragikus végkifejletének tekinthetők. Hatásuk mind a mai napig jelen van valamennyi államban, s a köztük létező kapcsolatokban is. A problémák negligálása leglább annyira káros, mint fetisizálásuk. Kutatásunk e problémák egy szeletének tisztázását akarja szolgálni, ezzel is hozzájárulva a közös fejlődés lehetőségéhez, nem feledve nemzeti szempontjainkat, de megértve a szomszédos nemzetek szemléletmódját is.

Külön köszönetet kell mondanunk az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogram) anyagi támogatásáért, amellyel kutatásunkat, s kötetünk megjelentetését elősegítette.

Győr, 2009. január

A kutató kollektíva nevében: Hardi Tamás

I. FEJEZET

AZ ÁLLAMHATÁR MINT TÉRBELI JELENSÉG

1. A határok kutatása

Európa történelmi öröksége, hogy területét viszonylag kis területű államok határai osztják fel. Napjaink nemzetállami határai alapvetően modern jelenségnek mondhatók, hiszen a nemzetállamok létehez kötődnek, így a 18–19. századtól beszélhetünk a mai értelemben róluk. Az egységes *nemzeti eszme*, a *nemzetállamok* kialakulásával különleges jelentőséget kaptak az államot a többi államtól elválasztó határok, amelyek a központi hatalom szuverenitásának alapvető pilléreivé, valamint a nemzethez való tartozás egyik szimbólumává, térbeli megjelenésévé fejlődtek, s alakultak a mai értelemben vett államhatárokká. A központosított államhatalom az országok térszerkezetét is a saját képére formálta, s így általában – ha nem is minden esetben – a határok menti térségek perifériává váltak az országok központi területeihez képest. A határok állam- és nemzetformáló szerepének felerősödésével a földrajzi gondolkodók figyelme is ebbe az irányba fordult, s a 19. sz. végétől kezdve több politikai földrajzi iskola egyik központi témájává vált (pl. *Ratzel* 1897; 1904; *Ancel* 1936–1945; *Guichonnet–Raffestin*; 1974; *Prescott* 1987; *Mackinder* 1999). Tevékenységük elsősorban a határok kifejlődésére, változásaira, valamint az állam és a nemzet létre gyakorolt hatásaira terjedt ki.

A második világháború utáni időszakban a szocialista tábor országaiban a politikai földrajz, s ezen belül a határok kérdése is a nem kívánatos kutatási területek közé tartozott. Európa nyugati felén ebben az időszakban az egységesülő térség egyik jelentős problémájává vált a határ menti periférikus területek fejlesztése, mivel azok az integráció egyik erős gátjává váltak, mintegy „szakadásokat” okoztak a közös térben (*Courlet* 1988). Eleve, a háború utáni Európa fontos eszmei áramlatává vált az államok integrációja, amely a kontinens államainak politikai és gazdasági egységesülését, az elválasztó határok fokozatos leépítését célozta (*Lőrinczné Bencze* 2008). A politikai integráció sürgetői tanultak a 20. század első felének háborúiból, s úgy vélték, hogy a nemzetállam idejétmúlt kate-

gória, s így annak határa is leépítendő. A gazdasági egységülés is a vámhatárok, gazdasági korlátok elválasztó szerepének csökkentését kívánta. Az államhatárok politikai és gazdasági elválasztó szerepe tehát az integráció egyik fő korlátjának bizonyult. Az államok egységes területi fejlődésében kézzelfogható problémát jelentettek a századok során kialakult periférikus határtérségek, amelyek így az egységülés gátjává váltak. Ugyanakkor világossá vált, hogy a határok intézményének egyszerű eltörlése nem a kívánt eredményt hozza, nem a nemzetállami rendszerek egyszerű összeolvadását eredményezi, hanem a káros hatások kiküszöbölése érdekében azt csak lépésenként, fejlesztésekkel alátámasztva lehet véghez vinni. A kutatások így inkább a gyakorlat felé fordultak, s egyre nagyobb hangsúlyt kapott a határ menti területek vizsgálata, s ezen belül, elsősorban a nyolcvanas években az EK kezdeményezéseinek köszönhetően a határon átnyúló együttműködések elméleti és gyakorlati vizsgálata (Ratti 1993).

Az unió keleti irányú bővítése az államhatárok szempontjából egy súlyához mérten nem eléggé értékelt újdonságot hozott az egységülés szempontjából. A rendszerváltó országok csatlakozása a nemzetállam-építés korszakát hozta el újra az EU falain belülre. Ebben a térségben a nyugat-európai „egységesülő” nemzetállam építéssel szemben a nagy birodalmak (Osztrák–Magyar Monarchia, Török Birodalom) szétbontásával jöttek létre nemzetállamok (Szűcs 1974), amelyek a szocializmus idején szintén nagyon erős központi irányítás alatt építették ki térszerkezetüket viszonylag új, az első és a második világháború után keletkezett határaik között egy olyan korban, amikor Nyugat-Európa már az egységülés felé indult. A rendszerváltás utáni időszak, a föderatív jellegű államok (Csehszlovákia és Jugoszlávia) széthullása, helyükön az új államok keletkezése, a többi államban a sok évig elfojtott nacionalizmus újraébredése pedig egy nemzetállam-építő új korszakot hozott magával. Ez a jelenség érdekesen, néha ellentmondásosan ötvöződik napjainkban az uniós tagság diktálta egységüléssel. Határaink, határtérségeink helyzetének, fejlődésének megítélésekor azonban figyelembe kell vennünk ezt az ellentmondást. Úgy tűnik, az integráció élménye és előnyeinek tudatosulása mellett egyre erősödnek a nemzetállami reflexek, amelyek a határtérségek helyzetét is befolyásolhatják.

A határ menti térségek kutatása Magyarországon már a nyolcvanas évek elején megkezdődött (Tóth–Csatári 1983; Erdősi 1988; Rechnitzer 1990), de a téma igazi népszerűsége csak a rendszerváltás után következett be, mikor a megnyíló határok, az önkormányzati rendszer

bevezetése megteremtette a területi szereplők, önkormányzatok, intézmények, civil szervezetek határon átnyúló kapcsolatainak önálló kezdeményezésű és szervezésű kialakítását. Így a kapcsolatok számának fejlődésével, s az EU támogatási elveinek megjelenésével a hazai kutatók figyelmének a középpontjába is került ez a téma (Ruttikay 1995, Golobics 1996, Nárai–Rechnitzer 1999; Szónokyné Ancsin 1999).

A határok liberalizálásának folyamata felerősíti azt az igényt, hogy megismerjük az ezzel együtt járó pozitív vagy negatív hatásokat. „Az elválasztó korlátok és a határok természetesen kritikus, de gyakran alábecsült szerepet játszanak a térbeli és a társadalmi-gazdasági fejlődés során, pedig a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a korlátok lebontása alapvető hatást fejt ki egy régió vagy egy nemzet fejlődésében” (Batten–Johansson 1991).

Prescott (1987, 159–174) szerint a határra vonatkozó földrajzi szempontú kutatások fő irányai az alábbiakat ölelik fel: 1) a határ mint a kultúrtáj eleme, 2) az államhatár által a határtérségre és a gazdasági tevékenységre gyakorolt hatások, 3) a határ hatása a határ mentén élők attitűdjeire, 4) a határ állami politikára gyakorolt hatása.

A földrajz és a regionális tudomány számára a határ bonyolult térbeli elem. A földrajzi kutatásban a határok fejlődését és állapotát háromféle nézőpontból vizsgálhatjuk:

A definiálás, a határ kijelölésének módja, szemlélete, a határ fizikai megjelenése. Ide sorolhatjuk a határok keletkezésével, megállapításával és változásával foglalkozó irodalmat. Részben a határok fizikai megjelenésével, értelmezésével foglalkozó kutatásokat, amelyek a határokat a fizikai megjelenésük szerint csoportosítják: mesterséges és természetes határok, a határ eredetét a mentális megjelenésben kutatók munkáit.

A második megközelítés lényege a határok térbeli változásának vizsgálata: milyen akaratok, érdekek vezetnek egyes határvonalak megváltozásához, milyen konfliktusok születnek, születhetnek a határok pozícióiból.

Harmadszor a határok funkcióinak vizsgálata is egy megközelítési forma. Ez esetben a határ jellemzői erősen összefüggenek az adott államok helyzetével, az állam akaratával, mivel az államhatár funkcióit minden esetben a lehatárolt állam szabja meg.

E három aspektus vizsgálatát két logikai irányból folytathatjuk: egyrészt lényeges elem a földrajzi jellemzők (természeti, társadalmi) hatása a határ megjelenésére, a fent leírt három aspektus szerinti változására, másrészt alapvető vizsgálati irány a különböző fejlődésű határok hatásának vizsgálata az általa elválasztott területekre.

2. A politikai határok definiálási problémái

A nemzetközi jogban a modern államhatár fogalma egyszerű. „Az államhatár az a vonal, illetve sík, amely az adott állam területét elválasztja más államok területétől, illetve a *res communis omnium usus* [közösen használt területek] természetű területektől és térségektől.” (Bruhács 1999, 81) Az állam területe azonban a felette levő légtérre és a Föld alatta elhelyezkedő darabjára is kiterjed, így valójában egy gömbcikket alkot, így az állam elméleti határa ennek a gömbcikknek a palástja. Az államhatárokat az államok közötti szerződéses alapján térképi módszerrel, delimitációval állapítják meg, majd a terepi kijelöléssel, a demarkációval rögzítik.

Az alábbiakban az államok és népcsoportok közötti határok számos aspektusával kívánunk foglalkozni, így megkülönböztetjük, s bemutatjuk a fizikai térben létező államhatárt és az emberi tudatban kialakult mentális határt (1.1. táblázat).

1.1. táblázat: A vizsgált térbeli határok rendszere

Fizikai határ		Mentális határ
<i>Frontier (határzóna)</i>	<i>Boundary (határvonal)</i>	
Politikai	Szárazföldi vagy	Területi identitás:
Népesedési	tengeri	„mi” és „ők” határa
Vallási, kulturális	Természetes vagy mesterséges	Mental map: a különböző szinten ismert területek határa

Forrás: Saját szerkesztés.

Szükségesnek tartjuk a vizsgálati körbe bevonnunk a mentális határt is. A mentális határ jelentőségét az adja, hogy kialakult államhatáraink nem csak a térszerkezetet, az infrastruktúrát alakították nemzetállamivá, hanem térbeli gondolkodásunkat is. Hiába tűnnek el az elválasztó falak, elsősorban a saját országunkhoz tartozó teret használjuk, amikor mindennapi tevékenységeinket szervezzük, a másik oldalon akárhogy is nézzük, vendégek vagyunk, annak jelenségeivel szemben sokkal több előítélettel, s kevesebb tudással rendelkezünk, mint a saját térségünkével szemben. Minden jóakarató kezdeményezés mellett ez még sokáig így marad, amire számos dolog napjainkban még rá is erősít.

2.1. A „frontier” és a „boundary” – a határzóna és a határvonal

A határok földrajzi értelmezésével foglalkozó irodalom központi kérdésként kezeli a két fogalom, a „frontier” és a „boundary” megkülönböztetését (Guichonnet–Raffestin 1974; Prescott 1987; Taylor 1993), míg mások a „határ” fogalmának valamely altípusát látják benne (Ratti 1993; Nemes Nagy 1998). A mai magyar nyelvben a határ fogalmára tulajdonképpen csak egy szavunk van: a „határ”. A régi magyar nyelvből közismert a *gyepű* szó, az a fogalom, amelyről tudjuk, hogy a mai értelemben vett határvonaltól különböző lakatlan sávot jelent, amely végeredményben határként funkcionált. Mai szavunk semmi esetre sem tudná visszaadni azt a különbséget, amelyet az alcímben jelzett és a határokról szóló irodalomban használt két szó fejez ki: „frontier – boundary”. Gyepű szavunk újbóli bevezetése a köz- vagy szaknyelvbe sem pótolná ezt a nyelvi hiányosságot, mivel az angol nyelvben a „frontier” ennél lényegesen több irányú jelentéstartalommal bír (éppen ezért jelen alfejezetben az angol szót használjuk). A szó latin eredetű, az angolba bejutott szóval szinte azonos hangalakú francia „frontière” és a spanyol „frontera” ugyanúgy a határra vonatkozó általános kifejezés, mint a magyar határ (bár létezik mind az angol, mind a latin nyelvekben a „limit” szó is, de témánk szempontjából ennek jelentése mindenhol túl általános, túlságosan átvitt értelmű). Az angolhoz hasonlóan az olasz nyelv választja még külön a „frontiera” szó jelentését (legalábbis részben) az államhatárra vonatkozó „confine” szótól.

A szakmai terminológia számára tehát jelenleg az angol szavak adják meg a legárnyaltabb kifejezési lehetőséget. A „frontier” egy határzónát jelöl, fő jellemzője, hogy egy, az elhatárolt területtől *kifelé* orientált, a térben terjedő homlokkal, míg a „boundary” egy határvonal, ami inkább befelé orientált. A „boundary” tehát az elválasztás meghatározott vonala, míg a „frontier” egy kontaktus zóna (Taylor 1993). Prescott (1987) hangsúlyozza, hogy létezik elválasztó és összekötő típusú frontier zóna. Az államok mindig keresték az olyan határokat, amelyek a szomszédaikkal szemben védelmi lehetőségeket biztosítanak, de ugyanakkor léteznek olyan frontier zónák is, amelyek vonzó erőforrásokkal rendelkeznek vagy könnyen átjárhatóak, így kapcsolatot teremtettek az elválasztott politikai csoportok, entitások között (a kapcsolat tartalma lehetett kereskedelem, sarc fizetése, migráció vagy konfliktus is). A „frontier” jelentése egy eltérő minőség, nem a határvonal jelentésű „boundary” szinonimája.

A frontier-t már csak mint történelmi fogalmat használjuk (Guichonnet–Raffestin 1974; Prescott 1987; Taylor 1993). Ebben az értelemben frontierként a terjeszkedő birodalmak külső határait nevezik meg, amelyek világrendszereket, egy létező világrendet választottak külön a „rend nélküli” világtól. Világbirodalmat választottak el egy másik világbirodalomtól, a határos kisméretű államoktól vagy népcsoportoktól. Tehát csak nagy rendszerek, birodalmak lehatárolására használják a frontier fogalmát. Ezek mintegy „izobárként” vették körbe a központi területek körül húzódó gyenge birodalmi perifériákat, semmi közük nem volt valamely „nemzeti” területhez. Elválasztó szerepük nemcsak térbeli, hanem „időbeli” is volt, hiszen a korabeli civilizáció magas fokán álló területeket a legtöbb esetben nem más államoktól szeparálták el, hanem a civilizálatlan világtól, a barbároktól, s így mintegy folyamatos „frontier” teljesítettek szolgálatot (Guichonnet–Raffestin 1974). A birodalmak a védelmi vonal ideális kialakítására törekedtek, így ezek a vonalak részben térben is változtak, részben jelentős védelmi berendezéseket alakítottak ki (Kínai Nagy Fal, Limes, Traianus Fala), amelyek a frontier részét képezték, a perifériák katonai felvonulási területek voltak (lásd a pannóniai katonai táborok nyomait). A magyar *gyepű*-n belül is ismert a *gyepűvonal* és a *gyepűkapu* fogalma, amely a gyepű külső peremén a katonai védvonalat és az átkelés helyeit jelentette, míg a *gyepűelve* a vonalon túli, külső, lakatlan terület volt (Sallai 2001). Taylor (1993) hasonló hódító birodalmi határzónaként írja le az imperialista birodalmak hódításainak korabeli határait Amerikában, Ausztráliában, Észak- és Dél-Afrikában Északnyugat-Indiában és Oroszország ázsiai részén. A frontier megszűnt létezni, mikor kialakult az egységes világrend a 20. század elején, s ma már csak mint történelmi fogalmat emlegethetjük.

Prescott (1987) a fogalom színesebb, kifinomultabb magyarázatát adja, nem feltétlenül államok külső hataraként értelmezi azt, hanem frontier húzódhat egy államon belül is: tehát vonatkozhat politikai választóvonalra két állam között (bizonyos feltételek között), másrészt egy országon belül a benépesült és a lakatlan terület határát jelöli.

A *politikai frontier* a szomszédos államokat és földrajzi érdekeltségeket választotta el egymástól. Fő jellemzői a helyzete, fizikai jellemzői voltak, amelyek elsősorban a szomszédos országok attitűdjével, politikájával függtek össze. Döntő befolyása volt a kulturális nagyrégiók kiterjedésére (pl. a római és bizánci kulturális hatásokat Európában vagy az egykori gyarmatok kulturális elkötelezettségét). Ezek a frontierek általában az általuk lehatárolt területnél gazdasá-

gílag kevésbé fejlettek voltak, mivel a belső területek kielégítették a gazdasági szereplők igényeit, s nem kívántak a periférikus területek felé terjeszkedni vagy erőforrásait kihasználni.

A frontier területeken olyan politikai szervezetek jönnek létre, amelyek a körülhatárolt terület egységét hivatottak védeni. Ezek a határvédelmi felvonulási területek pl. Pannónia de még inkább Dácia a Római Birodalom esetében; a puffer államok, amelyek két erős hatalom közötti területen azért jönnek létre, hogy a szomszédok csökkentsék a közvetlen konfliktus veszélyét; a befolyási és érdekeltségi övezetek általában kétoldalú szerződések eredményeként alakultak ki. Prinz Gyula (*Prinz é.n.*) három határörvidék típust különböztet meg. Magyarországon: a „Külső-Magyarország” afféle gyepű, tehát használatlan terület; másik két típus a német „Grenzmark” és a szláv „Kraina”. A német Grenzmarkot az örvidék és határbánság alakban a magyarság is ismerte: már Szent István alapított határispánságokat (*Sallai 2001*). Hatalmának teljében egész láncolat létezett belőlük, de a magyarság csak csekély mértékben népesítette be azokat. A német változat egy évszázadi, szekuláris homlokkal, amelynek célja a földszerzés, előrenyomulás. A magyar változat politikai és katonai szerepű volt. A szláv kraina-típusú benépesedés határon túli területekre történő kitelepülés, általában gyéren lakott területekre (ilyen a moldvai csángók szállásterületének benépesülése is). Érdekes megjegyezni, hogy feltehetően történelmi léptékű kiváltságaiknak és különállásuknak köszönhetően ezeken a határörvidékeken maradt meg egy erős regionális identitástudat, amelyhez még a más, határtérségekben letelepített, bizonyos önállósággal rendelkező népcsoportok identitása fogható (pl. erdélyi szászok).

A politikai frontierek fejlődésére általában jellemző, hogy a széles frontier zóna kezdetben használaton kívüli erdős, mocsaras vagy parlagon hagyott terület. Az egyes államok természetesen területüket növelendő egyre inkább belakják ezt a sávot, így az egyre inkább keskenyedik, a használaton kívüli terület egyre inkább használatba kerül, s az elválasztó frontierek helyébe kontakt zónák kerülnek. A szomszédos államok ilyen jellegű terjeszkedése területi vitákat von maga után, s szükségessé teszi az elválasztó határ pontos definiálását. Erre példa a magyar gyepűrendszer átalakulása a 11–13. század során. Létrejötték a határvármegyék, betelepítették a gyepűelvét (ör és lövő községek). E változások után születtek az első határ- és békeszerződések 1225-ben Grazban és 1254-ben Pozsonyban (*Sallai 2001*).

Prescott (1987) megkülönbözteti még az országon belüli ún. *népese-dési határt*, amely *elsődleges* formájában akkor jelenik meg, amikor

egy állam újonnan népesít be lakatlan területeket, ezáltal az autoritását fokozatosan kiterjesztve. Eerre klasszikus példa Észak-Amerika benépesülése. A frontier vándorlása a kontinensen keletről nyugatra sokat foglalkoztatta a történelmi és politikai földrajzzal foglalkozó szakembereket. Megállapítást nyert, hogy helyzetének mérésére nem lehet alkalmas a mindenkori népsűrűség mérése, sokkal inkább a politikai és gazdasági szervezetek jelenléte, az adminisztráció megtelepedése, a bányaadégyek kiadása, a földek birtokviszonyainak rendezése, az adóztatás (Prescott 1987) (Ratzel [1897] is utal erre a folyamatra, mint a kultúrállam kialakulására). A másodlagos népesedési határ a korlátozott gazdasági aktivitással társult alacsony népsűrűséggel jellemezhető területekhez köthető. Ilyen másodlagos népesedési határokkal olyan országok esetében találkozhatunk, amelyeknek jelentős része esik a sivatagi éghajlati területre vagy a hideg, illetve forró éghajlati övekre.

A frontier tehát nem a határ egy funkcionális típusa (mint pl. Ratzel okfejtését követve gondolnánk), hanem egy különálló jelenség, amely történelmi léptékű befolyási övezetekre osztotta a földrajzi teret. Nagy birodalmi, kulturális központok terjeszkedésének határát jelentette, s mozgásban volt mindaddig, míg az erőviszonyok alakulása megállásra nem kényszerítette. Végső soron alapjául szolgált a nemzeti államhatárok (boundary) kialakulásának, mivel azok a frontieren belüli delimitációval születtek.

Az államhatár fogalma a frontiertől eltérően elválasztó politikai vonalat jelent, amelyet földrajzilag pontos delimitációval (elméleti kijelöléssel) és a terepen demarkációval (terepi, fizikai kijelöléssel) állapítottak meg, s a szomszédos államok kölcsönösen elfogadtak.

Létrejöttét tekintve a klasszikus fejlődési vonal az egykori frontier sáv elkeskenyedése során a szomszédos államok viták árán vagy anélkül elvégzik a delimitáció és a demarkáció procedúráját, így rögzítik az egykori frontieren belül a pontos államhatárt. Európa középső és délkeleti részén ilyen határnak tekinthető pl. a cseh-német határ, amely a szuverén Csehszlovákia megszületésekor jött létre, tehát a versailles-i béketárgyalások során. Megállapításakor a hangsúly a történelmi határok elvén volt (Cholnoky 1920). A határ visszavezethető a középkori birodalmi határokig. Hasonló példaként említhetjük az Al-Duna vonalát követő bolgár-román határt (Printz é.n.), ahol a frontier átalakulása időben hozzánk lényegesen közelebb esik. Ezeknek a határoknak a nagy része hosszú történelmi múltra tekint vissza. A Római Birodalom, Nagy Károly Birodalma egyértelműen a Dunával zárta le keleti határait (időszakos hódítá-

sokat nem számítva – pl. Traianus császár dáciai hódításai). A Török Birodalom többször, s hosszabb időszakokra átlépte a Duna vonalát (Magyarország meghódítása vagy Románia alávetése, a fanarióták uralma), de csak a Dunától délre eső területek váltak tartósan a birodalom integráns részévé. Hasonlóan a Duna volt a határa a Habsburg Birodalomnak, valamint az Orosz Birodalom balkáni törekvéseinek is. Négy hatalom érdekei ütköztek itt össze: az orosz, az osztrák, a német és a török érdekek. Az önállóságukat elnyert al-dunai államok (1859 – Románia elődje a Havasalföld és Moldova Egyesült Fejedelemség; 1878 – Szerbia; 1876, illetve 1908 – Bulgária) között állandósultak a területi viták, így azok hol az egyik, hol a másik nagyhatalom gyámsága alá kerültek. Területi kialakulásuk az első világháború után fejeződött be. Így tehát egykori birodalmi határok, frontierek fejlődtek államhatárrá, s maradtak meg a Duna mentén 470 km hosszán (*Breu* 1971).

2.2. A mentális határ

A térképen és a terepen pontosan kijelölhető határok mellett létezik egy teljesen más természetű határ, amely az egy területen élők fejében, szemléletében alakul ki lakóhelyük, országuk, nemzetük határaitól. Ez a határ nem minden esetben esik egybe a valóságban lévő határokkal, hanem attól különböző nagyságú teret foghat át. E mentális határ kialakításában nagy szerepe van az államnak és az állami propagandának. Az egyes ember természetszerűleg nem alkothat közvetlen képet a körülötte lévő világ teljességéről, csak az általa ismert területekről. A „teljes” világot csak az oktatáson, a médián keresztül ismeri meg, így azon keresztül tapasztalja meg lakóhelyének határait, ami belevésődik a tudatába. Így az iskolai földrajzoktatás, s főleg a használt térképek szemlélete, az általuk lefedett terület egy életre meghatározhatja a kialakított mentális határokat, amelyen kívül már „ők” élnek, s amelyen belül „mi” élünk. Az állam kulturális-oktatási politikája így, ha akarja, közvetlenül befolyásolhatja a tudati állam- és határképet, s ezen keresztül a politikai és nemzeti identitás vonatkoztatási területét. Az oktatás és propaganda változásával ez természetesen akár egy ember életében is változhat, bár – mint minden interiorizált kép – meglehetősen nehezen. E mentális határ jellemzői, s a kialakult identitások nagymértékben befolyásolják a határ másik oldalán élőkről kialakított képet, s a két csoport közti viszonyt (*Chamussy* 1997; *Poche* 1997).

A mentális határ fogalma alatt azt a képzeletbeli vonalat értjük, amely az egyes ember területi identitásának végső földrajzi pontjait köti össze, s amelyen belül élőket még a „mi” csoportjába, s a rajta kívül élőket az „ők” csoportjába sorol, tehát egy pszichikai távolság térbeli leképezése. Ezek a mentális határok tehát különböző földrajzi területi kategóriákhoz kötődhetnek, mint ahogy az emberi identitás is lehet lokális, regionális, nemzeti/állami stb. Ezeket a határokat kijelölheti a hagyomány (pl. valamely néprajzi csoport elterjedési területe vagy kontinentális méretekben az „európaiság”), a mesterséges adminisztratív beosztás (pl. megye, régió). Ezek a mentális határok át is alakulhatnak. Ilyen átalakulási folyamat, ha pl. egy város agglomerációjában élő népesség egyre inkább az adott városban élőkhez sorolja magát, hiszen feltehetően onnan költözött ki, s naponta oda jár dolgozni, bevásárolni stb. Ekkor a korábban különálló település, ha adminisztratív módon nem is, de a tudatban egyre inkább a város részévé válik, s egy harmadik helyen az ott lakók a városból származóknak vallják magukat. Nagyobb léptékben ilyen a politikai nemzet és a kulturális nemzet fontosságának változása. A szocializmus időszakában Magyarországon a hangsúly az oktatásban és a politikai életben a politikai nemzeten volt, míg a rendszer-váltás óta egyre nagyobb szerephez jut a kulturális nemzet, így a nemzeti identitás földrajzilag leírható határaként Magyarország államhatára mellett egyre nagyobb szerepet kaphat a magyarság szállásterületének határa a Magyarországon élők tudatában.

A mentális határoknak térbeli helyük mellett nagyon fontos jellemzőjük az erősségük. Tehát mentális határaink, területi identitásaink között lehetnek fontosak vagy kevésbé fontosak is: lehet pl. fontos a regionális tudat, de kevésbé fontos a lokális stb.

Egy mentális határ erősségét a határ két oldalán élők tudati távolsága befolyásolja. Két népcsoport, pl. a határ két oldalán élő lakosok csoportja között a tudati távolság elsősorban a saját csoportjukhoz való identitásuk erősségén keresztül vizsgálható. Ezen identítások közötti különbség, a társadalmi identitás különbözőségének öt meghatározója (Koomen 1988, 1992) szerint:

A megfigyelhető különbségek száma – csoportjellemzők – úm. nyelv, vallás, gazdasági helyzet és kultúra.

Homogenitás a saját csoportban. Minél homogénebb egy csoport, annál erősebb az asszimilációs effektus, s ezzel együtt jár az elkülönülés, az ellentét-effektus erőssége is.

A saját és a másik csoport nagysága. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy nem csupán a csoport nagysága az, ami az identításra hat, ha-

nem a csoport földrajzi elhelyezkedése is a másik csoporthoz képest. Ha a két csoport tagjai keverten helyezkednek el, akkor nagyobb az esély az asszimilációra a nagyobb csoporthoz.

A kooperáció és a verseny mértéke a két csoport között. Ha a csoportok funkcionálisan versenyben állnak egymással, a társadalmi identitás inkább nyomás alatt áll, mintha közös céljaik lennének. Ahol gazdasági, kulturális vagy társadalmi verseny vagy katonai szembenállás létezik, ott a társadalmi identitás nagyon megerősödik, s a sztereotípiák képződése magas szintet ér el. Amikor a nemzeti egység folytonosságának megszűnése fenyeget valamilyen módon, akkor az ellenállásra való hajlam növekszik. Így amikor egy csoport igényt formál egy területre az etnicitásra hivatkozva, a szemben álló csoport megerősödik. Tehát a társadalmi identitás egy olyan dolog, ami akkor fejlődik ki igazán, amikor fenyegetve van.

Tehát minél nagyobb identitásbeli különbségek mutathatók ki a mentális határ két oldalán elhelyezkedő csoportok között, annál erősebb, elválasztóbb lesz ez a határ. Ugyanakkor figyelemmel kell lenni arra is, hogy az ember különböző identitásai hierarchikus viszonyban állnak egymással, s – ezek, mint egy hagymát a héjai – veszik körbe a személyiséget. A hierarchia sorrendje gyakran változhat, aszerint, hogy kivel, mivel szemben kell definiálni magunkat. Így, amikor identitásunknak az a szelete emelkedik ki, amelyik a másik oldallal összeköt, akkor ez a tudati, mentális távolság csökken. Erre példa, ha pl. két, eltérő nemzetiségű, eltérő állampolgárságú, de azonos kultúrkörhöz vagy valláshoz tartozó, egy történeti tájon élő határ menti népcsoport körében a történelmi folyamatok miatt az állampolgári identitástudat fontossága erősödik, úgy a tudati távolság nő, míg a körülmények változásával előtérbe kerülhet a regionális vagy a vallási-kulturális identitástudat. Ezáltal a csoportok között a mentális határ elválasztó szerepe csökken.

A mentális határt eddig mint az identitás függvényét vizsgáltuk. A mentális határ vizsgálatának másik, nagyon fontos aspektusa a körülöttünk lévő világról és a benne élőkről szerzett ismereteink pontossága és mélysége. A körülöttünk lévő világról a tudatunkban képződő kép, a *mentális térkép* alapvető jellemzője, hogy az általunk jobban ismert, tehát elvileg a lakóhelyünkhöz közelebbi területekről pontosabb térkép alakul ki bennünk, míg attól távolodva egyre kevésbé részletes, mind gyakrabban hibás ez a térkép. Minél gyakrabban járunk egy területen, útvonalon, annál pontosabb képünk lesz róla. A távolabbi, nagyobb településeket általában kisebbnek, jellegtelenebbnek érezzük, helyzetüket a térben és egymáshoz vi-

szonyítva sem tudjuk meghatározni pontosan. Ez az alapvető helyzet aztán később, ismereteink bővülésével módosul, lakóhelyünk változtatása, napi közlekedési rutinunk módosítja azt. Egy terület, vagy földrajzi hely jellemzésekor, az ismertekhez kötődnek konkrét (kemény) jelzők, a kevésbé ismerteket általában csak sztereotípiákkal, puha jelzőkkel írjuk le.

A „mental map” jelentése egyrésztől egy kép, amely a tudatban létezik és segít a térbeli tájékozódásban. Ez a kép létrejöhet úgy is, hogy valaki emlékszik egy már látott térképre vagy születhet a valóságból leszűrt tapasztalatokból is. Gyakran, mint irányadó használatos a térben, de egyúttal segíti a memóriát abban is, hogy strukturálja és rendszerezze az ismereteket, hogy fantáziavilágot állítson össze, vagy hogy egyszerű térképeket készítsünk. Persze tudjuk, hogy a legtöbb ember nem képzelel el mentális képekben a teret, mikor tájékozik vagy útbaigazítást ad. A szó másik fő jelentésében egy fizikai eszközre utal, amely azt mutatja meg, hogy hogyan érzékelik az emberek a helyeket. Ebben az esetben a szó azokat a térképeket foglalja magába, amelyeket a megkérdezett alanyok hely-preferenciái alapján rajzolunk, mint *Gould* és *White* (1984). Bizonyos esetekben az alanyok saját maguk rajzolhatják le kognitív, vagy affektív képüket a környezetükről.

Ebben az értelemben a mentális határokat felfoghatjuk olyan izobár vonalaknak, amelyek a mentális térképünkön a különböző szinten ismert tereket és népcsoportokat határolják le.

A körülöttünk levő világ megismerését természetesen nem csak a távolság befolyásolhatja, hanem bármilyen más korlátozó tényező. Ezért a mentális térkép vizsgálatánál különleges helynek számíthat egy államhatár, amely mint az egységes teret szétválasztó elem, természetszerűleg módosítja az emberek tudatában kialakult térképzetet is. Vagyis egy államhatáron túli települést sokkal távolabbinak érzünk, mint azt, amelyik ugyanolyan távolságban van, de a mi oldalunkon. Ez a tudati távolság törvényszerűen módosul, ha a határ átjárhatóbbá válik, ismereteink bővíthetnek, a másik oldalt egyre inkább „belakjuk”, sajátunknak kezdjük érezni, de ennek a változásnak a mértéke és gyorsasága attól is függ, hogy az emberek mennyire hajlandók és képesek élni az új lehetőségekkel.

Munkánk témája szempontjából az vizsgálandó, hogy a politikai határ jelent-e egyben mentális határt is a két oldalon élő népesség számára, s ha igen, akkor milyen erősségűt. A kérdés első felére azt válaszolhatjuk, hogy a nemzetállami határok minden esetben mentális határt is kell, hogy jelentsenek. Egy új határ esetében a politikai

hatalom mindenképpen kialakítja a lakosság tudatában ezt a képzeletbeli vonalat, amely a másik hatalomtól elválasztja. Magyarország nagy részének elvesztése után a kis utódállam és a korábbi terület közötti különbség állandó hangsúlyozása megkezdte ennek a mentális határnak a kiépítését. Az erősséget illetően fontos az államhatár két oldalán élő csoportok közötti különbségek, versenyhelyzetek stb., a közös történelmi múlt, s nem utolsósorban politikai hatalom által generált különbségtétel. Újabb kérdés, hogy az adott államhatár mennyire tudta/tudja megakadályozni a bővebb ismeretek szerzését a másik oldalról.

3. A határok funkciói és azok változása

A határok definiálása és elemzése során leggyakrabban a határok funkcionális jellemzésével találkozunk (Ratti 1993; Nemes Nagy 1998). Legismertebb az általánosan használt *összeköt* és *elválaszt* szópár (Nárai-Rechnitzer 1999). A határ a szuverén állam meghatározásának alapvető fontosságú eleme, így a határ funkcionális jellegének alapvető befolyásolója az állam akarata lesz (Guichonnet-Raffestin 1974; Prescott 1987). Az állam akaratától eltérő funkcióváltozások eképpen már az állam normálistól eltérő működését jelzik. A volt szocialista államok a rendszerváltozás időszakában jutottak időlegesen olyan helyzetbe, amikor igazából nem sikerült az államhatár funkcióit ellenőrizni, a szocialista időszak forgalmához tervezett átkelőkön néha kaotikus állapotok uralkodtak. De ezek a jelenségek az állami lét átmeneti formájának, kialakulatlanságának következményei voltak.

Az államhatárok tehát funkciójukat tekintve az eltérő struktúrákat elválasztják egymástól, valamint az eltérő jellegű területek között összeköttetést teremtenek. Ezek a funkciók gyakorlatilag folyamatosan jelen vannak minden államhatár esetében (1.1. ábra), s hatásukat tekintve a határ lehet elválasztó, szűrő és nyitott jellegű.

Minden vonatkozó irodalomban megtalálható három funkcionális típusú államhatárt emelhetünk ki:

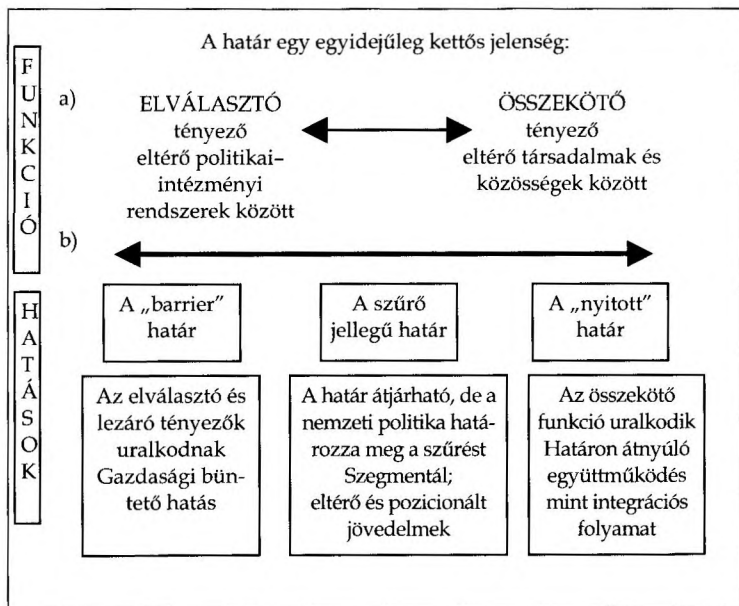
- A határ véd, elválaszt a külvilág számunkra káros, idegen jelenségeitől, tehát *barrier*-t alkot;
- Összeköt, mivel eltérő minőségű területeket fűz egybe, s a csere, a kommunikáció vonalává válik, ahol bizonyos javak felértékelődnek;

- A határnak minden esetben szűrő jellege is van, hiszen a szuverén hatalom számára nem kívánatos elemeket, jelenségeket távol tartja a határokon belüli területektől, s csak a kívánatos jelenségek, személyek és javak átjutását engedélyezi.

Guichonnet és Raffestin (1974) hasonló elvek szerint, de mégis másként osztotta fel a határ funkcióit. Értelmezésükben a határ három funkciója: a törvényességi, a fiskális és az ellenőrző funkció, majd ezek mellett bizonyos esetekben a határ katonai és ideológiai funkciója is felmerül.

A határ *törvényességi funkciója* politikai demarkációs vonalat jelent, amelyen belül érvényesül azon jogi intézmények és normák egysége, amelyek egy politikai közösség (társadalom) létét és tevékenységét irányítják. Voltaképpen a határok defunkcionalizálása esetén ez a funkció lesz az utolsó, amely fennmarad, hiszen e nélkül nem lehet értelmezni a jogi intézmények kompetenciáit.

1.1. ábra: A határ funkciói és hatásuk

Forrás: Ratti 1993.

A *fiskális funkció* hivatott a nemzeti (belső) piacok védelmére, a külföldről származó áruk behozatalának mennyiségi korlátozására, vagy vámok, illetékek formájában a megadóztatására. Ez hosszú ideig alapvető célja volt a határok létezésének, gondoljunk csak az államhatárokon kívül a tartományok, városok árumegállító vagy vámszedési jogára. A modern államban a határok e funkciója az idők során a gazdaságpolitika eszközei közé emelkedett, amelynek alkalmazására a legradikálisabb módon a protekcionizmus időszakában került sor. A „vámháborúk” voltak ennek a politikának a nyomásgyakorló vagy retorziós eszközei. Erre példa a 19. sz. végi francia–olasz vetélkedés. Napjainkban a kereskedelem liberalizálására irányuló törekvések igyekeznek visszaszorítani ezt a funkciót (pl. WTO, GATT, vámuniók, szabadkereskedelmi övezetek), bár a gazdasági nehézségek időszakaiban rendre felvetődik az elzárkózás lehetősége. Napjaink egyik fontos társadalmi jelensége, hogy a teljesen eltérő területekről jövő, s gyakran homlokegyenest különböző ideológiákat valló civil mozgalmak (szélsőbaltól a környezetvédőkön át a nacionalistákig) e liberalizálásban találják meg a közös ellenséget, s e körül alkotnak széles frontot, mint az megmutatkozott Seattle-ben, Davosban, Nizzában vagy Prágában, a világszervezetek gyűléseit kísérő demonstrációk alkalmával. Összefoglalva azt láthatjuk, hogy a 19. században e fiskális funkció túlzott alkalmazása vezetett konfliktusokhoz, addig a 21. század konfliktusforrása e funkció visszaszorításából származik majd, igaz nem országok közötti, hanem társadalmi csoportok közötti konfliktusok formájában.

Az *ellenőrző funkció* személyek és javak áthaladásának vizsgálatára szolgál, s elsősorban kizár vagy tilt. Ebből a szempontból a határ a migrációs politika eszköze, általában az imigrációé, ritkábban a emigrációé, bár erre is találunk példát, főként az egykori szocialista országok gyakorlatában, ahol a kilépést legalább annyira feltételekhez kötötték, mint az országba való belépést. Az ellenőrzés végbe mehet kvalitatív módon, egy vagy több kritérium alapján (etnikai, származási, ideológiai kritériumok), és/vagy mennyiségi kritériumok alapján, kvóták megállapítása segítségével (pl. munkavállalási engedélyek).

A *katonai funkció* nem stratégiai értelemben értendő. Itt az egyes aktuális erőviszonyok térbeli megjelenéseként értelmezhetjük a határt. Egy határ katonai szembenállást vagy fenyegetést is kifejezhet.

Az *ideológiai funkció* a határ ideológiai megosztó szerepére utal. Két részre osztja minden esetben a világot. Tipikus példája a „vasfüggöny”, amelynek ideológiai elválasztó szerepe nem szorul magyarázatra. Hasonló ideológiai szerep jutott az első világháború után

meghúzott közép-európai határoknak is. Ebben az esetben az ideológia a vesztes országok büntetése, a nemzetek önrendelkezése volt, s a kialakuló kisantant határai legalább annyira megosztották Közép-Európát, mint a későbbi vasfüggöny egész Európát.

A bemutatott funkciók tehát állandóan (barrier, összekötő, szűrő, illetve törvényességi, fiskális és ellenőrző), vagy időszakosan (katonai, ideológiai) vannak jelen egy adott határ esetében. Ezek jelenléte, s dominanciája alapján jellemezhetjük a határokat aszerint, hogy mennyire nyitottak vagy zártak, mennyire képeznek akadályt a térben, mennyire átjárhatók. Teljesen zárt határra a történelemben nem nagyon találunk példát, hiszen a teljes zárás fizikailag szinte lehetetlen, s politikailag is értelmetlen még a legtotalitáriusabb rendszerek számára is. Viszont teljesen „nyitott” határ sincs. A határ teljes kinyitása, szűrő és elválasztó funkciójának teljes mértékű leépítése magának a határnak a megszűntét jelenti, s csupán az egykori határ régiók különbözősége jelzi az egykori államhatár jelenlétét. Erre csak akkor találunk példákat, ha egy ország egy másik kárára módosítja a határokat, vagy két, korábban különálló állam egyesül egy közös államalakulatba, s a korábbi határ régiók egy állam belső területévé válnak. Ilyen terület jött létre a két német állam egyesítésekor (*Ante* 1991), avagy tapasztalhatjuk ezeket a térbeli sajátosságokat pl. Romániában, Szerbiában az egykori magyar határok mentén, avagy tipikusan Lengyelországban találunk ilyen térségeket, ahol az államhatár 20. századi „vándorlása” hagyott hátra belső államterületté vált egykori határövezeteket. Ezeket „reliktum határok”-nak nevezhetjük, ahol a társadalmi-gazdasági térben tapasztaljuk a törésvonalat az államhatár megszűnése után hosszú évtizedekig.

Az államok közötti integrációs folyamatok során az integrációban részt vevő államok megtartják szuverenitásukat, így a könnyen átjárható határok, ha mást nem is, de a szuverén állam felségterületét, a közösségi jogkörbe át nem adott belső ügyekben történő szabad intézkedési területeit választják el egymástól (törvényességi funkció dominanciája). A továbbiakban bármely állam szabad döntése, hogy az integrációs folyamatból kiválva határainak elválasztó jellegét újból megerősítse, és a korábban a közösbe átengedett kompetenciáit visszavonja saját hatáskörbe (ez a döntés természetesen elméleti lehetőség, realitása ritkán van). Manapság a köznyelvben szívesen beszélünk „nyitott határ”-ról, a határok nyitottságáról, azonban tisztázni kell, hogy ez a nyitottság a lakossági, gazdasági és politikai tranzakciók előtt támasztott adminisztratív akadályok mértékének változását jelenti, s nem a határátlépés ellenőrizetlenségét. A

nyitottság mértéke folyamatosan változik, s pozitív és negatív irányba egyaránt mozdulhat az adott nemzetközi szituációnak megfelelően. E változásnak az ellenőrzéséről a szuverén államhatalom soha nem fog lemondani, mivel a szuverenitás egyik alappillé-réről van szó, így a politika mindig kitüntetett figyelmet fog fordítani a határterületekre. E szerint a „szűrő” jellegű és a „nyitott” jellegű határ közötti különbség lényege az, hogy míg az első esetben lényegében az államok külön döntenek el, hogy mit, kit és milyen mértékben engednek át határaikon, addig az utóbbi esetben ezt mindig közösen állapítják meg, illetve a megállapítás jogát egy közös szerv (az EU belső határai esetében) birtokolja.

4. A határtérség és a határon átnyúló mozgások

A határ menti területek vizsgálata elterjedt a regionális tudomány és földrajztudomány irodalmában, mivel az államhatárhoz való közelsége okán különleges jellemzőkkel leírható területről van szó. Kiindulási alapunk Hansen definíciója, amely szerint a határ menti terület fogalma „a természetes tér azon részére vonatkozik, ahol a gazdasági és társadalmi életet közvetlenül és jelentősen befolyásolja a nemzetközi határ jelenléte. Ebben az értelemben megkülönböztetünk nyitott vagy potenciálisan nyitott régiókat, elzárt régiókat” (Hansen 1977). Definíciójában Hansen tehát mindjárt meg is határozza a határ menti területek alapvető típusait. Lehatárolása alapján elmondható, hogy ezen területek jellegzetességeire a határ jelenléte gyakorolja a legfőbb hatást, így a határ típusai határozzák meg a határ menti terület jellegzetességeit is. Az eddigiekből láttuk azonban, hogy maga a határ is nagyon sokféleképpen jellemezhető, a határ jellemzőit is befolyásolja a mellette elhelyezkedő területek milyensége, tehát voltaképpen szoros kölcsönkapcsolatról beszélhetünk.

Másrésről éppen a sokféleség és egyediség miatt alapvető problémát jelent a határ menti terület lehatárolása. Mivel – Hansen definíciójából kiindulva – addig tart a határ menti terület, ameddig a határ társadalmi, gazdasági módosító hatása elér, a különböző jellegű határok, illetve az egyes határszakaszok homlokegyenest ellenkező előjelű befolyást is gyakorolhatnak a határ menti terület gazdaságára, így nem lehet kimutatni általában a határmentiséggel szignifikánsan összefüggő társadalmi-gazdasági mutatókat. A szerző tett erre kísérleteket, amelyek a határtól való távolság és különböző mutatók (jöve-

delmek, exportarány stb.) kapcsolatát vizsgálták, azonban általában nem mutatható ki összefüggés közöttük. Guichonnet és Raffestin (1974) szerint maga a határ is eredetileg egyedi kapcsolati rendszer, lehet konfliktusokkal terhelt vagy sem. Ez helytől és pillanattól függően változhat. A határ hatásait tekintve megkülönböztetünk rövid, közép- és hosszú távú hatásokat, amelyek ráadásul intenzitá-sukat és irányukat tekintve is különbözhetnek, s lehetnek közvetlen és közvetett (indukált) hatások is.

Legáltalánosabb jellemzőként a szakirodalom a határtérségek ese-tében arra hivatkozik, hogy azok a nemzeti centrumhoz képest periférikus helyzetben vannak. Ez igaz, viszont egy adott országban csak egy viszonylag szűk terület definiálható nemzeti centrumként, amihez képest a rajta kívül eső összes terület valamilyen mértékben periférikus jellemzőket mutat, s nem is biztos, hogy ez a nemzeti centrum távol esik valamely (modern) határtól. A centrumtól egy kiválasztott irányba, a határ (periféria) felé haladva természetes tendencia, hogy a centrumtól való eltérés egyre nő. Ez az eltérés a központi terület szomszédságában éppúgy érvényesül, mint attól távolabb, s kérdés, hogy hol van annak az övezetnek a széle, ahol *a határ közelsége* erősebben befolyásolja a társadalmi-gazdasági folya-matokat, mint *a centrum távolsága*. A határ közelsége fokozhatja a periféria irányába erősödő negatív jelzőket (pl. elzártság, rossz megközelíthetőség, rosszabb gazdasági mutatók), de a határ olyan pozitív hatásokat is gyakorolhat a gazdaságra és a társadalomra, amelyek ezt a tendenciát meg is változtathatják (a szomszéd ország közeli közlekedési csomópontja feloldhatja az elzártságot, a tőke jobban keresi az adott határtérséget a földrajzi közelség vagy a kulturális hasonlóság következtében).

Így csak az a tény fogalmazható meg, hogy a határ menti terület *valamiben mindig más*, mint a nem határ menti terület, de nem hatá-rolható le elméletileg egy vagy néhány mutató alapján, mint egy vonzáskörzet vagy agglomeráció. A határmentiség annyira egyedi jelenség, hogy csak a megismert határtípusok által kijelölt határsza-kaszonként vizsgálhatjuk.

Vizsgálhatjuk a határ menti területeket mint egy állam földrajzi perifériáit, kijelölhetünk határ mentiként adminisztratív egységeket (településeket, kistérségeket, megyéket stb.), amelyek a határ köze-lébe esnek, s így preconcepciónk szerint hatással van rájuk a határ jelenléte. Megállapíthatjuk, hogy ezek a területek milyen mértékben térnek el az országos átlagtól, az egyes határszakaszok között és a határszakaszon belül milyen jellemző eltérések mutathatók ki.

4.1. Határ menti térség–határrégió, határtérség–határon átnyúló régió

Mindenekelőtt tisztáznunk kell azokat a jelenségeket, amelyekkel munkánk során foglalkozni kívánunk. A körülhatárolatlan, illetve csak a határ oldaláról lezárt *határ menti terület* bizonyos elvek szerint körülhatárolt részeit illelhetjük az alábbi nevekkel: határ menti térségről, határrégióról, határtérségről, határon átnyúló régióról beszélünk, de meg kell vizsgálni, hogy rendszerezhető-e ezek a fogalmak a már ismert régió típusok szerint? Ehhez felhasználhatjuk a regionális tudomány régió tipizálását (Horváth 1998; Lengyel–Rechnitzer 2004; Haggett 2006), így statisztikai-tervezési, homogén, valamint funkcionális-csomóponti szemszögből közelítjük meg a határrégió fogalmát.

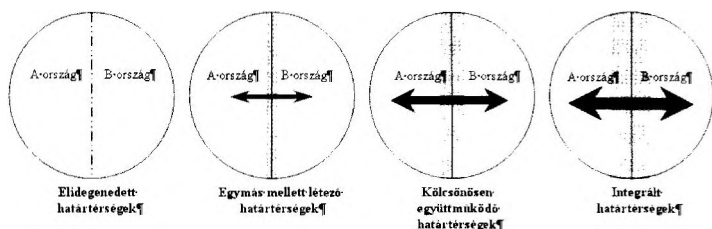
Ha statisztikai-tervezési szempontból közelítünk, akkor az uniós regionális politika fogalomtárát figyelembe véve a határokkal érintkező NUTS 3 területi egységeket soroljuk a *határ menti térségek*, egy-egy államhatár mentén elhelyezkedő csoportjukat pedig a *határrégió* fogalomkörébe¹. Az uniós fejlesztési programok ugyanis ezeket a területi egységeket ismerik el, amikor a határ menti fejlesztési programokat előkészítik és végrehajtják. Ez egy bürokratikus kényszermegoldás, hiszen ez a „régió” olyan területegységeket fog össze, amelyek különböző – általában adminisztratív – logika szerint jöttek létre, egyetlen közös jellemzőjük van, hogy egy államhatár mentén helyezkednek el.

A földrajzi szemléletű kutatás számára ugyanakkor mindenképpen funkcionális határtérség fogalomra van szükség, hiszen a határon átnyúló reálfolyamatok csak így érthetők meg. Ez a szemlélet fel is fedezhető a téma irodalmában. A határtérséget, mint egyjellemzős, homogén régiót határozhatjuk meg. Hansen (1977; 1983) felfogása értelmében *határtérség* alatt azt a határ menti területet értjük, amelynek életére, gazdasági-társadalmi folyamataira jelentős befolyást gyakorol egy államhatár léte (Tóth 1996). Ez a meghatározás még egy olyan korban született, amikor az európai határok elválasztó jellegűek voltak, s az államhatárnak, mint barriernek a mellette elhelyezkedő területekre gyakorolt hatása emelkedik ki benne, jellemzően negatív felhanggal. Kovács (1990) tanulmányában a határ menti városok vonzáskörzeteinek átalakulásával, a 20. szá-

¹ Itt tehát eleve olyan egységekből kreálunk régiót, amelyek önmaguk is mesterségesen jöttek létre, s ezek aggregálásával született egy új térbeli fogalom.

zad elején létrehozott határoknak, illetve az új nemzetállami területi fejlődésnek a határ menti városokra és vonzáskörzetükre gyakorolt hatásával foglalkozott. Ebben az esetben a tanulmány a határ menti városok és más országhoz csatolt környezetük interakcióinak megszakadásával foglalkozik. Már új, dinamikus meghatározás *Martinez*-é, aki a határtérség különböző típusait a határon átnyúló interakciók számából és mélységéből vezeti le, s megkülönböztet elidegenedett, egymás mellett létező, kölcsönösen együttműködő és integrált határtérségeket (*Martinez* 1994) (1.2. ábra). Ebből is látható, hogy a határ történelmi szerepe változik, s változnia kell a határtérség kutatás szemléletének is. Ezen alapokat továbbgondolva láthatjuk, hogy egyrészt a történelmi változások alakítják az államok egymáshoz való viszonyát, ezen keresztül az államhatár funkcióit. Másrészt nem szabad megfeledkezni arról, hogy a határ más-más földrajzi adottságokkal rendelkező területeket vág szét. Korábban már említettük, hogy az államhatár jellegzetességei szoros kölcsönkapcsolatban állnak nem csupán a körülhatárolt államok, hanem a határtérségek jellemzőivel is. Így a fent bemutatott funkcionális megközelítés, illetve *Martinez* egyes kategóriái nem csupán egy időbeli változás egyes állomásai, hanem a határtérségek egyediségét követve *térbeli típusok* is lehetnek (*Hardi* 2001). Tehát különböző földrajzi adottságú határ menti térségek eltérő eséllyel rendelkeznek arra, hogy összekapcsolódó, határon átnyúló régiót alakítsanak ki.

1.2. ábra: Interakciók a határ menti térségekben

Forrás: *Martinez* (1994, 7).

Így elmondhatjuk, hogy a határtérség definíciójának alapja a határon átnyúló interakciók megléte lehet, mint a térséget meghatározó közös tényező. Napjainkban, átjárható határok esetén tehát azt tekinthetjük határtérségnek, amelynek mindennapi életét alapvetően befolyásolják a szomszédos határtérséggel fenntartott interakciók, s

ott beszélhetünk *határon átnyúló régióról*, ahol ezek az interakciók egy területileg lehatárolható, intenzív kapcsolati rendszert alakítanak ki. A térbeli határokkal foglalkozó irodalom egyre többször utal a gyakorlati élet azon tényére, hogy a régiók (itt a különböző államokhoz tartozó térségek) közötti éles elhatárolás ma már a múlté, s egyre inkább a rendszerek közötti átmeneti jelleggel bíró övezetek (határtérségek) kialakulását figyelhetjük meg (Fleischer 2001; Süli-Zakar 2003; Novotny 2007). Ezek a határtérségek a földrajzi (társadalmi, gazdasági, térszerkezeti) adottságaiknál fogva különböző szélességűek, mélységűek lehetnek a határ különböző oldalain. Ezekben belül jöhetnek létre azok a különleges területi egységek, amelyek *határon átnyúló régió*nak nevezhetők. Ezek a funkcionális teretek szerveződhetnek vertikálisan és/vagy horizontálisan is. Tipikus vertikális integráció a centrum–periféria rendszer mentén szerveződő városhierarchiára, vonzáskörzetekre épülő térség, tehát a határon átnyúló csomóponti régió, míg horizontálisnak tekinthetjük a bizonyos tevékenységek vagy más jellemzők miatt létrejövő egységeket, a munkaerő-piacot, közös infrastruktúrát, közös üzleti, gazdasági szektort, egymásrataltságot (Veggeland 1997, 64).

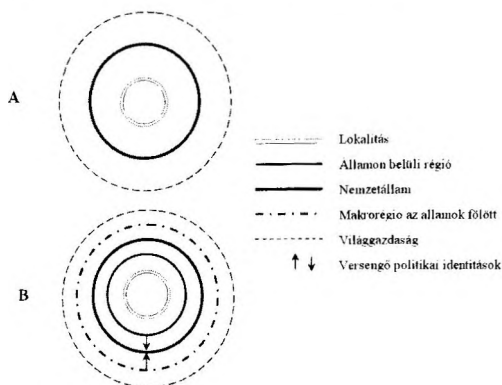
E definícióval szemben felmerülhet a kritika, hogy mi határozza meg a határtérséget akkor, ha nincsenek, avagy gyengék, esetlegesen az interakciók a másik oldallal? Mivel az átjárható határokat vettük alapul a definícióhoz, úgy erre azt válaszolhatjuk, hogy ebben az esetben, tehát ha fizikailag, s intézményes akadály hiányában kialakulhatnának ezek az interakciók, de mégsem jönnek létre, akkor ez a határ menti terület, mint *nemzetállami periféria* vehető számításba, amely földrajzi jellemzőinél fogva elsődlegesen a saját központi térsége felé tart fenn kapcsolatokat. Valószínűleg erre nagyon kevés példát találunk Európában.

4.2. Az európai integráció szerepe a határtérségek jövőjében

A határok funkciójának, s nemzetállami szimbolikus jelentőségének átalakulásához két fontos történelmi folyamat vezetett. Egyrészt a hidegháború vége, amikor az elválasztó falak lerombolása pozitív szimbólum értékével bírt (lásd Pán-Európai Piknik, Berlini Fal), ez a jelenség másrésztől egybeesett a kis nemzetállamok gazdasági globalizáció diktálta integrációs kényszerével, amely az államhatárok elválasztó szerepének leépítésével kellett, hogy együtt járjon. Egy államok közötti valódi integrációs folyamat mindenképpen a hatá-

rok elválasztó szerepének csökkenéséhez, így azok átjárhatóságának növekedéséhez vezet. A nemzetközi integrációs folyamat célja egy nagyobb, hatékonyabb, a világ gazdaságban versenyképesebb gazdasági-politikai tér kialakítása, s ebben a térben, az integráció mélységének növekedésével a határok egyre átjárhatóbbá válnak. Ez egy globális méretű gazdasági és politikai kényszer, amelynek hatására a nemzetállamok hajlandóak határaik elválasztó funkcióinak egy részét feláldozni. A nemzetállam szimbolikus értékű határa tehát két irányból is komoly támadást szenvedett el. Az államhatár természetesen megmaradt, csak keletkeztek új térbeli kategóriák is, így relatív jelentősége, szimbólumértéke, az államokat elválasztó szerepe csökkent a társadalom, a gazdaság és a politikum szemében. Létrejött a szupranacionális területi szint (integráció), valamint – ahol eddig ilyen nem volt – a szubnacionális területi szint (régio). Kolossov és O’Loughlin (1998) ezt a változást az alábbi ábrában foglalták össze (1.3. ábra).

1.3. ábra: Területek és szintek a világ-rendszerben

Forrás: Kolossov–O’Loughlin (1998).

Kérdés, hogy ez az integrációs folyamat miként hat a határtérségek összekapcsolódására, a határon átnyúló régiók kialakulására?

Az integráció eufóriájából kicsit kijozanodva látnunk kell, hogy a gazdaság és a politikum integrációs törekvései ellenére a társadalom identifikációs területi egysége továbbra is a lokalitás és a nemzetállam maradt, természetesen a kivételektől eltekintve. A 20. században a

totalitárius és más társadalmi rendszerek nemzetállam alakító tevékenysége olyan erős volt, hogy az emberek mentális térképét sikeresen átalakította, s a határok átjárhatósága, szimbolikus szerepük csökkenése nem állította vissza még a hajdan egybe tartozó történeti régiók esetében sem a határon átnyúló regionális identitástudatot (Chromý–Kuldová–Kučera 2008; Siwek 2008).

A nagy európai rendszerek összekapcsolódása, integrációja mellett fontos kérdés, hogy hogyan alakul az Unió belső határainak további sorsa. Ez az integráció belső struktúrájának stratégiai kialakításától függ, amely véleményünk szerint még nem dőlt el teljes mértékben. Ennek alapvető hatása lehet arra, hogy a határtérségek napi ügyei milyen mértékben kapcsolódhatnak össze. Lényeges kérdés, hogy egy nemzetállamok Európája leszünk-e, amely a) erős külső védőfallal, s jól jelezett (de természetesen átjárható) belső nemzetállami határokkal rendelkezik, s inkább egy konföderációra hasonlít, avagy b) a föderáció irányába elinduló integráció, ahol az államhatároknak egyre kisebb a jelentőségük, de a területi keretek markánsan megmaradnak. Harmadik lehetőség a sokat emlegetett „régiók Európája”, amely a nemzetállami szint helyett egyre inkább az integráció és régió szintjét erősítené a *Kolossov–O’Loughlin* ábrához hasonlóan. A határon átnyúló régiók kialakulásához az első adja a legkevésbé, a harmadik a leginkább támogató integrációs keretet. A jelenlegi geopolitikai helyzet (különösen a keleti bővítések hatása) inkább az első lehetőségnek kedvez.

4.3. A határon átnyúló mozgások, interakciók

Mint láthattuk, a határtérségek és a határon átnyúló régió kialakulásának alapja a határon átnyúló (tehát a szomszédos határtérséggel fenntartott) mozgások, interakciók megléte. Ebbe a körbe nem csupán az utazások értendők, hanem a kapcsolattartás egyéb dimenziói is, barátságok, ismeretségek, rokonsági kapcsolatok, média fogyasztása is. Lényeges viszont, hogy témánk szempontjából elsősorban a rendszeres interakciók, mozgások érdekesekek, az esetleges jellegűek nem.

A határok nyitása mindenképpen a mozgások számának és céljainak bővüléséhez vezet. De *Krakover* (1997) kiemeli, hogy a határ nyitottsága nem mindig hoz kézzelfogható eredményt, főként olyan szituációkban, ahol a két elválasztott ország között nincs lehetőség jelentős kereskedelmi forgalom kialakítására (pl. a gyenge gazdaság miatt). Ezért gyakran a rövid távú érdekek (pl. kezdeti gazdasági

egységek inkubációja, protekcionizmus) a határnyitás ellen szólnak. Anderson és O'Dowd (1999) felhívják a figyelmet arra, hogy a határon átnyúló kapcsolatok aszimmetrikusak, hiszen a határtérségek között is különbségek figyelhetők meg.

Érdekes tehát megvizsgálunk, hogy melyek azok a földrajzi keretek, társadalmi, politikai, gazdasági tényezők, amelyek ezeket az interakciókat, azok irányát és gyakoriságát, nagyságrendjét alakítják.

Az ember térbeli mozgásait általában valamilyen gazdasági szükségyszerűség, haszon motiválja. A gazdasági haszon fogalmába nem csupán a gazdasági tevékenység (vállalkozás, munkavégzés) során elérhető hasznot értjük, hanem pl. azt is, ha az egyén bizonyos funkciókat, szolgáltatásokat (oktatás, egészségügy, közlekedési infrastruktúra, lakhatás) kevesebb utazással vagy alacsonyabb áron, esetleg jobb minőségben, tehát kisebb ráfordítással tud igénybe venni. A határon átnyúló rendszeres mozgások alapja az azokból származó előny.

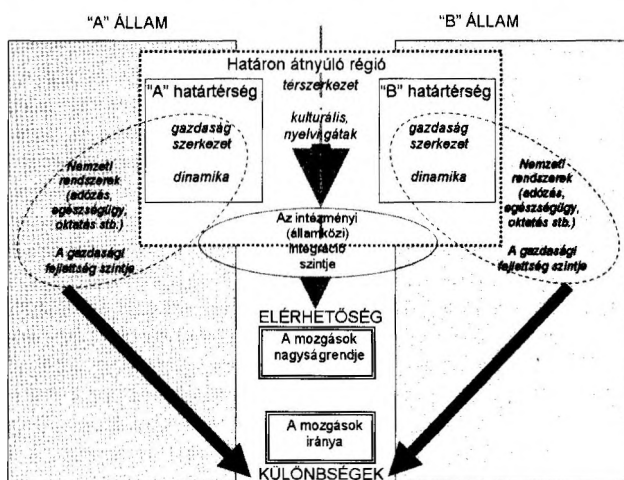
A határ másik oldala, köszönhetően a nemzetállam térszervező tevékenységének, nem természetes mozgásterünk. Ahhoz, hogy mindennapi tevékenységünk során több-kevesebb rendszerességgel igénybe vegyük, valami olyan előnyhöz kell jutnunk, ami arra készlet, hogy az államhatár létezésével járó akadályokon (határellenőrzés, eltérő társadalmi, kulturális környezet, mentális határ, eltérő valuta stb.) átlépünk. Tehát az elérhető haszonnak nagyobbak kell lennie, mint a létező gátaknak. Ez általában igaz az országok közötti, nemzetközi migrációra. Ami viszont megkülönbözteti a határtérségek közötti mozgásokat, az elsősorban az, hogy a különbségekből származó előnyöket hozzáférhetőbbé teszi a térbeli közelség, így azok életvitelszerű kihasználásához elegendőek lokális, térségi léptékű mozgáspályáink.

A mozgások irányát és nagyságrendjét a szomszédos államok és határtérségek jellemzői, azok különbsége, valamint a másik oldal elérhetősége alakítja véleményünk szerint. Ezek mechanizmusát a 1.4. ábrában foglaltuk össze.

Két állam közötti mozgás, migráció kialakulásáért alapvetően azok a különbségek felelősek, amelyek a gazdasági-társadalmi fejlettség (ezen keresztül az elérhető jövedelem), s a nemzeti rendszerek (pl. adózási, egészségügyi, oktatási stb. rendszerek) között alakultak ki. Természetesen ez a motiváció jelentkezik a határtérségek közötti mozgások esetében is, sőt itt a szomszédos rendszer térbeli közelsége nagymértékben elősegíti annak elérhetőségét. Például a szlovák-magyar adórendszer különbségeiből kifolyólag elsősorban a határ menti magyar városokban élők körében tapasztalható a szlovákiai cégalapítás vagy autóvásárlás, amit az adórendszerek különbsége

indokol. Hasonlóképpen a szlovákiai határ menti területekről járnak át elsősorban magyarországi határ menti városok oktatási intézményeibe diákok. Természetesen Magyarország más részeiről is jönnek autót vásárolni, illetve máshol elhelyezkedő oktatási intézményekbe is járnak Szlovákiából magyar nemzetiségű diákok, de a jelenség mérhető nagyságrendűvé, így a mindennapi élet részévé a határtérségben vált, ahol ezek a tevékenységek a napi mozgáspályákon belül megvalósíthatók.

1.4. ábra: A határon átnyúló mozgások kialakulásának modellje

Forrás: Saját szerkesztés.

Az államok közötti különbségekből származó vonzerőt jelentősen módosíthatják a határtérségek gazdasági jellemzői, gazdasági struktúrája, fejlődési dinamikája. Hiába vagyunk határosak egy gazdag ország periférikus térségével, nem tudjuk a határtérségben kihasználni pl. az országok közötti jövedelmi különbséget, s a határ mentén élő állampolgár is csak a nagyobb távolságú nemzetközi migrációban vehet részt. Ezt igazolja, hogy vizsgálataink szerint Nyugat-Dunántúl és Burgenland viszonylatában a határon átnyúló napi ingázás összesen 10–12 ezer főt érintett 2004-ben, de a létszám jelentős része a határ északi részén koncentrálódott, s az ingázásban érintett magyarországi határ menti terület is szélesebb volt ezen a szakaszon (Hardi 2005). Szlovákiából Magyarországra 2007 végén

mintegy 28–30 ezer munkavállaló ingázott, de kétharmaduk a dunai határ mentén élt és dolgozott (Hardi–Lampl 2008). A határ mente gazdasági szerkezete akár meg is fordíthatja az államok közötti különbségeket. A német–lengyel határ északi részén, Németország gazdaságilag kevésbé fejlett területei helyezkednek el, ahol már egyes esetekben a lengyel középosztály jövedelmi szintje magasabb lehet a periférikus német területen élő népesség jelentős részének jövedelménél (Sontheimer 2008). Hasonlóan a határtérség gazdasági fejlettségi különbsége motiválja (a térszerkezeti és urbanizációs okok mellett) a határon átnyúló szuburbanizációt is a térségünkben. Pozsony lakóinak kiköltözése az osztrák és magyar határvidékre elsősorban annak köszönhető, hogy Ausztria és Magyarország periférikus térségei érintkeznek Szlovákia dinamikus gazdaságú központjával. Bár az ingatlanárak általában magasabbak Ausztriában, sőt Magyarországon is, mint Szlovákiában, de ez a helyzet megfordul a határtérségben, s itt a magyar oldali ingatlanárak lényegesen alacsonyabbak, mint a pozsonyiak. Hasonló helyzet alakult ki Szczezin és Kelet-Németország között is. Tehát mindenképpen vizsgálni kell a határtérségek adott országban elfoglalt pozícióját (centrum vagy periféria), s egymáshoz képest számított gazdasági fejlettségét és a fejlődés dinamikáját. Folytathatnánk a különbségek sorát és az ebből származó példákat. Megállapíthatjuk, hogy a szomszédos államok és határtérségek társadalmi-gazdasági különbségei befolyásolják, hogy milyen társadalmi csoportok, milyen célból szánják rá magukat a határ másik oldalának felkeresésére, használatára.

Azt, hogy ez mekkora tömegben jön létre, tehát a mozgások, interakciók száma hogyan alakul, az *elérhetőség* szabályozza. Vagyis mekkora akadályt támaszt a határ. Ennek több összetevője van. Fontos a térszerkezet. Ha a határ közvetlen közelében helyezkedik el a város, nyilván nagyobb vonzerővel bír a határ másik oldalára, mintha csak attól távolabb, rosszabb közlekedési viszonyok között találunk városi települést. A határ átjárhatóságát a közlekedési hálózat is befolyásolja. Az osztrák–magyar határ északi részén megvalósult kiváló infrastruktúra és sűrű tömegközlekedés is hozzájárult ahhoz, hogy a határon átnyúló ingázás nagyobb része itt található, mint a rossz közlekedési helyzetben lévő déli szakaszon.

Az elérhetőség fogalmába sorolhatjuk a nyelvi, kulturális, mentális barrierek meglétét, illetve erősségét. Nem véletlen, hogy a határon ingázók körében végzett felméréseink szerint a magyar–osztrák viszonylatban ingázók számára a legnagyobb problémát a nyelvi, kulturális nehézségek okozták, míg ezek a problémák – értelemszerűen –

a szlovák–magyar ingázók között nem kerültek jelentős mértékben elő, hiszen itt az államhatár nem jelent nyelvi és kulturális elkülönülést is. A határ mentén elhelyezkedő kisebbségek általában hozzájárulnak a széles értelemben vett elérhetőség növekedéséhez, a nyelvi akadályok csökkentéséhez (Kocsis–Wast-Walter 1992). A másik országban végzett munkával járó mentális elkülönülés, megkülönböztetés is inkább a magyar–osztrák esetben (Nárai 1999), mint a szlovák–magyar esetben került elő problémaként.

Az intézményi integráció szintén a barrierék lebontását szolgálja. Az előző fejezetben bemutattuk, hogy az uniós törekvések lehetővé tették a határok szabad átlépését, a különböző rendelkezések pedig a másik állam területén való munkavállalást, ingatlanszerzést, tanulást stb. Mindezek együtt új lehetőségeket nyitottak meg a határtérsegek életében, hiszen az interakciók, mozgások számában és tematikájában gyors bővülést hoztak. Az intézményi integráció másik vetülete ugyanakkor a nemzeti rendszerek (oktatás, egészségügy stb.), amelyek csak lassan közelednek egymáshoz, s különbségeiket az uniós integráció ellenére is megőrzik. Ezek akadályozhatják a határtérsegek közötti mozgásokat. Ezek integrációja alatt azt értjük, hogy a rendszerek átjárhatóvá válnak, tehát viszonylag egyszerűen használhatjuk a másik ország intézményeit, infrastruktúráját. Így pl. magyarországi kórház szerződést köthet szlovákiai megbiztosítóval, hogy a határ mentén élő szlovákiai biztosított ott kezeltesse magát. Ugyanez fordítva még nem lehetséges. Ugyanakkor a sürgős esetek gyors kezelése sem megoldott, mivel a mentőszolgálat nem viheti a beteget a közeli, szomszédos ország kórházába. Ezek csak egyszerű példák, de lehetne folytatni a telefonáláson keresztül az oktatási rendszerig azokat a tényezőket, amelyek átjárhatóságának szintje befolyásolja a lehetséges mozgások mennyiségét.

II. FEJEZET

VÁROSHÁLÓZAT, VONZÁSKÖRZET ÉS A HATÁR

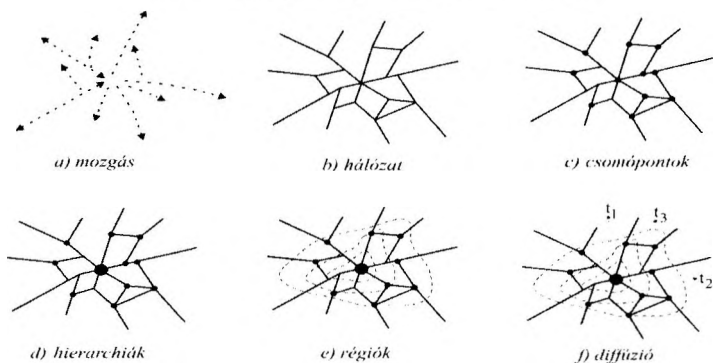
1. Városhálózat és a határ

Mint a korábbi fejezetekből láthattuk, a határ földrajzi jellege és funkciója a történelem során sokat változott. Mindenképpen megőrizte viszont azt az alapvető feladatát, hogy az államtér, így a társadalom és gazdaság alapvető térbeli strukturális meghatározója, alakítója. Ez a térbeli szerepe erősödött a nemzetállami határok megjelenésével. Az államok belső területi szerkezete általában az állam határaihoz idomul. Ennek a területi szerkezetnek alapvető váza a városhálózat, a tér csomópontjainak, s ezek kapcsolatának összessége. Az egyes politikai entitások (államok) városhálózata a természeti környezet és a társadalmi-gazdasági környezet együttes hatására, sajátosan alakul ki az entitás határain belül.

Haggett (2006) a csomóponti régiók elemzési szakaszainak bemutatásakor ismerteti azt a térbeli folyamatot, amely mentén a városhálózat kialakulása is értelmezhető (2.1. ábra). A hat szakasz közül az első a térbeli mozgások, kapcsolatok irányainak elemzését végzi el. Történelmi léptékben ezt meghatározza a természeti környezet, hiszen a kapcsolatok irányait erősen befolyásolták a közlekedési lehetőségek, pl. a hegyeken átvezető hágók, a Kárpát-medence alföldjein az áradásokkor is járható útvonalak, a folyóvízi átkelési lehetőségek stb. A kapcsolatok tartalmát és intenzitását pedig befolyásolta a gazdaság és a társadalom, amely miután eljutott arra a szintre, hogy már cserére is tudott termelni (piacra vihető áru megjelenése) (Beluszky 2001). Ennek az árunak a szállítása az, ami a tér alapvető struktúráját, az útvonalak rendszerét kialakította. Az útvonalak csomópontjai pedig olyan lehetőségeket rejtettek, amelyek a központok, városok fejlődéséhez a legjobb földrajzi helyutat biztosították. A kapcsolatok lehetőségéből, központi elhelyezkedésből származó településfejlődési lehetőségeket nevezi Mendöl Tibor *helyzeti energiáknak*. (Mendöl 1963). Ezek a helyzeti energiák határozzák meg a későbbiekben a csomópontok fejlődését, a városháló-

zatban elért vagy elérhető hierarchia szintjüket. A csomópontok körül különböző mértékben fejlett övezetek jönnek létre, amelyek befolyásolják a városok vonzaskörzeteinek kialakulását, a városok közötti kapcsolatok funkcionális tartalmát, szimmetriáját, a funkcionális aláfölrendeltséget.

2.1. ábra: A csomóponti régiók elemzésének szakaszai

Forrás: Hagget 2006, 395.

A hierarchikus városhálózat, a központi helyek ideális rendszerének elméleti megfogalmazója Walter Christaller bizonyította, hogy egy elméletileg egységes, azonos népsűrűséggel rendelkező síkságon a különböző hierarchia szintű települések hatszöges rendben helyezkednek el, mégpedig oly módon, hogy az alacsonyabb rangú központi helyekből kialakul egy hatszög, minden egyes hatszög közepén egy magasabb rendű központi hely található, s amelyek maguk is hatszöget alkotnak, amelynek közepén egy még magasabb szintű központi hely alakul ki. Ez a hatszöges rend mind magasabb és magasabb fokozatokban megismétlődik. Christallernek ezt az elméleti rendjét természetesen a tér homogenitásának hiánya (eltérő népsűrűség, természeti viszonyok, domborzat) megbontja, s ahogyan Mendöl megjegyzi, a helyzeti energiák különbözősége alapvetően torzítja ezt a hatszöges rendszert, mivel lesznek az átlagosnál kedvezőbb helyek, csomópontok, ahol nagyobb jelentőségű központi helyek alakulnak ki.

Mivel a helyzeti energiák a térbeli kapcsolatok függvényei, az államterület, így annak határa is nagymértékben alakíthatja őket.

Részben közvetlen hatásuk lehet maguknak a határoknak, másrészt a szomszédos országnak és területnek is.

A határok közvetlen hatása eltérő lehet jellegüktől függően. Eleve két, történelmileg eltérően kialakult városhálózatot választanak el egymástól. Egy nemzetgazdaság belsejében a központi helyek nagysága, a köztük lévő távolság, valamint a központi javakat és szolgáltatásokat meghatározó egyéb tényezők többsége (pl.: a kereslet szerkezete, az árak, a bérek, az adórendszer és a távolság költségei) egyfajta rend szerint alakul. A határt átlépve azonban e változók mindegyike módosul, ami megváltoztatja a központi helyek elhelyezkedését, méretüket, egymástól való távolságukat (Jeanneret 1984, idézi Imre 2008). Egy erősen elválasztó határ esetében a városhálózat határhoz közeli egységei rosszabb helyzetben vannak, mint a nemzeti központhoz közelebbiek. Míg a határ nyitása szelektíven hoz helyzetbe egyes központokat. A határátlépés önmagában fontos helyzeti energiát biztosíthat, hasonló, mint a középkorban egy gázló vagy komp egy folyón: magához vonzza a mozgásokat, különösen, amikor kevés határátkelő működik, s speciális határ menti kereskedelmet bonyolít, deponálja, az ország belseje felé szétosztja a kedvező időben, a határon legálisan vagy illegálisan átjuttatott javakat. Gondoljunk csak a nyolcvanas–kilencvenes évek osztrák, jugoszláv, ukrán határ menti településeire, ahova az ország minden részéből áramlottak a kereskedők és kalandorok, s még a garázsokat is magas áron bérelték ki portékáik számára mind Magyarországon, mind Burgenlandban.

A nyitott határok esetében ez a helyzeti energia nagyrészt megszűnik. A határnyitás eleve olyan államok között megy végbe, amelyek gazdasági-társadalmi rendszere konvergál egymáshoz. Így a határtérség lényegében átmenő területté válik. Ekkor helyzeti energiáját már elsősorban az befolyásolja, hogy a határ másik oldalán milyen fejlettségű állam és régió kerül el. Egy fejlettebb állam a fejletlenebb állam határ menti központjaira pozitív hatást gyakorolhat. Ha „A” állam fejlettebb, mint „B” állam, akkor az alábbi szituációk alakulhatnak ki.

„A” állam határ menti térsége periférikusnak számít a saját országán belül, a határhoz közeli központjai gyengék, miközben „B” állam területén a határ közelében fontos központok helyezkednek el. Ez a szituáció alakult ki az osztrák–magyar határtérségben Bécs vonzáskörzetén kívül, illetve a román–magyar határtérség középső és déli szakaszán. Itt a határ menti városok a szegényebb országban komoly tőkevonzó képességgel rendelkeznek, mivel a fejlettebb országhoz közel helyezkednek el, s saját országukban fontos gazdasági központok. Ez egy érdekes aszimmetriához vezet a fejlett ország perifériájá

és a kevésbé fejlett ország dinamikus várostérsége között. Például Szlovákia sokkal kevésbé fejlett, mint Ausztria, mégis Pozsonyból sokan költöznek ki Ausztria határ menti területeire, de hasonló jelenséggel találkozunk Nagyvárad, Arad vonatkozásában, ahonnan Magyarországra költöznek sokan, míg Magyarországról sok munkavállaló jár Romániába dolgozni. De hasonló szituáció alakult ki Németország keleti határtérsége és a lengyel határváros, Szczezin között is. Ilyen típusú mozgások tíz éve még elképzelhetetlenek lettek volna.

„A” állam határ menti térségében fontos városi központ található, s „B” államban is találunk fejlett központokat. Ilyen esetekben „B” határ menti városai jelentős helyzeti energiát nyernek elhelyezkedésükből. Erre tipikus példa Bécs, valamint Sopron, Győr, Pozsony viszonya, ahol elsősorban a Bécs felé irányuló kapcsolatok, megközelítési lehetőség adott rengeteg energiát a többi városnak, Fejlődésük lényegesen dinamikusabb volt az elmúlt két évtizedben, mint a Bécs közelében, saját országában elhelyezkedő Kismarton (Eisenstadt) és Bécsújhely (Wiener Neustadt) fejlődése. A három említett város (Pozsony, Győr, Sopron) a saját országában betöltött hierarchikus szintjének megfelelően profitált Bécs közelségéből. Legnagyobb mértékben Pozsony nyert határ menti földrajzi elhelyezkedése miatt.

Mindkét állam periférikus, központhiányos területeivel fordul egymás felé. Ekkor hiába nyitott intézményesen a határ, a települések, városok számára nagyon gyenge helyzeti energiát tud csak nyújtani. Ezt a szituációt nevezhetjük akár településföldrajzi vasfüggönynek is.

2. A vonzaskörzet és az államhatár

A határok és városok viszonyában az egyik legszembetűnőbb jelenség a vonzaskörzetek szétdarabolásának esete. Egy államhatár közeli város nem tudja kialakítani maga körül minden irányban a vonzaskörzetét, mivel a határ másik oldalára nem vagy csak részlegesen gyakorolhat vonzást. Ha önmagában vizsgáljuk a komplex vonzaskörzet kérdését, akkor ez az állítás igaznak is tűnik. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a városok fejlődése szempontjából a határ közelsége pozitív energiákat is jelenthet, ahogyan azt az előzőekben bemutattuk. Ezek a pozitív energiák egyes esetekben kifejezetten nagyok is lehetnek, s a város vonzaskörzetét egyes funkciókban kiterjeszthetik a határ másik oldalára. A határon átnyúló ún. „bevásárló

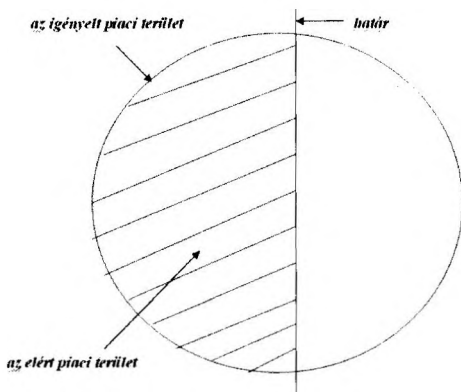
turizmus” alatt azt a jelenséget értjük, amikor az árfolyam vagy árkülönbség, a kínálat különbözősége, esetleg a kereskedelmet vagy szolgáltatást irányító szabályozások különbsége miatt egyenként a kereskedelmi mennyiséget meg nem haladó módon, de összességében jelentős mértékű árut, (nem turisztikai) szolgáltatást vásárolnak, illetve vesznek igénybe magánemberek egy másik államban, s utazásuknak ez a fő célja. Ha ezek a különbségek nagyok, akkor egy határ menti kisváros hazai vonzáskörzeténél lényegesen nagyobb alakíthat ki a határ másik oldalán, amibe akár olyan települések is beletartozhatnak, amelyek magasabb hierarchia szintűek nála. Példaként lehet említeni, hogy az ezerkilencszázkilencvenes évek második felében Lenti város piacát a szlovén és horvát fővárosból is rendszeresen felkeresték vásárlók, míg a hazai vonzáskörzete legfeljebb 15–20 km sugarú térségre terjedt ekkor ki. De hasonló példák említhetők az ingázó munkavállalás, a szolgáltatások igénybevétele (pl. fogorvos) esetén is. Az ár és költség különbségek csökkenése esetén a bevásárló turizmus ott marad fenn, ahol a kínálat különbözősége erős motivációt jelent. Ez jelentheti a szegény ország-gazdag ország közötti különbséget is, de igazán tartós a településhálózat különbségeiből eredő kínálati különbség, tehát egy határon átnyúló vidék-város viszony.

Lösch elmélete szerint a központok piackörzetei elméletileg és zavartalan fejlődés esetén kör, illetve hatszög alakúak, tehát a központból kiindulva a földfelszín minden irányába terjednek, miközben ennek egy államhatár politikai és vámhatár funkcióinál fogva gátat szab, tehát nem alakulhat ki a teljes piackörzet, vonzáskörzet (Rechnitzer 1999; Niebuhr–Stiller 2004).

Hozzá kell tennünk, hogy a piacterület torzulását nem csupán a határ, mint gát okozza. Akár nyitott határok esetében is a piacterület beszűküléséhez vezet az a tény, hogy a szomszédos ország gazdasági-társadalmi, vagy akár műszaki rendszerei kisebb-nagyobb mértékben eltérő, így egy határ menti város nem tudja vonzáskörzetét olyan szabadsággal kiterjeszteni a szomszédos határ menti területekre, mint saját nemzeti területeire. Mit értünk ez alatt? A két ország között számos olyan eltérés lehet, amely megnehezíti, költségesebbé teheti a város-vidék kapcsolattartást a határon keresztül. A közigazgatás, közszolgáltatás szempontjából a határ egyik oldalán, „A” államban élők, még ha térben közeli lakhelyen tartózkodnak is, idegen állampolgárok, így „B” ország adófizetői által fenntartott intézményekhez (egészségügy, oktatás, munkaügyi szolgáltatások) nem vagy korlátozottan, esetleg nagyobb költséggel férnek hozzá, így ezeket a szolgáltatásokat inkább saját államuk területén,

esetleg térben távolabb, de kisebb költséggel vehetik igénybe. A költségnövelő tényezők kategóriájába még számos dolog tartozhat: pénzváltás, magasabb telefon- és közlekedési tarifák, határátlépés bizonytalansága, idővesztés, ritkább közlekedési hálózat stb.). Így a városok vonzaskörzetüket csak azon városi funkciók esetében tudják a határon túlra is kiterjeszteni, amelyek esetében a határátlépés nem vagy csekély mértékű költségnövekedést okoz, legalábbis a költségnövekményt a térbeli közelség ellensúlyozza, esetleg a komparatív előnyöknek köszönhetően haszon keletkezik.

2.2. ábra: A piacterület torzulása

Forrás: Niebuhr–Stiller (2004), p.5.; az ábrát átdolgozta Imre Gabriella.

Niles Hansen (1983) a növekedési póluselméletek logikáját alkalmazva arra a következtetésre jutott, hogy a határ gátolja a központból a környező területekre, vonzaskörzetre induló diffúziós hatásokat, akadályozza az innovációk terjedését. A centrum így nem tudja kihasználni a méretgazdaságosságból és az agglomeratív tényezők-ből keletkező előnyeit. A határok megnyitásával ezen akadályok megszűnnek, és a diffúziós folyamatok újraindulásával a centrumtér-ség erősíti pozícióját, fejlődésnek indul. Hansen kiegészítette koncepcióját azzal, hogy a gazdasági fejlődés megindulása a határrégiókban erősen függ a centrum–periféria viszonytól, a centrumok elérhetőségétől, illetve a másik, a szomszédos határrégió gazdasági fejlettségétől. A határok megnyitásával a centrumhiányos vagy centrumtől távoli területek periférikus helyzete megmarad, mivel a centru-

mok egymás kiegészítő erőforrásait keresik, így elsőként a centrum-centrum kapcsolatok erősödnek. Viszont éppen az eltérő gazdasági körülmények (árrendszer, kínálat, fogyasztási szerkezet, erőforrásokkal való ellátottság) megindíthatják a határrégiók és központjaik aktivitását, megkezdődhet a specializálódás bizonyos tevékenységekre (Rechnitzer 1999).

Már Hansen munkásságából is látszik, hogy egy fejlődési pólus hatása a határ másik oldalán lévő területre ambivalens lehet. Ugyanúgy érvényesülhet a központok hatásaként kimutatott *backwash* (elszívó) vagy a *spread* (terjedési) hatás. Egy fejlődő városi központ a környezetéből el is szívja, szívhatja az erőforrásokat (munkaerő-, tőkeáramlás, sugaras közlekedési hálózat stb.), de a terjedési, *spread* hatás eredményeként fejlesztheti is a térségét, hiszen oda civilizációs javakat, innovációt, jövedelmet teríthet szét, persze akkor, ha ennek a feltételei megvannak.

Átjárható határok esetén a fejlődő központok a határon átnyúlóan is érvényesíthetik ezeket a hatásokat, sőt az eltérő rendszerek (leggyakrabban eltérő adózással, bérköltséggel) közelsége még fel is erősítheti ezeket, akár a negatív, akár a pozitív hatásokat. Pl. nyugati határszélünkön az osztrák munkaerő-kereslet egyes szakmákban munkaerőhiányt idézett elő, különösen a képzett munkaerő esetében. Ez egy erős *backwash* hatás, mivel a munkaerő képzésére fordított hazai adófizetői pénzek egy másik országban termeltek jövedelmet. Igaz, a magyar munkavállalók által Ausztriában megkeresett jövedelem nagyobbrészt Magyarországon költődik el, s a jövedelemmel együtt munkakultúra, innovációk stb. érkeztek térségünkbe, városunkba (*spread* hatás). Más esetben, pl. a határ közeli romániai városok egyértelműen erős *backwash* hatást fejtenek ki a magyar területekre, mivel kedvezőbb adózási körülményeik, alacsonyabb bérköltségük miatt elszívják a befektetőket, akiknek csak egy határt kell átlépniük, s választják Nagyváradot, Aradot Debrecen vagy Szeged helyett.

Tehát a *backwash* hatásokat jelentősen felerősíthetik a határ két oldalának különbségei, ami miatt egy fejlődő városi központ a határ másik oldala számára problémákat okozhat, ugyanakkor erősek lehetnek a *spread* hatások is, hiszen egyes esetekben olyan dolgok is innovációvá válhatnak, amelyek a központ országában már nem azok (pl. munkakultúra, viselkedéskultúra, nyelvtudás stb.).

3. Sajátos várostípusok a határok mentén

Mint a fentiekben bemutatottuk, az államhatár hatása egy határ menti városra vagy térségre rendkívül sokféle lehet, önmagában a határ menti lét sem nem pozitívum, sem nem negatívum, s koronként, államonként is eltérő lehet a határtérség kezelése. A határ menti városok fejlődése nagymértékben függ a város vagy térség földrajzi elhelyezkedésétől a saját országában, valamint a határ másik oldalán elhelyezkedő, szomszédos város és térség jellemzőitől. Így – mondhatjuk – minden példa szinte egyedi, nehéz az általánosítás, vagy nagyon felületes eredményre juthatunk. Ennek ellenére mégis meg kell fogalmaznunk általános jelenségeket, amelyeket az államhatár és annak térbeli és funkcióbeli változása generálhat a határ menti városok fejlődésében, életében.

Morfológiai típusú rendszerezést végzett az ESPON projekt (*ESPON projekt 2006*; idézi: Székely 2007). Ez a rendszerezés szemléletesen mutatja be a város, a határ és a szomszédos város (illetve a városok funkcionális városi övezetének) viszonyát, s ebbe számos, európai esetet be is sorol. A kilenc típus a városok mérete, egymáshoz való közelsége és az államhatárhoz, a funkcionális városi övezetek (szűk vonzáskörzet) kiterjedése alapján osztályoz (2.3. ábra).

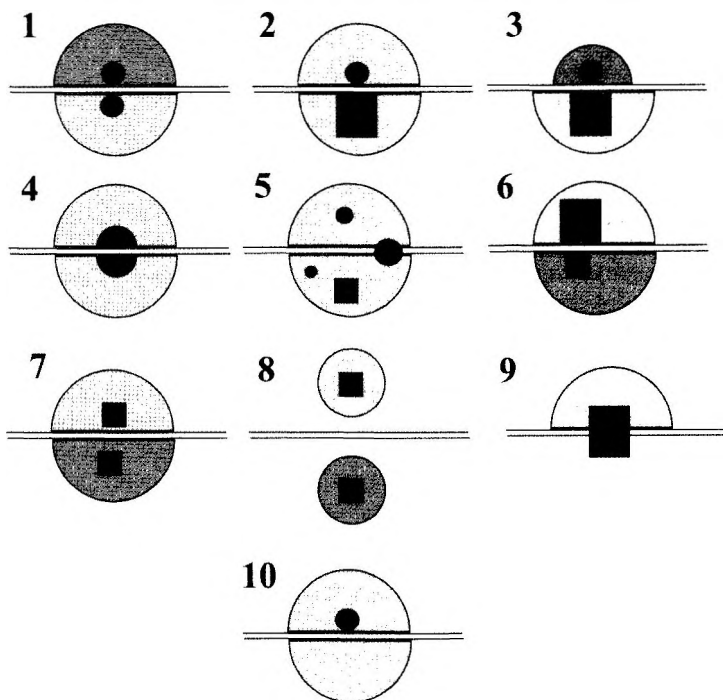
1. típus: ikervárosok, tipikusan kisméretűek, esetenként szerkezetileg egységes várost képezve, amelyet kettévág a határvonallal. Mindegyiknek saját funkcionális övezete van, még ha van is tömegközlekedési összeköttetésük. A német–lengyel határon található Görlitz–Zgorzelec a legismertebb példa.
2. típus: nagyváros, amelynek morfológia övezete folytatódik a szomszédos ország(ok)ban, a nagyváros funkcionális városi övezetében található kisvárosok, vagy összefüggő előváros övezet formájában. Tipikus példák Basel (Svájc, Saint-Louis – Franciaország, Lörrach – Németország) vagy Genf (Svájc, Anemasse – Franciaország). Az együttműködés kulcsfontosságú területe a közös tömegközlekedési hálózat megszervezése. Ez különösen a nem helyi kezelésben lévő szolgáltatók (például államvasút) esetében ütközhet jogi nehézségekbe is. Ideális esetben határon átnyúló szolgáltató vállalatok jönnek létre.
3. típus: nagyváros, amelyeknek morfológiai övezete nem folytatódik a szomszédos ország(ok)ban, a kisváros(ok)nak saját funkcionális városi övezetük van, és viszonylag kevesen ingáznak naponta a kisvárosból a szomszédos nagyvárosba. Ez a variáns

kétségtelenül csökkenti a határon átnyúló szolgáltató vállalatok szükségességét. Általában a kisváros profitál a nagyvárosi szolgáltatók közelségéből. A legjobb példa Strasbourg–Kehl.

4. típus: határon átnyúló morfológiai kis halmaz. A méretből adódóan a szervezési problémák sokkal kisebbek, mint a 2. típusnál. Ilyen például d'Esch-sur-Alzette (Luxemburg) – Audun-le-Tiche (Franciaország) vagy Longwy (Franciaország) – Pétange (Luxemburg) – Aubange (Belgium)
5. típus: nagyváros, amelynek funkcionális városi övezete folytatódik a szomszédos ország(ok)ban, amely akár saját másodlagos funkcionális városi övezettel rendelkező kisvárosokkal is tarkított lehet. Luxemburg nagyrégiója lehet jó példa. A határon átnyúló interakciók két legfontosabb területe a nagyváros elérhetősége a határ túloldaláról (munkaerőmozgás) és a küldő ország oktatási infrastruktúrájának fejlesztése, hogy a nagyváros munkaerő igényét ki tudja elégíteni.
6. típus: a határ két oldalán fekvő két, szerkezetileg kapcsolódó nagyváros. Ilyen például Heerlen (Hollandia) és Aachen (Németország). Amennyiben határon átnyúló technikai együttműködés szükséges, az magasabb területi szinten szerveződik. Ugyanakkor a városok viszonylag nagy része közös településmarketing kialakítására ösztönöz (kiegészítő funkciók).
7. típus: két nagyváros a határ két oldalán, amelyek szerkezetileg nem egységesek, csak funkcionális városi övezeteik érintkeznek. Az előző típus egy variánsa, tipikus példája Bécs és Pozsony városa.
8. típus: egymáshoz viszonylag közel (nagyjából 50 km-re) fekvő nagyvárosok, amelyek funkcionális városi övezete legtöbbször nem is érintkezik. Ilyen például a Hasselt-Genk, Maastricht, Aachen és Liège városnégyes, vagy akár Hasselt-Genk és Eindhoven. Ha létezik is valamilyen együttműködési szervezet, az csak konzultációs és alkalmi szerepet tölt be. A globális stratégiák igen hamar konkurenciaharcba torkollanak, mert ahhoz kellően távol vannak egymástól a városok, hogy elkerülhető legyen az infrastruktúra közös használata. A nagy és magas színvonalú szellemi (egyetemek) vagy szolgáltató (kórházak) központokat a nemzeti szabályozások korlátozzák, így nem fogékonyabbak a határon átnyúló együttműködésre, mint más, távolabbi intézményekkel való kooperációra.

9. típus: nagyváros, amelyet kettévág a határvonal. Ennek példája volt a kettéosztott Berlin (Nyugat-Berlin funkcionális városi övezete hiányzott) vagy Nicosia (Ciprus). Viszontagságos politikai döntésekből adódó kivételes helyzetről van szó, ahol a határon átnyúló együttműködés nem jön létre.
10. típus: A kilenc típust a Kárpát-medencében végzett vizsgálatainkhoz ki kell egészítenünk egy tizedik típussal, az olyan városok esetével, amelyeknél a határ másik oldalán nincs központi település olyan távolságra, amely befolyásolhatná a város funkcionális terének átterjedését a határon.

2.3. ábra: A határ menti funkcionális várostérségek típusai

Forrás: ESPON projekt 2006; idézi: Székely 2007 alapján saját szerkesztés.

A MOT (Mission Opérationelle Transfrontalière – Határon Átnyúló Gyakorlati Bizottság) 3 kategóriába sorolja a határon átnyúló városokat, városhálózatokat is érintő együttműködési formákat (Székely 2007).

a) *Határon átnyúló agglomerációk*: összefüggő, vagy folyóval elválasztott, különböző méretű városi övezetek. Ide tartozik Genf (700 000 lakos), Basel (600 000 lakos), amelyek struktúrájukban leginkább hasonlítanak Lille-hez (2 millió lakos). Genf és Basel számít a legfejlettebb határon átnyúló irányítási struktúrával rendelkező példának. Kisebb méretekre példaként említhetjük Görlitz–Zgorzelec esetét (100 000 fő), ahol valójában egy régi német város 1945 óta tartó megosztottságáról van szó.

b) *Határon átnyúló városhálózatok*: Olyan határon átnyúló együttműködési hálózat, amelyet földrajzilag közel (50 km-en belül) eső, szerkezeti folytonosság nélküli városok alkotnak. Ilyen a MAHHL (Maastricht–Aachen–Liège–Heerlen–Hasselt) hálózat, amelynek népessége eléri a 800 ezer főt egy olyan regionális határon átnyúló térben, melynek lakossága mintegy 3 millió fő. A határon átnyúló struktúra ellenére a MAHHL hálózat céljai között az integrált városi tér megszervezése nem jelenik meg.

c) *Határon átnyúló városi régiók (eurorégió típus)*: Kettő vagy több országban elhelyezkedő régiók, amelynek legnagyobb városai földrajzilag nincsenek túlságosan távol egymástól (50-100 km), és amelyek városi kérdéseket összefogó határon átnyúló együttműködési projektben vesznek részt. Példája a baszk Bayonne–San Sebastián Eurocity (tengerparti, hosszan elnyúló, szerkezeti törésekkel tagolt övezet, ahol az együttműködési struktúra már működik), Koppenhága–Malmö az Öresund Régióban (két, híddal és alagúttal összekötött városi övezet, amelyek közt egy tengerszoros húzódik, az együttműködés igen gyümölcsöző), és Bécs–Pozsony a Centrope régióban (4 országot átfogó határon átnyúló régió, amely a két fővároson túl Győrt és a csehországi Brno-t foglalja magába, az együttműködés indulóban van).

A települések keletkezésére és hierarchia szintjükre gyakorolt hatást is figyelembe kell vennünk a határ menti városok elemzésénél. Ilyen „genetikai” osztályozás szerint három csoportba sorolhatjuk a határ menti városokat:

1) A határ léte által életre hívott városok. Ezek hosszú időn át fennálló határok mentén mutathatók ki, ahol védelmi és/vagy kereskedelmi központokként jöttek létre. Jellemző a történelmi,

frontier típusú határok mentén, mint pl. Észak-Amerika egykori kereskedelmi telepei a meghódított területek peremén. Jellegzetesek ebből a szempontból a Duna menti várospárok az Al-Dunán. A román–bolgár határon (pl. Nikopol–Turnu Măgurele; Rusze–Giurgiu), valamint a Monarchia és a Török Birodalom egykori határán (pl. Újvidék–Pétervárad). Itt jellemzően egymással szemben álló erődöket, illetve az átkelési helyek két partján kialakult kereskedő városokat találunk.

2) A határ áthelyeződése miatt létrejött ún. „helyettesítő központok”. Az új határ egy régió vagy közigazgatási egység egy részét elvágja korábbi központi településétől, így új központ kijelölése válik szükségessé, illetve a régióközponttá vált település feljebb kerül a települési hierarchiában. Erre számos példát találunk a Kárpát-medencében (Komárom, Lenti, Salgótarján stb.), de más tájakon is (pl. Bolzano Dél-Tirolban, Pasewalk a német–lengyel határon).

3) „Vesztes” városok, amelyek a határ áthelyeződése miatt veszítettek a városhierarchiában elfoglalt pozíciójukból. Ezzel párhuzamosan, funkcionális fejlődésük sem volt olyan mérvű a 20. század során, amilyen a hasonló, az ország más pontjain elhelyezkedő társaiké. Számos ilyen várost találunk a Kárpát-medencében. A veszteségük zömében két okra vezethető vissza:

3a) Megyeszékhelyek, amelyek megyéjük nagy részét elvesztették, s a megyerendezéseknél¹ nem tudták érdekeiket érvényesíteni, így az új megyék új székhelyet kaptak. Így járt pl. Ballassagyarmat, Rimaszombat, Aranyosmarót, Beregszász, Nagyszőlős, Zilah, Zombor, Nagybecskerek, Gyula, Sopron. Ezen települések fejlődését elsősorban adminisztratív okok gátolták.

3b) Egyes városok kifejezetten határhelyzetbe kerültek. Ezek a városok funkcionális vonzáskörzetük, települési kapcsolataik egy részét is elvesztették. Figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a 20. század elején a mai értelemben vett „komplex vonzáskörzet”, tehát az a terület, amely szervesen kapcsolódik a városhoz a mindennapokban, lényegesen kisebb területre terjedt ki, mint manapság. A közlekedési lehetőségek és az életvitel (a vidéki lakosság foglalkozási szerkezete, fogyasztási szokásai) korabeli sajátosságai nem tették olyan mértékben kölcsönö-

¹ Törredék megyék összevonása Magyarországon, illetve az utódállamokban a közigazgatási határok átalakítása (lásd a IV. fejezetet).

sen függővé a várost a távolabbi környékével, mint manapság. A határhoz közeli települések funkcionális fejlődését nyilván hátráltatta vonzaskörzetük beszűkülése, de tapasztalataink alapján a vonzaskörzet egy részének elvesztésén túl fontos, néha döntő szerepet az alábbi tényezők játszottak:

- Politikai okok: valamennyi országban a 20. században vagy annak egy részében totalitárius rezsimek voltak hatalmon. Ezek irányításával folyt a városfejlesztés is, különösen annak mennyiségi növekedési szakaszában, tehát az urbanizáció idején (országoként némileg eltérő időben, de az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig. A határ menti városok ezek alatt a rezsimek alatt elhelyezkedésüknél, esetleg etnikai összetételüknél fogva nem váltak a fejlesztések célpontjaivá, esetleg tudatosan visszafogták őket. Pl. Sopron, Baja, Esztergom, Losonc, Szabadka.
- Közlekedési kapcsolatok elvesztése: egyes települések a határ megvonása következtében elveszítik azokat a közlekedési kapcsolataikat, amelyek addig a település gazdaságának fejlesztését szolgálták. Különösen érzékenyen érintette ez a vásárvárosokat, amelyek távolsági kapcsolatokkal is rendelkeztek. Másrészt sok település az infrastrukturális vonalak végpontjává vált, elvesztette csomópont jellegét. Ilyen pl. Mátészalka, Mohács. De ide sorolhatjuk pl. Triesztet is, ahol a meghúzott határok a kikötőhöz vezető vasútvonalat, útvonalat vágták el (*Hardi–Pap* 2006).

4) Önálló településsé/várossá vált elvágott városrész. Ezekben az esetekben a meghúzott határvonal egy település/város belterületén halad keresztül, s így annak szerves egységét szakítja meg. Európában számos ilyen példát találunk: pl. a sziléziai Teschen vagy a belga-holland határon elhelyezkedő Baarle–Nassau. Ez utóbbiban a város élete zavartalanul zajlik, csak a járdára felfestett jelzés mutatja, hogy hol van Belgium és Hollandia határa. A Kárpát-medencében ennek tipikus példája Sátoraljaújhely.

III. FEJEZET

AZ ÁLLAMOK, A SZOMSZÉDSÁGI KÖRNYEZET ÉS A FŐVÁROSOK ÁTALAKULÁSA A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A MODERNIZÁCIÓ IDŐSZAKÁBAN

1. Bevezetés

A Kárpát-medence szállásterületi, téruralmi, államtörténeti folyamatai rendkívül összetettek: népek, államok, birodalmak jelentek meg, és tűntek el. A hosszú-távú történeti folyamatot legalább két (a magyar honfoglalás előtti, a magyarság jelenlétéhez kötött) korszakra kell tagolni. Mindegyik időszakra vonatkozóan lényegi kérdésként vehető fel, hogy az adott nép felismerte-e a medence földrajzi egységét, kísérletet tett-e az egész medencét egységbe foglaló uralmi tér kialakítására.

A magyar katonai, politikai elit a honfoglalástól kezdve fő vonásai-ban bizonyíthatóan tisztában volt az ország alapvető területi sajátos-ságaival (a törzsenkénti letelepedés világos rendje, majd az egyház-megyék központjainak és határainak kijelölése, a királyi vármegyék részlegesen rekonstruálható konfigurációja egyértelműen erre vall). Az uralkodók többsége – Szent Istvántól kezdve dokumentálhatóan – személyesen is bejárta, megismerte az ország területének nagy részét.

A magyar uralmi tér, illetve állam területileg többször és jelentősen változott, a területi változásokat belső viszonyok, szomszéd-sági hatalmi változások, illetve nem egy esetben nagyhatalmi (német-római, bizánci, mongol, török, német, szovjet) mozgások határozták meg.

Az államtörténetben szinte egységesen elfogadott az a felfogás, hogy a modern európai állam és államrendszer története a vesztfá-liai békével (1648) kezdődött, s ezt a folyamatot a francia polgári forradalom (1789) felerősítette.

A magyar politikai földrajz államterülettel kapcsolatos kutatásai, törekvései és értékítéletei a köztörténeti folyamatok, az államterület helyzetének változásainak függvényében többször átalakultak. A magyar földrajztudomány a dualizmus időszakában a „birodalmi tudat” egyik érvényesítője és formálója, s emiatt a két világháború között a területi revíziós politika egyik meghatározó tudományos

képviselőjévé vált. 1948 után mind oktatási, mind pedig kutatási tekintetben az 1947-ben kialakult magyar államterületre koncentrált, csak kiegészítő jelleggel jelent meg a Kárpát-medence átfogó kutatása. 1990-től kezdve a kárpát-medencei és szomszédsági viszonyok kutatása új hangsúlyokat kapott.

Az államszocialista korszakban a térszemlélet jelentős részben az 1947-ben létrejött határok „között rekedt”. Ausztria felé a vasfüggöny, Jugoszlávia irányába az aknazárak, a többi szomszédos szocialista ország felé a jelentős részben zárt határok (egyfajta szocialista vasfüggöny) jelentek meg. Zárt határok, bezárkózó országok esetén legfeljebb az államközi kapcsolatok működtek valamilyen szinten, határon átnyúló terület- és településközi kapcsolatokról érdemben nem lehetett beszélni.

A rendszerváltás után a történeti Magyarország, illetve a Kárpát-medence problematikája ismét erőteljesen megjelent a magyar közgondolkodásban, valamint a tudományos kutatásokban is. Az érdeklődés mögött alapvetően a több évtizedes hallgatás miatt kialakult feszültségek húzódtak meg.

Az államszocialista korszak utolsó időszakától kezdve formálódó, határon átnyúló területközi együttműködések, majd eurorégiók, fokozatosan lefedték az ország minden határszakaszát, új lehetőségeket teremtve a terület- és településközi kapcsolatok építésére.

Az európai uniós csatlakozás időszakában, majd utána felértékelődtek a határmenti és az államhatárokon átnyúló kapcsolatok. A különböző pályázatok és fejlesztési programok (pályázati terek) megteremtették a korábban hátrányos helyzetű területek gyorsabb felzárkózásának lehetőségeit.

2. A Kárpát-medence téruralmi és államtörténeti folyamatainak általános sajátosságai a magyar honfoglalás előtt

A Kárpát-medence esetében a különböző időszakokban megjelenő, kisebb-nagyobb részeken szállásterületet foglaló, téruralmat gyakorló, szervezett politikai hatalmat (államot) létrehozó népek története részben egybekapcsolódott (az uralom idejére legalább), részben pedig elszakadt egymástól (az uralom megszűnése, avagy a népesség elvándorlása után). Ez a sajátos történeti folyamat azzal járt, hogy egészében véve sokkal több nép kötődött valamilyen

formában és időszakban a Kárpát-medencéhez, mint ahány etnikum jelenleg szállásterülettel rendelkezik a térségben. A medencében hagyományos „elsőbbbségi” és „kizárólagossági” versenynek így valójában sokkal több szereplője lenne, mint ahány közösség ma verseng a különböző kérdéseket illetően.

A magyar honfoglalás előtti szállásterületi, téruralmi, illetve korai államalakulási és fejlődési folyamatokat az alábbiakban fogalmazhatjuk meg:

- a Kárpát-medence benépesülési folyamatai a paleolitikumtól kezdve szervesen egybekapcsolódtak az eurázsiai népességmozgásokkal (az autópálya-építésekkel kapcsolatos régészeti ismeretokban néhány vonatkozásban újraírja feltehetően a korábban megfogalmazott folyamatok egy részét),
- Kr. e. 5000-től kezdve folyamatos lett a népesség természethasznosító- és fokozatosan kiszélesedő módon átalakító jelenléte a medence területének nagy részén,
- Kr. e. 1800 körül megindult egy nagyobb mértékű bevándorlási hullám a medence területére, intenzívebbé vált a térhasználat,
- Kr. e. 550–580 körül nagyobb területekre kiterjedően megjelentek a szkíták,
- Kr. e. 400 körül a kelták szállásterületi nagytérségi rendszerbe vonták a Kárpát-medence szinte egész területét, a földrajzi nevek része tőlük származik,
- a Római Birodalom fokozatos behatolásával (Kr. e. 15-től kezdve) kialakult a medence osztott téruralma, a „civilizált nyugat és a barbár kelet” között, megindul a tudatos belső közigazgatási területszervezés folyamata,
- a rómaiak a dákok legyőzésével, Dacia provincia megszerzésével „u” betű jelleggel (az Alföld kimaradt) uralták a medence nagy részét,
- a IV. század szinte egésze a medencei uralomért folyó küzdelem Róma és a „barbárok” (markomannok, szarmaták, jazigok, kvádok, gepidák, gótok, vandálok, hunok, alánok stb.) között, melynek eredményeként a római hatalom fokozatosan gyengült, majd véglegesen kiszorult a Kárpát-medencéből,
- az „ázsiaiak téruralma” dominánssá vált a medence területeinek egyes részein, majd egészén,
- 425-től a Kárpát-medence az eurázsiai jellegű Hun Birodalom uralmi központja, mely 453-ban, Attila halála után darabokra hullott,

- germán népek (keleti gótok, gepidák, longobárdok) „átvonuló küzdelme” a medence részleges uralmáért csak időszakos sikerrel járt,
- 568-tól 796/805-ig az avarok csaknem a medence egészére kiterjedően stabil politikai téruralmat hoztak létre,
- a Frank Birodalom legyőzte az avarokat, peremterületi uralmat alakított ki a Dunántúl nyugati részén,
- a IX. század elejétől szláv és bolgár osztott szállásterület és téruralom alakult ki a medence nyugati, illetve keleti részein.

A rövid felsorolásból kiderül, hogy az alapkérdés a következő módon jelent meg hosszú időn keresztül:

- a medence elkülönült, többes belső szállásterületi „használata”,
- a térség részben osztott, szervezett politikai uralma,
- a medence külső birtoklása, beillesztve egy nagyobb birodalom keretei közé,
- a medencébe beépülő, arra támaszkodó szállásterület és politikai uralmi egység.

A korai időszakra nézve egyértelműen azt kell megfogalmaznunk, hogy a medence egészét (és csak azt) integráló hatalmi tér csak kivételesen és időszakosan jött létre. A Kárpát-medence hatalmi folyamatai beilleszkedtek az eurázsiai, illetve a szélesebb európai térség változásaiba.

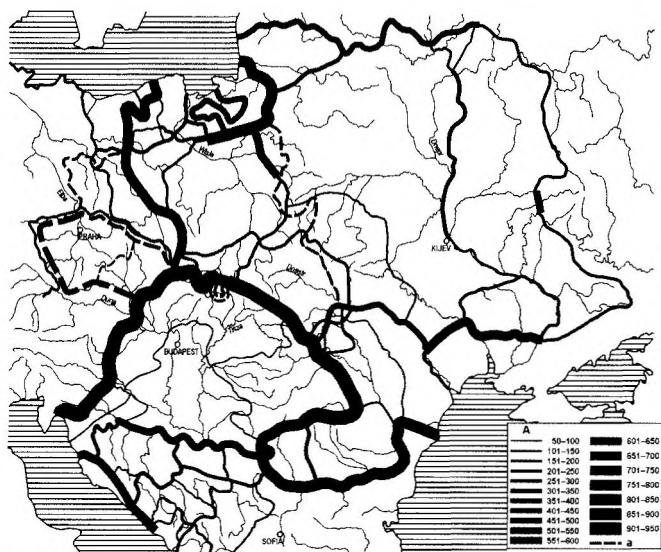
Ha a politikai átrendeződésekhez természetes módon kapcsolódó hatalmi központok (fővárosok, székvárosok) változó körét nézzük, akkor azok részben a medencén belül, nagyobb részben pedig azon kívül alakultak. Nem jött létre állandó főváros, minden új hatalom a maga értékrendje és szemlélete bázisán alakította (több esetben tartotta meg a történetileg kialakult) döntési központját.

3. A „magyar korszak” államfejlődésének fordulópontjai 1867-ig

Az egész Európa, illetve a közép-európai nagyrégió történelmét szemlélve azt látjuk, hogy nagyon alacsony azon területek aránya, melyek kizárólag egyetlen állami szuverenitás alatt éltek meg történetüket, illetve történetük nagyobb részét. A tér szinte minden egyes darabjához több nép történeti kapcsolata, attitűdje, nosztalgiája, egyes esetekben nyilvánosan megfogalmazott területi igénye társult.

A határok gyakori változása miatt (3.1. ábra), valamint a feudalizmus dinasztikus és bonyolult hűbéri viszonyai következtében a térségben rendkívül összetettek a történeti-közjogi kapcsolatok (Rónai szerk. 1945). A feudalizmus évszázadaiban egy ideig (a koronák gyakori közös bírása révén) szinte minden terület „ura és szolgája” is volt valamelyik szomszédjának. Ezért történetileg, gazdaságilag, politikailag és érzelmileg is nehéz és bonyolult a területi kérdések történeti elemzése ebben a térségben.

3.1. ábra: Az államhatárok állandósága Közép-Európában, 850–1918

Forrás: Rónai A. (szerk.) 1945.

A magyar állam szomszédsági környezete a nagyregió általános fejlődési tendenciáinak megfelelően történetileg folyamatosan változott és újrendeződött (3.1. táblázat). A változások egyik meghatározó, mozgató tartalma és eleme, hogy története folyamán a magyar államnak mindenkor volt nagyhatalmi, esetenként világhatalmi szomszédsága. A hatalmi szomszédsággal való történeti együttélésből fakadt az államhatárok gyakori változása. Közép-Európa állam-története egyik meghatározó sajátossága, hogy a térség államai a „hatalmi libikóka” állásától függően térbelileg is gyakran és jelentősen változtak. A térség államhatár-állandósága történetileg relatív, bár egyes határszakaszok stabilitása szembetűnő.

3.1. táblázat: A mindenkori Magyarország szomszédsági környezete, 950–1914

<i>Politikai térképződmény</i>	950	1015	1100	1200	1270	1360	1400	1519	1648	1715	1740	1795	1815	1878	1914
Német Birodalom – Ausztria	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Lengyelország	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				
Halic-Lodoméria	+	+													
Oroszország	+	+	+	+	+							+	+	+	+
Besenyők	+	+													
Bulgária	+			+	+	+									
Szerbia	+			+	+	+	+							+	+
Horvátország	+	+	+												
Kelet-római Birodalom		+	+				+								
Kunország			+												
Tatár Birodalom				+											
Havasalföld					+	+	+								
Moldva						+	+								
Albánia							+								
Török Birodalom								+	+	+	+	+	+		
Veneziai Köztársaság								+		+	+	+	+		
Erdélyi Fejedelemség									+						
Románia														+	+
Bosznia-Hercegovina														+	+

Forrás: Halász A. 1936. alapján Hajdú Z. (szerk.).

3.1 Az államtér és a belső területi struktúrák változásai 1526-ig, a független magyar állam bukásáig

A magyarok feltehetően 862-ben jelentek meg először katonai erővel a Kárpát-medence területén, mégpedig „szövetségesi feladatok teljesítése” céljából. Ez azzal járt, hogy az egész nagytérség etnikai, politikai, hatalmi és földrajzi viszonyairól érdemi ismereteket szereztek. 892-ben ismét a keleti frank szövetségesek „hívására” rombolták le a Nagy Morva Birodalmat.

895-től megkezdődött a honfoglalás, melynek során az ázsiai jellegű kettős fejedelmi törzsszövetségi struktúrával rendelkező magyarság politikai szervezeti struktúráját fokozatosan „áttelepítette” a Kárpát-medence területére. Az új hazában szervezeten, tudatosan, törzsenként befelé integrálódóan, kifelé pedig elkülönülve települt le.

A honfoglalással a magyarság új földrajzi, szállásterületi környezetbe, valamint etnikai, politikai szomszédsági viszonyok került. Az új hazában a politikai és hatalmi erő kifejtés sajátos elemét jelentették a 899–970 közötti kalandozások. Ezek során a magyarság megismerte a szélesebb értelemben vett környezetének szinte minden hatalmi képződményét, s legtöbbször beavatkozott a közöttük lévő konfliktusokba.

A honfoglalástól kezdve a szállásterület, a téruralom, majd a törzsszövetségi rendszer folyamatosan kiterjed a medence alacsonyabb fekvésű térségeire, oly módon, hogy a külső teret tudatosan elválasztják az „idegenektől”, létrehozzák a mélységileg tagolt, védelmi jellegű gyepűrendszert. A gyepűrendszer területi struktúráját tekintve a leginkább ismert a nyugati határaink mentén, s itt lehet adatok alapján a legpontosabban tetten érni azt a folyamatot is, ahogyan a sávos elhatárolódás vonalas államhatárrá alakul át (*Kring* 1934).

A korszakot hagyományosan két időszakra (Árpád-kor, vegyes-házi választott királyok kora) tagolja a magyar történettudomány. Az államtér története szempontjából a tekintetben releváns e tagolás, hogy a "nemzeti monarchia" a megszerzett területeket "saját koronájához" csatolta, az Árpád-ház kihalása után a magyar trónért versengő dinasztiák esetében már felvetődött a címek és területek kezelésének mikéntje és közjogi mibenlétének kérdése.

Az európai keresztény közösségbe beilleszkedő új magyar királyság is eltérő politikát folytatott a különböző stratégiai irányokba:

- A honfoglalás után a magyar törzsek Nyugat-Európa felé jelentős katonai erő kifejtésre voltak képesek, majd ennek hatóköre fokozatosan csökkent. (Ez leginkább a nyugati országhatárok visszavonásában követhető nyomon: 913-ban az Enns, 1031-ben a Fichta és a Thaya, 1043-ban a határ a Lajta és a Morva lett). A magyar állam nyugat felé egyrészt az együttműködés szálait építette, hatalmilag azonban fokozatosan egyre inkább védekező pozícióba kényszerült.
- É-i vagy lengyel politika viszonylag békés, a lengyel uralkodók mégis kísérletet tettek a Morva- és a Vág-völgyének megszerzésére (1003–1018). Az északi stratégiai irányban az együttműködés és a rivalizálás egyaránt jelen volt, de hosszabb időszakot tekintve inkább a békés együtt és egymás mellett élés tekinthető a meghatározónak.
- A megalakuló magyar keresztény királyság ÉK-felé inkább támadó, erejét érvényesítő képződmény, igazán tartós hódításokat azonban a Kárpátokon túl nem ért el, a szláv fejedelemségek belső trónviszályaiba beavatkozva könnyelhetett el viszonylagos sikereket. Halics és Lodóméria elfoglalása mindig csak időszakos, helyzetük csak rövid ideig tekinthető stabilnak, bár a magyar uralkodók felveszik a két terület „tulajdonjogát” uralkodói címeik sorába.
- A K-i stratégiai irányba kifejtett törekvések több rétegűek. Erdély 1002-ben került egyértelműen István uralma alá, amikor az erdélyi Gyulát legyőzte, s ettől kezdve egyfajta sajátos kapcsoltság jelleme volt a régióknak. Az erdélyi vajda az uralkodó kinevezettje, s személyes képviselője a területen. Az etnikai betelepítésekkel (szászok) és betelepülésekkel (románok) Erdély sok tekintetben sajátossá vált.
- A D-i irány és határ a kezdetektől a legnyitottabb, legbizonytalanabb és leginkább problematikus. 1136-ban Bosznia és Ráma meghódítása jelezte a magyar törekvéseket. III. Béla a bizánci politika eszközeit is felhasználva teremtette meg, illetve stabilizálta a „Magyar Birodalmat”, fogadtatta el azt a korabeli Európa egyik jelentős hatalmaként, ha nem is igazi nagyhatalmaként. A D-i stratégiai irányban utódai is folytatták a terjeszkedést, 1202-ben Imre felvette a „Szerbia királya” címet is.

A kor értékrendje szerint a legsikeresebb a DNY-i stratégiai irányba kifejtett tevékenység. Magyarország Szent László, majd Könyves Kálmán uralkodásától kezdve a DNY-i stratégiai irányban kifejezett területszerző politikát folytatott, s megkezdődött a kor szokásainak és nemzetközileg elfogadott technikájának érvényesítése mellett a királyi címek, illetve az uralmi terület bővítése. 1089-ben Szlavónia, 1091-ben Horvátország ideiglenesen került a magyar korona uralma alá, majd Kálmán 1102-ben felvette a „Horvátország királya” címet. 1105-től megkezdődött Dalmácia meghódítása, s a terület feletti uralomért folyó, több évszázados váltakozó sikerű és szereposztású küzdelem. A magyar-horvát kapcsolatok folyamatosan közjogi kérdésként vetődtek fel az együttélés évszázadaiban, sőt majd a felbomlás időszakában is.

IV. Béla az 1241-es tatárjárás vérveszteségei ellenére újrateremtette a térségen belüli magyar hatalmi alapállást, s megszilárdította a kapcsolt részek függő helyzetét, sőt a havaselvei hadjáratok után felvette a „Kúnország királya” címet is. 1255-ben „Bolgárország királya” lett Béla.

A „nemzeti monarchia” utolsó évében (1301) a magyar uralkodó címe (Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kúnország és Bolgárország királya) kifejezte a korábbi hódításokat, de a történetileg kialakult feudális uralkodói cím és a reálisan birtokolt tér már részben elvált egymástól.

A korszak politikai, katonai és tudományos elitje jól ismerte az ország területét (erről tanúskodik Anonymus munkája) és környezetének hatalmi, területi, politikai viszonyait. (Ha megnézzük a Magyar Törvénytár országhatárok bejárására, helyreállítására vonatkozó törvényeit, akkor azt látjuk, hogy az Árpád-korban már egyértelmű országhatár-fogalom létezett.) Ha nem is érthetünk egyet Baráth Tibor felfogásával, hogy az államépítésnek a korai szakasztól egységes filozófiája volt (Baráth 1943), de az nyilvánvaló, hogy egyfajta tudatos geopolitikai gondolkodás tetten érhető a területi folyamatokban és hatalmi törekvésekben.

A másik kérdés, amely figyelmet érdemel Baráth Tibor megközelítésében a Kárpáttér államtípusainak a tartóssága és a medencekitöltés kapcsolata (medenceállam, nagyhatalmak peremszervezetei, tiszta peremállam). Az olyan állam volt történetileg a legstabilabb és legtartósabb, mely a medence egészére és lényegében csak arra támaszkodott.

A „királyi székvárosok” (Esztergom, Fehérvár, Visegrád, Buda) és a királynői város (Veszprém) egészében véve a medence központi

magterületén alakultak ki. Ezek a városok jelentős mértékben a „központi hatalom” igényeinek, elvárásainak és lehetőségeinek függvényében fejlődtek.

A belső térszervezés szempontjából meghatározó jelentőségű folyamatok bontakoztak ki a 10 egyházmegye és azok központjainak megteremtésével, hiszen ezek a városok rákerültek Európa vallási térképére, az országon belül pedig az egyházi élet mellett egyfajta regionális (megyék feletti) kulturális központtá is váltak.

A királyi vármegyék, majd a helyükre lépő nemesi megyék a területi folyamatok uralmi, illetve szervezési-közösségi tereivé váltak. A megyei székhelyeken (kezdetben földvárakban) nem jött létre nagy apparátus, de a székhelyek fokozatosan egyfajta kitüntetett helyként jelentek meg.

A „vegyes-házi királyok kora” (1301–1526) a tértörténet és közjogi felfogás szempontjából azért érdekes és érdemleges, mert az Árpád-ház, mint „nemzeti dinasztia” alatt az árpád-házi uralkodóhoz és a magyar koronához rendelődtek a különböző területek, s így a hűbéri függések rendszere viszonylag egységes tartalmat kapott. Az 1526-ig tartó periódusban a „koronák közös bírása” egyszerre dinasztikus és „modern birodalomépítési törekvéseket” is hordozott már (Herczegh 1987). Mindegyik dinasztia más államszervezési gyakorlatot, eltérő érdekérvényesítési irányt, gazdaságpolitikát stb. hozott a magyar folyamatokba. (Több esetben hosszabb időn keresztül külső központból irányították az országot.)

Az Anjouk hatalmuk országban belüli megszilárdítása után részben folytatták a DNY-i stratégiai irányban az évszázados „nemzeti politikát”, s a Velencével való küzdelmükben a dinasztikus és a térszervezési politika egyaránt megjelent. A Nápoly irányába folytatott politika dinasztikus jellegű, míg a Tengeremlék megtartásában már megjelenik a geopolitikai elem, a tengeri kijárat szükségességének a felismerése is. A magyar–lengyel perszonálunió nem járt a két terület erőforrásainak egyesítésével, valójában csak Nagy Lajos személyére szabott kapcsolat volt. A török hódítással az 1375-ös évtől kezdve a délkeleti hűbères tartományok ütközőzónává váltak Nagy Lajos „három tenger mosta” birodalma és a Török Birodalom között (Miskolczy 1923).

A XV. század egésze a magyar állam szempontjából a változó eredményű, de stratégiai győzelemmel és vereséggel nem járó küzdelem a törökkel. Zsigmond látványos nemzetközi pályafutása és rangszerzése (Német-római Birodalom császára) nem járt közvetlen eredménnyel a török elleni harcokban.

Az államtér és az uralmi tér szempontjából rendkívül fontos elem az ún. „elzálogosítási ügyek”. A mindenkori uralkodó hatalma megszerzése vagy megtartása, anyagi erőforrások szerzése céljából az ország egy-egy részét, várát idegen államok zálogába adta. A XVI szepesi város lengyel zálogba került (1412) s mint ilyeneket az ország részének tekintették ugyan, de nem tartották magyar közigazgatás alatt álló területnek. (Az 1720-as összeírás alkalmából nem is vették számba őket.)

Mátyás rövid ideig tartó tudatos, erőkoncentrázó uralma és politikája látványos területi hódításokat hoz nyugaton, de a déli területeken korántsem annyira tudatos és eredményes tevékenysége. Mátyás „személyhez kötött” Magyar Birodalma (Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodomeria, Kunország, és Bulgária királya, Szilézia és Luxemburg hercege, Morvaország és Lausitz őrgrófja) rövid életű volt, nem vált szerves politikai-uralmi térré. (A magyar nemesség megkísérelte Mátyás hódításainak egy részét a „korona birtokában” tartani a későbbiekben is, ezért II. Ulászlót kötelezte arra, hogy Morvaország, Szilézia és Lausitz az ország koronájától el nem idegenítendő [1492. 4. tc.]).

A „vegyesházi-királyok” korszakának igazi nagy kérdése lényegében az volt, hogy Közép-Európa mely uralkodó háza fogja egyesíteni az erőforrásokat és koronákat, hol (Bécs, Buda, Prága, Krakkó) alakul ki a térség meghatározó politikai, gazdasági, szellemi és hatalmi erőközpontja.

Lázár deák térképének megszületése egyértelműen azt jelezte, hogy megvolt az országban az igény arra, hogy ne csak verbálisan, de térképileg megjelenítve is tovább örökítsék az ország területi struktúrájának tudatát, ismeretét.

3.2. A megosztott államtér problémái, 1526–1699

A török balkáni előrenyomulásával Magyarország fokozatosan elveszítette észak-balkáni befolyási övezetét, illetve a bánágok kiépített, mélységi jellegű ütköző területeit. Az ország nagy része, majd szinte egésze vált nagyhatalmi, illetve világhatalmi konfliktus-és ütközőterületté.

Nándorfehérvár (Belgrád) és északi előterének elfoglalásával (1521) a török lényegében belépett a Kárpát-medencébe. Az 1526-os mohácsi csatavesztés után meginduló folyamatok (az ország két, majd három

részre szakadása) részben a belső megosztottságok, részben pedig a külső (török, Habsburg) törekvések függvényében alakultak.

Az országon belül a politikai uralmi területek az 1540-es évektől kezdve folyamatos mozgásban voltak, a korszak nagy részében a hódoltsági területek terjeszkedése volt a jellemző, majd a korszak végén rövid idő alatt felszámolták a török medencebelsői területi uralmát.

A három részre szakadt országban három jelentősebb belső hatalmi-igazgatási központ alakult ki: Buda, a hódoltsági területen; Pozsony (Nagyszombattal osztottan) a királyi Magyarországon; Gyulafehérvár (Kolozsvárral megosztva) Erdélyben. A valódi döntési központok azonban Bécs és Isztambul voltak.

A török sikertelen bécsi támadása után megindult az ország felszabadítása, 1686-ban visszafoglalták Budát, majd 1699-ben a karlócai békében rögzítve (a Maros-Tisza köze kivételével) felszabadult az anyaország területe. A Kárpát-medence déli szegélye török uralom alatt maradt. (A Magyar Királyság teljes területének felszabadítása majd csak 1718-ban fejeződött be, s nyert nemzetközi megerősítést a pozsareváci békével.)

A megosztott államtér és a török elleni hosszú és véres küzdelem a magyarság nagyfokú etnikai, gazdasági, politikai meggyengülésével járt. Ennek az időszaknak azonban volt egy pozitív hozadéka: a törökkel szembeni küzdelem erősítette a nemzeti identitást.

3.3. A Habsburg hatalmi térbe integrált magyar államtér (1686–1867)

A török alóli felszabadító háború után a Habsburgok az ország történeti területi struktúráját nem állították helyre. A bécsi udvar saját érdekű gazdaság-, népesség- és téripolitikát érvényesített, s a felszabadított területeket, mint „új szerzeményeket” tekintették. A kor legsajátosabb térképződménye a közvetlenül a Haditanács alá tartozó Katonai Határőrvidék létrehozása volt az ország teljes déli határvonalai mentén.

Az igazi kérdés az volt, hogy Magyarországot sikerül-e beilleszteni az egységes Habsburg Birodalomba, avagy önálló „részbírodalmi képződmény” maradhat-e. A magyar nemesség (bár a Buda felszabadítása okán érzett hálából elismerte a Habsburg-ház férfiági örökösödési jogát a magyar koronára) folyamatosan ragaszkodott az ország alkotmányos és területi egységéhez, de ezt csak részben tudta érvényesíteni. Erdély önálló fejedelemségként, majd nagyfeje-

delemsgként (1765) közvetlenül, s nem a magyar királyságon keresztül kapcsolódott a birodalmi központhoz.

A beintegrálás konfliktusokhoz vezetett, amelynek csúcsa a Rákóczi szabadságharc (1703–1711) volt. Az önálló magyar államiság megteremtése (a Habsburg-ház trónfosztása – 1707) nem illeszkedett be szervesen a korabeli európai hatalmi folyamatokba, így nem járhatott sikerrel.

Az 1720/21-es összeírások egy szétdarabolt történeti államterületet regisztráltak: anyaország, az anyaországhoz tartozó katonai uralom alatt álló területek, az önálló erdélyi fejedelemség, Horvát-Szlavónország és a hozzá tartozó katonai határőrvidék. Az 1722–23-ban (Magyarországon, illetve Erdélyben elfogadott) Pragmatica Sanctio (női örökösödési jog elismerése) egyrészt biztosította a Habsburg Birodalom egybentartásának közjogi lehetőségeit, másrészt megteremtette a részben autonóm belső magyar kormányzás feltételeit is. (Az időszak a „területi visszatérések” korszaka: 1772 – XVI szepesi város, 1778 – Bánság visszakerülése, 1779 – Fiume és kerülete átadása.)

A felvilágosult abszolútizmus – Mária Terézia, II. József – a birodalom racionalizálása és egybentartása érdekében jelentős reformokat indított el (különösen fontos kiemelni II. József egységes szemléletű közigazgatási területi és funkcionális reformját), ugyanakkor jelentős részben „szemben menetelt” a korszakkal.

A Habsburg Birodalom meghatározó sajátossága a sok vallás, nyelv, nemzetiség együttes jelenléte volt, miközben nem jött létre valódi, meghatározó súlyú „többségi nemzet” a birodalmon belül. A sok nemzetiség egy része csak a birodalmon belül élt (csehek, szlovákok, magyarok stb.), míg mások (románok, szerbek stb.) nemzetársai jelentős részben más birodalmi keretben, avagy államban éltek.

1791 már jelezte a magyar és az országban élő nemzetiségek új típusú politikai megnyilvánulásait, „ébredési mozgalmait” (szerb kongresszus Temesváron, az erdélyi románok kérvénye).

A magyar nyelvű földrajzi szakirodalom, a Magyarország képe már megjelenésekor rendkívül fontos szemléleti alapokat rakott le (Szaller 1796). A formálódó nemzeti szellem jegyében fogalmazta meg: „Egész Európában leg-gönyörűsegebb, s leg-kedvesebb Ország, ha Fekvését, és Termékenységét szemléljük, Magyar Ország. Leg-alább meg nem írgyli ez más Tartománynak se Egét se Földét; olly kegyes és szelíd az ő Ege, s bő termékeny Földe” (Szaller 1796, 2).

A magyar földrajz történeti szemléletét a kezdetektől a történeti államterület jelentőségének kiemelése jellemezte: „XIV. és XV. Században 9. Országokat kormányzott a Magyar Kormányzék, t. i. Magyar, Tót és

Horvát Országokat, Rámát, Szerviát, Gallitziát, Lodomériát, s a Kun és Bolgár Országot mellyek egygyütt a, közép Időben Nagy Magyar Országnek hívtattak" (Szaller 1796, 4).

A „Nagy Magyar Ország” fogalma ettől a definiálástól kezdve később többféle tartalmat kap, de van egy közös elemük a későbbi meghatározásoknak, nevezetesen, hogy mindig nagyobb területet öleltek fel, mint a ténylegesen magyar uralom alatt álló terület.

A napóleoni háborúk rövid időre elszakítottak magyar területeket is (Illyria francia tartomány megalakítása 1809–1813), de lényegileg nem strukturálták át az ország területi viszonyait.

Az 1825-tel kezdődő reformkor egyszerre vetett fel gazdasági, társadalmi, politikai, nemzetiségi, nyelvhasználati, közlekedési, folyószabályozási stb. kérdéseket, s az országgyűlés felülről próbálta meg az előrehaladást szabályozni.

Az ország történeti és recens struktúrájának a meghatározása minden vonatkozásában jelen volt a reformkori közgondolkodásban, részben a politikai vitákban is. Fényes Elek a feudális korszak végén (Fényes 1847) arról értekezett, hogy Magyarország térfogalma rendkívül bizonytalan, az adatok sok tekintetben ellentmondásosak, mert különböző értelemben használják az ország fogalmát. Legsorosabb értelemben csak az anyaországot értették alatta, szoros értelemben már hozzá sorolták Horvát-Szlavónországokat, s tágas fogalmába már beletartozott Erdély is. Legtágasabb értelemben mindazokat a tartományokat értették Magyarország alatt, melyek hajdan a magyar koronához tartoztak: „Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat e következő országok képezik: Magyarország, Dalmatia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh- és Moldvaországok” (Fényes 1847, 3).

Az európai folyamatokba illeszkedő 1848. márciusi forradalom Magyarország esetében a nemzeti függetlenségi és a nemzetiségi kérdést egyszerre vettette fel. Erdély kimondta az uniót Magyarországgal, Horvátország bánja fegyverrel támadt a „központi kormányra”, a nemzetiségek (szerbek, románok, szlovákok) nemzeti gyűléseket tartottak, területi autonómiát követeltek. A kibontakozó szabadságharc időszakában önállósodó ország (a Habsburg-ház trónfosztása 1849, Függetlenségi Nyilatkozat) a két kérdést nem tudta konfliktusok nélkül kezelni.

A szabadságharc leverése után berendezkedő abszolutizmus tudatosan széttagolta az ország struktúráját. Először (1849) a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság jött létre, mely a korabeli megközelítésben

etnikai-területi egységként jelent meg, mely közvetlenül kapcsolódott a bécsi kormányhoz. 1850-ben ideiglenesen, majd 1853-ban véglegesen teljesen átszervezték az állami és közigazgatási struktúrákat. 1860-ban a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság visszakерült Magyarországhoz. A külső feltételek romlása és a belső kompromisszumok formálódása párhuzamosan alakult.

Az abszolutizmus időszakában az ország területi struktúráinak megismerése, illetve megismertetése tudományos (MTA) és politikai programmá vált. Hunfalvy János számára még lényegi kérdés, hogy mely területek tartoznak a Magyar Birodalomhoz, illetve valójában mekkora is az (*Hunfalvy* 1863). Áttekintve az államtest közjogi és történeti földrajzi problémáinak korábbi hazai és külföldi irodalmát nyugtázta, hogy a „Magyarbirodalom” térfogalma történetileg bizonytalanul, sőt eltérő tartalomban jelent meg mind a hazai, mind pedig a nemzetközi földrajzi irodalomban. A birodalom kiterjedésének meghatározásában óriási különbségek voltak. Az eltérések jelentős részben abból származtak, hogy a külföldiek nem minden tekintetben értették a magyar politikai tér tagolódását, s nem ugyanazt értették a „Magyarország a legszorosabb értelemben”, a „Magyar Birodalom Erdély nélkül” és a „Magyar Birodalom Erdéllyel” térbeli kategóriák alatt.

Hunfalvy az 1860-as évekre vonatkozóan kénytelen a „tettleget magyar birodalom” és az „egész birodalom” tekintetében vizsgáldni, hiszen saját korában a történetileg felfogott magyar államtér szétdarabolt volt, mégpedig a központi osztrák kormány érdekeinek megfelelően.

3.4. Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint modernizációs keret

Az 1867-es kiegyezési törvény alapján Ferenc Józsefet „Magyarország és Társországi királyává” koronázták és kompromisszumos jelleggel szabályozták a „magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokat”. Területileg, alkotmányosan, politikailag bonyolult struktúra jött létre.

Az 1868-as magyar–horvát kiegyezési törvény Magyarország és Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok közjogi és igazgatási viszonyait rendezte. A törvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátország egy és ugyanazon állami közösséget képeznek...”. Az államterület egységes, államhatárai csak a magyar

államnak vannak, Magyarország és a társországok közötti határ közigazgatási jellegű. (Horvátország sok tekintetben fejlett területi autonómiával rendelkező társországgá vált.)

A törvény tételesen felsorolta azokat a területeket, melyeket a társországok területéhez tartozónak ismert el. (A gondot az jelentette, hogy Dalmácia ténylegesen osztrák igazgatás alatt álló tartomány volt, ezért olyan kitételek is bekerültek a törvénybe, melyek „Dalmatia tettleges visszacsatolása” utáni következményekkel is számolt). Magyarország a kiegyezési törvényben lemondott Alsó-Szlavóniáról a horvátok javára, ugyanakkor Fiume ügyében nem sikerült megegyezni, így az ideiglenesen a magyar koronához csatolt „külön test lett”, s ezt a státuszát a dualizmus egész időszakában megtartotta (*Havass* 1909).

Bár a nemzetiségek (szlovákok, szerbek, románok) követelték a területi autonómiát, nem kapták meg. Az anyaországon belül a politikai nemzet vált domináns kategóriává, melynek részét képezték a nemzetiségek is, de azok többsége ezt kevesellte.

Az 1878-as berlini kongresszus után a Monarchia megszállta és pacifikálta Boszniát és Hercegovinát. 1908-ban a két tartományt annektálták a Monarchiába. Az 1910. februári rendelkezésekkel a két tartomány önkormányzatot kapott, s Bosznia és Hercegovina lényegét tekintve osztrák–magyar közös tartomány (condominium) lett. A magyar kormány a tartományokhoz való viszonyt az ország címerében is megjelenítette, amikor 1915-ben a két tartomány címerét beillesztették a magyar állami közép címerbe.

A dualizmus időszaka abból a szempontból érdekes a kárpát-medencei államtörténet szempontjából, hogy a modernizáció, a gazdaság, az infrastruktúra kiépítésének tere egyrészt lényegesen tágabb volt, mint maga a medence, másrészt a medence részintegrációként játszott szerepet a modernizáció korszakában (történeti Magyarország).

A dualista korszak utolsó harmadában már nyílt elszakadási, elszakítási törekvések bontakoztak ki a Monarchián és a történelmi Magyarországon belül. A térképek a „nemzetiségi izgatás” eszközeivé váltak. Új határok jelentek meg a különböző országok tudományos és politikai irodalmában (*Wittmann* 1918; *Olay* 1930).

A 20. század kezdetétől a század közepéig terjedően az ország közjogi struktúrája, területi nagysága, közigazgatása többször és alapvetően átrendeződött. A közigazgatási területszervezés az államhatároktól függően alakult a gyors változások időszakában (3.2. táblázat).

3.2. táblázat: A magyar állam területének és közigazgatási felosztásának változásai, 1900–1947

Terület	Év	Terület (km ²)	Jelenlevő népesség	Megyék száma	Járások száma
Magyar Birodalom	1900	325 411	19 254 559	71	484
Magyarország és Horvát-Szlavonország)	1918		20 886 487	71	513
A trianoni Magyarországnak (a Pozsonyi hídfővel)	1920	93 073	7 990 202	34	163
	1930		8 688 319	25	154
Az ún. megnagyobbodott Magyarországnak	1938	105 000	10 382 014	31	172
	1939	117 061	11 076 036	34	184
	1940	160 165	13 653 296	44	246
	1941	171 640	14 683 323	44	264
Magyarországnak (a Pozsonyi hídfő nélkül)	1947	93 011	9 316 613	25	150

Forrás: Hajdú 2005.

A magyar politikai földrajz nem volt Monarchia-párti (Prinz 1914; 1942). A dualista politikai struktúra trialistává átalakításának lehetőségei kiváltották a magyar földrajztudomány reagálását is (Havass 1909). Havass történeti és földrajzi szempontból egyaránt elutasította a Monarchia területi és hatalmi struktúrájának átalakítását. Számára Magyarország pozícióinak monarchián belüli erősítése volt a cél, nem az új versenytársak legitimálása.

Prinz még a világháború kitörése előtt megjelent „Magyarország földrajza” című földrajzi monográfiájában sajátosan fogalmazza meg az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzi struktúráját: „A magyar birodalom és az osztrák birodalomnak uralkodója egy, ennél fogva e két birodalom együttesen alkotja a Magyar–Osztrák monarchiát. A monarchia két állama szövetkezett közös védelemre és az idegen államokkal szemben közös fellépésre, s így földrajzi értelemben szövetséges államok. A Magyar–Osztrák monarchia az egyetlen állami szövetség, melynek államai gazdaságilag és nemzetileg különbözőek” (Prinz 1914, 159).

3.2. ábra: Az Osztrák–Magyar Monarchia, 1910

Forrás: Hajdú (szerk.)

A magyar államtér Prinz számára is bonyolult belső struktúrával bírt. („A magyar birodalom ma a birodalom törzséből, Fiume a törzshöz csatolt külön testből és Horvát-Szlavonország társországoiból áll. Jogilag társországa Dalmácia is, e tartomány azonban tényleg az osztrák állam tartozéka. A magyar és az osztrák államok közös társországa Bosznia-Hercegovina” (Prinz 1914, 168). Nemcsak közjogi, de földrajzi szempontból is sok negatív elemet talált Prinz ebben a területi komplexumban. Szerinte a kérdés megoldása érdekében a Monarchia fővárosát Bécsből át kell helyezni Budapestre, s a közös állam nevét is „Magyar–Osztrák Monarchia” névre kell változtatni.

A Románia felett aratott 1916-os katonai győzelem után sor került a kárpáti határ „kiigazítására”, melynek során 3772 km² terület, 42 falu 22 915 fővel került Magyarországhoz.

A Magyar Földrajzi Társaság által évtizedig sürgetett országismertető mű az I. világháború végén jelent meg, így eredeti célját, nevezetesen a külföld objektív tájékoztatása, már nem érthette el (Lóczy szerk. 1918). A monográfia a teljes magyar politikai térről kívánt áttekintést adni, mégpedig a korabeli magyar közjogi felfogás-

nak megfelelően. A Magyar Korona Országait három egységbe (Anyországg és Fiume, a Társországgok, Bosznia és Hercegovina) sorolva dolgozták fel. A részletes elemzésben különbséget tettek a Társországgok között: Horvát–Szlavónország csatolt, Dalmátország pedig mint nem csatolt társország került feldolgozásra.

4. A szétszabdalt medence államfejlődése

1918 után a Kárpát-medence államtörténetében egy hosszú és új kor-szak kezdődött. Kezdetben a bizonytalanságok (csaknem fél tucat rövid életű államkezdemény jött létre az ország különböző pontjain), majd a trianoni békeszerződés után a széttagolás vált meghatározóvá. A területi kérdések körüli tudományos és politikai viták sohasem voltak olyan élesek, mint a két világháború között. A világháború alatt újrendeződtek a medence államhatárai, hogy majd 1945 után új állami szereplőkkel gazdagodjanak.

4.1. A szétesés bizonytalansága (1918–1920)

1918 őszére minden háborús szereplő számára világossá vált, hogy a központi hatalmak elveszítették a háborút. A Monarchia nem tudott elszakadni Németországtól, a háborús vereség a Monarchiát a szakadékbá rántotta. Az utolsó pillanatban sem sikerült az államképződ-mény föderalizálása, a Monarchia népei egymás után mondták ki szuverenitásukat, 1918 októberében Magyarország is szuverén or-szággá minősítette magát (Teleki 1923; Palotás 1990).

A tényleges területi uralom és a nyilatkozatokban foglalt területi struktúrák a legritkább esetben fedték egymást. A nagyhatalmak óriási lehetőséget kaptak a területi struktúra formálásában a békekon-ferencián és azon kívül is (Ormos 1983). A fegyverszünetről a béke-szerződésig hosszú, bonyolult, s részben nagyon véres út vezetett.

A Magyar Földrajzi Társaság 1918-as „Szózata” (A magyar földrajzi ... 1918) már visszafogottabb a politikai tér meghatározásakor, már csak az anyaország, Fiume és Horvát-Szlavónországok jelennek meg egy-séggként és megőrzendő politikai térként.

A háborús vereség „előszelekor” a Teleki Pál által létrehozott Békeelőkészítő Iroda megkezdte a béketárgyalásokra való felkészü-

lést. Az iroda tevékenységének lett a következménye a történeti Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai struktúráit szemléltető atlasz (*Edvi Illés–Halász* 1921) és az ország első modern gazdaságföldrajzi monográfiája (*Fodor* 1924).

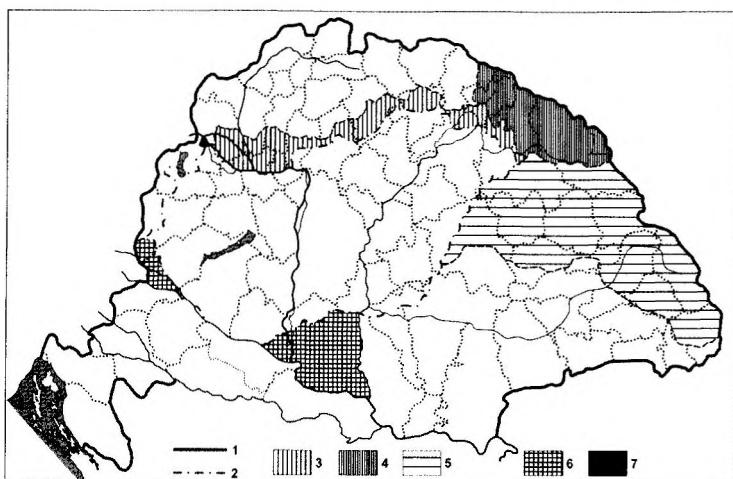
Sem a polgári demokratikus forradalom, sem pedig az 1919-es évben rövid időre hatalomra jutó proletárdiktatúra nem volt képes az ország területi integritását megvédeni, bár a Tanácsköztársaság 1919 tavaszán még katonai és politikai sikereket ért el a Felvidéken (létrehozta a Szlovák Tanácsköztársaságot), de végül is a túlerő és a hatalmi politika győzött a rövid bizonytalan periódus után.

4.2. Nemzetközileg legitimált struktúra 1920–1938

A trianoni szerződés 1920. június 4-én véglegesítette és nemzetközi jogilag garantálta a felszabdalt történeti Magyarország új határait (3.3. ábra, 3.3. táblázat). A magyar állam és a magyar etnikum szállásterülete szétdarabolódott a szomszédos államok között, Magyarország medence-országból medence-feneki országgá vált. Az utódállamok területileg, hatalmilag részévé váltak a Kárpát-medence területének, elsődleges céljuk a megszerzett területek megőrzése nemzetközi (Nemzetek Szövetsége) és többoldalú garanciákkal (kis-antant) történő körbebástyázása volt. 1923-ban az új szomszédosági környezetben Magyarország szinte kiszolgáltatottan állt (3.4. táblázat).

Az új szomszédosági környezetben Budapest pozíciói erősen meggyengültek. Az alapvetően megváltozott helyzetű Bécs mellett Belgráddal, Bukaresttel és Prágával is „főváros-versenyben” kellett újrafogalmaznia magát. Ebben a folyamatban a nemzetközi és az államközi kapcsolatok érdemben nem segítették a várost. Az új fővárosok pozíciói gyorsan javultak, jelentős erőforrás-koncentrációt hajtottak végre az új államterületükön belül.

3.3. ábra: Magyarország államhatárainak változásai a 20. században

1. történelmi országhatár, 2. 1921 és 1947 utáni országhatár, 3. 1938. évi területgyarapodás, 4. 1939. évi területgyarapodás, 5. 1940. évi területgyarapodás, 6. 1941. évi területgyarapodás, 7. 1947. évi csökkenés.

Forrás: Hajdú (szerk.)

3.3. táblázat: A Magyar Birodalom feldarabolása a környező államok között, a trianoni békeszerződés szerint

Ország	1910. évi népszámlálás szerint		Lélekszám	
	Terület (km ²)	(%)	(fő)	(%)
Románia	102 813	31,6	5 237 911	25,1
Szerb–Horvát–Szlovén Királyság	63 370	19,5	4 149 840	19,9
Csehszlovákia	61 646	18,9	3 516 815	16,8
Ausztria	4 020	1,2	292 631	1,4
Lengyelország	589	0,2	24 880	0,1
Olaszország	21	0,0008	49 806	0,2
Összes elszakított:	23 459	71,4	13 271 353	63,5
Magyarországnak megmaradt	92 952	28,6	7 615 134	36,5
Magyar Birodalom	325 411	100,00	20 886 487	100,0

Forrás: Az 1920. évi Népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, KSH, 1929.

3.4. táblázat: Magyarország és szomszédjai, 1923

Ország	Terület (km ²)	Népesség (millió fő)	Népsű- rűség (fő/km ²)	Főváros	Magya- rok száma (millió fő)
Magyar- ország	93 010	8,5	92	Buda- pest	7,147
Ausztria	83 833	6,5	78	Bécs	0,0104
Cseh- szlovákia	140 394	13,6	97	Prága	0,702
Románia	294 967	16,2	55	Buka- rest	1,481
Szerb-Horvát- Szlovén Királyság	248 987	11,9	48	Belgrád	0,457

Forrás: Bátky–Kogutowicz 1921, 1925 alapján Hajdú Z. szerk.

Prinz szakítani kívánt mind a történeti, mind pedig a politikai uralmi területekkel, s a magyarság hazáját kívánja meghatározni: „... a kiszabott terület, amelyről ez a mű szól, nem politikai uralmi terület, nem történelmi regnum és nem politikai törekvés eszményi országa”, hanem „...hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot kutatunk, a magyarság földjének országát”. „Az összes, mindenfajta határvonalak szintéziséből merítjük ki egy természeti tájegység határvonalát, azután pedig bemutatjuk, hogy meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte azt ki és meddig alakította ki magyar földdé” (*Prinz–Teleki–Cholnoky* é. n.: I. kötet. 10.).

Cholnoky Jenő folyamatosan világossá tette álláspontját: „Az egész könyvön végig „hazánk” elnevezéssel illetem a történelmi Magyarországot. Nem ismerjük el a megcsönkítés jogosultságát és észszerűségét, s kétségtelennek tartjuk, hogy az ezeréves Magyar-Birodalom előbb-utóbb ismét helyre fog állni, mert ezt a földrajz kérlelhetetlen törvényei követelik” (*Cholnoky* é. n. 1937, 7).

Prinz később világos különbséget tett az ország és az állam, az országhatár és az államhatár között: „Az ország természetes terület-egységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi terület egységet jelent”; „A magyar országhatár, a természetes magyarországi terület egység határa...”, az államhatár pedig az éppen aktuális 1942-es államterület határa (*Prinz* 1942, 15).

4.3. Az ideiglenes, részleges újjárendezés részbeni nagyhatalmi garanciákkal

1938 márciusában Németország bekebelezte Ausztriát (Anschluss), így Burgenland birtoklása révén a Kárpát-medence közvetlen, nagyhatalmi szereplőjévé vált. Ettől az időszaktól kezdve lényegileg befolyásolta a térségen belüli gazdasági, politikai, katonai változásokat. Berlin sok szempontból a térség meghatározó, döntési központjává vált. Lengyelország 1939. őszi felosztása után a Szovjetunió 1941 nyaráig Magyarország közvetlen szomszédja lett.

1938–1941 között így Magyarország számára minden év új területgyarapodást hozott. (Változott így az ország területe, népességszáma, közigazgatási struktúrája stb.) 1938-ban az I. bécsi döntéssel a Felvidék déli, döntően magyarok által lakott része került vissza (az új államhatár jelentős mértékben nyelvi, etnikai határ is volt), 1939-ben önálló katonai akcióval a Kárpátalja területe, mellyel az ország ismét soknemzetiségűvé vált, s a rutén népesség területileg szinte homogén szállásterülettel rendelkezett a Kárpátokban és közvetlen előterében. (Csehszlovákia felbomlása, az önálló Szlovákia létrejötte révén Pozsony fővárossá vált.)

1940-ben a II. bécsi döntéssel Észak-Erdély került magyar fennhatóság alá, mely nagyrészt etnikai határ volt, de mellyel ismét jelentős nemzetiségi tömegek kerültek az ország új határai közé. 1941-ben Jugoszlávia formális felbomlása után a délvidéki területek visszacsatolására került sor, mely ismét nagy számban eredményezett nemzetiségi lakosságot. (Jugoszlávia szétesése után Zágráb lett a Független Horvát Állam fővárosa.)

Egészében véve a Kárpát-medencén belül szinte „mozgó határok” alakultak ki, a folyamatokat Németország mozgatta elsősorban. A területváltozásoknak csak részleges nagyhatalmi garanciái voltak, az érintett utódállamok is csak fogcsikorgatva fogadták el a határok változását. Mindenki számára világos volt, hogy a világháború kimenetele fogja eldönteni a későbbiekben a határok sorsát.

4.4. A „lebegés” bizonytalanságai (1944–1947)

Magyarország megpróbált kilépni a világháborús szövetségi rendszerből, de ez a „kiugrási kísérlet” nem sikerült. Az ország ismét a vesztesek oldalán fejezte be a világháborút. Nem csak Magyar-

ország, de szomszédjai közül Románia, a független Szlovákia is a vesztesek oldalán állt valójában.

A szovjet csapatok szállták meg (szabadították fel) a Kárpát-medence nagy részét. Alapvetően a sztálini területszerző, imperialisztikus politika érvényesült a Kárpát-medence egész térségében.

Kárpátalja kétoldalú csehszlovák–szovjet megállapodás, illetve „népszavazás” eredményeként a Szovjetunióhoz került, Észak-Erdélyben a szovjetek katonai közigazgatást vezettek be, rövid ideig bizonytalan volt a terület további sorsa. Jugoszlávia újraszervezte és újradefiniálta önmagát. Ausztria négyhatalmi megszállás alá került, a Magyarországgal szomszédos területeken szovjet megszállás volt.

A béketárgyalások előtt elvileg és gyakorlatilag is sok vitatott terület volt Közép-Európában (*Rónai* 1947). Magyarország csak nagyon óvatosan, s elsősorban Románia irányában vetette fel a határmódosítás lehetőségeit. (A szláv államok felé nem tett törekvéseket érdemben a határok módosítására.)

1947 februárjában a párizsi békeszerződés végül a trianoni határokat rögzítette, azzal, hogy Pozsony „védelme” érdekében a pozsonyi hídfő három községét Csehszlovákiához csatolta.

4.5. A széttagolt Kárpát-medence a megosztott Európában

1947–1991 között a Kárpát-medence állami feldaraboltsága „befagyott”. A térségben jelen voltak a „rendes szocialista országok” (Magyarország, Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia), az el nem kötelezett Jugoszlávia (melynek megítélése a korszakban széles ellentétek között ingadozott), valamint a megszállt, majd 1955 után önállóvá és semlegessé váló Ausztria.

A hidegháború kezdeti időszakában a megosztottság szinte a hermetikus elzárás viszonyaihoz vezetett. Valójában két „vasfüggöny” ereszkedett le, egy nyugat felé, s egy a Szovjetunió felé, mely a lakosságközi kapcsolatépítések és mozgások tekintetében volt „csak” vasfüggöny, az ideológia, az anyag és a katonai erők mozgása szempontjából „nyitott határ” volt. Alig volt „magánjellegű” személyforgalom az államhatárokon keresztül.

A II. világháború után kialakult új szomszédsági környezet (3.5. táblázat) meghatározó eleme az volt, hogy a Szovjetunió „belépett a Kárpát-medencébe”, a szomszédok közül Csehszlovákia, Románia „a

béketábor" tagja lett, Ausztria 1955 után semleges tőkés szomszédává vált, míg Jugoszlávia „el nem kötelezett” szocialista szomszéd lett.

3.5. táblázat: Magyarország és szomszédjai, 1950

Ország	Terület (ezer km ²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km ²)	Főváros
Magyarország	93,0	8,5	92	Budapest
Ausztria	83,8	7,0	83	Bécs
Csehszlovákia	127,8	13,2	103	Prága
Románia	237,5	17,5	74	Bukarest
Jugoszlávia	255,4	17,8	70	Belgrád
Szovjetunió	22403,0	200,2	9	Moszkva

Forrás: Földrajzi zsebkönyv alapján Hajdú (szerk.)

Az 1960-as évek elejétől kezdve fokozatosan oldódtak a görcsök, de a kapcsolatok normalizálása csak rendkívül lassan haladt. A nyitásban jelentős szerepet játszott Magyarország. A „piros útlevél” (szocialista) bevezetésével a magyarok viszonylag szabadon utazhattak a térségben. Önmagában az útlevél nem volt érvényes a Szovjetunióra és Jugoszláviára. (Természetesen Ausztriára sem.) A „kék útlevél” bevezetése már a nyitás előhírnöke volt, 1988-tól tömegek indultak meg Ausztria felé.

4.6. A Kárpát-medence új állami struktúrája 1991 után

Az államszocialista rendszerek összeomlása alapvető belső társadalmi, gazdasági, politikai struktúraváltozásokhoz vezetett. Jugoszlávia szétválási folyamatai 1991 nyarától felgyorsultak, Horvátország, Szlovénia függetlenné vált, s függetlenségüket fokozatosan ismerte el a nemzetközi közösség. A volt egységes Jugoszlávia helyén egyszerre három új szomszédállamunk keletkezett, melyek eltérő módon voltak érdekelték, de mindannyian érintettek voltak a Kárpát-medencében.

A Szovjetunió 1991 karácsonyán formálisan „önfeloszlatast hajtott végre”, változatlan államhatárok mellett, a független Ukrajna vált északkeleti szomszédunkká.

1993. január 1-jén Csehszlovákia „bársonyosan szétvált”, új északi szomszédunk a független Szlovákia lett. A szomszédos országok fővárosaiból némileg sajátosan látják a magyar határt, eltérő az egyes országok medencén belüli érdekelt-sége, érintettsége (3.6. táblázat).

3.6. táblázat: Magyarország szomszédjai, 1993

Ország	Terület (km ²)	Népes- ség (millió fő)	Főváros	GDP (milli- árd USD)	GDP (fő/USD)	Magya- rok száma (1000 fő)
Ausztria	83 859	7,9	Bécs	183	23 120	6
Horvát- ország	56 538	4,8	Zágráb	9,7	2020	20
„Kis- Jugoszlá- via”	102 173	10,7	Belgrád	9,6	900	339
Románia	237 500	22,8	Bukarest	25,5	1120	1 603
Szlovákia	49 036	5,4	Pozsony	10,3	1900	567
Szlovénia	20 253	2,0	Ljubljana	12,6	6310	7
Ukrajna	603 700	52,1	Kijev	70,3	1350	155

Forrás: Nemzetközi statisztikai zsebkönyv alapján Hajdú (szerk.)

A létrejött új államok új államideákat kezdtek építeni, a nemzetál-lami építkezés a legtöbb esetben meghatározóvá vált. Az államközi együttműködések lehetőségei nőttek, sor került a határok szélesebb körű megnyitására. A határ menti települések és városok lakossá-gának kapcsolattartási lehetőségei radikálisan megnöttek.

1995-ben Ausztria az Európai Unió tagjává vált, így új integrációs nagytér jelent meg a Kárpát-medencében. Ettől az időponttól kezdve már nem csak az államközi, hanem a határon átnyúló település- és területközi kapcsolatokban is lényegivé vált az Európai Unió hatása.

Magyarország, Szlovákia, Szlovénia 2004 májusában vált az EU tagjává, Románia pedig 2007-ben. (A többi szomszédos ország csatlakozásának időpontja kérdéses.) A medence így ismét erőteljesen megosztott (EU – nem EU), folyamatait tekintve azonban az Európai Unió egyre inkább meghatározóvá válik.

3.4. ábra: Államhatárok és fővárosi „látószögek” a Magyarország szomszédsági környezetében, 2005

Forrás: Hajdú (szerk.), 2006.

Magyarország államhatárai minden szomszédos ország számára jelentőséggel bírnak (3.4. ábra), de sok tekintetben más jelentenek a határokon átnyúló együttműködést illetően. 2007. december 21-étől a schengeni határok életbe lépésével Szlovénia, Ausztria, Szlovákia felé megszűnt a határellenőrzés, Románia felé megmaradt, de belső határként enyhült, míg a kívül-maradók (Horvátország, Szerbia, Ukrajna) irányába erősödnek a határellenőrzési funkciók.

Valójában Magyarország kárpát-medencei érintettsége, érdekelttsége a legerősebb, az ország medence-feneki, alvízi egység. Szlovákia egész területe úgyszintén a Kárpát-medencén belül fekszik, de területének nagyobb része felvízi jellegű. A többi ország (Ausztria, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia) medencén belül eltérő nagyságrendű (ezek közül Romániában a legjelentősebb), de mindegyik érintett a medencén belüli együttműködések építésében.

5. Összegzés

A Kárpát-medence politikai térszerveződési folyamatai történetileg rendkívül összetett módon alakultak. Magyarország térfogalma és a mindenkori magyar állam által uralt államterület történetileg formálódott és fejlődött, a változás és a stabilitás korszakonként sajátosan jelent meg az elmúlt több mint 1100 évben. A kezdetektől kialakult a térrel való azonosulás azon tudata, hogy a honfoglalás időszakában, illetve folyamatában megszerzett „eredeti” terület, majd ehhez viszonyítva a további „hódítás jogán” szerzett terület társult.

1526-ig a Magyar Királyság környezetének egyenrangú hatalma, a belső folyamatoktól, trónviszályoktól, felkelésektől, uralkodóház váltásoktól stb. függően esetenként gyengébb, többségében azonban a legtöbb stratégiai irányban erősebb, mely képes volt meghatározott érdekeit érvényesíteni. (A magyar politikai vezetés nem a szűkebb értelemben vett Kárpát-medence területében gondolkodott, hanem folyamatosan kísérleteket tett arra, hogy annál szélesebb uralmi területet hozzon létre.)

A magyar állam és népesség történetének, „életrajzának” egyik tragédiája, hogy a délkeleti stratégiai irányból jelentkező hosszú távú világhatalmi kihívásnak, a török hódításnak nem tudott ellenállni. Nemcsak vereséget szenvedett, s korábbi hatalmi alapállása megszűnt, hanem területe is felosztottá, világhatalmi ütközőzónává alakult.

A török elleni felszabadító háborúk után az ország beilleszkedett a Habsburg-ház európai hatalmi terébe, de ez a beilleszkedés nem mindenki számára vált elfogadottá és elfogadhatóvá. A XVII. század végétől így a Kárpát-medence egy nagyobb politikai terület részévé vált.

Az I. világháborús vereség után történeti területének maradványain függetlenné váló Magyarország nem tudott igazán örülni a teljes szuverenitás kivívásának, hiszen az együttjárt korábbi részben valós, részben pedig vélelmezett hatalmi állásának eltűnésével.

A trianoni békeszerződés szétdarabolta a Kárpát-medencébe épülő történeti Magyarországot, mely medence országból medence-feneki országgá vált. A szomszédos országok és hatalmi központjaik (Bécs, Prága, Bukarest, Belgrád) elsősorban saját állami magterületük, s csak részben a medencébe eső területük fejlesztésében voltak érdekeltek, Magyarország alvizi országgként az egész medence problémáját is szívéen viselte. A két világháború között szinonimaként használták már a történelmi Magyarország és a Kárpát-medence fogalmakat.

A II. világháború előtt és alatt a medencében új államterületi rend jött létre, mely a rövid idő alatt nem tudott igazán szervezősé válni. Az ideiglenes struktúrák inkább rombolták, mintsem építették a kapcsolatokat.

1945 után új hatalom, a Szovjetunió is megjelent a medence északi szögletében. Moszkva elsősorban kapcsolattartó és felvonulási terepként tekintett a Kárpátaljára (számukra a Kárpátokon Túli Területekre). 1991-től Jugoszlávia, Szovjetunió, majd 1993-ban Csehszlovákia szétesése hozott újabb fordulatot a medence államföldrajzi képében.

Az Európai Unió 1995-től fokozatosan a térség meghatározó szereplőjévé vált, így a medence jelentős részben egy nagyobb kooperációs térbe került. Magyarország államhatárainak minden szakaszán egy, de leginkább több eurorégiós szerveződés él, amelyek fokozatosan egy új kárpát-medencei egységhez vezethetnek el.

IV. FEJEZET

VÁROSOK ÉS A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLET- SZERVEZÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI IDŐSZAKTÓL AZ EURÓPAI UNIÓIG

1. Bevezetés

Az I. világháború utáni nagy újrendeződések (államterületi, közigazgatási területszervezési, településhálózati, városállományi stb.) a Kárpát-medence egésze szempontjából a későbbi folyamatokat illetően meghatározó jelentőséggel bírnak. Felbomlott a Kárpát-medence egészét is magában foglaló, nagy modernizációs és gazdasági térség, az Osztrák–Magyar Monarchia. Azzal párhuzamosan megszűnt a döntően a Kárpát-medencére épülő történelmi Magyarország is.

A szinte minden lényeges strukturális, területi, települési folyamatot érintő szétdarabolás következtében új – magukat nemzetállamnak mondó, de többségükben soknemzetiségű – kisállamok jöttek létre a térségben. Minden új állam valamilyen módon viszonyult a részben legalább közös örökséghez, de a meghatározó részstrukturákat tekintve a saját maga által megfogalmazott céloktól vezérelve cselekedett.

Az új államterületi struktúra meghatározó vonása, hogy a Kárpát-medence erőteljesen szétdarabolódott. Egyedül az új Magyarország volt minden tekintetben kárpát-medencei, ráadásul medence-feneki állam. Minden más állam (Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) csak részben uralt medencebeli területeket, területük nagyobb része, s kettőnek a fővárosa (Bukarest, Prága) is kívül esett a szűkebb értelemben vett Kárpát-medencén. Bécs és Belgrád egyszerre volt dunai és kárpát-medencei perem-fővárosnak tekinthető.

Az utódállami politikai fejlődés és a közigazgatás alakulása szempontjából fontos, hogy Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország politikai elitje a Monarchiában szocializálódott, a közigazgatásnak voltak közös elemei, értékei. Szerbia, Románia politikai elitje a Monarchián kívül szocializálódott, s bár jelentős magyarországi területekre tettek szert, a közigazgatási átszervezési folyamatokat a korábbi kisállami érdekekből ítélték meg, kezdték átalakítani.

A két világháború közötti időszak a Kárpát-medencében az utód-államok számára elsősorban a megszerzett területek integrálásáról, illetve minden körülmények közötti megtartásáról szólt. Magyarország hivatalos külpolitikai programjaként hirdette a területi revíziót, a korábbi államterületének visszaszerzését. Magyarországnak így minden szomszédjával szemben kinyilvánított területi követelése volt. Ebben a légkörben már az államközi beszélő viszony is már eredménynek volt tekinthető.

A közigazgatási területszervezés, benne a település- és várospolitika az új kisállamok esetében a megszerzett területek minél szervezettebb illesztését szolgálta. Olyan közigazgatási reformokat hajtottak végre, melyekben általában felszámolták a korábbi magyar megyerendszert, s új politikai és területpolitikai célok mentén rendezkedtek be. Az új állami keretek között a közigazgatás jelentős szerepet kapott a kisebbségek (az egyes országokban eltérő nemzetiségi összetétel mellett), így a kisebbséggé vált magyarság asszimilációjának meggyorsításában.

1938 márciusától lényegesen, majd a világháború alatt a III. Német Birodalom kárpát-medencei befolyása hihetetlenül megnőtt. 1944-re a térség egésze – némileg eltérő politikai felszínrajz és közjogi formában – német uralom alá került. Az új berendezkedés különösen súlyosan érintette Ausztriát, melynek még az emlékét is igyekeztek felszámolni.

A II. világháború végén az egész Kárpát-medence szovjet megszállás alá került, a vesztes Németország teljesen kiszorult a medencéből. A megszállás nem egységesítette a medence folyamatait, hanem sokkal inkább a győztes és vesztes államok szerint elkülönítette. A Szovjetunió 1945-ben megszerezte Kárpátalja területét az egyébként győztesnek tekintett Csehszlovákiától, s annak révén kárpát-medencei országgá is vált. Jugoszlávia 1948-tól kezdődő különutasságával, majd az 1955-ös osztrák alapszerződéssel a medence területei legalább három, viszonylag jól elkülönülő politikai, s a hidegháborús korszak szellemének megfelelően, annak következtében eltérő gazdasági, s kapcsolati struktúrában rendeződtek.

A II. világháború alatt majd utána a városi társadalmakat súlyos veszteségek érték. A háború alatt a zsidó polgárság nagy részének elhurcolására és tragikus megsemmisítésére került sor, a háború után pedig különböző nemzetiségeknek (magyarok, németek, olaszok), valamint a volt uralkodó osztályok tagjainak kellett tömegesen elhagyniuk a városokat.

A szocialista országokban kiépülő pártállami, államszocialista rendszer együtt járt a szovjet tanácsrendszer és részben a szovjet

közigazgatási területszervezés elveinek átvételével is. A legtöbb országban több közigazgatási reformot is végrehajtottak, amik érintették a városok önkormányzati és területszervező pozícióit is. A pártállami struktúrában a városok ideológiai okokból értékelődtek fel (az ipar telephelyei, a munkásosztály lakóhelyei), a szub-nacionális szint pedig azért, mert az uralkodó pártok ezt a szintet még teljesskörűen el tudták látni megbízhatóknak tekintett káderekkel.

Az államszocialista rendszerekben a „szocialistává vált” városok gazdasági, társadalompolitikai okoknál fogva kitüntetett pozícióba kerültek az állami erőforrásokból megvalósuló fejlesztéseket illetően. Az iparosítási ötéves tervek bázisán minden szocialista országban végbement a városhálózat, különösen a fővárosok és a nagyvárosok egyfajta modernizációja. A nehézipar fejlesztés során új városokat, ún. szocialista városokat hoztak létre.

Az államszocialista időszakot illetően azt is világossá kell tennünk, hogy az egyes országok meglehetősen eltérő módon határozták meg a városok fogalmát, nagyon eltérő népességi, gazdasági, foglalkoztatási stb. tartalmat értettek alatta. A statisztikai évkönyvekben megjelenő városszámok, városi népességarányok így tényleges tartalmukat tekintve nem hasonlíthatóak össze. (Eltérő adatokkal dolgoztak a közigazgatási értelemben vett és a funkcionálisnak tekintett városi kört illetően.)

A hidegháborús, kétpólusú világ időszakában az államközi kapcsolatokat illetően a Kárpát-medencében alapvetően az elkülönülés fogalmazható meg meghatározó tendenciaként. Ez vonatkozik nem csak Ausztriára, vagy Jugoszláviára, hanem a „rendes” szocialista országokra is, hiszen valójában nem egymással, hanem a Szovjetunióval külön-külön alakították ki meghatározó kapcsolataikat. A nyugati határok mentén a „rendes és ismert vasfüggöny”, az egymás közötti kapcsolatokban a „szocialista vasfüggönyök” választották el az egyes országokat.

Ennek megfelelően nem csak az országok közötti kapcsolatok voltak korlátozottak, hanem a lakosság- és városközi kapcsolatok is. Az államhatárok elválasztó szerepe okán az egymás szomszédságában fekvő területi közigazgatási egységek és a városok között is alig volt kapcsolat. A közigazgatási felosztás és a városhálózat csak formálisan volt így „medencebéli”, valójában elkülönült, országos hálózatról, illetve azok medencében lévő részeiről kell beszélnünk.

A rendszerváltások (1988–1991) időszakában egyrészt a korábbi társadalmi, gazdasági és politikai intézményrendszer átalakítására került sor, de a rendszerváltásoknak alapvető hatásai lettek az állami-

területi struktúrák átalakulására is. 1991 nyarától fokozatosan felbomlott Jugoszlávia, a medence déli részén három új független állam (Horvátország, Szlovénia, Szerbia) jött létre. 1991 karácsonyán felbomlott a Szovjetunió, a független Ukrajna vált helyette a medence északkeleti részének integrálójává. 1993. január. 1-jén függetlenné vált Szlovákia, így a medence északi területein is új állam formálódott.

A története során a Kárpát-medence feltehetően korábban sohasem volt ilyen mértékben felszabdalt, mint 1993 után, hiszen nyolc ország részesedett különböző mértékben és arányban a nagytáj területéből.

Az államközi felszabdaltság mellett megindult a határokon átnyúló, nemzetközi együttműködések formálódása. Néhány év alatt létrejött az új alapstruktúra, hogy a medence minden régiója, megyéje részt vett valamilyen (akár több) nemzetközi területi formáció munkájában. Ezek a szerveződések csak részben váltak igazán szervessé, nagyobb részük formális maradt, de ennek ellenére jelentősen hozzájárultak egymás térségeinek, városainak pontosabb megismeréséhez, a kapcsolatépítés potenciális lehetőségeinek a felméréséhez.

1995-ben Ausztria az Európai Unió tagjává vált, így egy új, fokozatosan kiszélesedő, új integrációs folyamat indult el a Kárpát-medence egészét illetően. A medence országai közül 2004-ben három ország (Magyarország, Szlovénia, Szlovákia) vált az EU tagjává, majd 2007-ben belépett Románia is. Ettől az időponttól kezdve a medence területének és népességének döntő része az EU tagja, s így szabad a térségben az áru, a tőke, a munkaerő stb. áramlása.

Az uniós tagság következtében alapvetően megváltozott az államhatárok funkciója, a medence országai és országrészei kinyíltak egymás felé, valamint a szélesebb európai nagytér felé is. Ez az új helyzet különösen kedvező lehetőségeket kínált a városok, különösen a nagyvárosok számára. A határ menti városok szinte kivétel nélkül felismerték az új lehetőségeket, s megpróbálták élni az új adottságok előnyeivel.

A városok, még a nagyvárosok is, alapvetően településeknek tekinthetők. A városok történetileg fejlett önkormányzatai hagyományosan a települések lakosságának a közigazgatási feladatait látták el. A városok önkormányzati struktúráinak szabályozása részben saját hatáskör volt, meghatározóan pedig a törvényhozás jogkörébe tartozott.

A városok a legtöbb esetben nem mint települési önkormányzatok, nem önkormányzati szerveikkel, hanem a területi, településközi funkciókat is kiszolgáló intézményeikkel, illetve a városokba telepített állami és területi közigazgatási szervek, szervezetek, intézmé-

nyek stb. útján kerültek kapcsolatba a különböző területszervezési folyamatokkal, kisebb-nagyobb települések csoportjaival. Az elemzés során nem a városok önkormányzati jellegére koncentráltunk, hanem a területszervezésben, elsődlegesen a szubnacionális szinten betöltött szerepükre.

2. Kisállami berendezkedés és közigazgatási terület-szervezés a két világháború közötti időszakban

Az új államok alkotmányos berendezkedése a közigazgatás és a városhálózat szempontjából egyaránt fontos, hiszen a mindenkori közigazgatás a végrehajtó hatalom része is. A föderatív berendezkedés, avagy az unitárius struktúra sok szempontból lényeges befolyásolója a szubnacionális szinteknek.

1918 után a medence mindenkori államaiban történeti időszakonként másként értelmezték a „város” fogalmát, de a kategória mindenkor hordozott valamilyen népességi, politikai, gazdasági, társadalmi, jogi, közigazgatási stb. elemeket. Az új területek kialakításakor és városok igazgatási helyzetének újraszabályozásakor alapvető kérdés volt, hogyan fognak viszonyulni az örökölt magyar városi önkormányzati joghoz, meghagyják-e és milyen körben a törvényhatósági jogú városok (a megyei törvényhatóságoktól független, azokkal azonos jogú települések), valamint a rendezett tanácsú városok (a megyei törvényhatóságokba bekebelezett, de a járásoktól közigazgatásilag független) kategóriáját.

Az új államok központi szervei előszeretettel avatkoztak be a települési folyamatokba is. A szabályozás tekintetében a legfontosabbak voltak számukra a városok. A nagyobb, gazdaságilag erősebb településektől „többet várt a központi hatalom és többet is adott nekik”. A korai időszakban elsősorban a városokban jelent meg az új közigazgatási apparátus, a városokat akarták először „birtokba venni”.

Az új államok politikai, közigazgatási és tudományos elitje jelentős részben monarchiabeli szocializációban részesült, tisztában volt azzal, hogy a városok (a jogilag elismert és a „csak” funkcionális szempontból azok) a településhálózat népesebb, gazdaságilag fejlettebb, intézményhálózatukat tekintve tagolt központi elemét, csomópontját képezik. A városállomány és különösen a városhálózat rövidtávon stabil, csak a jogi szervezet alakítható át viszonylag

gyorsan és „egyszerűen”, a település- városrendszer funkcionálisan és tartalmilag csak hosszabb távon változó és alakítható.

A városok hierarchiája több összetevős kérdéskör, sok síkon jelenik meg és fogalmazható meg. A legegyszerűbb a „nagyságrendi hierarchia” meghatározása, hiszen ha a lélekszám-közöket egyformán értelmezi mindenki, akkor egyértelmű struktúra áll elő. A városok jogi kategóriái, a városok igazgatási viszonyai, a városi és a területi közigazgatási szintek közötti tartalom rövid idő alatt, s egy törvény-nyel radikálisan újrendezhető.

A medencei településhálózat és azon belül a városhálózat egyik nagy kérdése a változó ország-terület hatásainak a megfogalmazása. Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy a trianoni békeszerződéssel alapvetően megváltozott a medence területi, népességi, gazdasági, települési stb. struktúrája, hanem arról, hogy a különböző korszakokban más-más államterületre és változó nagyságrendű városállományra irányult a mindenkori államhatalom figyelme.

A közigazgatás és a közigazgatási területszervezés a mindenkori államhatalom működésének egyik lényegi szegmense volt, ugyanakkor a terület- és városfejlesztés látszólag távol áll a direkt nagypolitikai folyamatoktól, de ha lényegi összefüggéseiket vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a várospolitikai valójában a gazdasági, társadalmi folyamatok és társadalompolitikai törekvések alapvető konzekvenciáit, térbeli következményeit, illetve szintéziseit jelenti.

A medence 1918 utáni államtörténetében a városokhoz való viszony tekintetében az új államépítési célok, törekvések váltak meghatározóvá. A városok közigazgatási státusza a medence egészét tekintve többször, s lényegileg változott. A „kiemelt központi helyek” (városok) országonként és időszakonként eltérő szerepet játszottak. A városok fogalmi, területi közigazgatási központjellege és „beltartalmi jegyei, elemei” folyamatosan változtak.

A történelmi Magyarországtól elcsatolt, új államkeretekbe került térségek, városok helyzete minden tekintetben (térbeli pozíció, alkotmányos és jogi helyzet, az új fővároshoz való viszony, gazdasági szerepe, stb.) alapvetően megváltozott. Az elkerült, korábban nagyregionális szerepkörű városok (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Szabadka, Zágráb) miatt az új magyar országhatárok mentén „nagyváros-hiányos terület” alakult ki.

A szétdarabolódott medence régi, illetve részben új államai a két világháború között elsősorban az új államterület működőképességének biztosításával voltak elfoglalva, de az új helyzetben – az új államtöbbség érdekeinek megfelelően – módosították, avagy telje-

sen újrendezték a közigazgatási beosztást is. Az utódállamok fokozatosan új területi közigazgatási beosztásokat alakítottak ki, melyek több várost hátrányosan érintettek.

Ha a korszak egészének szubnacionális közigazgatási felosztását megnézzük (*Rónai* 1945; *Bulla–Mendöl* 1947), akkor azt látjuk, hogy Magyarország részleges kivételével – ahol egyfajta folytonosságról beszélhetünk – a közigazgatási területbeosztás többször változott. A két világháború közötti időszakban megindult a városok közötti nagyságbeli különbség növekedése, de lényegi átrendezésre még nem került sor.

2.1. Magyarország

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a történeti Magyarország szétverése és a lecsökkent területű és népességszámú független, új Magyarország kialakulása a településhálózat egészére nézve is strukturáló hatást gyakorolt. A trianoni békeszerződés döntései nyomán a korábbi Magyar Birodalomhoz képest alapvetően megváltozott az új ország (a korabeli kifejezéssel élve „Csonkamaagyarország”) területe, népességszáma, s lecsökkent település- és városállománya. A soproni népszavazás és a szerbek délmagyarországi kivonulása után stabilizálódtak az államhatárok.

Az államhatár-változásokkal jelentős területek veszítették el megyei és gazdasági központjaikat, s a megmaradt csonka megyék egy része központ nélkül maradt (4.1. ábra). Az új országhatárok nemcsak megyéket, járásokat, de városokat is kettévágtak. Szabadka korábbi területéből csak külterületi részek maradtak az új határ keretei között (ezekből községek alakultak), míg Komárom esetében belterület is, de nem a korábbi városmag. Sátoraljaújhely az egyik legsajátosabban megosztott várossá alakult.

Megváltozott az ország településeinek egymáshoz viszonyított pozíciója is. Budapest a korábbi államterületen is versenytárs nélkül állt (korábban sem alakult ki országon belül igazi ellenpólusa): Az ország egészéhez képest volt Budapest szervezesebb „beépültségű”, hiszen 1910-ben a Magyarbirodalom összlakosságának csak 4,2%-a élt a városban.

4.1. ábra: Magyarország területi struktúrájának átalakulása a trianoni békeszerződés következtében

Jelmagyarázat: 1 – Régi országhatár, 2 – Megyehatár, 3 – Járáshatár, 4 – Új országhatár, 5 – Törvény hatósági jogú város, 6 – Rendezett tanácsú város.

Forrás: Saját szerkesztés.

Az új országhatárokon belül megjelent és megerősödött Budapest túlsúlya és településhálózati pozíciója. Az 1920-as népszámlálás szerint 929 ezer fős lakosságával a legnagyobb lélekszámú település (az új államterület lakosságának 11,6%-a talált itt most otthonra), míg az azt követő Szeged csak 119, Debrecen 103, Kecskemét 73, Hódmezővásárhely pedig 61 ezer lakossal rendelkezett.

1918 ősztől kezdve 1920 nyaráig a magyarországi folyamatok mind a közjogi, mind az államforma, mind pedig a közigazgatás szempontjából rendkívül bonyolultan alakultak. Az 1918. október végén kibontakozó polgári demokratikus forradalom vezetője, Károlyi Mihály, még alkotmányos keretek között kapott felhatalmazást az uralkodótól a kormányalakításra. A Magyar Köztársaság kikiáltása (1918. november 16.) már nem az Ausztriától való elszakadást jelentette (ott hamarabb kikiáltották a köztársaságot), hanem a Habsburg Háztól való elválást.

A polgári demokratikus kormány kísérletet tett a nemzetiségek (németek, ruszinok) kollektív jogainak közigazgatási területi autonómia keretei közötti rendezésére. Nyugat-Magyarország területén kívánták kialakítani a Német Nemzetiségi Körzetet. A „Ruszka Krajna”

létrejött ugyan, de rövid idő alatt kiderült, hogy a nemzetiségek többségének politikai-területi igényei már túlfutottak az autonómián.

A Magyar Tanácsköztársaság rövid történeti epizódja (133 nap) a közigazgatásban is együtt járt a proletárdiktatúra bevezetésével, a tanácsrendszer kiépítésével, melynek területi és települési összefüggései is érintették rövid időre a városokat.

Egészeiben véve Magyarországon belül is radikális változások történtek a világháborús összeomlás után, s újfajta kiútkeresések kezdődtek a társadalmi, gazdasági, politikai, alkotmányos stb. válság keretei között.

Az ellenforradalmi (magát így nevezte tudatosan) Horthy-kormányzat részben a „jogfolytonosság helyreállítása” keretében visszaállította a királyság intézményét, ugyanakkor megfosztotta a Habsburg Házat a magyar tróntól.

Az államhatár-változások következtében sajátos megyei területi problémák keletkeztek, új megyei székhelyek jöttek létre. Ideiglenesen új, korábban jelentős székhely-funkciókat be nem töltő települések váltak megyeszékhelyé: Hont megye – Nagymaros, Bács-Bodrog – Baja, Abaúj-Torna – Szikszó, Bereg – Tarpa, Gömör – Putnok, Bihar – Berettyóújfalu, Szatmár – Mátészalka, Arad – Elek, Torontál – Kiszombor, Ung – Záhony. Az új megyeszékhelyek között csak Baja volt városi jogállású.

A Magyar Városok Országos Kongresszusa 1921-ben amellet foglalt állást, hogy addig is, amíg kidolgozzák az új és mindenki által óhajtott városi törvényt, addig csak a 10 ezer fő feletti településeket nyilvánítsák, illetve tekintsék városnak. Ezzel csökkenteni kívánták a városok számát, hogy a megmaradó városkör nagyobb fejlődési lehetőségekhez juthasson.

1923-ban a területi revíziós igények fenntartása mellett ideiglenes jelleggel egyesítették az országhatár menti megyetöredékeket (Győr-Moson-Pozsony, Komárom-Esztergom, Nógrád-Hont, Borsod-Gömör-Kishont, Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg-Ugocsa, Csanád-Arad-Torontál). A rendezés a korszak szellemében nem lehetett végleges, hiszen ideiglenesnek tekintették a trianoni határokat, így azon belül a megyei területbontás is csak ideiglenes lehetett.

Prinz Gyula 1923-ban a közlekedési hálózat és elérhetőségi viszonyok szinte mindenre kiterjedő elemzése után, a magyar közigazgatás területi lehetőségeit mérlegelve, az új országhatárok között hét kerület (Budapest, Győr, Székesfehérvár, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc) kialakítására tett javaslatot (Prinz 1923). Prinz úgy látta, hogy ez a hét város kiemelkedő szerepet tölt be a területi struktúrá-

ban, ők állnak a legmagasabb fejlettségi és hierarchikus szinten. A későbbiek során a „hetes rendszer” szinte „misztifikálódott” az egész két világháború közötti időszakot tekintve.

A két világháború közötti időszak magyar és szomszédállami közigazgatás- és várospolitikáját a Városi Szemle, a Városok Lapja segítségével követtük folyamatosan nyomon. A kutató intézetek közül a Magyar Közigazgatási Intézetben folyó városkutatásokat találtuk nagyon értékesnek, valamint az Államtudományi Intézetben folyó szomszédállamokra vonatkozó kutatási eredményekre támaszkodhattunk nagyobb mértékben.

A magyar kormányzat felemás várospolitikát folytatott az 1920-as évek elején. A Speyer-kölcsön támogatásával és törvényi garanciájával 1925-ben 39 város 10 millió, 1926-ban 33 város 6 millió dolláros kölcsönfelvételi lehetőséghez jutott. (A kölcsön érdemben hozzájárult a városok és a városi költségvetés pillanatnyi stabilizációjához, valamint megindulhatott az infrastruktúra modernizációja is.)

1929-ben korrekciókat hajtottak végre a közigazgatás struktúráját illetően, de radikális átrendezésre nem került sor. A korábban rendezett tanácsú városok megyei városokká alakultak át.

A két világháború közötti korszakban mélyült el igazán a városok és a falvak sokoldalú kapcsolatrendszere, mindenekelőtt Budapest és néhány nagyváros körül. A modern urbanizációs jelenségek és kapcsolatok ráirányították a figyelmet ezekre a funkcionális kapcsolatokra. Mindenekelőtt Budapest kapcsán fogalmazódott meg a „funkcionális város” közigazgatási konzekvenciájának levonásának igénye, a Nagy-Budapest kialakítása. Budapest mellett találkoztunk Nagy-Pécs, Nagy-Szeged, Nagy-Miskolc stb. igényekkel illetve tervekkel. Az új országhatár menti nagyvárosok be kívánták tölteni az elszakadt várospárok miatt keletkezett űrt, kiemelt fejlesztéseket terveztek és vártak.

A településhálózatban lejátszódó objektív folyamatok, a városi érdekképviselők és a tudományos kutatás eredményei és képviselői is új várospolitikát kidolgozását követelték a kormánytól. E széleskörű mozgalom eredményének tekinthető az 1937: 6. tc. „A városrendezésről és az építésügyről”. A törvény jelentős, sok tekintetben korát megelőző alkotás volt. A városok fejlesztésének szabályozása, a városrendezési és fejlesztési tervek megjelenése a magyar városok életének fontos eleme, s végre megfogalmazódott a város és környezete kölcsönös egymásrataltsága is, megkezdődhetett az összehangolt fejlesztés alapjainak kialakítása.

Budapest szempontjából kitüntetett jelentőségű a törvény, hiszen kimondta, hogy Budapestre és környékére általános és részletes

rendezési tervek tekintetében a Fővárosi Közmunkák Tanácsa az illetékes. 1938-ban a belügyminiszter rendeletben határozta meg Budapest környékét, 6 megyei várost és 18 nagyközséget sorolva oda. A város így hatáskörileg terjeszkedett, bizonyos szempontból integrálta szűkebb környezetét.

Az 1938-ban megindult ország gyarapodások közigazgatási területszervezési következményekkel is jártak. Az általános gyakorlat az volt, hogy visszaállították az 1918-as határt, figyelmen kívül hagyták az utódállamok által végrehajtott változtatásokat.

Az 1938-ban publikált „A mai magyar város” c. előadás-gyűjtemény minden korábbinál teljesebb feldolgozást adja a városok közigazgatási problematikájának. A kötet olyan háború előtti helyzetképet rögzít, melyre úgy tekinthetünk, mint a városok „rombolás előtti” állapotára.

Erdei Ferenc a magyar várost, illetve városodási, városiasodási problémákat a felvidéki ország-gyarapodás után vizsgálva (*Erdei* é.n. 1939) arra a következtetésre jutott, hogy a városok fejlesztésével kell az új országépítés feladatait megoldani, s ebben kitüntetett szerepet szánt a regionális központoknak (Győr, Szombathely, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Kassa).

Az 1940-ben megjelent „Városrendezés, városfejlesztés, városépítés” c. monográfia mind elméleti, mind szemléleti, mind pedig gyakorlati tekintetben teljeskörűen áttekintette az akkori magyar városok és városhálózat problematikáját. Figyelemre méltó, hogy éppen egy jogászprofesszor, Magyary Zoltán állt ki amellett, hogy a jövőben a városokat nem jogi, hanem tárgyi kritériumok alapján kell kialakítani, meghatározni. E tárgyi kritériumok között szerepel: a népesség magas száma, a városi élet (gazdaság, kultúra stb.) összetett jellege, a lakosság foglalkozás szerinti differenciáltsága, a fejlett morfológiai megjelenés, önálló jogi és tudati egyéniség stb. A városok közigazgatási tekintetben közszolgáltató központokká kezdtek válni, megtartva a hagyományos hatósági igazgatási funkcióikat is.

Kárpátalja 1941 tavaszán történt visszaszerzése után felvetődött annak lehetősége, s Teleki Pál szerint a szükségessége is, hogy a közigazgatási területszervezésben is jelenjen meg a ruszinok kollektív joga és autonómiája. A széles körű területi autonómia végül is nem jött létre, de a kormányzóság és a közigazgatási kirendeltségek rendszere jelezte, hogy az általános magyar igazgatástól eltérő struktúrák működtek Kárpátalján.

A két világháború közötti időszak helyi várospolitikáját a belső stabilitásra való törekvés jellemezte jelentős részben. Ennek ellenére több város versenyt futott a törvényhatósági rang megszerzéséért, ami a

korszak végén Kaposvárnak és Szombathelynek sikerült, de hatályba-
léptetésére már csak 1945-ben került sor.

A világháború Magyarországra történő kiterjedése 1944-től rend-
kívül súlyos károkat okozott mind a lakosság számában, mind pedig
a városok, különösen a nagyvárosok, s elsősorban Budapest épületál-
lományában, gazdaságában, infra-struktúrájában. Ugyanakkor azt is
látunk és érzékelünk kell, hogy a pusztítás ellenére a városháló-
zat jellege nem változott meg, az 1945 utáni élet a történetileg kiala-
kult település- és városhálózat keretében kezdődött újra, részben
más feltételek között, részben más hatótényezők befolyása alatt.

2.2. Ausztria

A császári Ausztria föderalizálása már 1918 októberében elindult.
1918. november 12-én kikiáltott Osztrák Köztársaság is – részben az
I. világháborút lezáró Saint-Germain-i békében foglaltak miatt –
megtartotta a föderatív berendezkedést. Az 1920. október 1-jén
elfogadott köztársasági alkotmány szabályozta a szövetségi és a
tartományi szintű feladatok alapvető sajátosságait. A közigazgatás-
ban az állami és az önkormányzati igazgatás egyaránt megmaradt.

Burgenland tényleges megszervezésére – a Felsőőr székhellyel mű-
ködő Lajtabánság sajátos átmeneti időszaka (1921. október 4. – 1921.
november 5.) után –került sor. Sopron és környéke népszavazás révén
Magyarország keretei között maradt. Burgenland tartomány a legki-
sebb területű (3 967 km², és az egyik legkisebb népességű (286 ezer fő)
és a legfejletlenebb szövetségi terület lett az új Ausztrián belül. Köz-
pontja 1922-ben Savanyúkút volt, majd 1925-ben Kismarton (Eisens-
tadt) az alig 5 ezer fős kisváros lett. (Az Esterházyak révén a kisváros
jelentős birtokigazgatási és kulturális központ volt, de az ilyen jellegű
területi közigazgatási szerep teljesen új volt számára és a hozzá tartozó
települések oldaláról nézve is.

Az észak-dél irányban hosszan elnyúló tartományt történeti okok-
ból tartották fenn, s nem közigazgatási területszervezési racionális
okokból. Az általában három nagyobb részre (Észak, Közép, Dél)
osztott Burgenland településeit az új határok jelentős részben elvágták
történelmi közigazgatási, kulturális központjaiktól (Sopron, Szombath-
hely). A tartomány északi része Bécshez (1,864 millió fő), valamint
Bécsújhelyhez (37 ezer fő), míg déli része Grazhoz (158 ezer fő) kezdett
vonzódni az új államterület viszonyai között.

A tartományi közigazgatás új feltételeket jelentett a térség számára. A városhálózat szempontjából Kismarton fokozatos felértékelődésével járt, hiszen létre kellett hozni egy kisvárosban azokat a szövetségi és önkormányzati intézményeket, amelyek a tartományt ebben a struktúrában beintegrálták az új állam rendszereibe. (A város folyamatosan terjeszkedett környezetében, korábban önálló öt községet csatoltak fokozatosan hozzá közigazgatásilag.)

1933. március 15-én alapvetően politikai tartalmú közigazgatási-funkcionális reformot hajtottak végre. Az „autoritárius” közigazgatási rendszer bevezetése az olasz fasizmus berendezkedés irányába mozdította el az osztrák közigazgatást. A „klerikális-fasisztoid” Dollfuss-diktatúrában (1933–1934) a közigazgatás végrehajtó szerepe megerősödött.

Az 1938 márciusában bekövetkezett Anschluss után a Harmadik Birodalom új módon rendezte át a korábbi Ausztria közigazgatási viszonyait. Az ország még a nevét is elveszítette, Ostmark néven került beolvasztásra. A korábbi tartományokat újraszervezték, neveiket részben megváltoztatták. Alsó-Ausztriából Alsó-Duna tartomány lett. Burgenland tartományt a németek – részben a magyar revíziós igények miatt – felszámolták. Északi részét az Alsó-Duna tartományhoz, déli részét pedig Stájerországhoz csatolták. Kismarton ezzel megszűnt tartományi székhely lenni. (A település központi szerepköre megerősödött a két világháború között, de az Anschluss után sok tekintetben hátrányos helyzetbe került. Valójában a nemzeti szocialista Németország belpolitikája tudatosan be kívánta olvasztani a burgenlandi magyarságot.)

2.3. Csehszlovákia

Csehszlovákia 1918. október 28-án a csehek, október 30-án a szlovákok kiáltották ki a Csehszlovák Köztársaság létrejöttét. Az új államot először a központi közigazgatás megszervezésének feladatai kötötték le, hiszen a békeszerződésig elsősorban „kifelé” politizáltak, az államhatár meghúzását tekintették az elsődleges politikai kérdésnek. 1919 rövid átmeneti bizonytalanságai után (Szlovákiai Tanácsköztársaság 1919. június 16. – július 7, mely kb. a korábbi Felvidék mintegy 1/3-ad részére terjedt csak ki) az 1920-as trianoni magyar békeszerződés révén megszilárdultak az ország déli határai.

Az új ország a Kárpát-medence északi részeit is keretbe foglalta, a Morva folyótól a Tisza forrásvidékéig. A kialakuló ország négy

nagy országrészből, részben közigazgatási egységből kettő (Slovensko, Podkarpatska Rus) tartozott a Kárpát-medencébe.

1920-ban elfogadták, majd 1924-ben jelentős mértékben újrafogalmazták az ország polgári demokratikus alkotmányát, mely a települési igazgatást illetően tovább vitte az önkormányzati hagyományokat, a négy országrészt lényegében tartományi-statisztikai igazgatási egységként jelent meg, Kárpátalja tekintetében – a békeszerződés miatt – a területi autonómia került kialakításra, működése azonban folyamatosan problémás volt.

Szlovákia (Slovensko) tartomány 49 014 km² területével a második legnagyobb volt Csehország után, míg 2,993 millió fő lakosával a harmadik legnépesebb. Pozsony tartományi központként a maga 93 ezer lakosával a legnépesebb és legfejlettebb volt a tartományon belül. (Egész Csehszlovákiát tekintve az ötödik legnépesebb város volt az 1921-es népszámlás szerint.) Kassa a maga 53 ezer fős lakosságszámával Kelet-Szlovákia gazdasági és kulturális központja volt. 1920-ban sor került a közigazgatási területi beosztás részleges megváltoztatására. Szlovákia területén 16 megyét alakítottak ki, s új közigazgatási területbeosztást kapott Kárpátalja is.

1923. január 1-jén lényegesen megváltoztatták az ország közigazgatási felosztását, nagymegyéket hoztak létre az alapvetően kismegyés korábbi rendszer helyett. Az új nagymegyék észak-déli tagolásúak voltak, hogy mindenütt lecsökkenjen a magyarság aránya és ne kelljen alkalmazni a kisebbségi vállalásokat. Fodor Ferenc a magyar földrajztudomány képviselője már a reform pillanatában felhívta a figyelmet a manipulációkra. Az új nagymegyés rendszerben Pozsony (Bratislava), Nyitra, (Nitra) Túrócszentmárton, (Turciensky Sv. Martin), Zólyom, (Zvolen) Liptószentmiklós, (Liptovský Sv. Mikulás), Kassa (Kosice) töltött be nagymegyeyi (kerületi) székhely-funkciót. A nagymegyés rendszer az adott viszonyok között nem a decentralizációt, hanem a centralizációt szolgálta.

Az örökölt felvidéki városok: Nyitra (19), Érsekújvár (19), Komárom (18), Nagyszombat (18), Eperjes (18), Rózsahegy (14), Selmecbánya (13), Losonc (12), Zsolna (12), Igló (11), Besztercebánya (11) Trencsény (10), Léva (10), Pöstyén (9), Zólyom (9) többsége inkább kisvárosnak voltak tekinthetőek. Az 1920-as évek elejétől megindult a városi közigazgatás szlovákosítására irányuló törekvések folyamata.

A városhálózat egészében véve igazodott a gazdasági és földrajzi struktúrák hosszú távú hatásaihoz. A városok jelentős részben magyar, német lakosságúak voltak, a szlovákok csak néhány kisebb városban jelentették a többséget.

Kárpátalja (Podkarpatska Rus, Ruszinszkó) a 12 694 km² területével, valamint 606 ezer lakosával a legkisebb tartomány volt. Központja (Ungvár) a legfejletlenebb tartományi székhely volt, de megindult az intézményfejlesztés. Az 1921-es csehszlovák népszámlálás szerint Ungvár (24 ezer fő), Munkács (21 ezer fő), Beregszász (14 ezer fő), Huszt (12 ezer fő) jelentették a tartomány településközpontjait. Egészében véve a két nagyobb és a két kisebb város potenciálisan be tudta tölteni a területi szerepköröket.

A közigazgatási központokban, különösen Ungváron, a csehszlovák hatalom jelentős lakásépítésekbe kezdett, hiszen az új bürokráciát el kellett helyeznie. Kifejezetten jó minőségű lakóterületeket alakítottak ki. A „cseh házak” ma is jellegzetes elemei a kárpátaljai városoknak.

A két tartományban a határváltozáskor mintegy 1 millió magyar élt. A magyarság részben az új államhatár mentén tömbben helyezkedett el, részben a folyóvölgyekben és a városokban képezett többséget. Szinte az új állam létrehozásakor megkezdődött a magyarság létszámának tudatos csökkentésére irányuló állami tevékenység. 1922–1938 között 70 új telepés-falut hoztak létre nagyobb részben a magyarság szállásterületein.

1928-ban a közigazgatás újabb centralizációjára került sor. Lényegében arról volt szó, hogy a négy tartomány (a medencében Szlovákia, Kárpátalja) közvetlen prágai irányítás alá kerültek. A cseh politikai elit elsősorban a kisebbségek, részben azonban már a szlovák törekvések miatt is centralizálni kívánt. A felosztás 1938-ig megmaradt, így a két medence-beli tartományi központ (Pozsony, Ungvár) kiemelt szerepet kapott a központi akarat közvetítésében, területpolitikai önállóságuk azonban meglehetősen kicsi volt.

1936-ban ismét lényegi módosításokat hajtottak végre az alkotmányon, de az csak részben érintette a közigazgatás kialakult struktúráját. Megindult – részben külső nyomásra, s felemásan – a föderáció irányába való mozgás.

1938-ban az egész Csehszlovákia léte megkérdőjeleződött. 1938. november 2-án az I. Bécsi Döntés visszadta Magyarországnak a Felvidék déli, magyar többségű területeit. 1939. március 14-én Szlovákia független köztársasággá nyilvánította magát. Az ország lényegében német ellenőrzés alatt állt, protektorátusként működött, de a belső közigazgatásban rendkívül tudatosan szlovákosítottak, holott az egységes magyar etnikai tömb már 1938 novemberében leszakadt az országról. A lecsökkent területű országot 6 megyére tagolták, s ezek alatt megszervezték 58 területi (járás) területegységet, csak Pozsony maradt kívül a területi szervezeten.

2.4. Románia

1918. december 1-jén az erdélyi románok gyulafehérvári gyűlése kimondta Erdély csatlakozását a Regáthoz. Románia a háború után így a történeti Erdélyt és a Nagy-Alföld keleti határzónáját szerezte meg a történeti Magyarországból. Az új állam így jelentős kárpát-medencei területekhez jutott.

Az új, eredeti területénél nagyobb területekkel (Erdély, Ausztriától Bukovina, Oroszországtól Besszarábia) gyarapodó román állam a legfontosabb feladatának az új államterület elemi működésének a megteremtését tartotta.

Bukarest a maga 520 ezer fős lakosságával az ország legnagyobb városa volt ugyan, de a megnagyobbodott államterületen belül meglehetősen periférikus jellegű volt. A 10 statisztikai országrész közül négy (Erdély, Máramaros, Körösmellék, Bánság) tartozott a Kárpát-medencéhez.

A medencei városok közül kiemelkedtek: Temesvár (Timisoara) 78 ezer fő, Kolozsvár (Cluj) 72 ezer fő, Nagyvárad (Oradea) 67 ezer fő, Arad 66 ezer fő, Brassó (Brasov) 46 ezer fő, Nagyszeben (Sibiu) 43 ezer fő, Szatmárnémeti (Satu Mare) 35 ezer fő, Marosvásárhely (Targul Mures) 26 ezer fő, Máramarossziget (Sighetul Maramures) 22 ezer fő, Lugos 20 ezer fő.

A Román Királyság 1923 márciusában újrafogalmazott alkotmánya inkább a francia alkotmányos és közigazgatási hagyományokhoz állt közel. Az alkotmány 4. szakasza kimondta, hogy: „Románia területe közigazgatási szempontból megyékre, a megye pedig községekre van felosztva”. A területbeosztás tételes szabályozását az alkotmány a közigazgatási törvény keretei közé utalta.

A települési önkormányzatok folytathatták működésüket, s fennmaradtak az átnevezett, funkcióiban módosult megyei beosztás alapjai is. Az 1925-ben elfogadott közigazgatási törvény módosította a magyar időszakban kialakult megyebeosztást Erdélyben, de az igazi gondot az jelentette, hogy a közigazgatási beosztás folyamatosan (egy éven belül akár többször is) módosult a két világháború közötti Romániában (Zakota 2002).

A folyamatosan módosuló közigazgatás-politika és területi felosztás-változások miatt nem mondhatjuk azt, hogy a városok éppen aktuális közigazgatási pozíciója önmagában véve meghatározó jelentőségű fejlődési lehetőséget hordozott volna. Erdély esetében azonban meg kell állapítanunk, hogy a változó román központi hatalom folyamatosan törekedett a magyar többségű városok népességi összetételének befolyásolására, s ehhez némi anyagi lehetőségeket is társított.

2.5. Jugoszlávia

A megalakuló Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1918. december 1., majd 1929-től Jugoszlávia) létrejöttékor sajátos területi és etnikai, nyelvi, vallási stb. konglomerátumot képezett. Átmeneti jelleggel 1922-ig a területi közigazgatásban tovább működtek a korábbi közigazgatások egységei.

Az 1921-ben megtartott népszámlás 10 statisztikai és területi egysége közül Horvát-Szlavonország, a Bánát, a Bácska, Szlovénia, a Muravidék ölelt fel érdemi kárpát-medencei területeket. A régi és az újonnan megszerzett területek között alapvető fejlettségbeli különbségek voltak.

Belgrád az 1921. évi népszámlálás eredményei szerint a maga 112 ezer fős lakosságával az új ország legnépesebb városa volt, de alig maradt el mögötte Zágráb (108 ezer fő) és Szabadka (102 ezer fő), Szarajevó már számottevően kisebb (60 ezer fő), Ljubljana pedig a maga 53 ezer lakosával egy kellemes középváros nagyságú város volt.

1922-ben – az államhatárok megszilárdítása után – egy új és lényegesen módosított közigazgatási rendszert vezettek be, az ország területét 33 oblasztyra osztották fel. Az oblasztyok legnagyobb részének a székhelye városokban volt. A Kárpát-medencéhez tartozó területeken az oblaszty székhelyek kizárólag városok voltak.

1929-ben radikális közigazgatási reformot is végrehajtottak, az országot összesen 9 bánásra tagolták. A bánságokat elsősorban a folyókról nevezték el (Drávai, Szávai, Vrbasi, Tengermelléki, Dunai, Drinai, Moravai, Vardari, Zétai), hogy ne kapjanak formálisan etnikai-politikai, avagy városkörzeti tartalmat. 1939-ben a szerb–horvát kiegyezés keretében létrejött a Horvát Bánság, mely két korábbi bánságot (Száva, Tengermellék) foglalt keretbe, kisebb területeket más bánságoktól is (Vrbas, Zeta, Drina, Duna) átvéve. A bánság hatalmas kiterjedésű (65 ezer km²), valamint nagy népességű (4 millió fő) volt. Valójában már alig közigazgatási egység volt, inkább egyfajta társállami struktúra felé mutatott a helyzete.

1941 áprilisában az ország a német támadás hatására szétesett, illetve új uralmi térbe kerültek részei. Magyarország visszafoglalta a Muraközt, a Baranya-háromszöget és a Vajdaságot, de a Bánság volt magyar területei német megszállás alá kerültek.

A szlovén szállásterületeket az olaszok és a németek megosztották egymás között. A német területek központja Maribor, míg az olasz megszállási területek központja Ljubljana volt.

Horvátország kikiáltotta függetlenségét, s 1941 és 1945 között önálló államként létezett, integrálva Bosznia és Hercegovina nagy részét is. Az újonnan alakult államot részben a történeti közigazgatási hagyományok alapján megyékre (22) tagolták, megszervezték a járásokat (141), s a 30 város kiemelt közigazgatási kategóriát képezett. Az országot 1 006 municípiumra tagolták a helyi közigazgatás ellátása céljával. A magyar határral érintkezően négy megyét hoztak létre. (Dalmácia egyes részei olasz megszállás alá kerültek.)

3. A hidegháborús időszak és az államszocialista korszak

A kétféle megközelítést a medence 1945 után fokozatosan kialakuló politikai tagoltsága, megosztottsága igényli. A medence területén 1945–1948 között (Jugoszlávia különutas kiszakadásáig) lényegében egységes szovjet megszállási, illetve befolyási övezetről beszélhetünk. Ausztria keleti, a Kárpát-medencéhez tartozó része 1945–1955 között volt szovjet megszállás alatt. 1955. július 27-én az ország formálisan is visszanyerte teljes függetlenségét, s ez után az ország semleges, politikai berendezkedését tekintve többpárti parlamenti köztársaság, gazdasági struktúráját illetően pedig tőkés ország volt.

3.1. *A hidegháborús, független Ausztria Burgenlandja*

Ausztria keleti része (Burgenland és Alsó-Ausztria teljesen, Felső-Ausztria egy része), Béccsel együtt a világháború végén szovjet megszállás alá került. Bécs a világháború alatt nem szenvedett súlyos károkat. A megszállási zónákra való felosztás miatt nagyot veszített korábbi népességszámából. 1934-ben még 1,936 millió lakosa volt, 1946-ban már csak 1,432 millió, bár peremvárosaival együtt még mindig megközelítette a 2 millió főt (*Kéz-Takács* 1948).

Graz a háború alatt dinamikusan fejlődött. A város a német hadiipar egyik belső, védett bázisává vált. Stájerország és a város angol megszállási övezet lett, népességszáma 1946-ra 316 ezer főre gyarapodott.

Visszaállították Burgenland tartományi státusát. A szovjet megszállás Burgenlandban nem járt ugyanolyan súlyos beavatkozásokkal a belső folyamatokba, mint Magyarországon esetében. 1948-ban Ausztria Burgenland tartománya 3972 km², lakosság száma 1946-ban 271 362 fő,

az ország összlakosságának mindössze 3,94%-a. Eisenstadt továbbra is a legkisebb lélekszámú tartományi központ volt az országban.

Burgenland valódi politikai földrajzi sajátosságai 1955-ben, az államszerződés aláírását követő szovjet kivonulás után alakultak ki. A tartomány a szabad és a kommunista világ határán állt, kezdetben kelet felől felépült vasfüggönnyel elszigetelve. Ez az elszigetelés 1956 után felerősödött, s majd csak az 1960-es évektől enyhült.

A tartomány északi része funkcionális tekintetben ráfűződött Bécsre, déli része pedig Graz felé fordult. A tartomány belső egységét a tartományi közigazgatás csak közigazgatási tekintetben volt képes megteremteni, illetve fenntartani.

A hidegháborús viszonyok miatt Ausztria sem kezelte kiemelt fejlesztési területként a tartományt, így az országon belül méginkább leszakadt a fejlettségi szintet illetően. (Nyugat-Magyarországhoz képest még így is nőtt a fejlettségi előnye.)

3.2. Közigazgatási területszervezés és város az államszocialista Magyarországon

A korszak közigazgatási területszervezési folyamatait, településfejlesztési politikájának kialakítását és fejlődését erőteljesen befolyásolta az államszocialista rendszer társadalom-felfogása, az ország „örökölt”, történetileg kialakult gazdasági térszerkezete, a szélesebb értelemben vett struktúrapolitika. Alapvetően azonban a mindenkori politikai célok határozták meg a döntéseket.

Az egész időszak egyik sajátos problémája a terület-, település- és településhálózat-fejlesztés „beillesztése” a centralizált irányítási, közigazgatási és tervezési struktúrába, amelyeket a korszak egészében az ágazati dominancia jellemezett.

A gyakorlati tevékenységben választ kellett adni az ország sajátos területi-települési problémáira (Budapest-vidék, Budapest-nagyvárosok, nagyvárosok-kisvárosok, városok-falvak, tanyarendszer), s a korlátozott erőforrásokhoz mérten kellett megfogalmazni a fejlesztési prioritásokat.

Az államszocializmus időszakát egységes, de nem differenciálatlan korszaknak tekintjük. A település- és településhálózat-fejlesztési politika jellegzetes törekvései és szakaszai nagyrészt egybeesnek a gazdasági, politikai, közigazgatási struktúraváltásokkal, de az egybeesés nem mechanikus jellegű.

A település- és településhálózat-fejlesztés, mint láttuk, „nem az államszocializmus találmánya” Magyarországon. Az állam korábban is céltudatosan és néha erőszakosan beavatkozott a települési folyamatokba. Az első világháború utáni határváltozásokhoz, majd a két világháború közötti időszakban a Nemzeti Munkatervhez kapcsolódóan is országos jellegű, a feladatokhoz és célokhoz igazodó település- és településhálózat-fejlesztési politikát dolgoztak ki, illetve valósítottak meg.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel, majd ennek 1949-es alkotmányos rögzítése, a gazdasági, társadalmi, politikai rendszer megváltozása logikusan hozta magával az új hatalom gazdasági, társadalmi és politikai céljait kifejező, azt leképező településpolitika kialakítását. A magyar politikai vezetés körében a településpolitika ideológiai, gazdaságfejlesztési és struktúrapolitikai kérdésként fogalmazódott meg, s a radikális és voluntarisztikus társadalom-átalakítás egyik eszközeként kezelték.

Ideológiai célként fogalmazták meg, „...tűnjön el lassanként a város és a falu közötti különbség”, s a szocializmusnak a városokban bekövetkezett „győzelme” után a falvakat is a szocialista fejlődés útjára kívánták „vezetni”. A „falú szocialista átalakítása” kezdetben elsősorban a tulajdonviszonyok megváltoztatását, átalakítását jelentette, majd a tulajdonosi társadalom föllazítására törekedtek. Felvetődött a „kulák falvak” létrehozásának lehetősége is, de végül is a munkatáborok mellett döntöttek.

Az I. tanács törvény a városi közigazgatást illetően sajátos konstrukciót dolgozott ki, mindössze Budapest lett közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt város, 24 város a megyei tanácsok, míg 29 a járási tanácsok alá volt rendelve igazgatási tekintetben.

Nemcsak közigazgatási, de alapvető településhálózati következményekkel is járt Nagy-Budapest létrehozása 1949-ben. A reform során 7 város és 16 községet egyesítettek a fővárossal. A közigazgatási egyesítések után Budapest szinte minden tekintetben meghatározó pozícióba került az országon belül. 1,6 millió fős lakosságával Budapest a létrehozásakor valódi nagyvárossá alakult nemzetközi mércével mérve is.

Az I. ötéves terv elsősorban a háborús készülődés jegyében fogant „nehéziparosítási” terv volt, de jelentős gazdasági, politikai, településhálózati kihatásai is voltak. Célként fogalmazták meg az ország „társadalomgazdasági térképének megváltoztatását”, az iparilag elmaradott területek iparosítását, a budapesti mellett két nagyipari gócpont létrehozását, a szocialista városok felépítését, a szocialista

falvak kiépítését, a tanyavilág felszámolását, s a tanyai lakosság részére új községek kialakítását.

A gazdasági-társadalmi fejlesztések tervszerű elosztása érdekében a településeket „osztályokba sorolták”. Mindössze Budapest és a szocialista gyáripari központ, Miskolc lett „osztályon felüli” település (Miskolccal a korszakban, mint „tartalék-fővárossal számoltak, arra az esetre, ha Budapestet netán elfoglalná az ellenség). A kiemelt fejlesztésre kijelölt települések köre viszonylag széles lett (73). A koncepció lényegi elemét jelentette, hogy a III/C. településekben (1530) semmilyen fejlesztést nem kívántak engedélyezni, az ország településállományának 47%-ával mint távlatilag fizikailag is felszámolandó kategóriával számoltak.

A hidegháború, illetve a magyar–jugoszláv viszony problémája jelent meg Győr, valamint Szeged helyzetének kezelését illetően. (Szeged még megyeszékhellyé sem lehetett a területi reform során.) Egyik sem válhatott nemzetközi politikai, biztonsági okoknál fogva az elsődleges fejlesztések célpontjává az 1950-es években.

A koncepció készítői vállalták, sőt hirdették a település- és településhálózat-fejlesztési koncepció „munkásosztály-pártiságát”. Alapvető célként és értékként fogalmazták meg az ipari és szocialista városok fejlesztését, illetve kialakítását. A szűkös erőforrások, valamint a megfogalmazott célok és tervek illuzórikus volta miatt a koncepció csak részben érvényesülhetett a reálfolyamatokban, de kiemelt települések részben a többi település elhanyagolása révén fejlődtek.

1954-ben a II. tanácstörvényben Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged megyei jogú várossá vált, közigazgatási önállóságuk elvileg megteremtette kiemelt fejlesztésük lehetőségét. A négy város nagyobb központi forrásokhoz jutott a korszak egészében, mint a többi megyeszékhely.

Az 1956-os forradalom leverése után az „új hatalom” megkezdte a korábbi időszak gazdaságpolitikai, fejlesztési, tervezési rendszerének egyfajta újragondolását, melyen belül hangsúlyozottabbá vált a lakosság életszínvonalának emelésére irányuló politikai és gazdasági törekvés, megindult az infrastruktúra jelentőségének óvatos felértékelődése.

1958-tól kezdve gazdasági és politikai célként fogalmazódott meg Budapest ipari túlsúlyának mérséklésére irányuló törekvés. Új hangsúlyt kapott az iparilag elmaradott területek iparosításának programja, s rögzítették „az ország különböző területeinek arányos fejlesztése elvét”.

A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása után felvetődött az országos regionális fejlesztési terv elkészítése. E szinte mindenre kiter-

jedő tervnek részét képezte az ország új település- és településhálózat-fejlesztési tervének elkészítése is.

A településfejlesztés felelőse az Építésügyi Minisztérium (ÉM, majd ÉVM) lett. A gazdasági tervezés letéteményese az Országos Tervhivatal (OT) volt. Az OT és az ÉVM között az egész korszakban megjelent egyfajta koncepcionális véleménykülönbség az ország területi és településhálózati folyamatait illetően. Ez a különbség az ellenpólus-koncepció esetében is érezhető volt.

Az 1963-ban elkészült Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve egyfajta kompromisszumos jellegű összefoglalása az 1960-as évek eleje politikai, tervezési, fejlesztési és tudományos törekvéseinek. Hangsúlyozottan fogalmazták meg a településhálózat örökölt aránytalanságainak felszámolását, új aránytalanságok keletkezésének megakadályozását, a településhálózat jellegéből fakadó gazdasági és szociális hátrányok megszüntetésének igényét. A terv megmaradt az ágazati minisztérium munkaterületében, kormányzati jóváhagyásra nem került sor.

A települések regionális szerepköri besorolása a korábbi koncepcióhoz képest némileg módosult, de alapvető cél- és értékátrendeződésről nincs szó. Kilenc települést (Budapest, Debrecen, Győr, Nagykanizsa, Miskolc, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok) jelölték meg régióközpontként, másik kilencet pedig régió-társközpontként. A kiemelt települések nem teljesen estek egybe a megyei közigazgatási központrendszerrel. (Különösen fontos volt Nagykanizsa megjelenése, amely még megyeszékhely sem volt)

A Minisztertanács által 1963-ban elfogadott gazdasági körzetfelosztásban Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged jelent meg körzetközpontként, s számíthatott elvileg kiemelt fejlesztésekre az „ellenpólus koncepció” jegyében. (A gazdasági körzeteket a városokról nevezték el, utalva arra, hogy az adott városok meghatározó szerepre hivatottak a gazdasági körzetükön belül.)

Az 1968 januárjában bevezetett gazdaságirányítási reform más szférákba irányuló „továbbvezetése” csak részben és ellentmondásosan ment végbe. Nem változott meg érdemben a politikai struktúra, hatalmi szerkezet, döntési mechanizmus; alig módosultak az ideológiailag meghatározott társadalmi célok, s a politikai értékrend nemigen változott.

A gazdasági mechanizmus reformjához kapcsolódva ismét felvetődött a település- és településhálózat-fejlesztés problémaköre. A cél olyan fejlesztési koncepció kidolgozása lett, amely „...elősegíti az ország településhálózatának arányos és tervszerű fejlődését”. Az

1969-ben kidolgozott Országos Településhálózat-fejlesztési Kerettermék részletekbe menően fogalmazta meg a településhálózat fejlesztési követelményeit, s az „új” követelményeknek megfelelően sorolta be az ország városait és községeit fejlesztési-szerepköri kategóriákba és határozta meg az egyes kategóriák fejlesztési szükségleteit. Budapest országos központ lett, „alatta” hét város képezte a felsőfokú központok hálózatát, míg 11 település részleges felsőfokú központ lett.

Az 1970-es évek elején több magas szintű párthatározat direkt módon megfogalmazta a terület- és településfejlesztés politikailag fontos irányelveit és céljait. Úgy vélték, hogy a termelőerők területi koncentrációja a települési rendszerben is maga után vonja a koncentrációt.

Az 1971-ben a Minisztertanács által jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió alapvető célja olyan településhálózat kialakulásának elősegítése volt, amely megfelel a termelőerők célszerű távlati területi elhelyezkedésének, elősegíti a lakossági ellátás megszervezését, közelíti az azonos szerepkörű települések ellátottsági szintjét, mérsékli a városok és a falvak életkörülményeiben meglévő túlzott különbségeket, orientálja a különböző intézményhálózatok telepítését.

A települések regionális szerepköri besorolása minden korábbinál differenciáltabb lett. Budapest országos, öt város (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged) kiemelt felsőfokú, hét felsőfokú, 11 pedig részleges felsőfokú központként jelent meg.

Az 1971-es tanáctörvényben Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged megyei várossá alakult át, elkülönült a többi várostól. Elvileg az „ellenpólusok” szintjén létrejött a közigazgatásilag kiemelt státusz és a településhálózatban kiemelt funkcionális szerepkör közötti egybeesés. Ez a szituáció megteremthette volna a koncentrált fejlesztések lehetőségét.

Az OTK fölerősítette a gazdasági, társadalmi, politikai igazgatási rendszerben külön-külön is meglévő koncentrációs folyamatokat, illetve tendenciákat, a megyeszékhelyek fejlesztéséhez legitimációs forrásként szerepelt, de nem önmaga idézte elő a településhálózat torzulási folyamatait.

Az 1970-es évek közepétől kezdve kibontakozó, majd elmélyülő gazdasági válság, a településfejlődésre fordítható erőforrások szűkülése, majd az egyre élesedő településpolitikai viták és érdekütközések eredményeként 1981-ben sor került az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió felülvizsgálatára. Ez a felülvizsgálat csak kozmetikázásnak tekinthető változtatásokat hozott, de ezzel egy

időben megkezdődött egy új, a megváltozott feltételekhez igazodó településfejlesztési politika kidolgozása.

1983 nyarán még az MSZMP Politikai Bizottsága határozta meg a terület- és településfejlesztés hosszú távú irányelveit, melyben megjelent a korábbi időszak kritikája is. Minden korábitól eltérően felmerült a falvak népességmegtartó képességének biztosítása is.

Az 1985-ben elfogadott országgyűlési határozat a korábbi időszak fejlesztési politikájával szemben már úgy fogalmazott, hogy a gazdaság területi szerkezetét és a településrendszert kiegyensúlyozottabban kell fejleszteni, s mérsékelni kell a termelőerők és a népesség koncentrációs folyamatait. A dekoncentrációs tendenciát a térségi szemlélet előtérbe helyezésével, a területi és települési fejlesztés arányosításával kívánták elérni. Eltörölték a települések hivatalos szerepköri rangsorolását, illetve megkülönböztetését.

1989-ben a közigazgatás tekintetében az „új százezres városok” (Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár) megyei várossá váltak, de ebben a pozícióban már csak rövid időt töltöttek. Az új megközelítés lényege az volt, hogy a „nagyvárosok” önálló közigazgatási kategóriát képezzenek. Budapest „alatt” így 8 város képezte a „második városvonalat”.

3.3. Csehszlovákia

Az újjáalakuláskor Csehszlovákia – fővárosa Prága lakosság száma a háborús pusztítások ellenére csaknem elérte az 1 millió főt – az alkotmány szerint négy történelmi tartományból állt: Csehország, Morvaország, Szilézia, Szlovákia. (Kárpátalja 1945-ben a Szovjetunió részévé vált.) Az 1947-es magyar békeszerződés szerint az országhoz került három Moson megyei község (Oroszvári-körjegyzőség), mely Pozsonyi-hídfő néven vonult be a politikai földrajzi irodalomba (66,9 km²). Az ország demográfiai struktúráját alapvetően átrendezték a kitelepítések (4 millió német, 75 ezer magyar).

Az ország területéből ettől kezdve Szlovákia (Slovensko) volt kárpát-medencei régióinak tekinthető. Fővárosa Pozsony a maga 138 ezer fős lakosság számával az ország negyedik legnépesebb városa volt. Kassa a maga 67 ezer lakosával Kelet-Szlovákia gazdasági központja maradt, a többi város messze elmaradt mögötte (Nagyszombat 26, Eperjes 24, Nyitra 23, Zsolna 17 ezer fő.)

1948. december 21-én 19 régióból álló új felosztásról döntöttek, mely 1949. január 1-jén lépett életbe. A Kárpát-medencéhez tartozó

Szlovákia a maga 48 957 km² területével és 3,434 millió fős lakosság-számával 6 régióra tagolódott. Pozsony, Nyitra, Zsolna, Besztercebánya, Kassa, Eperjes töltötte be a régióközpont szerepét.

1960-ban – részben a gazdasági körzetesítési elmélethez kapcsolódva – Szlovákiát három nagy gazdasági körzetre tagolták. Pozsony, Besztercebánya és Kassa lett kerületi székhely. A három kerület egészében véve 32 kiskörzetre volt felosztva.

1968-ban törvényt fogadtak el az ország föderalizálásáról, mely 1969. január 1-jén lépett életbe. Megalakult a Szlovák Szocialista Köztársaság, valamint az új szövetségi kormány. Pozsony lényegében Szlovákia csaknem teljes értékű fővárosává vált (formálisan), mert a tényleges berendezkedésben a szövetségi szervek, s különösen a párt tényleges akarata érvényesült.

Szlovákia hármas gazdasági körzetre való tagolódása megmaradt, azzal, hogy Pozsony önállóan is kerületi szintű várossá alakult át. Pozsony, Besztercebánya, Kassa a föderatív berendezkedés mellett is részleges regionális gazdasági és államigazgatási központ maradt. Pozsony lényegében már „fővárosi minőségében” fejlődött tovább, a két utóbbi város fejlesztése a regionális politikai megfontolások bázisán különösen felgyorsult az új feltételek között.

3.4. Jugoszlávia

1945. november 29-én megalakult a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság. Az 1946-ban elfogadott alkotmány rögzítette a szövetségi és a tagállami feladatmegosztás alapjait. 1947 áprilisában elfogadták az I. ötéves tervről szóló törvényt, mely az iparosítást helyezte előtérbe. A nehézipar fejlesztése során jelentős mértékben érvényesítették a biztonságpolitikai megfontolásokat, ezért Bosznia és Hercegovina iparosítása gyorsult meg.

Az országot hat tagköztársaság szövetségeként szervezték újjá a háború után. A Kárpát-medence természetföldrajzi területéből Horvátország, Szerbia (Vajdaság), Szlovénia és részben Bosznia és Hercegovina is integrált részeket. Belgrád a maga 405 ezer lakosával már lényegesen megelőzte Zágrábot (350 ezer fő), Szabadka még mindig az ország harmadik legnépesebb városa volt, bár a két világháború között a fejlődése megrekedt. Szarajevó (87) Ljubljana (79) szövetségi köztársaság fővárosaként új növekedési lehetőségekhez jutott. A Kárpát-medencéhez sorolható városok: Újvidék – 64 ezer fő, Eszék – 39, Maribor – 33, Nagybecskerek – 33, Zombor – 32, Zenta – 32, Versec – 29,

Zimony – 29, Nagykikinda – 28, Banja Luka – 24, Karlovác – 23, Pancsova – 22 ezer fő. A nagyság-sorrend némileg változott a két világháború közötti időszakban, különösen a háború utáni nagy demográfiai mozgásokban.

A köztársaságok némi önállósággal rendelkeztek saját területük közigazgatási tagolását illetően, de ez nem volt túlságosan széles.

1945 és 1990 között többszöri, érdemi koncepcióváltást hajtottak végre a Szlovén Szocialista Szövetségi Köztársaság belső közigazgatási felosztását illetően. 1945–1947 között a köztársaság 5 régióra és Ljubljana régió-jogú városra tagolódott. Ez alatt 25–28 között változó számú járási beosztást alakítottak ki. A 403 municípium és 23 város látta el a helyi közigazgatás feladatait. Ezzel együtt a köztársasági szint volt a meghatározó, s jelentős részben ennek volt köszönhető Ljubljana gyors fejlődése.

1947-ben megszűnt az öt régió, 1950-ig három alakult alakult a helyükön. Mellettük 27 járás vett részt a területi közigazgatás munkájában. A helyi igazgatás egységeinek a száma 1183-ra nőtt.

1952-ben megszűntek a régiók, 19 járási körzet alakult. A helyi közigazgatás radikálisan átalakult, 371 községi és 44 városi municípium jött létre. 1955-től kezdve ismét többször újrendezték a területi és települési közigazgatást az államszocialista Szlovéniában.

Ha a horvát területek közigazgatási folyamatait nézzük, akkor hasonló tendenciákat látunk. 1947-ben Horvátországot 81 kismegyére, 18 városra és 2278 helyi tanácskörzetre osztották. 1949-ben már radikálisan megváltozott a közigazgatási beosztás: 6 tartományt (Dalmácia, Bjelovár, Karlovác, Eszék, Rijeka, Zágráb) 89 kismegyére, 29 városra és 2338 helyi tanácsra osztották. 1951-ben eltörölték a hat tartományt. 1952-ben ismét lényegi módosításokat hajtottak végre. 1955-ben ismét radikális átszervezéseket hajtottak végre. 1967-ben eltörölték a megyéket. A nagy területű és népességszámú obcsinák váltak a közigazgatás meghatározó egységeivé a köztársaságon belül. Horvátország esetében a szövetséges köztársasági státusz Zágráb kiemelkedő fejlődését hozta.

A Vajdaságban a területi autonómia kereteinek az alakulása, valamint a belső municípiumi szervezések jelentettek permanes problémát. Újvidék fejlődése az államszocialista korszakban minden korábbinál gyorsabbá vált.

3.5. Románia

Románia 1944. augusztus 23-án ugrott ki a II. világháborúból. Vesztesként fejezte ugyan be, ezért elvesztette 1918-ban a Monarchiától és Oroszországtól megszerezett keleti területeit. Szovjetunió egyszerűen visszavette Besszarábiát és elvette Bukovinát.

Románia lakosság száma – az időnként durva állami népesedéspolitikai beavatkozásoknak is köszönhetően – 1948 és 1990 között 15,8 millió főről 23,2 millió főre gyarapodott, ami önmagában is elemi erővel vetette fel a gazdasági, társadalmi, települési és lakásépítési kérdéseket.

A II. világháború végén Románia mind gazdasági, mind pedig társadalmi struktúrájában, s ennek következtében települési rendjében is agrárdominanciájú ország volt, ahol ugyan megindult az iparosodás és a városfejlődés, de nem formálta át az egész országot. A világháború utáni román politikai fejlődést általában három meghatározó szakaszra tagolják:

- 1944. augusztus 23. – 1947. december 30, a királyi Románia többpárti, „népi demokratikus” időszaka, 1947. december 29-én felszámolták a királyságot, s az ország népköztársasággá alakult.
- 1947–1965, Gheorghe Gheorghiu-Dej, „demokratikus” kommunista kormányzata
- 1965–1989, Nicolae Ceaușescu személyi kultusza, „nemzeti-diktatórikus” kommunista időszaka.

A népszámláskor – amikor a nagy kényszer-népeségmozgatások (kitelepités, áttelepítés, hadifogságba hurcolás stb.) már nagyrészt befejeződtek – az ország lakosság száma 15,8 millió fő volt, melyből 23,4% élt a városokban, 76,6%-a pedig községekben. Az ország nagy, történelmi régiói között jelentős különbségek voltak mind a városodottságot, mind pedig a városiasodást tekintve. Még mindig az 1920-ban Magyarországtól megszerzett területek voltak a legfejlettebbek. Bukarestnek az 1948 januárjában megtartott népszámlás szerint – a peremvárosokkal együtt – valamivel több mint 1 millió lakosa volt. A többi város mind népességben, mind pedig funkcióban messze elmaradt tőle.

A Román Munkáspárt 1948. februári kongresszusa már a győzelem jegyében és annak birtokában fogalmazta meg az ország előtt álló szocialista építés feladatait. A pártállami rendszer kiépítésének jegyében a kongresszus határozatai gyorsan átmentek az államéletbe. 1948 áprilisában elfogadták az új alkotmányt, mely az országot

Román Népköztársaságként fogalmazta meg, s rögzítette az új berendezkedés alapvető intézményeit.

1950-ben végrehajtották a közigazgatás szocialista átszervezését, melynek során létrejött a háromszintű (régió, járás, község) szovjet jellegű tanácsrendszer. Regionális szinten létrejöttek a „Regionális és Helyi Területrendezési Hivatalok”. Erdélyben a korábbi 22 megyéből 11 régiót alakítottak ki. Csík, Udvarhely, Háromszék megye a Sztálinvárossá (Orasul Stalin) átkeresztelt Brassó régiójába került.

A román városfejlesztés első szocialista korszakának bemutatásakor az építészettörténész (Margiean 2008) kitért az előzményekre, de elsősorban a „tisztá sztálini korszak” településpolitikai megfontolásait foglalta össze, mégpedig Hunedoara (Vajdahunyad) városára fókuszálva. Azt mutatta be, hogy egy 1948-ban 7 ezer fős városból hogyan lett a sztálini nehéziparpolitika és szocialista városfogalom bázisán elindulva 60 ezer főt meghaladó ipari (kohászati) jellegű település.

1948-ban az országban mindössze három város (Kolozsvár – Cluj, Temesvár – Timisoara, Bukarest) népességszáma haladta meg a 100 ezer főt, a legnépesebb város (1 millió fő elővárosaival együtt) Bukarest volt. A városi össznépesség száma 3,7 millió fő volt. A párt- és állami vezetés már ekkor fontosnak tartotta a városok fejlesztését, a tömeges lakásépítést, gazdaságuk modernizálását. (1956-ra 31,3%-ra nőtt a városi népesség aránya, melynek oka elsősorban a megindult szocialista iparosítás volt. 1966-ban ez az arány már 38,2%-ot tett ki.)

1952 szeptemberében a sztálini szovjet alkotmányt pontosabban követő új alkotmányt fogadtak el, melynek keretei között, a leniniształini nemzetiségi politika megvalósítása érdekében létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt.

Az alkotmányban foglaltaknak megfelelően, 1952 szeptemberében ismét radikális közigazgatási reformot hajtottak végre, a történelmi Székelyföld területének nagy részét egybefoglalva, Marosvásárhely központtal létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt.

1960-ban ismét módosították a közigazgatási beosztást, a Magyar Autonóm Tartományból Maros–Magyar Autonóm Tartomány lett. Az autonómia mozgásterének és kompetenciáinak korlátozását jelentették a változások. Sok tekintetben a szovjet berendezkedéstől való távolodásként is értelmezhető volt. (Ezt erősíteni látszott, hogy az átszervezéskor Brassó visszakapta a történelmi nevét.)

Az 1965 augusztusában elfogadott alkotmány szerint az országban lényegében felépült a szocializmus, az ország nevét ennek jegyében Román Szocialista Köztársaságra változtatták. A román politikában

ettől kezdve egyre gyakrabban jelent meg a „szocializmust építő, egységes román nép” megfogalmazás.

1967 októberében az RKP KB megfogalmazta és nyilvánosságra hozta a közigazgatási reform, valamint a terület- és településfejlesztésre vonatkozó alapelveit. Az 1968. évi közigazgatási reform során megindult – most még csak közigazgatási tekintetben – az akkor 14 205 település igazgatási struktúrájának az átalakítása. (A települések közül valamivel több, mint 10 ezernek a lakosság száma 1000 fő alatt volt, azon belül mintegy 7 ezer 500 fő alatti település volt. 989 település lakosság száma a 100 főt sem érte el.) Az „egyenlő életfeltételek megteremtése” a közigazgatási egyesítésekkel, illetve radikális körzetesítésekkel kezdődött.

1968 és 1973 között 2 millió ember költözött el, a migrációs mozgások 2/3-a faluról városba való költözés volt. A pártvezetés sikerként könyvelte el a felerősödött belső migrációs mozgásokat.

Az 1970-es évekre már számottevő változások mentek végbe a városállomány számát (1956-ban a városok száma 183 volt, mely 1977-re 236-ra nőtt) és nagyságrendjét illetően. 1970-ben már 13 város lélekszáma volt magasabb 100 ezer főnél, Bukarest lakosság száma (most már elővárosok nélkül is) meghaladta az 1 millió főt. A városi népesség száma 1970-ben 8,2 millió fő volt. A városi népesség aránya 1977-re 43,6%-ra, 1980-ra 45,8%-ra, 1985-re 50,0%-ra, 1990-re pedig 54,3%-ra nőtt.

1968-ban ismét közigazgatási reformot hajtottak végre, megszűnt a Maros-Magyar Autonóm Tartomány, kialakították az új megyei beosztást. (A Magyar Autonóm Tartomány a maga mintegy 600 ezer, döntően magyar nemzetiségű lakosával, útjában állt a román homogenizálási törekvéseknek.)

Az RKP X. kongresszusa 1969-ben a fejlett szocialista társadalom mindenre kiterjedő elmélyítését fogalmazta meg elsődleges célként. A település, a város, a falupolitika szempontjából is egyfajta korszakhatárnak tekinthető a kongresszus, hiszen ettől kezdve egyértelműen a településpolitikai beavatkozások erősödéséről kell beszélnünk. 1968-tól kezdve „az egységes román munkásosztály”, az „egységes román nép” megfogalmazások váltak uralkodóvá. Megkezdődött a politikailag egységes, homogén nemzetfelfogás gyakorlati lépéseinek az előkészítése. A „homogenizálás” a társadalom szintjén megfogalmazva az egységes román (és csak románul beszélő) politikai nemzet létrehozását jelentette valójában.

1972 júliusában az RKP KB országos értekezlete határozatot hozott a területrendezési irányelvekről, a falvak területi koncentrálásáról, a

beépítések sűrűségének növeléséről, a gazdasági, etnikai homogenizáció meggyorsításáról, s egészében véve Romániát „fejlődő szocialista ország”-ként határozta meg,

1972-ben – az RKP kongresszusának határozatait követve – a kormány elfogadta, hogy a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” települési hátterét is megteremti, mégpedig nem csak a városokra, hanem a falvakra való tekintettel is. 1990-re meg kívánták duplázni az azonos módon fejlett városok számát. 550 községet soroltak fel, amelyek kiemelt pénzügyi és tervezési támogatásban részesülnek, hogy magasan fejlett városi központtá váljanak. 1980-ra 365 új várost kívántak felépíteni, 1985-re pedig újabb 500 város felépítését tervezték. 1985-re el akarták érni, hogy Románia lakosság száma 25 millió fő legyen, s a lakosság 65%-a városokban éljen. 1985-re Bukarest lakosság számát 2 millió főre kívánták növelni. Úgy vélték, hogy előnyös és kedvező, ha az ország lakosságának mintegy 10%-a, a városi összlakosságának pedig csaknem 20%-a a fővárosban él.

1974-ben jelentős módosításokat hajtottak végre az alkotmányon, de ezt nem tekintették új alkotmánynak. A politikai vezetés a szocializmus építésének elmélyítéséről és gyorsításáról is döntött. A politikai vezetésen belül Ceaușescu személyi diktatúrája irányába mutattak a módosítások.

A területrendezésről, valamint a városi és falusi települések rendezéséről szóló 58/1974 sz. törvény szerint 300–350 új város felépítését kellett megkezdeni. A törvény szellemének megfelelően 40 települést már az első lépésben várossá nyilvánítottak.

1984. novemberi RKP XIII. kongresszusa elhatározta, hogy ki kell alakítani a „kis agráripari városok” sorát. 1986-ban az RKP kidolgozta az „Új települési rend”-del kapcsolatos irányelveit, illetve döntéseit. 1987 decemberében az RKP országos konferenciáján arról döntöttek, hogy a szisztematizálási folyamatot az ezredfordulóig be kell fejezni.

1988. március 3-án a tanácselnökök országos konferenciáján Ceaușescu bejelentette, hogy három szakaszban (1990-ig, 1990–1995, 1995–2000-ig terjedően) végre kell hajtani a település-szisztematizálási terveket, melynek során 7–8 ezer falut fizikailag is fel kell számolni, a lakókat városi és községi központi településekre kell áttelepíteni.

1989. április 29-én az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságának ülésén már nem volt szó a konkrét ütemezésről, sőt úgy vélték, hogy hosszabb időt kell adni az átalakításra.

Az 1989. decemberi forradalom egyik első rendelkezése az volt, hogy a Nemzeti Megmentési Front Tanácsa a december 26-án elfo-

gadott 1. számú dekrétumában tételesen felsorolta és visszavonta az 1966–1985 közötti szisztematizálási normatíva rendelkezéseket. Ezzel befejeződött, megszűnt a falurombolás jogszabályi rendezésének folyamata, mintegy lezárult a története.

Az államszocialista korszak végére létrejött egy nagyváros-hálózat, mely részben modern gazdasági bázist is hordozott. A létrehozott városi épületállomány (az átépített városközpontokban, különösen a nagy lakótelepeken) azonban műszakilag gyenge, esztétikailag már a létrehozása pillanatában is riasztó volt.

3.6. Szovjetunió

1944 őszétől a Szovjetunió megszállta, majd 1945-ben nemzetközi jogilag is átvette Csehszlovákiától Kárpátalját. A terület nem nagysága, népességszáma, hanem helyzete (kárpát-medencei fekvése) miatt volt fontos a Szovjetunióknak. A terület infrastrukturális kapcsolattartó és felvonulási jellege volt meghatározó.

A sajátos szovjet föderációs berendezkedés miatt az Ukrán Szocialista Szövetségi Köztársaság jelentette a „szubföderációs szintet”, Kárpátalja (a természetes ukrán térszemlélet és szóhasználat szerint Kárpátokon Túli Terület) megyei szintű közigazgatási egységként került betagozásra a közigazgatási struktúrában. A megyén belül a járások (13) és a községi tanácsok közvetítették a szovjet központi politikát.

Szovjetunió saját érdekei alapján alakította területi folyamatait. Ungvár maradt a régió közigazgatási központja, a város mindvégig kiemelt figyelmet kapott a fejlesztések során. Itt hozták létre az Állami Egyetemet, s minden olyan intézményt, amely egy megyei székhely számára az ország viszonyai között „megjárt”. Ennek a fejlesztési politikának a következtében Ungvár fokozatosan nőtt minden tekintetben, a szovjet korszak végére lakosságszáma meghaladta a 110 ezer főt, s a régió igazi központjává vált. Munkács vált a térség egyik gazdasági centrumává.

1985-től a Szovjetunióban újfajta politikai reformfolyamatok bontakoztak ki. A cél a szocialista rendszer modernizálása, versenyképességének növelése volt. A „glasznosztj” és a „peresztrojka” először az ország válságának a tudatosulásához, majd a krízis elmélyüléséhez, végül pedig a szovjet birodalmi szerkezet összeomlásához vezetett.

Kárpátalja határai a hivatásforgalom előtt nyitottak voltak, de érdemi és különösen rendszeres lakossági kapcsolattartásra 1988–1989-ig nem igazán volt lehetőség.

4. A rendszerváltások utáni folyamatok

A régió országai több tekintetben hasonló, de egyes vonatkozásokban jelentős mértékben eltérő, rendkívül bonyolult történeti fejlődési folyamatokat éltek meg az államszocialista korszak végére. A hidegháborús időszak végére inkább a heterogenitás, semmint a homogenitás vált az országok meghatározó fejlődési sajátosságává, illetve eredményévé. Az egyes országok eltérő történelmi örökséggel, sajátos gazdasági, társadalmi, politikai tapasztalatokkal érkeztek a hidegháború utáni „új világrend” startvonalához.

A hidegháborús korszak végére a szocialista országok között számottevő belső (gazdasági, társadalmi, politikai) különbségek alakultak ki. A proletárdiktatúra, illetve a pártállami berendezkedés egyedi vonásokat is hordozott az egyes szocialista országokban. A szocialista országok államjogi alapberendezkedésüket illetően két csoportra tagolódtak:

- szocialista föderáció keretei között működött Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió,
- a többi országra az unitárius jellegű berendezkedés volt a jellemző.

Ausztria demokratikus, ténylegesen föderatív berendezkedésű parlamenti köztársaság volt. Az ország föderatív rendszere sok szempontból példaként jelent meg sok más, nem szocialista ország számára.

A tényleges hatalomgyakorlás tekintetében az 1980-as évek közepén jelentős különbségek voltak az ortodox diktatúrák (Románia, Csehszlovákia, Szovjetunió), valamint Magyarország és Jugoszlávia között. A hatalomgyakorlás korábbi tényleges tartalma és módja jelentősen befolyásolta az átalakulás folyamatait is.

A közigazgatás meghatározó, funkcionális tartalmát, elnyomó funkcióját, illetve szolgáltató jellegét a politikai rendszer és hatalomgyakorlás konkrét módja adta meg, de mindenütt jelen volt a világosan meghatározott területi, döntési hierarchia és a „demokratikus centralizmus”. Az országonként sajátosan alakuló szubnacionális közigazgatási szint elsődleges funkciója a központi akarat képviselése és végrehajtása volt az alatta elhelyezkedő szint avagy szintek felé.

Minden szocialista országban megjelent, sőt szinte az államszocialista korszak egész időszakában folyamatosan jelen volt a regionalizáció és a decentralizáció kérdésköre, elsődlegesen a gazdasági körzetesítés keretei között. Minden országban nagyon sok

területi lehatárolási kísérlet született, de egyetlen országban sem jutott nyugvópontra a vita.

A korábbi szocialista országok társadalmi, gazdasági, politikai stb. átalakulása 1989–1991 között legalább háromféle módon (kompromisszumos tárgyalásokkal békésen, kisebb-nagyobb belső társadalmi konfliktusokkal, polgárháború keretei között) ment végbe. Az induló állapot így természetes módon nagyon eltért az egyes országok esetében. A korábban kialakított és megélt belső struktúrák, illetve az átalakulás módja egészében véve jelentősen befolyásolta a későbbi folyamatok kibontakozását.

A folyamatok meghatározó tartalma a szocialista társadalmi, gazdasági, politikai intézmények összeomlása volt, s ez a folyamat a föderatív, illetve unitárius berendezkedéstől függetlenül alapvetően megváltoztatta az egyes államokat, illetve a közigazgatási berendezkedés feltételrendszerét.

A régió egészére megfogalmazott „posztszocialista”, illetve „átalakuló országok” kategóriák nagyrészt kifejezték az átalakulás tartalmi lényegét. A korábban szocialistának tekintett viszonyok megszűntek, megindult az átalakulás a valamilyen jellegű jogállam, a demokratikus politikai intézményrendszer, a privatizáció, s a piacgazdaság felé. A gazdasági, társadalmi, politikai átalakulások felszínre hoztak új típusú problémákat is, de a meghatározó kérdés a korábbi szocialista struktúrák lebontása volt. (Önálló alcsoportot képeznek a „poszt-szovjet”, „poszt-csehszlovák és a „poszt-jugoszláv” országok.)

Az egyes államok belső folyamatait jelentősen befolyásolta az Európai Unióval épülő kapcsolatok rendszere (felkészülés, majd egyes országok esetében a csatlakozás). A különböző struktúrák harmonizálási igénye szükségszerűen megjelent.

Több – különösen a soknemzetiségű – ország esetében a rendszer-váltás együtt járt a nacionalizmus felerősödésével, hiszen mind a régi, mind pedig az új politikai elit ebben vélte megtalálni „valódi” gyökereit, a nacionalizmus egy időre politikai „hívó szóvá” vált. A soknemzetiségű jelleg kezelése megjelent a politikai rendszer átalakításakor, az új alkotmányos berendezkedés kidolgozásakor, az új közigazgatási szervezet és területbeosztás kialakításakor is. Az új államtöbbség általában elzárkózott a nemzetiségi területi autonómiák kialakítása elől. A decentralizáció és a regionalizáció egyik sajátos kérdésévé vált a nemzetiségi szállásterületekhez való viszony.

A tekintetben is lényegi különbségeket mutathatunk ki az egyes államok között, hogy a „régii államkeretek” között ment-e végbe a radikális átalakulás, avagy újonnan alakult államokról van-e szó. Az

újonnan létrejött államokban (a vizsgált régióban ezek jelentik az államok többségét) egyszerre kellett kezelni a régi államkonstrukció felbomlásából fakadó sajátos problémákat, megoldani az állam új berendezkedésének kérdéseit. Az államosodás során új nemzet- és államideák születtek, új fővárosok jöttek létre, megváltozott az új eliteknek az állam területéhez való viszonya is.

A közigazgatás tekintetében sem a régi, sem pedig az új államok esetében nem beszélhetünk „tiszta lapról”. Mindegyik államnak viszonyulnia kellett a korábban létrejött funkcionális és területi struktúrákhoz. A legtöbb állam esetében inkább a megszakítás (a radikális reform), semmint a folyamatosság jelent meg a közigazgatás tekintetében. A közigazgatás átalakítására lényegi hatásként jelent meg az európai uniós országok kialakult gyakorlata, a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának értékrendszere, ezen belül a regionalizáció kérdésköre. Minden ország újragondolta a kommunista időszak előtti közigazgatási berendezkedéséhez való viszonyt, illetve élő, működő rendszerekből (német, francia, osztrák stb.) emelt át elemeket az új közigazgatási struktúrájába.

Az egyes országok átalakulását vizsgáló történeti, politikai stb. tudományos szakirodalom hatalmas és szerteágazó. A nemzeti keretek között folyó kutatások szinte mindenre kiterjedően feltárták az adott ország folyamatait. A nemzeti kutatások mellett az átalakulási folyamatokat összehasonlító jelleggel is kiterjedten elemezték. A nagyrégió átalakulásának kérdéseit így belső és külső intézmények, hálózatok tömkelege követte nyomon. Folyamatosan megjelent az elemzésekben többek között az államosodás, a közigazgatási rendszerváltások, a demokratizálódás, a decentralizáció és a regionalizáció összefüggésrendszere is.

A két világrendszer közötti kapcsolatok előbb oldódtak, majd lényegében megszűnt a hidegháborús szembenállás. A kialakuló új viszonyok között új lehetőségek jelentek meg a „köztes tér” kisebb országai számára is (Pándi 1991).

Nem csak a Szovjetunió tűnt el a térség politikai térképéről, hanem Csehszlovákia és Jugoszlávia is. Az újonnan létrejött független Csehország, Szlovákia, Ukrajna és a jugoszláv utódállamok (Szlovénia, Horvátország, Szerbia) részben örökölték a korábbi fejlődés struktúráit, s maguk sem váltak tisztán nemzeti államokká.

A szocialista viszonyok korábbi sajátosságai, a rendszerváltás módja, az államiság változásai, a korábbi politikai, gazdasági, társadalmi elit helyzetének alakulása stb. egészében véve mutat hasonlóságokat a régió országaiban, de az egyedi sajátosságok is megje-

lennek egy-egy adott, új avagy változatlan területű ország politikai rendszerében (Kardos–Simándi 2002).

A politikai rendszerváltások alkotmányos rögzítése a legtöbb ország esetében a rendszerváltás kezdetén megtörtént, majd a belső változásokat, átrendeződéseket követően több esetben folyamatos alkotmányi korrekciókra került sor (Tóth 1997). A régió államainak írott alkotmányai megfelelnek az európai alkotmányosság szabályainak, de nemzeti sajátosságok is megjelennek a berendezkedésben és a konkrét szabályozásban.

Az „egységes államhatalom” szovjet típusú helyi-területi struktúrája előbb megingott, majd a nemzeti szintű politikai fordulatok után, a központi hatalmi intézmények kiépítését követően szinte azonnal megjelent a helyi-területi közigazgatás reformja is, mely az önkormányzatiság bázisán ment végbe kivétel nélkül. A közigazgatás, azon belül a regionális önkormányzatok alkotmányos szabályozása egyszerre mutat hasonlóságokat és egyes vonatkozásokban érdemi eltéréseket (Halász 2000).

Az átalakulási folyamatok másik, nagyrészt közös sajátossága az, hogy időbeni különbségekkel ugyan, de minden egyes ország esetében és területi reformfolyamataiban megjelent az „EU-alkalmazkodási” folyamat, vagyis az EU-tagságra való készülés (Gorzalak–Ehrlich–Faltan–Illner 2001). Ezért a részletekben az érték-követés szinte minden szegmensben látható az egyes országokban. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az európai magterület államai is hordoznak történeti egyediségeket saját struktúrájukban.

A decentralizáció, a regionalizmus problémája különösen sajátos kérdéseket vet fel a nagyrégióban, mert a soknemzetiségű területeken mind a decentralizáció, mind pedig a regionalizmus – a többség számára – dezintegrációs kérdésként, illetve veszélyként jelenik meg. Ezekben az országokban majd az európai uniós tagság után dőlhet el lényegében, hogy a regionalizmus integratív, autonomista, avagy dezintegratív folyamatai erősödnek-e fel. (Románia esetében másként értékeli a többség és a kisebbség az ország regionalizálódásának, a magyarság területi autonómia-lehetőségének szinte minden elemét.)

A különböző országok esetében a múlthoz képest lehet a leginkább megfogalmazni a változás meghatározó tartalmát, illetve folyamatait. A funkcionális, a pénzügyi és a területi decentralizáció, ha nem is könnyen, de az 1990-es évek második felétől fokozatosan teret nyer Közép- és Kelet-Európában (Illner 1998).

A régió átalakulásával kapcsolatos, szerteágazó intézményhálózati elemzések közül az ENSZ (UNPAN Local Government in the European

Region), az IISA (International Institute of Administrative Sciences), az 1981-ben létrehozott EIPA (The European Institute of Public Administration), a DEMSTAR (Democracy, the State, and Administrative Reforms), az 1997-ben létrejött Transitional Policy Network, a NISPAcee, és az LGI (Local Government and Public Service Reform Initiative) által publikált anyagokra, valamint a nemzeti statisztikai évkönyvek közigazgatási táblázataira támaszkodtunk elsősorban.

4.1. Magyarország

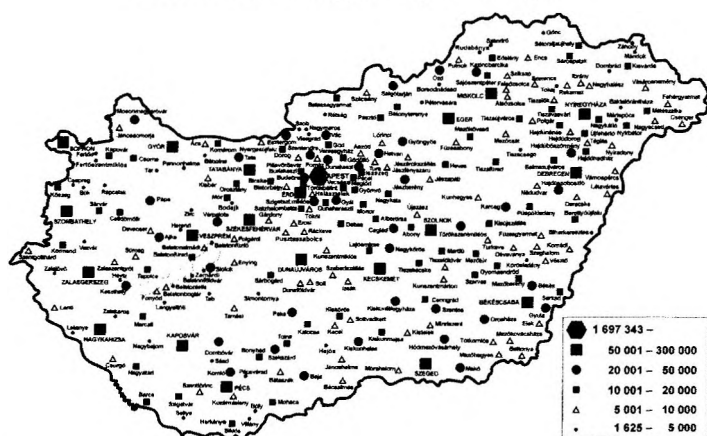
A rendszerváltás során nem került sor területi reformra, a városigazgatás tekintetében megjelent a megyei jogú város kategóriája, melynek rendező elve mechanikusan az 50 ezer főn felüli 1990. évi népességszám volt. Budapest főváros után 20 település képezte ezt a városállományt. Két kis lélekszámú megyeszékhely (Salgótarján, Szekszárd) nem került be a városkörbe, nem megyeszékhely városok (Dunaújváros, Nagykanizsa, Sopron, Hódmezővásárhely) viszont igen.

A közigazgatás szempontjából fontos, bár folyamatosan vitatott lépés volt a köztársasági megbízotti intézmény kialakítása, s még inkább vitatott volt a régiók területi lehatárolása. Az új konstrukcióban Budapest mellett Győr, Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged és Veszprém vált a köztársasági megbízotti hivatalok regionális székhelyévé. Az 1994-es választások után az intézményt megszüntették, ugyanakkor Szekszárd és Salgótarján megyei jogú várossá vált.

A területfejlesztési politika 1996 utáni ismételt megerősödése a regionális gondolkodást helyezte előtérbe, a városok problematikája a régiókon belül jelent meg. A rendszerváltás időszakában láthatóan minden politikai erő tartózkodott a városok funkcionális differenciálásának megfogalmazásától, illetve egy világos funkcionális központrendszer meghatározásától. A rendszerváltás után a városok problematikája is a területfejlesztés keretei között jelent meg, de ebben a tevékenységben is mintha tudatosan tartózkodtak volna a „regionális központ” kijelölésétől. A hét meghatározott régió székhelyét nem nevesítették direkt módon (félve a régiókon belüli rivalizálások felerősödésétől), de funkcionális tekintetben Budapest mellett Győr, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Székesfehérvár tekinthető régió központnak.

A városodás folyamata a rendszerváltás időszakában rendkívül felerősödött. Kialakult a ceremonális városok nagy száma, a közigazgatási térszervezésben csak a városok egy része kaphat szerepet (4.2. ábra).

4.2. ábra: Városok Magyarországon 2008 végén

Forrás: Saját szerkesztés.

4.1. táblázat: A vizsgált régió országainak szubnacionális önkormányzati területi egységei, 2004–2005

Ország	Terület (km ²)	Népesség (ezer fő)	Szubnacionális önkormányzati területi egységek száma	Szubnacionális önkormányzati területi egységek átlagos területe (km ²)	Szubnacionális önkormányzati területi egységek átlagos népességszáma (ezer fő)
Magyarország	93 030	10 110	20	4 651,5	505,5
Ausztria					
Horvátország	56 538	4 442,2	21	2 692,3	211,5
Románia	237 500	21 711,3	41	5 792,7	529,5
Szerbia és Montenegró	102 173	10 527,0	2	51 086,5	5 263,5
Szlovákia	49 035	5 380,1	8	6 129,3	6 725,1
Szlovénia	20 251	1 996,4	190	106,6	10,5
Ukrajna	603 700	47 425,3	25	24 148	1 897,0

Forrás: Saját szerkesztés.

A korszakban a közigazgatás mellett, néha azzal rivalizálva felerősödött a területfejlesztés, illetve annak befolyása. Az EU területi statisztika rendszerében az érvényes felosztás szerint Magyarország három 1-es (Dunántúl, Közép-Magyarország, Alföld), hét 2-es, valamint 19+1 szintű egységre tagolódik (4.1.–4.2. táblázat). A korszakban növekvő számú kistérség mind a területfejlesztésben, mind pedig a közigazgatásban (komplex társulások) szervező szerepet kaptak.

4.2. táblázat: A kárpát-medencei országok NUTS beosztása és a közigazgatási felosztás közötti kapcsolatok

Ország	NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3
Magyarország	3	7	19+Budapest
Ausztria	3	9	35
Horvátország	1	3	20+Zágráb
Románia	4	8	41+Bukarest
Szerbia	-	-	-
Szlovákia	1	4	8
Szlovénia	1	2	12
Ukrajna	-	-	-

Forrás: Saját szerkesztés.

4.2. Ausztria

A semleges, fejlett piacgazdaságú Ausztria alkalmazkodási folyamatait elsősorban nem a szomszédos szocialista országokban végbemenő folyamatok határozták meg, hanem az európai uniós tagság. Ausztria korábban is része volt nagyon sok nyugat-európai folyamatnak, ezzel együtt is lényeges harmonizációs feladatokat kellett végrehajtania.

Ezek a változások nem érintették érdemben a föderatív berendezkedés lényeges elemeit, meghatározó alapjait, sőt a területi és helyi közigazgatást is csak részben. Az ország elsősorban a regionális politika miatt kényszerült alkalmazkodásra, hiszen érdekében állt, hogy például az uniós pénzek megérkezzenek Burgenlandba.

Ausztria 9 tartománya közül a 3 966 km² nagyságú Burgenland 2005-ben 278 ezer fővel a kis népességű tartományok közé tartozik. Kismarton (Eisenstadt) megőrizte kisvárosias jellegét, bár részben a közigazgatási becsatolások, részben a migrációs nyereség miatt

lassan meghaladta a 12 ezer főt. A tartomány 7 kerületre (járásra) 2 önálló tartományi városra (Kismarton, Ruszt), 171 településre – melyek közül 13 városi címmel rendelkezett – tagolódik.

Az ország és a tartomány gazdasági fejlettségének, lehetőségeinek és az európai uniós források 1995 utáni beáramlása következtében jelentős mértékben modernizálódott a város belső infrastruktúrája és szerkezete.

Az EU NUTS rendszerét illetően Ausztria három 1-es kategóriára került felosztásra, Burgenland „Ausztria” része lett Béccsel és Alsó-Ausztriával. A tartomány önálló 2-es kategória lett, s a 3-as szintet tekintve a valóságos területi kapcsolatoknak és vonzásviszonyoknak megfelelően három egységre (Észak-, Közép- és Dél-Burgenland) tagolódott.

4.3. Szlovákia

Csehszlovákiában 1989 januárjától fokozatosan ingott meg a korábbi monolitikus hatalom, majd az 1989 novemberében megkezdődött „bársonyos forradalom” vetett véget az 1968 után kialakult konzervatív kommunista berendezkedésnek. Az átalakulás jelentős tömegmegmozdulások mellett, de lényegében véres konfliktusok nélkül ment végbe.

Az 1992. júniusi választások utáni föderatív berendezkedést mind a szlovákok, mind pedig a csehek nehezen kezelték. 1992. július 17-én a Szlovák Nemzeti Tanács deklarálta Szlovákia szuverenitását. 1992. július 23-án a két köztársaság miniszterelnöke aláírta a szövetségi állam szétválásáról szóló megállapodást. Szlovákiában szeptemberben, Csehországban decemberben új alkotmányt fogadtak el, így a föderáció 1993. január 1-jén megszűnt.

Szlovákia 1993-as megalakulásától kezdve lényegében folyamatos kérdés az állam szerkezetének, illetve a közigazgatási beosztásnak alakítása. Ennek részben történeti, földrajzi, de nagyrészt nemzeti-ségi okai vannak. Az ország népességének 85,7%-a tartozik a többségi nemzethez, a legnagyobb lélekszámú kisebbséget a magyarság képezi (10,8%), s azon túl a romák, a csehek, az ukránok, a ruthének, a lengyelek jelennek még meg.

A rendszerváltás kezdetén végrehajtottak egy közigazgatási reformot, melynek alapja az volt, hogy a települések önkormányzati jogokat kaptak, a kerületek megszűntek, létrehozták a 121 körzeti jellegű egységet.

1996-ban megindult a közigazgatás erőteljesebb decentralizációja. 2002-ben, az új közigazgatási reform életbe lépésekor az ország az átalakulás után helyi önkormányzatokra (2 891), 79 nem önkormányzati jellegű járásra, valamint 8 régióra (kraj) tagolódt.

2004-ben korrekciókat hajtottak végre a közigazgatási területbeosztás rendszerében, a 79 járási egység megszűnt, a jogkörök részben a 8 régióhoz, részben pedig a speciális állami hivatalokhoz kerültek.

A régióközpontok (Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Nyitra, Zsolna, Besztercebánya, Eperjes, Kassa) között jelentős különbségek vannak minden tekintetben, a közigazgatási feladatrendszerük viszont teljesen azonos.

A régiók kompetenciájába tartozik a regionális közutak fenntartása, kezelése, a szociális biztonság, a földhasznosítás, a kultúra, az oktatás, és a területfejlesztés.

Az EU csatlakozás után az ország számára is feladatként jelent meg a statisztikai rendszer EU-konform átalakítása. Az ország egésze képezte a NUTS 1-es szintet, továbbá 4 NUTS 2-es, valamint 8 NUTS 3-as egységet alakítottak ki.

4.4. *Ukrajna*

A Szovjetunió válságának elmélyülése időszakában 1989 szeptemberétől fokozatosan kiéleződött a tagköztársaságon belüli politikai feszültség. 1990 áprilisában új tanáctörvényt fogadtak el a Szovjetunióban, amely elmozdulást jelentett az önkormányzatiság irányába. 1990 júliusában a parlament kinyilvánította az ország szuverenitását. 1991 januárjában a Krím-félsziget többségében orosz nyelvű lakossága népszavazást rendezett az autonóm köztársasági státusz visszaállításáról. Ukrajna 1991. augusztus 19-én kinyilvánította függetlenségét. A Szovjetunió megszűnése után Ukrajna tagja lett a Független Államok Közösségének, de ez a formáció meglehetősen gyenge, nagyrészt formális kötelékeket jelent csak.

Az ukrán struktúrák a szovjet hatalom időszakában alakultak ki, így a demokratizálódás és a decentralizálódás nagyon nehezen kezdődött meg. 1996 júniusában új alkotmányt fogadtak el (A legtöbb tekintetben beszélni lehet az átalakulás 1996 előtti, illetve utáni időszakáról.). Újrafogalmazták az ország intézményi struktúráinak jelentős részét. Az alkotmány 118. cikkelye a végrehajtó hatalom tárgyalásakor határozza meg az ország államigazgatási-közigazgatási beosztását. Az alkotmány IX. fejezete külön foglalkozik az ország

területi struktúrájának a meghatározásával. Ukrajna egységes és oszthatatlan állam, amelyben a centralizáció és a decentralizáció kombinációja jelenik meg. 1997 júniusában az alkotmánynak megfelelően új önkormányzati törvényt fogadtak el, mely részletesen szabályozta az önkormányzatok alakításának, működésnek, funkcióinak stb. rendszerét.

Az ország többnemzetiségű struktúrát mutat, az ukránok aránya mintegy 73%. A legnagyobb közösséget az oroszok alkotják mintegy 22%-nyi részarányal, s az ország keleti területein és néhány nagyobb városban ők alkotják a szállásterületi többséget.

Az alkotmány 133. cikkelye tételesen felsorolja a közigazgatási egységeket. Az ország 25 oblasztyra oszlik, valamint a Krími Autonóm Köztársaságra tagolódik. Kijev és Szevasztopol oblaszty-státusszal rendelkezik.

A Krím-félsziget helyzete folyamatos gondot jelentett az állam működése szempontjából. 1994-ben a helyi orosz többség népszavazással a nagyobb önállóság kivívása mellett foglalt állást. A válság 1995-ben kiéleződött, Kucsma elnök saját irányítása alá vonta a területet. Az új alkotmány X. fejezete részletezte a Krími Autonóm Köztársaság alkotmányos helyzetét az országon belül. A Krími Autonóm Köztársaság 1999. évi új alkotmányában a belső struktúrák kerültek rendezésre, így a politikai feszültség enyhült.

Az ukrán alkotmány XI. fejezete határozta meg a helyi önkormányzatok státuszát. A helyi önkormányzatok és a megválasztott tanácsok alkotmányos státuszát ugyan részletesen meghatározták, de az államigazgatási szervezet dominanciája több tekintetben erősebb, mint az önkormányzatoké.

Kárpátalja területe nem változott Ukrajna függetlenségének kikiáltása után, közigazgatási helyzete azonban igen, hiszen szubnacionális területi szintté vált. Ungvár egyike lett a 24 jelentős területi szerepet betöltő ukrain városnak. Nem tartozik sem a legnépesebb, sem a legfejlettebb városok közé, de már csak közigazgatási székhely-jellegénél fogva is az egész országban ismert.

4.5. Románia

A lakosság egy része az 1989. decemberi rövid, de véres forradalommal hajtotta végre a kommunista diktatúra megdöntését, majd az ország elindult fokozatosan a rendszerváltás irányába.

A nemzetiségi szempont lényegi kérdést jelent a közigazgatás-szervezésben, különösen az erdélyi területeken. Az ország népességének 7,2%-át jelentő magyarság Székelyföld területén szállásterületi többségben él, s autonómia-törekvései a rendszerváltástól kezdve jelen vannak a politikai életben.

Az ország alkotmányát 1991 novemberében alapvetően módosították. A berendezkedés kialakításakor ismét a francia politikai struktúrát és alkotmányt vették jelentős részben figyelembe. Viszonylag erős elnöki hatalmat hoztak létre, a kétkamarás parlamenti rendszerben pedig kialakították a kompromisszumok formálásnak útját.

A román alkotmány a helyi közigazgatás alapelvei között tételesen megfogalmazta: „A területi közigazgatási egységekbeli közigazgatás a helyi autonómiának és a közszolgáltatások decentralizálásának az elvén alapul.”

Az ország 41 megyére és Bukarest fővárosra tagolódik a központi szint alatt. A megyei tanácsok összefogják a községi és városi tanácsok tevékenységét a megyei szintű közszolgáltatások ellátása érdekében. A kormány saját képviselőjeként prefektust nevez ki minden megyébe. A megyék kompetenciájába tartozik: a területfejlesztés, a földhasznosítás, a vízellátás, a szennyvízkezelés, a közforgalmú közlekedés, a közúthálózat fejlesztése, a gyermekgondozás, a közoktatás.

A 41 megye közül 16 esik a Kárpát-medence területére. A 16 megye és székhelyeik között jelentős különbségek voltak már az induláskor, az államszocialista fejlesztések és homogenizálási törekvések ellenére.

A helyi önkormányzati rendszer erősen integrált, a mintegy 13 ezer települést viszonylag kevés közigazgatási-önkormányzati egység fogja keretbe. A helyi önkormányzatoknak három típusát hozták létre. A mintegy 2 825 kommuna (község) népessége általában ötezer fő alatt marad, a 208 orase (város) lakosság száma 5–20 ezer fő között, míg a 103 municípium lélekszáma általában meghaladja a 20 ezer főt.

Az 1998-ban létrejött 8 fejlesztési-tervezési régió feladata a regionális fejlesztések koordinálása. A fejlesztési régiók ügynökségi felelnek a regionális fejlesztési stratégiák kidolgozásáért, a regionális programok megvalósításáért, az európai pénzügyi források törvényes felhasználásáért.

2007-ben az ország 319 várossal és 2 686 községgel látta el a települési igazgatás feladatait. 103 nagyobb város municipiumi jogokkal bír, ami azt jelenti, hogy szélesebb jogosultságaik vannak helyi ügyekben, mint a városoknak és a községeknek.

A nemzetiségi szempont lényegi kérdést jelent a közigazgatás-szervezésben, különösen az erdélyi területeken. Az ország népesség-

gének 7,2%-át jelentő magyarság a Székelyföld területén szállásterületi többségben él, s autonómia-törekvései a rendszerváltástól kezdve jelen vannak a politikai életben.

Bukarest 1,9 millió fős lakosságával (az agglomerációjával együtt 2,3 millió fő) 2002-ben elszakadt a többi várostól. Az öt 300 ezer fő fölötti város közül Kolozsvár (Cluj-Napoca) és Temesvár (Timisoara) esik a Kárpát-medence területére, míg a szintén öt 200 ezer fő fölötti város közül Brassó (Brasov) és Nagyvárad (Oradea).

4.6. Jugoszlávia: véres összeomlás, elkülönült utódállami fejlődési utak

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság föderatív berendezkedésű állam volt, de a Tito által kialakított egyensúlyok rendszere, halála után gyorsan erodálódott, majd felbomlott. 1990 januárjában a Jugoszláv Kommunista Szövetsége rendkívüli kongresszusán már kiéleződtek a politikai ellentétek, és megkezdődött a többpárt-rendszerre való áttérés előkészítése. (Az elnapolt kongresszus márciusban lényegében a JKSZ megszűnését jelentette. Az állampárt így hamarabb szűnt meg, mint maga a szövetségi állam.) 1991 januárjában a szövetségi szinten még az volt az alapvető kérdés, hogy a föderáció erősítése-e a cél, avagy a konföderáció irányába való haladás. A tagköztársaságok többsége rövid időn belül a függetlenség kivívásában vált érdekeltté, míg a leginkább heterogén, több köztársaság területére kiterjedő szállásterülettel rendelkező szerbek az ország egyben tartásában voltak leginkább elkötelezettek.

1991 júniusa és 1992 januárja között végbement a JSZSZK megszűnése. Horvátország 1991. június 26-án kikiáltotta függetlenségét. Szeptember 14-én megkezdődött a véres polgárháború az ország területének jelentős részén. A „Szerb Nemzeti Tanács” október 1-jén a szerbek által lakott területeket autonóm régióknak minősítette. Szlovénia 1991. június 26-án kikiáltotta függetlenségét, majd a „tíznapos háborúban” meg is védte azt.

A nemzetközi közösség erőfeszítései ellenére 1992. január 15-én a volt JSZSZK lényegében megszűnt, bár a szerbek még törekedtek valamilyen tartalommal a „Jugoszlávia” név folytonosságának fenntartására. A föderáció megszűnését alapvetően a nemzeti kérdés megoldatlansága okozta, más megközelítésben úgy is fogalmazhatunk, hogy a „regionalizmus győzedelmeskedett a föderalizmus felett.” (A nyugati politikai földrajzban a folyamatot a balkanizálódás fogalmával illették.)

Az egyes volt tagországok belső rendszerváltása eltérő módon ment végbe: Szlovéniában a leggyorsabban, Horvátországban nehezen és véres polgárháború keretében elhúzódva. A rendszerváltás talán Szerbia esetében ment végbe a legnehezebben. 1999 májusában az USA és a NATO kikényszerítette Koszovó katonai kiürítését, majd 2000-ben megbukott a Milosevics-féle posztkommunista vezetés is. Valójában 2000-ben kezdődött el Szerbiában az igazi rendszerváltás.

4.6.1. Szerbia

Az 1990-től viharos és véres időszakot megelőző államszövetség bonyolult kérdések gyűjtőhelye. Szerbia lakosságának mintegy 95%-a szerb nemzetiségű, az albánok képezik a legnagyobb etnikai kisebbséget. A Vajdaságban a magyarság jelenti a legnagyobb nemzeti közösséget.

A 2003-as alkotmány rendezte a két köztársaság viszonyát és megteremtette annak a lehetőségét, hogy háromévi moratórium után Montenegró népszavazáson döntsön a függetlenségről. Szerbia és Montenegró számára az államközösség fenntartása avagy megszüntetése a 2006 májusában megtartott montenegrói népszavazással eldőlt, a tengerparti tagköztársaság az elszakadás mellett döntött.

Szerbia számára 2006 után az autonóm tartományok (Koszovó, Vajdaság) alkotmányos és gyakorlati kérdése elemi módon vetődött fel. Koszovó tartomány az ENSZ közigazgatása alatt állt (UNMIK), s belső önkormányzata fokozatosan, szinte teljes körűen kiépült. Az igazi kérdés az volt, hogy a formálisan Szerbiához tartozó tartomány milyen ütemben és milyen keretek között önállósodik, s ennek a folyamatnak milyen kihatásai lesznek az egész világra, a Balkánra, illetve Szerbiára. Koszovó, az államok egy csoportja és a nemzetközi jogászok egy része szerint Szerbia része, míg egy jelentős országcsoport 2008-ban elismerte a függetlenségét.

A Vajdaság autonómiáját formálisan helyre állították, de ennek ellenére gazdasági okokból rendkívül nehezen bontakoznak ki az új folyamatok. A tartomány kompetenciája formálisan kiterjed a gazdasági és pénzügyi fejlesztésre, a mezőgazdaságra, az egészségügyre, a közoktatásra, a kultúrára.

2006-ban a Vajdaság 21500 km² területén 2 millió főt némileg meghaladó népesség élt. A tartomány hét állami-közigazgatási körzetre van tagolva, s azokon belül működnek a községek. Ma a községek közül jogilag csak Újvidék formál várost (216 ezer főnyi lakossal) a

tartományban, de funkcionálisan több, tényleges városi szerepkört betöltő települése (Szabadka – 99 ezer fő, Nagybecskerek – 79 ezer fő, Pancsova – 76 ezer fő, Zombor – 50 ezer fő, Nagyikinda 41 ezer fő, Szávaszentdemeter – 40 ezer fő, Versec – 36 ezer fő, Ruma 32 ezer fő, Palánka 30 ezer fő, iúndia 26 ezer fő, Verbász – 26 ezer fő, Óbecse – 25 ezer fő, Zenta – 20 ezer fő) is van.

A tartomány jogosult a nemzetközi kapcsolatok alakítására. A DKMT Eurorégió keretei között a Vajdaság nagyon aktív, lényegében a motorja az ország európai uniós csatlakozásának.

4.6.2. Horvátország

A horvát rendszerváltás és átalakulás nehéz belső és külső körülmények között ment végbe. A háború, majd a hosszú politikai bizonytalanság szinte megkívánta, Tudjman elnök személyisége és történeti tapasztalatai felerősítették a centralizmust. Az államalapító haláláig (1999) a centralizmus meghatározó eleme lett a horvát állam működésének.

A horvát alkotmány VI. fejezete határozza meg a helyi és területi önkormányzatok legfontosabb viszonyait. Az alkotmány – a jugoszláv opicine tagolás helyet, melyek járási méretűek voltak – az átalakulás kezdetén 1990-ben ismét bevezette a történeti zsupánsági (megyei) felosztást. Az új municipium beosztás kisebb lett területileg és népességileg, mint a korábbi opicine-tagolódás volt.

Horvátország területén a függetlenség kikiáltásakor 1991-ben 102 opicine működött. A parlament 1992-ben 21 megyét alakított ki, s ezzel párhuzamosan létrejött 70 város és 419 municipium is. A zsupánságok 1993–2001 között központi szinten is jelentős szerepet játszottak, a Szabor Zsupánsági Kamaráját képezték. A háborús károk felszámolása az ország területeit eltérő módon érintik, a település- és területfejlesztés így nagy szerepet kap. A négyévente választott önkormányzatok formálisan széles felhatalmazással bírtak, de a valóságban Horvátország sokáig mintaképe volt a centralizált módon szervezett és működő posztszocialista államnak.

A horvát közigazgatás decentralizálása 2001-től, majd az európai uniós csatlakozási folyamatokkal, a tárgyalások megkezdésével erőteljesen felgyorsultak. Az elkészült koncepciók számolnak a zsupánságok jogainak további bővítésével (*Antic* 2002).

Mind a zsupánságok, mind pedig a municipiumok széles körű társulási jogokkal rendelkeznek, s lehetőségük van az országghatá-

ron átnyúló kapcsolatok építésére is. A közös államhatárnak nincs egyetlen szakasza sem, amely ne lenne része valamilyen eurorégiós együttműködésnek, néha akár többnek is.

A kormány 2003–2007 közötti időszakra szóló programja önálló pontban határozta meg a közigazgatással kapcsolatos reformtörekvéseket. A reformelképzelések között kitüntetett szerepet kap a pénzügyi decentralizáció megkezdése. (A pénzügyminisztérium önálló reformprogramot készített a közszektor egész területére kiterjedő decentralizáció felgyorsítására.)

2006. január 1-jén az ország 20 megyére, valamint Zágráb megyei jogú városra, valamint 127 városra és 429 municípiumra volt felosztva. A magyar határral érintkező megyékben valójában Eszék az egyetlen nagyváros, melynek lakossága meghaladja a 100 ezer főt. A szlavóniai megyékben a városok száma általában 3 (Medimurska) és 7 (Eszék-Baranya) között változik. A szlavóniai megyék nem tartoznak a leginkább városodott megyék közé (pl. Split megye 16 várossal).

4.6.3. Szlovénia

Szlovénia 1991. június 25-én kiáltotta ki függetlenségét, s nyilvánította ki elszakadását Jugoszláviától. A nemzetközi közösség fokozatosan ismerte el az ország új, önálló státuszát.

Szlovénia volt Jugoszlávia leginkább homogén nemzetiségű képződménye, a lakosság 91%-a vallotta magát szlovénnek. A horvátok teszik ki a legnagyobb nemzeti kisebbséget (3%), majd a szerbek (2%) következnek. A muszlimok aránya mintegy 1% körül alakul. A kis lélekszámú és arányú, de őshonos olasz és magyar kisebbségek alkotmányos védelemben részesülnek.

Szlovénia új alkotmányát 1991. december 23-án fogadták el, melyben a parlamentáris demokrácia standardjait rögzítették. 1993-ban jelentősen módosították az alkotmányt. Az alkotmány a helyi-területi közigazgatást tárgyalva municípiumokról és a régiókról szól, de a régiók létrehozása még nem történt meg.

A helyi közigazgatást a 210 obcina köztük 11 városi municípium látja el. (A municípiumok lélekszáma nem lehet kevesebb ötezer, a városiaké pedig húszezer főnél.) A négy évre választott testületek széles körű felhatalmazással rendelkeznek a helyi ügyek intézése tekintetében. A municípiumoknak jogukban áll a regionális társulások létrehozása.

12 statisztikai régió, melyek részben hagyományos területi egységeket foglalnak keretbe. A Kárpát-medencéhez sorolható a Pomurska (Muravidék), a Savinjska és részben a Spodnjeposavska.

Az államigazgatás feladatait 58 államigazgatási körzet látja el. A körzetek általában több helyi egység területére kiterjedő joghatósággal bírnak.

Az EU csatlakozás után az ország jelenti a NUTS 1-es és a 2-es statisztikai régiót egyaránt, s emellett kialakítottak 12 NUTS 3-as egységet.

Ljubljana már a Szávától délre helyezkedik el, így nem igazán tekinthető kárpát-medencei városnak, de az ország fővárosaként érdekelt a medence kis, délnyugati részének folyamataiban.

Muraszombat a Muraköz meghatározó központja. Maribor és Ptuj képezi a Dráva-városvonal két fontos csomópontját. Celje a Dráva-Száva közének legfontosabb, még a medencéhez tartozó terület központja.

5. Összegzés

A területi-, település- és várospolitikai a kárpát-medencei történelem egészében a politikai, gazdasági, társadalmi törekvésekkel szervesen egybekapcsolódva jelent meg, illetve korszak-specifikusan változott. Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, a Kárpát-medencét nagyjából kitöltő Magyarországon világosan megfogalmazódott, hogy Budapest kiemelt fejlesztése, nagyvárossá tétele nemzeti, nemzetpolitikai érdek. Mind az állam, mind pedig a társadalom többsége lényegében legitímálta ezt az érdeket, s Budapest sok tekintetben Bécs versenytársává válhatott. Budapest és Bécs versenyébe több tekintetben bekapcsolódott Prága is. A nagyváros-verseny színtere a gazdaságilag sok szempontból egységes nagytér volt.

A Monarchia és a történelmi Magyarország felszabdalása (1918) után létrejött utódállamok között a szembenállás szintje az állam volt (részben kiterjedt a nemzeti társadalmakra is), s ez sok tekintetben kizárta az államhatár menti, szomszédos városok közötti együttműködés lehetőségeit is.

A két világháború időszak egyfajta konszolidációs korszakként fogalmazható meg mind a vesztesek (Ausztria, Magyarország), mind pedig a nyertesek (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) szempontjából. Eltérő okoknál fogva, de konszolidálniuk, illetve fel

kellett építeniük új állami struktúráikat. Ebben a közigazgatás és a városok is szerepet kaptak.

Az államszocializmus egész időszakában (Ausztriát természetesen leszámítva) egyfajta kontinuitásról van szó a tekintetben, hogy mindvégig érvényesült a kommunista pártok direkt meghatározó szerepe. A korszak társadalompolitikai megfontolásai némileg módosultak, de a kormányzat megfontolásaiban, gyakorlati tevékenységében az osztálypolitika, a réteg- és településfejlesztési előnyök mindvégig jelen voltak.

Ha a célok megvalósulása szempontjából értékeljük az államszocializmus településfejlesztési politikáját, akkor megállapíthatjuk, hogy a tervek sohasem valósultak meg eredeti megfogalmazásukban. (Ez még a román durva diktatórikus feltételek között is igaz.) Még az állam totális tulajdonosi funkciói, s a párt monopolisztikus vezető szerepe birtokában sem sikerült minden tekintetben a kitűzött célok-
nak megfelelő keretek között vezényelni a városok fejlődését.

A szubnacionális közigazgatási szintek központjai (minden gyakori változás ellenére) és a nagyvárosok, nálunk az „ellenpólusok” (Győr, Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs) településhálózati pozíciója megerősödött, bár a célokkal és tervekkel ellentétben nem váltak valójában Budapest igazi „ellenpólusaivá”. A megyeszékhelyek fejlődése kivétel nélkül meggyorsult Romániában és Csehszlovákiában is, melynek következtében egy működőképes középvárosi hálózat jött létre.

Lényegi kérdésként jelenik meg szinte minden átalakuló országban helyi és területi szinten egyaránt az államigazgatás és az önkormányzati igazgatás kettőssége, illetve egymáshoz való viszonyuk. Vannak különbségek az egyes országok között a tekintetben, hogy a két alrendszer között milyen a munkamegosztás, de az szinte közös jellemvonás, hogy általában csak a területi szinten, avagy szinteken jelenik meg a kettő egyértelmű koegzisztenciája. Ebben az esetben az önkormányzati szint általában szélesebb jellegű tevékenységet folytat.

Szinte a régió közös közigazgatás-fejlesztési sajátosságaként fogalmazható meg az önkormányzati rendszeren belül a „hierarchia-ellenesség”. Ez azt jelenti, hogy a különböző szinteken megválasztott önkormányzatok között nincs alá-fölrendeltség, hanem a törvény által meghatározott körben önállóan látják el feladataikat, s tevékenységük során csak a törvénynek vannak alárendelve. (A törvényesség betartásának ellenőrzési rendszere országonként jelentős eltérést mutat.)

A területfejlesztés jelentőségének növekedésével, valamint az európai uniós csatlakozási folyamatokkal, új strukturális és területi elemek is megjelentek, avagy átalakultak. A területfejlesztés részben

az általános területi felosztáshoz alkalmazkodott, részben pedig önálló területi elemeket is létrehoztak a tevékenység keretei között.

Az európai uniós csatlakozás következtében a statisztikai területi rendszer is átalakult a posztszocialista országokban is bevezetésre került a NUTS felosztás, amelynek kiinduló alapja nem a terület-, hanem a népességnagyság.

A folyamatok különböző funkcionális és térbeli alrendszerei nem feltétlenül váltak minden országban átlapoló, átfedő jellegűvé. Az államigazgatási, az önkormányzati, a területfejlesztési, a statisztikai területbeosztás több országban hordoz eltéréseket. A különböző felosztások között megjelent a verseny, egyes országok esetében a manipuláció is.

A decentralizáció és a regionalizáció kérdése Európában a modernizáció időszakától kezdve gazdasági, társadalmi, politikai kérdésként jelent meg, sajátosan egybekapcsolódott a közigazgatás területi problematikájával is. A föderalizáció, decentralizáció, regionalizáció korszakonként és országonként eltérő tartalmakat is kapott, s különösen érdekes módon jelent ez meg a többnemzetiségű államokban, így Közép- és Kelet-Európában is.

A vizsgált terület közigazgatási struktúrája, s benne a területi beosztás, s annak regionális szintje heterogén képet mutat a XXI. század elején is. Az Európai Unióhoz csatlakozott országokban végbement egy illeszkedési folyamat a statisztikai és a területfejlesztés szintjén, a közigazgatás tekintetében ez korántsem tekinthető ennyire egységes folyamatnak.

A vizsgált területen a regionális (szubnacionális) szint alkotmányos és közigazgatási szabályozása nem csak az adott ország területi méretének kérdése, hanem sokkal inkább kapcsolható az adott ország államalkotó többsége által megfogalmazott állameszme problematikájához.

A nagyrégió esetében – sem történetileg, sem pedig az 1989 utáni folyamatokat tekintve – nem kerülhető meg a sok nemzetiségi jelleg kérdése, mely ma nem csak ennek a régióknak meghatározó sajátossága, hanem az egész Európai Unió immanens problémája is. A kérdés inkább úgy hangzik, hogy a szállásterületi többség, az államnemzeti többség, valamint az uniós kisebbség (hiszen az Európai Unióban az egészhez, a többséghez képest mindenki kisebbség) milyen módon képes viszonyulni egymáshoz.

Magyarország számára mind a közvetlen szomszédság (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia), mind pedig a szélesebb „közvetett szomszédság” objektív kiinduló

pontként kezelendő. A vizsgált nagyrégió országai felé a kapcsolati viszonyai – részben az EU-tagság okán – lényeges különbségeket mutatnak és fognak mutatni a jövőben is, de az együttélés kényszerre adott, s a kooperáció lehetőségei biztosítottak mind az államközi, mind pedig regionális szinteken.

Az EU új szomszédsági politikája révén az államhatárokon átnyúló kapcsolatok fejlesztéséhez az ország még külső forrásokat is bevonhat, s a határok jobb átjárhatósága révén a sokszor emlegetett magyar kisebbségek is jobb helyzetbe kerülhetnek.

Az EU folyamatosan újrafogalmazódó nagytérségi együttműködési programjaiban az ország új módon alakíthat ki részstruktúrákat. Ezek a folyamatosan változó nagytérségi, tervezési, együttműködési részstruktúrák új kihívásokat és egyben lehetőségeket is hordoznak az ország számára.

V. FEJEZET

HATÁRVÁLTOZÁSOK ÉS A HATÁR MENTI VÁROSOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A 20. SZÁZADBAN

A huszadik században a térség több államhatár változást ért meg, s ezeket a változásokat számos államhatár javaslat, követelés, érvelés előzte meg. A határok végső kialakulása szinte minden esetben politikai alkuk eredményeként zajlott le. Ezek az alkudozásoknak a szereplői elsősorban a két világháború győztes hatalmai, valamint Németország, másodsorban az utódállamok képviselői voltak. A nagyhatalmak geopolitikai érdekeik mentén kívánták egyik vagy másik határkijelölési elvet érvényesíteni, aszerint, hogy az érintett utódállamoknak milyen formában és mértékig kívántak kedvezni. Így határaink a Kárpát-medencében több lépésben is módosultak.

- Trianon előzményei – a belső (nemzetiségi) és a szomszédos államok területi igényei (1914–1919)
- Tűzszüneti vonalak, demarkációs vonalak, ideiglenes határok (1916–1920)
- A határok megállapítása (1919–1920)
- A határmegállapító bizottságok tevékenysége (1920–1921)
- Népszavazás Sopronban (1921)
- A revízió lépései 1938–1941
- Fegyverszünet és békeszerződés 1944–1947
- A szomszédos államok szétesése 1991–1993 (–2008)

1. A határok kijelölésének elvi háttere

Egységes elvi háttere a határok kijelölésének nem volt. Inkább érrendszeréről beszélhetünk, amelyek összecsaptak egymással, s amelyekkel a geopolitikai indíttatású javaslatokat megalapozták. Ezeket az alábbiak szerint csoportosíthatjuk.

- Etnikai-nemzeti érvelés
- Geopolitikai-stratégiai érvelés
- Közlekedés-hálózati érvelés
- Gazdasági erőforrások birtoklása érvelés

Ezek az érvek nem jelentkeztek egységesen, azonos súllyal, hanem határszakaszonként, sőt időben is változtak a tárgyalások folyamán. A településhálózat kérdései, a város–vidék kapcsolatok nem szerepeltek a határok kialakításánál magyarázó tényezőként. Sőt kijelenthetjük, hogy a fent bemutatott érvek egyenesen ellentmondásban állnak egy pragmatikus, a településhálózat meghatározottságait alapul vevő államhatár kialakításának igényével. Így, ha valakinek eszébe is jutott volna a vonzásokörzetek, piackörzetek, a városi szolgáltatások elérésének problematikája, a politikai háttérrel rendelkező érvek súlya miatt azt keresztülvinni nem tudta volna. Mivel a kor és a helyzet szelleme az etnikai-nemzeti, geopolitikai és stratégiai-közlekedési elvre építette az új határokat, szükségszerű eredmény lett, hogy az új határok a funkcionális kapcsolatokat szétvágták.

A területi igények a szomszédos országok részéről elsősorban etnikai és stratégiai, esetenként gazdasági megalapozottságúak voltak (Szarka 2004; Romsics 2005). A döntőkök szempontjai így ezeket tükrözték, a területi igényekre vonatkozó elutasításait vagy egyetértésüket is ilyen érvek mentén támasztották alá. Bár eredeti forrásokkal nem rendelkezünk, de úgy tűnik, hogy a települési, városi vonzásokörzetek, illetve a városhálózat kérdése legfeljebb olyan formában merült fel, hogy a Versaillesban előterjesztett igények között vasúti csomópontok is szerepeltek (pl. román részről Szeged, Orosháza, Békéscsaba). Hogy mennyire nem voltak az igények tekintettel a városi vonzásokörzetekre, mutatja, hogy a román igények alapjául szolgáló 1916. évi bukaresti szerződés szerint Debrecen még Romániához került volna, a román delegáció viszont a városról „nagyvonalúan” lemondott, a határt tőle 6 kilométerre (!) keletre kívánta megrajzoltatni (Ormos 1983; Romsics 2005), elvágva ezzel a szomszédos „román lakta” falvakat a központjuktól.

A városok hovatarozása, mint vitatéma Versaillesban a román–magyar határ esetében merült fel. Itt az Alföld peremén kialakult város sor (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad) az etnikai többségi terület peremén, magyar többségű lakossággal rendelkeztek. A vita elsősorban a városokat összekötő vasútvonal, illetve a vasúti csomópontok hovatarozása körül zajlott. A csehszlovák–magyar határ esetében 1919–1920-ban a tervezett és megvalósított határvonalak egyike sem érintett ilyen nagyvárosi sort. A nagyobb városok mindkét országban a határvonaltól távolabb helyezkedtek el. A városok kérdése így élesen 1938-ban, az első bécsi döntést megelőző csehszlovák–magyar tárgyalásokon merült fel, amikor a két félnek a határ északabbra, az etnikai határra helyezéséről kellett (volna) meg-

állapodnia. A müncheni szerződés értelmében a két államnak egy, mindkét fél számára elfogadható etnikai alapú határvonalat kellett volna kialakítania. A tárgyalások folyamán a városok hovatarozásában nem tudtak megállapodni a felek, ezért fordultak nemzetközi bírósághoz, aminek eredménye lett az első bécsi döntés. Ennek alapján jelölték ki a csehszlovák/szlovák–magyar határt (Rónai 1989).

Az etnikai-nemzeti érvelés a versailles-i béketárgyalások egyik fontos alapját szolgáltatta, megjelent Wilson elnök híres 14 pontos békejavaslatában, amely az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek az önálló és szabad fejlődését indítványozta. Emellett az egyes népek nemzeti törekvései is megjelentek, amelyek területi igényeiket a legtöbb esetben etnikai területük kiterjedésével magyarázták, gyakran olyan területeken is a saját nemzeti többségüket kimutatva, ahol ez nem volt igaz. Az 1910. évi osztrák–magyar népszámlálás eredményeit meghamisítottnak bélyegezték, s saját felméréseket mutattak be. Így mind a békeszerződés, mind a későbbi határmódosítások egyik fő érvrendszerét az államterületek etnikai területekhez való igazítása jelentette, azonban az etnikai területek kiterjedését mind-egyik fél másként és másként értelmezte. Az etnikai alapú határkijelölés során általában egy-egy etnikum többségi szállásterületének határa a mérvadó. Ezt természetesen pontosan meghúzni nem lehet, hiszen sok esetben nem egybefüggő vonal, hanem találhatunk „átmeneti” övezeteket, ahol falvanként váltakozik a nemzetiségi-etnikai többség, így pontos térbeli határvonal nem állapítható meg. Ráadásul a „többség” gyakran csak a lakosság 50–60%-át jelenti, így a demográfiai változások, a migráció viszonylag gyorsan módosíthatják a többségi szállásterület határát. Nem is beszélve azon területekről, ahol három vagy több nemzetiség élt/él együtt, s nem beszélhetünk egyik csoport abszolút többségéről sem. Az etnikai szállásterület azért sem jelölhető ki egyértelműen, mert a településhálózat egyes szintjei (városok, falvak) is gyakran eltérnek egymástól nemzetiségi összetételüket tekintve. Tehát számos esetben fordult elő a történelmi Magyarország területén, hogy míg egy város magyar többségű volt, addig vonzáskörzetének etnikai összetétele ettől akár jelentős mértékben is eltérhetett. Tipikusan ilyen városok Nyitra és Kassa (magyar többség a városban, szlovák többség a járásban). Magyarország új határai ilyen övezetekben kerültek kijelölésre, elsősorban az északkeleti és keleti határaink mentén, ahol a városok az erősebben érvelő nagyhatalom akarata szerint kerültek a szomszédos államokhoz.

A geopolitikai érvelés ott jelentkezett, ahol a terület igényeket nem lehetett etnikai alapon alátámasztani. Tipikusan ilyen a csehszlovák álláspont, amikor a Duna mint határ kijelölését kéri, s ilyenek a különböző szláv korridorra tett javaslatok is. A dunai határral jelentős nagyságú, magyar többségű terület került Csehszlovákiához, ezért a hangsúly a folyó védelmi szerepére, s a hajózás biztosítására került. Emellett fontos szempont volt, hogy az etnikai határ figyelembe vétele esetén az új államhatár lényegesen északabbra futott volna, s ezzel Csehszlovákia egy nehezen fenntartható, hosszú, keskeny, „szalag” alakú ország lett volna. A Nyugat-Magyarországon kialakítandó korridor ügye viszont a szláv népek térbeli összekapcsolásával, s azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy szétválasztja térben is Ausztriát Magyarországtól, ezzel is biztosítva a békeszerződés azon feltételét, hogy a két állam ne egyesülhessen. Bár a korridor területén éltek/élnek szláv etnikai csoportokhoz tartozó lakosok, ezt a területi igényt etnikai alappal alátámasztani nem lehetett volna.

A közlekedés-hálózati érvelés a vasutak és vasúti csomópontok összefüggésén alapult, tehát annak elkerülésén, hogy vasútvonalak az egyik, míg a hozzájuk tartozó csomópontok a másik országhoz kerüljenek. A vasúti igényeknek stratégiai okokból általában engedett a békekonferencia, így a határ futása egy kompromisszum eredménye lett, amely a vasútvonalat követve a vasúti központok szomszédságában húzódott. Így a csomópontoknak helyet adó városok vonzáskörzeteit óhatatlanul levágta. Nem ez volt a cél természetesen, de a stratégiai elv ezt hozta magával. Ennek köszönhető Mátészalka zsák helyzete: Nagykároly és Szatmárnémeti csomópontok elcsatolása miatt (mivel ezek fontos vasúti csomópontok) megszűnt a város több irányú vasúti összeköttetése (Romsics 2005. 104. o. térkép).

Az ábrázolt főbb érvek mellett a vonzáskörzetek, gazdasági kapcsolatok csak ritkán merültek fel egy-egy igény bejelentésekor, néha csak magyarázatként. A Csallóköz esetében a csehszlovák és francia tárgyalók hivatkoztak valamiféle gazdasági kapcsolatokra észak felé, miszerint a Duna menti, magyar lakta térség hagyományosan az északabbra fekvő cseh és szlovák területek élelmiszer ellátója, de ez inkább ürügy volt, mert a franciák a cseh igényeket akarták kielégíteni, míg a cseheknek egy dunai határra volt szükségük, megakadályozandó, hogy Csehszlovákia egy keskeny „szalag” országgá váljon (Ádám–Ormos 2004; Romsics 2005; Gulyás 2005).

A béketárgyalások döntnökei között Olaszország részéről Kárpátalja esetében merült fel gazdasági kapcsolati érv amellelt, hogy a térség Magyarországnál maradjon. Az Erdős-Kárpátok medence felé néző

lejtői erős, kiegészítő jellegű gazdasági kapcsolatban álltak az Észak-kelet-Alfölddel, amelynek tipikus vásárvárosai Ungvár, Munkács és Beregszász voltak. [Egyébként Kárpátalja egy önálló Galícia tartomány részeként is elképzelhető volt még a háború alatt, de miután Lengyelország kapta meg Nyugat- és Kelet-Galíciát is, a hatalmak inkább a Csehszlovákiához csatolás mellett döntöttek azzal, hogy a csehek autonómiát adnak a területen élő ruténeknek [Romsics 2005]).

Konkrét vonzásokörzeti érv szólt a nyugat-magyarországi megyék elcsatolása mellett. Az osztrák fél erre a területre mint Bécs ellátó körzetére tekintett. Igaz ugyan, hogy etnikai elvek is szerepeltek a magyarázatok között, sőt rövid időre egy német nyelvű „köztársaság” is alakult a térségben, s a határ megvonása is elsősorban etnikai alapon történt, de az érvelésben fontos szerep jutott a Béccsel fenntartott funkcionális kapcsolatoknak (Ormos 1999). Megjegyezzük, hogy ezek a kapcsolatok az adott korban is inkább csak az elcsatolt terület északi részére voltak igazak. Ugyanakkor a soproni népszavazás kiírása, valamint az így megalkotott határ már nélkülözi a városhálózati érveket. Eredményként Burgenland jelentősebb városi központ, Sopron vonzásokörzet, s bécsi kapcsolatok nélkül maradt.

Valódi, városi vonzásokörzet rendezési igényére csak ritkán akadunk. Míg a tárgyaló felek csak „nagy vonalakban” alkották meg a határokat, a részletes kijelölés a határmegállapító bizottságokra hárult. Ezek a bizottságok járták be a terepet, s találkoztak a mindennapi élet nehézségeivel. Az ideiglenes határok (gyakran katonai demarkációs vonalak) még a községi területeket sem tartották tiszteletben, így gyakran elvágták a községek lakóit földjeiktől, majorosági központjaiktól. A határmegállapító bizottságok rövid működésük alatt ezeket a viszonyokat rendezték, nagyobb léptékű átcsatolásokra ritkán volt módjuk. Erre példa a magyar–szerb–horvát–szlovén határ megállapításának egy részlete. Az új határ kijelölésénél a bizottság elvként utalt arra, hogy figyelembe vették Mohács térségi szerepét, s hogy a falvak lakosai az ideiglenes határ fennállásának ideje alatt nem tudtak piacra járni, a jóval távolabbi Eszékre kellett vinniük az áruikat (Bacsa 1998).

Két város maradt különleges körülmények között Magyarország területén. Sopron és Balassagyarmat.

Sopron az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Layeben aláírt osztrák békeszerződés értelmében mintegy 4500 négyzetkilométernyi, 350 ezer lakosú területtel, valamint két másik várossal, Ruszttal és Kismartonnal együtt Ausztria része lett. Hosszas diplomáciai huza-vona után Sopronban és közvetlen környékén népsza-

vazás rendelkezett az érintett települések hovatartozásáról. A népszavazást a nemzetiségi viszonyok – 68 százalék német és csak 18 százalék magyar lakos – nem tették szükségessé. 1921. december 14-e és 16-a között zajlott le az a népszavazás, mely az egyetlen tartós, a nagyhatalmak egyetértésével történt békés területi revízió volt a trianoni békediktátummal szemben. A Sopronban és közvetlen környékén lakók több mint 65 százaléka Magyarország mellett voksolt. Ezzel az aktussal lényegében az elcsatolt területek városi központ nélkül, Sopron vonzáskörzet nélkül maradt.

Balassagyarmat esetében az elfoglalt várost saját polgárai szabadították fel. 1919. január 29-én vasutasok, összefogva tanárokkal, diákokkal, tisztviselőkkel és a környéken állomásozó, kisebb létszámú katonai egységekkel kiverték Balassagyarmatról a várost már több hete megszállva tartó cseh csapatokat. Igaz ugyan, hogy később a békekonferencia számára is indokolható volt Balassagyarmat Magyarországhoz tartozása: az Ipoly, amely a város északi határában folyik alkalmas volt határnak, s a határfolyó kijelölése Balassagyarmattól függetlenül megtörtént. Másrészt az Ipoly menti vasút – amely keresztülhalad a városon – Magyarországnál tartása is szempont volt. Ez természetesen semmit nem von le a balassagyarmatiak hősiességéből.

2. A határ menti térségek életének rendezése

A határok kijelölése lényegében 1922 végére fejeződött be. A határ-megállapító bizottságok végeztek kisebb korrekciókat, zömében azokat a problémákat rendezték, amikor egyes települések közigazgatási határát vágták szét az ideiglenes határok. Természetesen ez sem minden esetben oldódott meg. Települések átcsatolására is sor kerülhetett, különösen osztrák–magyar viszonylatban került vissza több Vas megyei település Magyarországhoz (Sallai 2003). A városok, a közigazgatási központok kérdése azonban nem volt ezeknek a bizottságoknak a kompetenciája. Mindez talán érthető akkor, ha belegondolunk, hogy a kor Magyarországa agrárdominanciájú gazdasággal rendelkezett, s a határváltozás által közvetlenül érintett, újonnan kialakult határtérségben szinte uralkodó volt az agrárium. Így a mindennapi élet, a „hogyan tovább” kérdéseiben sokkal nagyobb súllyal jelent meg a gazdálkodás folytatásának nehézsége, az elcsatolt legelő vagy szőlőbirtok hiánya, mint a városi szolgálta-

tásokhoz való hozzáférés problémája. Az agrárium számára a gazdálkodási tevékenységet korlátozta, hogy sok gazdaság esetében elszakadtak a legelőterületek, amelyek a másik oldalon tartott állattalomány számára voltak kialakítva, a termőterületek a feldolgozó helyektől, a birtokok az irányító központjuktól. Minden határszakaszon kialakult az ún. „kettős birtoklás”, amikor egy adott tulajdonban lévő terület, illetve gazdaság két állam területe között oszlott meg. A helyzet annyira tipikus volt, hogy a korabeli pénzügyminiszter meghatározta a „határgazdaság” fogalmát. Határszéli gazdaság alatt azt értették, ahol a gazdálkodást a vámterületen lévő helyről vagy a vámhatáron túlról irányították (Suba 2001). Ezek a gazdaságok szenvedték meg legjobban a határok meghúzását. Ezért a két háború között ezek mozgását elősegítették.

A városok hovatartozása (a soproni népszavazás kivételével) olyan presztízskérdés volt, amely a békekonferencia döntési kompetenciájába tartozott, ebben a kérdésben módosításoknak helye nem volt.

Így tehát a határtérségek mindennapi életének rendezése, mint kényszer elsősorban az agrárgazdálkodás lehetőségeinek biztosítására, valamint a rokon kapcsolatok ápolására szorítkozott.

A határmegállapító bizottságok munkájának lezárultával, a végleges határok kijelölésével megindultak az új országok közötti tárgyalások a határtérségek napi kapcsolattartásának rendezéséről. Lényegében valamennyi határszakaszunkon (ekkor négy országgal voltunk határosak) létrejöttek a kishatárforgalmi egyezmények, amelyek biztosították az egyszerűsített határátlépést, de csak kijelölt határátkelőhelyeken, s a szabad mozgást csak a határ 10–15 kilométeres sávjában tették lehetővé (Sallai 2003b). Igaz, a rendelkezések felsorolták az érintett településeket mindkét oldalon, s ebbe a nagyobb városok nem tartoztak bele. Ez a román határon szembeötlő, ahol a nagyvárosok sora a határ mentén található. 1923 és 1927 között valamennyi határszakaszunkon létrejöttek a megállapodások a határon átnyúló mozgások biztosításáról. Fontos volt, hogy bizonyos áruk vámmentes mozgatásáról is megállapodtak. Például a legközelebbi vasútállomástól elzárt települések esetében a szomszédos országban lehetőséget nyújtottak a vasútállomás használatára, az áruk vasúti feladására csehszlovák–magyar viszonylatban, ill. a két állam területére eső gazdaságoknál a gazdaságon belüli terményfuvarozás vámmentes lehetőségét is biztosították. Kiemelhetjük az osztrák–magyar viszonyrendszert (Sallai 2003a), ahol 1927-ben a két ország között létrejött jegyzőkönyvek sora rendezte a mindennapi életet. Erre példa Kőszeg ivóvíz ellátása, amely esetben a vezeték

létesítése osztrák területen keresztül volt megvalósítható. A másik, gazdasághoz kötődő eset a Sopron melletti Brennbergbányára vonatkozik, amelynek területét a határ szétvágta. A jegyzőkönyvben Ausztria elismeri, hogy a bányához tartozó aknák továbbra is gazdasági egységet alkotnak, ezért biztosította azt a lehetőséget, hogy az Ausztria területén működő, illetve a későbbiekben művelés alá vonandó területek felett a magyar bányagazgatóság gyakoroljon felügyeletet, az osztrák területen dolgozó bányászok a magyar törvények hatálya alá tartoztak, s a bánya működéséhez tartozó anyagmozgatás is vámmentes volt.

Látható, hogy megindultak azok a törekvések, amelyek a közvetlenül a határ mentén élők problémáit kívánták enyhíteni. A városok kezelése azonban ebből kimaradt. A bemutatott rendelkezések a negyvenes évek végéig fennmaradtak, majd a vasfüggöny leereszkedésével felszámolódtak. Szocialista viszonylatban sem volt lehetőség hosszú ideig a határon átnyúló tevékenységek gyakorlására. A kettős birtoklás lényegében megszűnt. Érdekesség, hogy a birtokok nyilvántartását Ausztria folytatta, így a rendszerváltás után előkerültek a tulajdoni bejegyzések, de Csehszlovákiában mindezek törölődtek. A kishatárforgalom az 1960-as évek végétől éledt újjá, Ausztria kivételével minden viszonylatban. Területi hatálya kibővült, Romániában kiterjedt több határ menti városra (Nagykároly, Szatmárnémeti, Nagyvárad), de az átjárás célja már a rokoni kapcsolatok tartása, illetve egyre inkább a bevásárlás volt.

Ezek a kapcsolatok tovább fejlődtek a hetvenes évek közepére, amikor csehszlovák–magyar viszonylatban megindult a munkaügyi ingázás. A két állam, Csehszlovákia és Magyarország 1985-ben írt alá nemzetközi egyezményt, „Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya, valamint a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya között a magyar és a csehszlovák állampolgárok határmenti területeken történő kölcsönös foglalkoztatásáról” címmel a kölcsönös munkavállalásról, amelyet minisztertanácsi rendelettel hirdettek ki.

3. A határ menti városok helyzetének átalakulása

Mint láttuk, a falusi települések és gazdaságok helyzete a határok megvonása után jelentős figyelmet kapott, s általában kétoldalú egyezmények szabályozták. A városok helyzetében bekövetkezett

változások általában közigazgatási hierarchia-szintjük változásával, egyes esetekben (Komárom és Sátoraljaújhely) területük felosztásával köthető össze. A töredék megyék és járások egyes esetekben elvesztették központjukat, illetve a központok megyéjük, járásuk nagy részét, sok székhely kedvezőtlenül vált földrajzi helyzete miatt alkalmatlanná vált központi szerepére, ezért más települések kapták meg azt. A funkciók keletkezése, illetve elvesztése alapvetően befolyásolja a városok életét, hiszen azok bővülése munkahelyeket teremt, ezáltal növekszik a forgalom, a kereskedelem, ami már a gazdaság többi szektorának bővüléséhez is vezet. A funkciók szűkülése ezzel ellentétes folyamatot indít el.

Jelen fejezetben határ menti városainkkal foglalkozunk, de mint más fejezetekben látható, az utódállamokban lezajlott közigazgatási átszervezések során a határoktól távol is előfordultak fontos változások, városok veszítették el székhely rangjukat (pl. Segesvár), illetve nyertek új központi funkciókat (pl. Újvidék). Most azokkal a településekkel foglalkozunk, amelyek a határok mellé kerültek, s megyéjük, járásuk, avagy településrészük elcsatolása kapcsán változott meg a pozíciójuk.

Határ menti városaink közül az alábbiak veszítették el megyeszékhely rangjukat a 20. század során:

Sopron, Magyaróvár, Komárom, Esztergom, Ipolyság, Balassagyarmat, Rimaszombat, Sátoraljaújhely, Beregzsász, Nagykároly, Gyula és Makó. Szerepük elvesztésével töredék megyéjüket valamely megmaradt megyeszékhelyhez csatolták. Más esetekben új megyeszékhelyeket jelöltek ki. Így lett megyeszékhely Tatabánya, Salgótarján, Békéscsaba és Szeged (ideiglenes jelleggel Baja, Szikszó, Berettyóújfalu, Nagymaros, Tarpa, Putnok, Elek, Kiszombor, Záhony és Mátészalka), a határokon kívül Szatmárnémeti és Kismarton. Ez utóbbi városok viszont központi funkciójuk erősödését, lakosság számuk gyarapodását könyvelhették el. Mint azt az előző fejezetben már említettük, az újonnan kinevezett megyeszékhelyek között csak Baja rendelkezett városi ranggal 1923-ban, míg 1950-ben megyeszékhellyé vált Békéscsaba 1918-ban, Salgótarján 1922-ben, Tatabánya 1947-ben kapta meg a városi címet. A töredék megyék élére kinevezett átmeneti jellegű székhelyek elvesztették rangjukat részben már az 1923. évi megyeösszevonások kapcsán, részben 1950-ben a megyék végleges rendezésénél.

A járások szintjén is történtek változások, s több mai kisvárosunk, térségi központunk fejlődését indította el a határmegvonás után kapott új járási székhely szerepkör. Az új járási központok: Komárom, Bódvaszilas, Ricse, Vásárosnamény, Nagyléta, Sarkad, Kiszombor,

Villány, Zalabaksa, Lenti. Közülük csak néhány tudott valódi városi szerepkört kiépíteni, úm. Komárom, Vásárosnamény, Sarkad, Lenti, míg az új járási székhelyek nagy része a járások határainak átalakításakor (1950; 1980) elvesztette központi szerepét (*Magy. Kir. KSH* 1912; *Magyarország Nemzeti Atlasza* 1989; *Hajdú* 2001; *Zentai* 2001). Komárom, Vásárosnamény, Sarkad, Lenti a két világháború között jelentős mértékben tudta növelni lakosságszámát.

Komárom, illetve a történelmi Komárom város Magyarországon maradt része, Újszőny település a határok megvonása után elvesztette városi státuszát, ami nyilvánvalóan a városnak az északi parton elhelyezkedő történelmi várostestéhez kötődött. Korábban, mint megyeszékhely és törvényhatósági jogú város, Komárom nem tartozott bele egyik megyei járás területébe sem. Így 1920 után Újszőny a területileg hozzá csatlakozó Gesztesi járás része lett. Politikai és gazdasági szükségszerűség volt, hogy Újszőny Komárom néven önálló várossá fejlődjék (*Sikos T.–Tiner* 2007). A városi lét egyik velejárája volt, hogy a település átvette a Gesztesi járás székhely szerepét, Nagyigmándtól.

Hasonlóan jelentős városfejlődés indult meg Vásárosnamény életében is. Vásárosnamény a határmegvonások előtt a Tiszaháti járás része volt, amelynek székhelyeként Beregszász funkcionált. A Csehszlovákiához csatolt Beregszász elvesztette városi rangját, közigazgatási székhely szerepkörét. Vásárosnamény ugyanakkor, mint új járási székhely fejlődött, s nem csak közigazgatási szerepe maradt meg a 20. század során (természetesen csak azokban az időkben, amikor a térségi szint létezett közigazgatási egységként), de a történelmi táj (Bereg) helyettesítő központjává vált Magyarországon.

Sarkad hagyományos gazdasági-térségi központja volt Bihar megyének, amelyen belül a Nagyszalontai járáshoz tartozott. A határmegvonások után a két töredék járás, a Cséffai és Nagyszalontai járás összevonásával létrejött Cséffa–nagyszalontai járás székhelye lett. Térségi szerepkörét mind a mai napig megőrizte, annak ellenére, hogy 1950-ben Békés megyéhez csatolták, s 1980 és 1984 között nem rendelkezett közigazgatási központi szerepkörrel.

Lenti fejlődése is a határmegvonáshoz kapcsolódik. Alsólendva elcsatolásával Zala megye délkeleti része igazgatási központ nélkül maradt. Ezt a szerepet 1922 és 1925 között Zalabaksa töltötte be, majd Lentit és körjegyzőségét a Novai járástól az Alsólendvai járás maradékához csatolták, s a település átvette a járásszékhely szerepét. A közigazgatási funkciók számának növekedésével, valamint a katonaság odatelepülésével jelentős számban növekedett (*Mohos*

2002). Lenti nem tudta ugyanakkor átvenni a közigazgatási szerepet együtt a gazdasági központ szerepet Alsólendvától.

Áttételesen kapcsolódik ide Létavértes esete. Nagyléta (ma Létavértes) a Székelyhidi járáshoz tartozott, majd a járás töredékének lett a székhelye 1980-ig (1950-től Nagylétai járás). Napjainkban a Derecske-létavértesi kistérség központja. Központi szerepkörét Derecskétől vette át, amely az 1980-ig önálló Derecskei járás székhelye volt. A két, Debrecen környéki egykori járás területe ma egy kistérség. Létavértes szerepköréhez hozzájárult, hogy Nagyléta 1970-ben egyesült Vértes községgel, így lakosság száma megnövekedett. Ma a térség lényegében kétközpontú, mivel Derecske lakosság számát tekintve is nagyobb Létavértesnél, s városi címét is korábban nyerte el (1991), mint Létavértes (1996).

A többi, ideiglenes központi szerepet kapott település a töredék járások összevonásával el is veszítette rangját, legtöbbször életében ez a korszak csak egy epizód maradt, amely nem befolyásolta további fejlődésüket.

A töredék Tornai járás székhelye volt Bódvaszilás, amely Tornától vette át a szerepet. 1950-ben az Edelényi járáshoz csatolták.

Ricse Királyhelmec helyett lett a Bodroghközi járás maradékának központja. A töredék járás 1950-től a járások felszámolásáig Ricsei járás néven tovább élt. A település azonban nem városiasodott, napjainkban a Bodroghközi kistérség része. A térségben Cigánd, mint legnagyobb település kapta meg a városi címet 2004-ben, de a valóságban továbbra is a szlovákiai Királyhelmec az elérhető legközelebbi városi központ. Királyhelmec, az egykori járási székhely elvesztette szerepkörét, helyette Töketerebes fejlődött központtá, a határtól távolabb.

Kiszombor 1950-ig a maradék Nagyszentmiklósi járás székhelye lett. A járás erre az időszakra a korábbi megyenéből a Torontáli járás nevet vette fel. A terület beolvadt a Szegedi járásba 1950-ben.

Villány a Baranyavári járás maradékát irányította 1980-ig, melynek központja addig Dárda volt. Ekkor közigazgatási központ funkcióját elvesztette, napjainkban a Siklósi kistérség része.

A határ menti városok harmadik csoportját azok a települések alkotják, amelyeknek közigazgatási területét vágta szét az új határ. Három ilyen várost találunk a Kárpát-medencében: Komárom, Sátoraljaújhely és Szabadka. Komárom és Szabadka esetében a város periférikus része maradt Magyarországon, míg a városmag került át a szomszédos országba, Sátoraljaújhely esetében ez fordítva történt, Magyarországon maradt a városközpont. Komárom és

Sátoraljaújhely esetében stratégiai érdekek magyarázták a városok közigazgatási területének megbontását.

Komárom esetében a város történelmi magja a Duna északi partján található, amelyhez 1896-ban csatolták Újszönyt a Duna déli partján, amely addig Szöny település része volt. A Dunán 1892-ben épült meg az Erzsébet-híd, amely összekötötte a két települést, s indokolta a közigazgatási egyesülést. Komárom számára a déli parton elhelyezkedő településrész fontos gazdasági előváros lett, vasútállomással, amely az észak-komáromi csomópontnál fejlettebb, fontosabb volt. A szétválasztás után a történelmi Komárom Csehszlovákiában elvesztette megyeközponti szerepkörét, s városi szerepköreinek száma is csökkent (Sikos T.–Tiner 2007), miközben a magyarországi Komárom önálló várossá fejlődött. Az első bécsi döntés után, 1938 és 1945 között a város ismét egységes volt.

Sátoraljaújhely közigazgatási megbontását a vasútvonal elcsatolásának szándéka indokolta. A megalakuló Csehszlovákia számára a békekonferencia biztosítani akarta a Kassát Kárpátaljával összekötő vasútvonal használatát, hogy az új állam belső integritását biztosítsa. Ennek lett áldozata a sátoraljaújhelyi vasútállomás. Így került kijelölésre a térségben a Ronyva patak, mint országhatár. A történelmi pletykák szerint a kis patakot hajózhatóvá nyilvánították annak érdekében, hogy országhatárként funkcionálhasson. Elgondolhatjuk azonban, hogy a békekonferenciának nem volt szüksége ilyen „trükkökre”, azt egyértelműen a történelmi legendáriumok sorába sorolhatjuk (Ablonczy 2002). A stratégiai elképzelés a vasútvonal használata mögött katonai elképzelést sejt. Ugyanakkor, ha megnézzük a vasútvonal futását, akkor az védhetetlen, hiszen néhány méterre esik a magyar területektől. Mindenesetre a város Csehszlovákiához került része napjainkban Nové Město néven önálló, falusias/külvárosias település.

Szabadka nagy kiterjedésű határát vágta át az új államhatár. Az elcsatolt közigazgatási területen a várossal nem szervesen egybefüggő településrészek voltak, hanem attól különváltan létező puszták, lakott határrészek, tanyák. Ezek a településrészek az 1920-as években önálló falvakká váltak Magyarországon, az alábbiak szerint (Hajdú Zoltán közlése):

- Csikéria, 1922, Alsócsikéria, Felsőcsikéria településrészből, 1939-ig a neve Felsőcsikéria volt
- Kelebia, 1924, a korábbi Kelebiapuszta határrészből
- Tompa, 1922, Tompapuszta korábbi településrészből.

Mint láthattuk, számos határ menti városunk életét befolyásolta az a tény, hogy az ország belső területe helyett egy újonnan húzott határ mentén találta magát a 20. század első felében. Ez a befolyás nem minden esetben vált kárára a településeknek, hiszen voltak olyan települések is, amelyek fejlődésüket köszönhetik az új közigazgatási rangnak. Látnunk kell ugyanakkor, hogy általában ez a fejlődés ott valósult meg, ahol már korábban is létező központi funkciója volt a településnek, s ezt a táji, térségi, megyei riválistól kényszerűen megválva növelhette. Ezeket egyértelműen „nyertes” településeknek nevezhetjük: Újszőny/Komárom, Vásárosnamény, Sarkad, Lenti. A sebtében, szükségszerűen kijelölt, központi funkciók nélküli kisközpontok elvesztették központi szerepüket a század során. Vesztesként pedig egyértelműen azokat a városokat jelölhetjük meg, amelyek közigazgatási funkcióikat, illetve gazdasági kapcsolataikat veszítették el, közigazgatási területüket vágta szét a határ, közlekedési zsákhelyzetbe kerültek. Mindenesetre látható, hogy az elmúlt évtizedek alatt a határ mentére került városok jelentős része átalakuláson ment át, ami jobban érintette a kisvárosokat, mint a nagyobb, regionális központokat.

VI. FEJEZET

A VÁROSOK ÁTALAKULÁSA

1. A fővárosok helyzete

A Kárpát-medence területén lényegében két fővárost találunk: Budapestet és Pozsonyt. Nem feledkezhetünk meg azonban Bécsről, amely alapvető befolyással bír a medence térszín jelentős részére. Belgrádot és Zágrábot sem hagyhatjuk figyelmen kívül, bár Kárpát-medence lehatárolásunk szerint azon kívül esnek, de befolyásuk a vizsgált térségre nagy. Ha a határok hatását vizsgáljuk a medence területén, látnunk kell, hogy a fővárosok, mint a létrejövő nemzetállamok központjai külön pályákat futottak be, ugyanakkor az említett öt fővárosból három a határ közelében helyezkedik el, így a határ megvonása közvetlenül is befolyásolta fejlődésüket.

Fővárosi státuszukat eltérő korokban nyerték el. A török uralom megbolygatta a középkorban kialakult rendet. Bécs jelentősége csökkent, mivel a keresztény világ földrajzi perifériájára került, ugyanakkor Pozsony központtá vált, mivel Budát a török elfoglalta. A modern fővárosok kialakulása a török visszaszorításával indult meg. Elsőként Bécs, a 17. században lett fokozatosan a birodalmi intézmények és vezetők székhelye, majd a 18. század végére, a 19. század elejére lett egy erős birodalom adminisztratív, kulturális és pénzügyi központja (Hatz 2008). Budapest, mint központ fejlődése Mária Terézia uralkodásának idejére nyúlik vissza, amikor a királyi intézményeket Pozsonyból ide telepítették. (Az Országgyűlés Pozsonyban, Sopronban vagy más, nagyobb városokban ült össze.) Az ország fővárosává Pest–Buda az 1848-as forradalom idején vált. Addig lényegében birodalmi, tartományi központ volt, Budán székelte a helytartótanács. A nemzeti központi fejlődését megalapozó nemzeti intézmények létrehozása a 19. század első felében megkezdődött (Tudományos Akadémia, színház, Nemzeti Múzeum stb.). A modern nemzetállami fővárossá válást a kiegyezést (1867) követően kezdte el (1873. évi egyesítése, Budapest létrejötte ennek a folyamatnak a része). A két főváros (Bécs és Budapest) egymás méltó párjává vált. A gazdasági fejlődés először Bécs gyors urbanizációját indította el. A birodalmi székhely lakosság száma 1846-ban 520 000 fő volt, ami

1914-re 2,2 millióra növekedett. Pest–Buda gazdasági fejlődését kiváló közlekedés-földrajzi pozíciója (itt futottak össze az ország útjai, vasútjai, valamint a dunai szállítás is nagy jelentőségű volt), az agrárkonjunktúra (a nyugati kereslet felfutása mezőgazdasági termékeink iránt), így a mezőgazdasági termények kereskedelme indította el már a 19. század közepén (*Beluszky 1999*). A város népessége gyorsan növekedett. Pest és Buda együttes népessége 1851-ben 173 ezer fő volt, a század végére megközelítette a félmilliót, 1910-re pedig meghaladta a 880 ezer lakost, s jelentős agglomerációs gyűrű tartozott hozzá. Ekkor Budapest is Bécshez hasonlóan Európa egyik legnagyobb és legmodernebb városa volt (*Beluszky 1999*).

Az első világháború után, a Monarchia, illetve Magyarország felosztása, az államterek átalakulása alapvető hatást gyakorolt a fővárosok fejlődésére. A területeket veszített államok központjai egyszerűen „túlméretezettek” lettek a lecsökkent államterülethez viszonyítva. A gazdaság szereplői piacukat veszítették, így a fővárosok (Bécs, Budapest) fejlődésének fontos alapja rokkant meg. Bécs egy közel 52 milliós birodalom központjából egy 6 milliós állam fővárosa lett, 2,2 milliós lakosságával. Budapest egy 20 milliósból nem egészen 8 millióra zsugorodott állam központja lett mintegy 900 ezer lakosával: látható, hogy az aránytalanság sokkal nagyobb volt Bécs esetében. Ráadásul Bécs funkcionális vonzáskörzetének nagy részét is elvesztette, hiszen hinterlandja kiterjedt Nyugat-Magyarországra, Pozsony környékére, Dél-Csehországra is. Ráadásul birodalmi státuszából következően lakosainak nagy része a birodalom valamely nemzetéhez tartozott, így a feldarabolódás után a saját nemzetállamába költözött el a hatalmát veszített központból. A gazdasági nehézségek és a munkanélküliség is elvándorlásra készítették a lakosságot, s a természetes szaporodás értéke is lezuhant. Mindezek együtt az osztrák főváros jelentős népességszám csökkenéséhez vezettek, 1930-ban már csak 1,7 millió lakos élt Bécsben (*Hatz 2008*). Budapestet a gazdasági problémák hasonlóképpen sújtották, mint Bécsét, azonban a nagyvárosok elcsatolásával elvesztette „urbanizációs versenytársait”, migrációs célponttá vált. Az I. világháború végét követő években jelentős volt az elcsatolt területekről menekült, betelepülő lakosok száma, de az elszegényedő vidéki térségekből, a megmaradt országterületről is jelentős számú volt a beköltözés. Béccsel ellentétben Budapest lakosságszáma növekedett, 1941-ben 1 164 963 lakosa volt. Tehát Budapest relatív súlya a magyar településhálózaton belül növekedett. A második világháború alatt Budapestet lényegesen nagyobb károk érték, mint Bécsét, de a lakosságszáma

mindkét városnak csökkent. Az ötvenes évek elején mindkét város területe kibővült. Budapest és a környező elővárosok, falvak összevonásával 1950-ben jött létre Nagy-Budapest, így az 1949. évi 1 millió 58 ezer fős lélekszám több mint fél millióval növekedett, s megközelítette az 1,6 millió főt. Bécs 1954-ben terjesztette ki területét a környező településekre, s lélekszáma 1,62 millió fő lett, tehát a kibővüléssel sem érte el még az 1930. évi lélekszámát sem.

A 20. század második felében mindkét város szempontjából új helyzet állt elő. A vasfüggöny létrejötté Bécs számára ismét a nyugati világ perifériájára szorulást hozta. Határváros lett, nagyrészt körbevéve egy világméretű ideológiai–katonai barikáddal. Ennek ellenére, hogy az 1970-es évektől megindult a vendégmunkások beköltözése, Bécs 1951 és 1981 között további 100 ezer lakost veszített el (1981-ben 1,53 millió lakosainak száma), igaz, ennek egy része a meginduló szuburbanizáció számlájára írható, de a nagyvárosi térségében 1971-hez képest 1981-ben (az oda irányuló szuburbán kiköltözés ellenére is) 65 ezer lakossal élt kevesebb. Ezalatt az idő alatt Budapest lakosságszáma tovább növekedett. A szocialista iparosítás egyik elsősorú központjaként, majd a modern gazdasági ágakat tömörítő modern városként erős migrációs vonzást gyakorolt az egész országra, így népességszáma 1980-ra meghaladta a 2 millió főt, agglomerációjával együtt a 2,6 millió főt. Az agglomeráció növekedését elsősorban a vidékről beköltözők okozták. 1980-tól az ezredfordulóig Budapest népessége előbb enyhén majd egyre gyorsuló ütemben csökkent, a kilencvenes évek elejétől az erősödött a szuburbanizáció. A főváros lakosságszáma azóta is fogyatkozik, de az ezredforduló után az agglomeráció lakosságszámának növekedése ismét a nagyvárosi térség gyarapodását okozta.

Ebben az időszakban Bécs is növekedésnek indult. Előbb az agglomeráció, majd maga a város is. Ehhez nagymértékben hozzájárult a város szerepkörének változása. A szocialista országok rendszer-váltásával a periféria helyzet megszűnt, majd – különösen Ausztria 1995. évi EU-csatlakozása után – tipikus „gateway” várossá lett az osztrák főváros Csehország, Szlovákia és Magyarország, tágabb értelemben Délkelet-Európa irányába. Ez a kapuváros szerep csábította a befektetőket, s így – ellentétben Budapesttel – a lakosságszám is növekedésnek indult. 2001-re a város 1,56 millióra, az agglomeráció 2,164 millióra nőtt. Az új évszázad új funkciót adott a városnak. 2004-ben, a szomszédos államok EU-csatlakozása után a „gateway” szerep megszűnt, keletebbre tevődött át, a nagy cégek bécsi központjukat áthelyezték vagy hierarchia szintjüket csökken-

tették. Eközben maga a város egy határon átnyúló nagyrégió központjává vált (*Tatzberger* 2008). Bécs ezt a központ szerepet kívánja erősíteni, mivel gazdasági központ szerepében az előrejelzések szerint le fog maradni Prága, Budapest és Varsó mögött a 2007–2012 közötti periódusban (*Hatz* 2008). 2004 óta 24 ezer fő telepedett le a városban az EU 24 államaiból, zömében a szomszédos országokból. 2007-re Bécs lakosság száma 1,67 millió főre emelkedett.

A vizsgált városok közül Belgrádnak van még hosszú fővárosi múltja. A középkori néhány évtizedes központi lét (a Szerb fejedelemség központja 1403 és 1427 között) előbb a Magyar Királyság része, majd 1521-ben a török elfoglalta, így lassan csökkenő népességű várossá, a 17. század végétől határvárossá vált. 1841-ben lett a török alól részleges függetlenséget élvező Szerbia fővárosa. Ekkor helyezték ide Kragujevácból a központot, de a török hadsereg még 1867-ig megszállva tartotta. Népessége ebben a korszakban 40–50 ezer lakos körül mozgott. Bár a Monarchiával fenntartott kapcsolatai, kereskedelmi központ jellege jelentős volt, a 19. században népességnövekedése nem volt olyan jelentős, mint Budapestté vagy Bécsé. 1914-re elérte a 100 ezres lélekszámot. Magyarország feldarabolásával, a Szerb-Horvát-Szlovén királyság létrejöttével egy sokszorosára növekedett államterület fővárosa lett. Zimonnal egyesítették Belgrádot, így 1930-ra népessége jelentősen megnövekedett, elérte a 239 ezer főt. Ez a növekedés tovább tartott a szocialista korszakban is, 1990-re a lakosok száma Belgrádban és agglomerációjában átlépte az 1,6 milliót, amiből maga a város 1,4 millióval részesedett. Az 1990-es évek és az új évszázad Belgrád számára az uralt államterület radikális és folyamatos csökkenését hozta. A 20 milliós Jugoszláviából a tagköztársaságok leválásával, majd Koszovó függetlenné válásával 2008-ban egy 7,3 millió lakosú ország fővárosává vált. Az új évezredben a lakosság nem csökkent nagymértékben, hiszen a levált területekről sokan költöztek be. Magának a városnak a lélekszáma csökkent. 2002-ben 1,28 millió fő, míg 2007-ben megközelítőleg 1,24 millió, de ez részben a szuburbanizációnak (az agglomeráció lélekszáma növekedett), valamint a kivándorlásnak is köszönhető.

Az újonnan létrejött államok esetében pedig kisebb, korábban fővárosi szerepet részlegesen betöltő városok lettek az államok központjai, s jelentős fejlődés várt rájuk (*Pozsony, Zágráb*). Mindkét város a 20. század során előbbi tartományi, tagállami székhely lett, majd a föderatív államok széthullása után vált egy nemzetállam fővárosává. Az új nemzetállamok számára a főváros szimbolikus jelentőséggel bírt, ahol ki kellett alakítani azokat a nagy jelentőségű

intézményeket, amelyek egy állam központjává tették őket. Másrészt a fővárosok a gazdasági növekedés színterei is voltak mind-egyik államban, ezzel gazdasági jelentőségük megnövekedett, népességszámuk is jelentékenyen növekedett. 1910 és 2001 között Pozsony népessége 4,5-szeresére, 78 ezerről 428 ezerre, míg Zágráb több mint ötszörösére, 121 ezerről 770 ezerre növekedett. (Szemben Budapest népességének megduplázódásával ez időszak alatt, illetve Bécs lakosságának csökkenésével.)

Mint azt már az imént bemutattuk, Pozsony a török megszállás alatt már hosszú ideig volt a királyi Magyarország fővárosa, majd a 19. században több olyan esemény is fűzhető a nevéhez, amely a nemzeti fővárossá alakulás kezdeti lépése is lehetett volna (országgyűlések helyszínéeként), valamint itt alakult meg az első felelős magyar minisztérium 1848-ban. A 19. század második felében lemaradt Budapest mögött a fejlődésben mind lakosságszámát, mind gazdaságát tekintve. 1919. január 1-jén foglalta el a várost a Csehszlovák Légión, s vált a város Csehszlovákia részévé. Mai hivatalos nevét (Bratislava) 1919 márciusa óta viseli. Népességének növekedése gyors volt. 1910-ben 78 223 fő. Legnagyobb lakosságszámát az 1990. évi népszámláláskor érte el, 442 197 fővel. Igaz, a történelmi város a bevándorlás és a természetes szaporulat mellett területének gyarapodásával is növekedett: beolvasztotta a szomszédos településeket. A város népessége csökken. 2001-ben 428 672 fő volt, míg 2005-re 425 459 főre fogyatkozott a lakosságszám. Megindult az erős urbanizáció. Miközben a város belső kerületeinek népessége csökken, a városon kívüli területek lakóinak száma gyorsan növekszik. A Pozsony kerülethez tartozó, Pozsonyon kívüli települések népessége 2003 és 2005 között mintegy 4 ezer fővel, 2,3%-kal növekedett, de Pozsony szuburbanizációja jóval túlterjed a kerület, sőt az ország határain is. Keleten Somorjáig, Dunaszerdahelyig, északon Nagyszombatig húzódik ma már az agglomeráció. Pozsony talán a világ egyetlen olyan fővárosa, amely két országgal is határos egyszerre. Az agglomeráció ma már kiterjed mindkettőre, szlovák állampolgárok költöznek Ausztria és Magyarország határ melletti falvaiba, mert a gyorsan növekvő pozsonyi és Pozsony környéki ingatlanárakhoz képest ott elérhetőbb lehetőségekhez jutnak.

1.1. Határon átnyúló, fővárosi–metropolisz térség (Bécs–Pozsony–Budapest)

A városok közül kiemelkedik a három főváros, Bécs, Pozsony és Budapest határon átnyúló funkcionális vonzereje. A három város nem sorolható azonos kategóriába, mivel Pozsony léptékét, funkcióit tekintve elmarad Bécstől és Budapesttől. Mindhárom fővárosról elmondhatjuk, hogy saját államukban elfoglalt földrajzi helyzetük excentrikus, az államhatár közelében helyezkednek el, s ennek következtében elméleti vonzáskörzetük túlnyúlik a határon. Ha mint metropolisz térségeket vizsgáljuk a három fővárost és környezetét, szintén át kell lépünk az államhatárokat. Így a határon átnyúló térbeli építkezés mindhárom város számára szükséges a további fejlődéshez. A határon átnyúló kapcsolatok építésében Budapest jelentősen elmarad Bécstől és Pozsonytól. Az osztrák főváros számára tudatos választás egy, a mai államhatárokon túlnyúló vonzáskörzet (új)építése, amely Nyugat-Magyarország, Nyugat-Szlovákia és Dél-Csehország területeire terjed ki. E tekintetben már számos gyakorlati lépés született, elsősorban a tömegközlekedési elérhetőség (menetrend, kedvezmények stb.) terén. Sok tekintetben (munkavállalás; nemzetközi vasúti, légi közlekedés; bevásárlás) érződik Bécs vonzereje, különösen a Nyugat-Dunántúlon Győrig, Szombathelyig terjedően. Pozsony számára a határon átnyúló kapcsolatépítés egyértelműen bécsi irányú. A két főváros számos funkcionális szempontból együttműködik. Így ma már egy közös nagyvárosi övezet kialakulásának lehetünk tanúi, amelynek integrációja a közlekedési infrastruktúra javulásával erősödni fog.

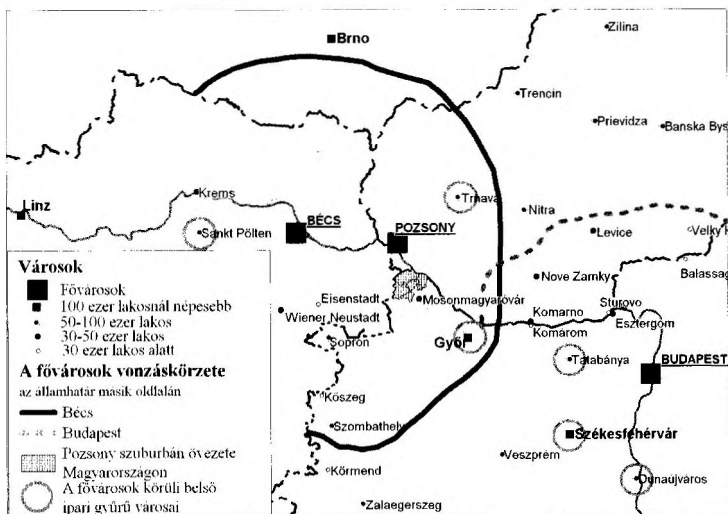
Bécs és Budapest hagyományos vonzáskörzeteit állítja helyre a kilencvenes évek közepétől fogva. Különösen Bécs lehetőségei kiemelkedőek e téren. Pozsonyt lényegében „ikervárossá” tette, a gyorsabb, közös fejlődéshez elsősorban a közvetlen, jó minőségű közlekedési kapcsolat hiányzott 2008-ig, de az elkészült autópálya összeköttetéssel ez is megvalósult. Az osztrák vasúttársaság ingázó vonatai (eurorégió vonatok) ütemes menetrenddel, kedvezményes vasúti jegyekkel kötik a magyarországi (Tatabányaig, Szombathelyig), a szlovákiai és csehországi határ menti területeket az osztrák fővároshoz. Mindezek után nem csoda, ha a határtérség nyugati részében ismét a centrális, Bécs felé mutató kapcsolatok erősödnek. Budapest hasonló szerepet tölt, tölthet be Szlovákia középső részében. Ehhez viszont hiányoznak az infrastrukturális feltételek, ame-

lyek kiépítése, megszervezése politikai nehézségekbe is ütközik. El lehet vajon képzelni azt a helyzetet, hogy autópálya, gyorsforgalmi út kötné össze a magyar fővárost Közép-Szlovákiával? Milyen problémák akadályozhatják, hogy a Vác, Szob felé irányuló ütemes, elővárosi vasúti közlekedés meghosszabbítható legyen Párkányig, Érsekújvárig? A két nagy fővároshoz képest Pozsony határon átnyúló szerepe csekély. Erősíti kapcsolatait Béccsel, jelentősek az osztrák befektetések, ma már gyorshajó köti össze naponta több járattal a két várost (Wienslava–Bratiswien). Határon átnyúló vonzereje elsősorban a szuburbanizációján alapul. A gyorsan növekvő pozsonyi ingatlanárak éles ellentétben állnak a határ másik oldalán elhelyezkedő, saját országukban periférikusnak számító osztrák és magyar területek viszonylag alacsony ingatlanáraival. Így gyorsan megindult a pozsonyi népesség kiköltözése ezekre a területekre, s ingáznak a határon át a szlovák fővárosba. Ez a folyamat az utóbbi évben egyre erősebben érinti a magyarországi határ menti területeket, hiszen rendkívül jó közlekedési helyzetben vannak. A kiáramlást tovább erősíti a határellenőrzés megszűnése, ugyanakkor fékezi, hogy a magyar terület – ellentétben az osztrákkal – nem rendelkezik Pozsony irányába elővárosi tömegközlekedéssel. Az infrastruktúra rendelkezésre áll (autópálya, vasút). A közlekedés megszervezése esetén Pozsony agglomerációja Mosonmagyaróvárig nyúlna, hiszen egy szuburbanizálódó nagyvárosból nem csak a lakosság, hanem őket követve a gazdasági szereplők is kitelepülnek, keresve az alacsonyabb költségű telephelyi (iroda-bérleti) lehetőségeket, ahogyan az a budapesti és a bécsi agglomerációban is történt. Mindehhez kitüntetett jelentőségű, legértékesebb földrajzi pont egy nagyváros közelében elhelyezkedő autópálya kereszteződés térsége (lásd M1, M15).

Ennek kapcsán erősen átértékelhető az északnyugati városaink, térségeink helyzete. Optimális esetben a Pozsony–Bécs várospárhoz képest a Mosonmagyaróvári kistérség elhelyezkedése olyan, mint a budapesti agglomeráció kistérségeinek elhelyezkedése. Közlekedés földrajzi helyzeténél fogva Mosonmagyaróvár a szlovák főváros előterében, egy autópálya kereszteződésben található, így Budaörs-höz vagy Törökbálinthoz hasonlítható, ami a gazdasági körülmények változásával középtávon komoly befektetés vonzó helyzet lehet. Ugyanakkor a térség magyar lakói számára a szlovák főváros kevés funkciót nyújt. A tömegközlekedés rossz, a nyelvi nehézségek adottak stb. Az osztrák főváros attraktivitása ennél sokkal erősebb. A lényeg, hogy a kistérséget ebben a határon átnyúló agglomerációban kell középtávon elhelyeznünk.

Az előbb említett két fővároshoz képest Budapest határon átnyúló vonzaskörzet kiterjesztése még kevésbé látványos, annak tere elsősorban Közép-Szlovákia lehetne. Ott is elsősorban az a határhoz közeli térség, amely Magyarország felől jól megközelíthető, s távol van a hegyvidéken, illetve annak előterében elhelyezkedő ipari centrumoktól (Nyitra, Privigye, Besztercebánya, Zólyom). Beletartoznak viszont azok a kisebb városok, amelyek egyszerűen elérhetőek Budapestről (Révkomárom, Érsekújvár, Léva, Nagykürtös). Budapest potenciális határon túli vonzaskörzetébe így is jelentős szlovákiai térségek tartoznak bele, amelyek kapcsolódásának gátja a megfelelő közlekedési lehetőségek hiánya.

6.1. ábra: Határon átnyúló metropolisz térség

Forrás: Szerkesztette Hardi Tamás.

Győr helyzete is módosul ebben a nemzetközi léptékben. Már látható, hogy a város nem egyenrangú partnere a két szomszédos fővárosnak, viszont a Budapest–Pozsony–Bécs nagyvárosi térség közepén található. Méretét, funkcióit tekintve elsősorban olyan, a nagyvárosok előterében elhelyezkedő ipari centrumként definiálható, mint Budapesthez képest Tatabánya, Székesfehérvár vagy Dunaujváros. Tehát hazai viszonylatban egy külső regionális központ (közelíti Pécs, Szeged vagy Debrecen szintjét), de a Bécs–Pozsony

agglomerációhoz képest egy belső nagyvárosi gyűrű része lehet, hasonlóan, mint Szlovákiában Nagyszombat vagy Ausztriában Sankt Pölten (ide értve még Brno-t és Linzet is). E szerep betöltéséhez azonban hiányzik az igazi nagytérségi csomópont jelleg. Kiválóak az összeköttetései Budapest és Bécs irányába, de rendkívül hiányosak az észak–déli kapcsolatok országon belül, de még inkább nemzetközi viszonylatban. A bemutatott metropolitán nagytérség erős gazdasági központja akkor lehetne, ha megvalósulna színvonalas összeköttetése a nyugat-szlovákiai területekkel, mivel ez fejleszthetné logisztikai funkcióit, kapcsolatát Nagyszombattal. Ez lényegében egy, az osztrák és szlovák főváros körüli, horizontális kapcsolatrendszer elemévé tenné Győrt. Ennek a funkciónak a megerősítését szolgálná az észak–déli közlekedési tengely megerősítése, ami pl. a Nagyszombat kerületi tervekben szerepel (vasútvonal Dunaszerdahely–Győr [így Gönyű] között). A város Szlovákiában alakított ki egy jelentős munkaügyi vonzaskörzetet, amely a Dunaszerdahelyi járás nagy részét, a Komáromi és Galántai járás egy részét foglalja magába, s becslések szerint 5–8 ezer főt érinthet. Vonzaskörzetének (vásárlás, szórakozás, oktatás stb.) határa hasonló kiterjedésű. A pozsonyi és győri vonzaskörzet Dunaszerdahely magasságában érintkezik. Ezen a vonalon belül Győr munkaügyi vonzása erősebb.

Mindenképpen szükséges Bécs, mint központ szerepét figyelembe venni Sopron, Kőszeg, s részben Szombathely esetében is. Államhatár nélkül Sopron hivatalosan is Bécs belső városgyűrűjéhez tartozna Bécsújhellyel és Kismartonnal együtt. Így is fontos a funkcionális kötődés. Kőszeg ezzel szemben kevés előnyét élvezzi elhelyezkedésének, lényegében már közlekedési szélárnyékba került. Szombathely a bécsi vonzaskörzet peremén helyezkedik el, lényegesen kevesebb funkcionális kapcsolattal, mint Győr, Sopron vagy Mosonmagyaróvár. Szombathely lényegében már belesimul határ menti városaink többségébe, amelyeknek életére hatással van ugyan a határ menti lét és a határon átnyúló kapcsolatok, de ezek a kontaktusok nem befolyásolják az elhelyezkedését és szerepét a városhálózatban.

A szlovák–magyar határtérségben több, határon átnyúló, történelmi vonzaskörzettel találkozunk. Ezek közül több újraéled(het) az új körülmények között. A Komárom–Révkomárom várospár kapcsolata közismert. A Duna két partján elhelyezkedő települések lényegében egy városi teret alakítanak ki, s lakosság számuk, vonzaskörzetük megduplázódik. A két város együttes lakossága 57 ezer fő. Az intézmények, szolgáltatások közös használata részben megvalósult. A magyarországi Komárom, mint város, az államhatár meghú-

zása után jött létre, s fejlődött fel egy térségi központ szintjére. Látható, hogy egy sor szolgáltatás párhuzamosan, hozzávetőlegesen hasonló szinten épült ki a két Duna parti városban, azonban vannak komplementer elemek is. A közszolgáltatásokban mindenképpen meg kell vizsgálni, hogy mely elemek együttműködése célszerű és megvalósítható. Mindenképpen célszerű a két város fejlesztési szemléletű együttes kezelése, hiszen földrajzi elhelyezkedésük is erősíti ezt. Kikötője, autópálya és vasúti kapcsolata révén fontos csomópont. A jelenlegi tervek ismeretében valószínűsíthető, hogy a várospár térségében fog megépülni a következő nagy teljesítményű Duna hidunk, amelynek fontos szerepe lesz az észak–déli, valamint Dél-Szlovákia, Közép-Szlovákia és Bécs, valamint Pozsony közötti forgalomban, a magyar M1 és M15 utak közbeiktatásával.

Az Esztergom–Párkány várospár szintén egy városi belterületnek minősíthető, mióta a Mária Valéria-híd újjáépült, s közvetlenül köti össze a két település központját. A két város lakosságszáma együtt közel 42 ezer fő. A várospár funkcionális szerepe a szlovák oldalon szembetűnő, hiszen itt nincs a közelben alternatív szlovákiai központ. Érsekújvár (járási központ) kifejezetten távol esik Párkánytól, különösen az Ipoly menti településektől. Az ő számukra kifejezetten fontos Esztergom, mint szolgáltató központ. Nem véletlen, hogy Esztergom veti fel elsőként a határon átnyúló szolgáltatás szervezés operatív szervezésének kérdését, igényét, s készít jelenleg erre nézve programot az Ister-Granum Eurorégió segítségével. A várospár esetében kevesebb a párhuzamosság, mivel Párkány szolgáltatási szintje nem éri el Esztergomét, így a szlovákiai település ráutaltsága erősebb a magyar városra, mint a két Komárom esetében. Esztergom térségi szerepének betöltését a szlovák oldal elősegíti úgy is, hogy a Duna-híd, valamint az Ipoly hidak megépültével Esztergom elérhetősége nagymértékben javul a Börzsöny nyugati, Ipoly menti térségéből, amely városi szolgáltatásokkal meglehetősen rosszul ellátott. Ehhez az Ipoly hidak fejlesztése hozzájárul, szlovák terület közbeiktatásával.

Esztergom és Komárom, valamint a két város között elhelyezkedő, Dorogtól Almásfüzitőig tartó ipari agglomeráció jelenetős munkautyi vonzáskörzettel rendelkezik Szlovákiában. A szlovák oldal foglalkoztató központjai távol esnek a térség falvaitól, így a magyar ipari munkahelyek megközelíthetősége kedvezőbb.

A fentiekből látható, hogy a határok megvonása erőteljesen hatott a fővárosok fejlődésére. Új nemzeti központok jöttek létre, míg a hagyományos főváros (Bécs) terét veszítette egy időre, miközben Pozsony, Budapest, Belgrád és Zágráb dinamikusan növekedett. A

szuburbanizáció hatásai ma már mindegyik fővárosban kézzel foghatóak. A határok szerepének változását elsősorban gazdasági szerepük átalakulásában érezték meg. Ebből a szempontból tanulságos Bécs „gateway” szerepének változása, valamint valamennyi főváros határon átnyúló vonzásterének átalakulása az uniós határrend életbe lépése után. Tapasztalhatjuk, hogy ezeknek a városoknak gazdasági ereje képes arra, hogy a medence északnyugati részén egy gyorsan növekvő, határon átnyúló urbánus régiót hozzon létre.

2. A városállomány átalakulása a lakosságszám alapján a 20. században

Jelen részben a Kárpát-medence szintjén próbáljuk meg összevetni a városállomány fejlődését a 20. század során. A 20. század, az urbanizáció százada nem múlt el alapvető változások nélkül a Kárpát-medence városhálózata felett sem. Az első világháborút lezáró béketárgyalások óta eltelt mintegy kilencven év alatt a városok élete, formája, funkciói jelentős változáson estek át, amely miatt a száz évvel ezelőtti állapotokhoz képest szinte egy teljesen más rendszerről beszélhetünk. Jelen munkában fel kell tennünk a kérdést, hogy az átalakulásban mekkora része volt az államhatárok megváltozásának, az impériumváltásoknak, s mekkora része volt a 20. század során jelentkező urbanizációs hatásoknak, amelyek Európa valamennyi városát érték?

Minden különbözőség ellenére tudható, hogy országainkban a városodás nagy korszaka a 20. század második felére esett. A nyugat-európaihoz képest megkésett volt, bár ahhoz hasonló, de a növekedéssel együtt járó társadalmi változások, a tervgazdasági környezet eredményeképpen eltértek attól. A városfejlesztés – túl a modern kori iparosítás és urbanizáció szükségszerűségein – ideológiai tartalommal is bírt (Enyedi 1978; 1988, Illés 2002). Így a rendszerváltás időszakáig bezárólag egy drasztikus átalakulás ment végbe Magyarország és a szomszédos országok urbanizációs szintjében. Szinte a Kárpát-medence egészére elmondhatjuk, hogy döntően rurális területből urbánus térséggé vált, míg a huszadik század elején a népesség negyede-harmada élt városi településeken, ma már ez az arány jóval meghaladja az ötven százalékot.

Ennek számszerű értékelése, bizonyítása nehéz, mivel a városi település fogalma eltér az egyes országokban, így a statisztikai adatgyűjtés sem vethető össze minden esetben. A korábbi fejezetekben

láthattuk, hogy a medence nyolc országában eltérő a városi jogállás megszerzésének kritériumrendszere, ezért a vizsgálatunk tárgyául nem a hivatalosan városnak minősített települések körét határoztuk meg, hanem azokat a településeket vettük figyelembe, amelyek lakosság száma meghaladta a 10 ezer főt 2001-ben. Erre a településkörre gyűjtöttük össze a népességszám adatokat 1910, 1930, 1950, 1970, 1990 és 2001 évekre a népszámlálásokról. A censusok természetesen nem mindenhol a fent jelzett években zajlottak, egy évvel később, illetve előbb, azonban a városok lakosság szám változása nem olyan dinamikus jelenség, hogy vizsgálatunk szempontjából ez problémát jelentsen. A lakosság számok vizsgálatánál problémát jelentett, hogy a délszláv államokban a közigazgatási határok sajátos rendszere miatt a községekre közölnek adatokat, tehát nem pl. Nagyzombor adatait kapjuk, hanem a községét, amely a központi településen kívül még több környező település adatait is tartalmazza. Így ezekben az esetekben egyedi adatgyűjtéssel korrigáltuk a statisztikai adatokat. Mindezekből látható, hogy a Kárpát-medence egészére összehasonlítható városi adatbázis elkészítése alapvető problémákba ütközik. Vizsgálatainkat így a lakosság számra, mint „legegyszerűbb” változóra korlátoztuk, hogy a század folyamán lezajlott változásokat kimutassuk. A vizsgálati terület határait a kezelhetőség kedvéért napjaink közigazgatási határai mentén húztuk meg. Végül 352 település adatait sikerült valamennyi kívánt évre megállapítani, így számításainkat ezekre végeztük.

Felmerül természetesen a kérdés: vizsgálhatjuk-e, érdemes-e vizsgálni a Kárpát-medence városállományát együtt? Maga a Kárpát-medence, mint földrajzi fogalom sem egységesen definiált, több változat ismert a határaitra. Létezett-e vajon egységes városállomány ezen a területen? Előre bocsájthatjuk, hogy a medence városállományát nem kívánjuk valami szigorú, egységes rendszerként bemutatni, még a történelmi Magyarország keretei között sem. Ennek a városállománynak csak néhány olyan eleme volt, amelynek közvetlenül vagy áttételesen az egész medencére kihatása volt vagy beleilleszkedett egy egységes rendszerbe. Ezek a városok a legnagyobb települések közül kerültek ki. A két főváros (Bécs és Budapest) hatása terjedt ki a teljes területre (bár Bécsset nem tartjuk kárpát-medencei városnak), s velük együtt néhány nagyobb regionális központunk képezte azt az egész medencére kiterjedő városállományt, amelyeket egy egységes hálózat elemeinek tekinthetünk.

A Kárpát-medence hosszú időn át megosztott volt, egyes részeiben a városok fejlődésére eltérő természeti, társadalmi környezet hatott, s eltérő uralmi keretek épültek ki. Gondoljunk csak a török megszállásra, Erdély különállására. Mégsem beszélhetünk önálló, regionális rendszerekről, néhány kivételtől eltekintve. Ilyen önálló regionális fejlődés zajlott le a Bánátban, ahol a török által kiűzött népesség helyére egy szisztematikusan telepített lakosság, településállomány került (Beluszky 2001; Kókay 2007).

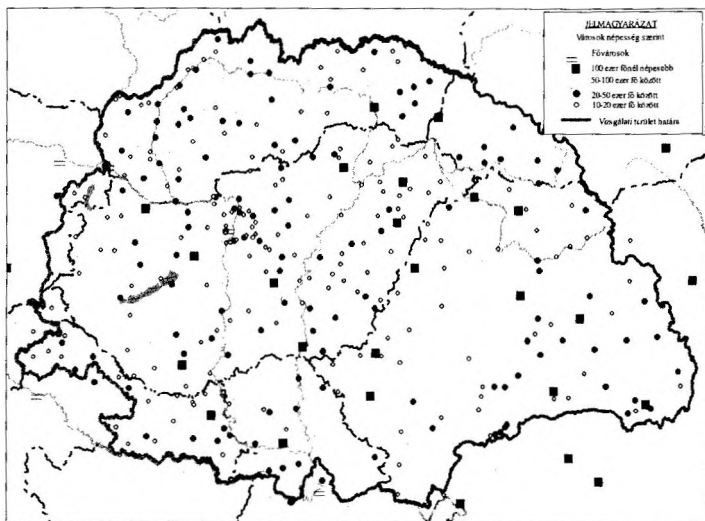
A városhierarchia, illetve a változás bemutatásához nem áll rendelkezésünkre megfelelő adathalmaz. Közhely, hogy a lakosság szám önmagában nem mutatja meg egy város hierarchiában elfoglalt helyét, még akkor sem, ha általában tapasztalunk összefüggést a település mérete és a hierarchiában elfoglalt helye között. Azért vállalkoztunk mégis erre a vizsgálatra, mert száz éves távlatban, ekkora városkörre vonatkoztatva a lakosság szám változás mégis adhat információt a városok fejlődésére, s a fejlődés hátterére nézve.

Fő kérdésünk az, hogy a 20. század során, az államterületek átalakulása, a határok megrajzolása átalakította-e a városállomány fejlődését, avagy az egyéb tényezők (urbanizáció) hatása érvényesült-e?

A városállomány vizsgálatánál elsőként a rang-nagyság szabály alkalmazásával kívántuk az átalakulás nagyságát bemutatni. Egy adott régió, térség városállományát a városok népességszáma, illetve az így létrejött városrangsor alapján grafikusán is ábrázolhatjuk. A grafikon vízszintes tengelyén a városok rangsorszám (tehát nagyságát tekintve hányadik helyen áll a városok sorában), míg az y tengelyen a népességszám kap helyet (a torzítás elkerülése érdekében logaritmikus léptékben). Kiegyenlített városhálózat esetén a görbe lefutása lineárisan csökkenő egyenes, tehát a központi nagyváros (itt Budapest) után néhány nagyváros (a főváros lakosság számának mintegy a harmadával városonként), majd lefele haladva az egyes szinteken egyre több kisváros található.

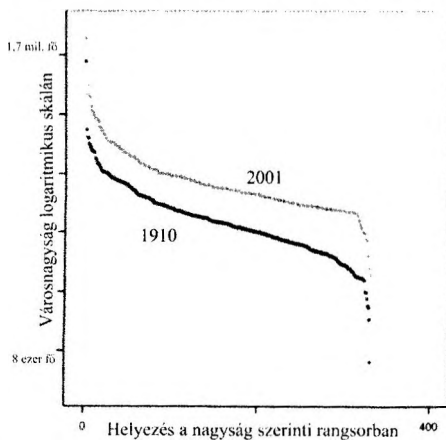
A vizsgálati területünket az 1910-es és 2001-es népesség adatok alapján ábrázoltuk a 6.2. ábrán. Itt a városállomány lakosság szám szerinti eloszlásának változását mutatjuk be. Az ábrán jól látható, hogy a terület alapvető jellegzetessége – miszerint Budapest egyedülállóan kiugró nagyváros, amelyet csak lényegesen kisebb települések követnek – nem változott. A lakosság számok természetesen növekedtek, de az eloszlás hasonló maradt.

6.2. ábra: Az adatgyűjtés mintaterülete

Forrás: Saját szerkesztés.

6.3. ábra: A városállomány nagyságrend szerinti megoszlása 1910-ben és 2001-ben a Kárpát-medencében, a rang-nagyság szabály alkalmazásával

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítások.

A látszólag hasonló szerkezet azonban letakarja a városok rangsorában végbemenő mozgásokat. A 6.1. táblázatban bemutatjuk, hogy az 1910. évi legnagyobb húsz vidéki város az évszázad folyamán, a különböző években hol helyezkedett el a rangsorban (az első helyezett, tehát a legnagyobb város mindegyik időpontban Budapest, ezért azt nem ábrázoltuk).

6.1. táblázat: A 20 legnagyobb város (1910) rangorszámanak változása 1910 és 2001 között

Település	Lakosság szám (fő)		Helyezés a lakosság szám szerinti sorrendben						
	1910	2001	1910	1930	1950	1970	1990	2001	
Szeged	118328	156443	1	1	2	10	12	13	
Szabadka	94610	102712	2	5	14	16	23	22	
Debrecen	92729	198905	3	3	3	6	7	7	
Pozsony	78223	428672	4	2	1	1	1	1	
Temesvár	72555	329554	5	6	5	3	2	2	
Kecskemét	68424	103312	6	8	7	18	22	20	
Nagyvárad	64169	220626	7	7	10	12	6	6	
Arad	63166	182846	8	9	8	11	9	9	
Hódmezővásárhely	62445	47851	9	14	16	35	59	61	
Kolozsvár	60808	329310	10	4	4	2	3	3	
Miskolc	51459	179507	11	13	6	4	8	10	
Pécs	49822	153335	12	12	11	8	14	14	
Győr	44300	124556	13	18	18	14	17	17	
Kassa	44211	236093	14	10	12	7	5	5	
Békéscsaba	42599	66473	15	19	23	32	42	41	
Brassó	41056	309671	16	15	9	5	4	4	
Nyíregyháza	38198	113281	17	17	17	19	19	19	
Székesfehérvár	36625	103070	18	22	25	21	20	21	
Kiskunfélegyháza	34924	32036	19	25	31	59	91	95	
Makó	34918	25607	20	28	32	70	119	127	

Forrás: Népszámlások alapján saját számítások.

Látható, hogy a korabeli legnagyobb városok mindegyikének pozíciója kisebb-nagyobb mértékben megváltozott a század során. Szembetűnő alföldi városaink sorsa, hiszen a korabeli élmezőny (Szeged, Szabadka, Debrecen) jelentős mértékben veszített pozíciójából, míg a kisebb központok (Kecskemét, Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Makó) lefelé való mozgása még nagyobb mértékű volt. Úgy tűnik, a megyeszékhely funkció megszerzése sem Békéscsaba, sem Szeged esetében nem járt a település lélekszámának emelkedésével. A másik feltűnő jelenség, hogy helyezésükön csak az elcsatolt nagyvárosok tudtak javítani (pl. Pozsony, Temesvár, Kassa, Kolozsvár), illetve néhány közülük megtartotta rangsorbeli helyét (Arad, Nagyvárad). Míg a Magyarországon maradt nagyvárosok közül csak Miskolc helyezése javult némileg, a legtöbb város szinten tartotta, vagy némileg rontotta rangsorbeli pozícióját.

Másik irányból megvizsgálva a rangsor változását napjaink nagyságrendi sorrendjéből indulunk ki, s megnézzük, hogy a jelenlegi 20 legnagyobb város milyen pozíciókkal rendelkezett korábban. A húsz legnagyobb város csoportjába 2001-re Újvidék, Nagyszeben, Marosvásárhely, Nagybánya, Szatmárnémeti, Ungvár került be. Különösen Újvidék, Nagybánya és Ungvár pozíciónyeresége jelentős (6.2. táblázat).

Ha az egyes időpontok közötti változások mértékét összevetjük, akkor tapasztalhatjuk, hogy a legnagyobb mértékű mozgások a rangsorban 1950 és 1970, illetve 1970 és 1990 között következtek be. Az időpontok rangsorai közötti különbség abszolút értékének összege ebben a két időszakban 1950 és 1970 között 151, míg 1970 és 1990 között 156 pontnyi helyváltoztatás történt a rendszerben. Tehát a legnagyobb lakosságszám változás ebben az időszakban történt. Az 1910 és 1930, valamint 1930 és 1950 közötti időszakokban kisebb léptékű változási folyamatok zajlottak, de néhány várost ezek a változások nagymértékben érintettek. Különösen Újvidék, Kolozsvár, Marosvásárhely pozíciójavulása, így népességnövekedése szembetűnő.

A huszadik század urbanizációja nem csak a nagyvárosokat, de a teljes városállományt érintette. A leglátványosabb növekedést azoknál a településeknél találjuk, amelyek század elején még faluként funkcionáltak, s a 20. század iparosítása során váltak városokká. Ezek zömében ipari központok, a hegységekben a bányavárosok lettek. Már a harmincas években is találunk ilyen példákat, pl. Resicabánya, Petrozsény (Benedek 2008), de döntő hányaduk a szocializmus idején indult fejlődésnek.

6.2. táblázat: A 20 legnagyobb város (2001) rangsorszámának változása 1910 és 2001 között

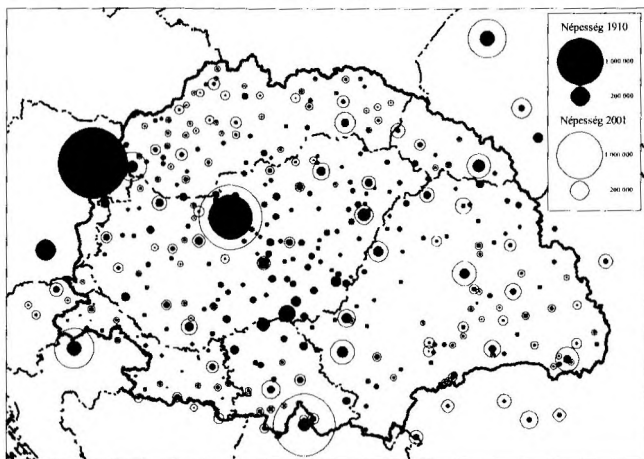
Település	Lakosságszám (fő)		Helyezés a lakosságszám szerinti sorrendben					
	1910	2001	1910	1930	1950	1970	1990	2001
Pozsony	78223	428672	4	2	1	1	1	1
Temesvár	72555	329554	5	6	5	3	2	2
Kolozsvár	60808	329310	10	4	4	2	3	3
Brassó	41056	309671	16	15	9	5	4	4
Kassa	44211	236093	14	10	12	7	5	5
Nagyvárad	64169	220626	7	7	10	12	6	6
Debrecen	92729	198905	3	3	3	6	7	7
Újvidék	33590	195110	24	11	13	9	10	8
Arad	63166	182846	8	9	8	11	9	9
Miskolc	51459	179507	11	13	6	4	8	10
Nagy-szeben	33489	167737	25	20	15	13	11	11
Marosvásárhely	25517	163185	42	24	20	17	13	12
Szeged	118328	156443	1	1	2	10	12	13
Pécs	49822	153335	12	12	11	8	14	14
Nagybánya	12877	149780	89	97	72	25	15	15
Szatmárnémeti	34892	129153	21	16	22	22	16	16
Győr	44300	124556	13	18	18	14	17	17
Ungvár	16919	117317	65	47	21	24	18	18
Nyíregyháza	38198	113281	17	17	17	19	19	19
Kecskemét	68424	103312	6	8	7	18	22	20

Forrás: Népszámlások alapján saját számítások.

Először megvizsgálva az 1910 és 2001 közötti átalakulást, kitűnik, hogy a városi népességszám növekedése területileg koncentráltan ment végbe. Elsősorban a fővárosokat és a nagyobb központokat érintette, valamint a hegységkeretet, az ipari tengelyeket. Ezzel szemben az alföldi városok stagnálásának, néhol visszafejlődésének lehetünk a tanúi (6.4. és 6.5. ábra). Különösen szembeötlő ez a térszerkezet, ha a növekedés mértékét vizsgáljuk. A legnagyobb léptékű városnövekedéseket Közép-Szlovákia északi részén, Dél-Erdélyben, az Erdélyi-medencében, a magyarországi középhegységekben és a Száva völgyben tapasztalhatjuk. Az ipari tengelyek

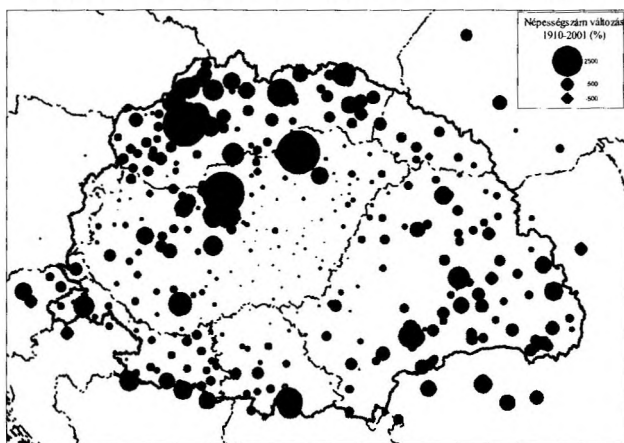
mellett Budapest agglomerációjának robbanásszerű fejlődését figyelhetjük meg. Hasonló léptékű agglomeráció növekedéssel sem Pozsony, sem Belgrád esetében nem találkozhatunk.

6.4. ábra: A vizsgált városok népességszáma 1910-ben és 2001-ben

Forrás: Népszámlások alapján saját szerkesztés.

6.5. ábra: A lakosságszám növekedése 1910 és 2001 között (%)

Forrás: Népszámlások alapján saját számítások.

Sok új város az évszázad alatt több mint tízszeres népességnövekedést könyvelhetett el. Ezek kivétel nélkül egykori falvak, kistelepülések voltak (Nagybánya kivételével). A legnagyobb (több mint ötvennégyeszeres) növekedést Simony (Partizánske) mutatja (6.6. ábra).

6.6. ábra: A vizsgált időszakban a legnagyobb növekedést elérő városok elhelyezkedése

Forrás: Népszámlások alapján saját számítások.

Mindebből látható, hogy a városba áramlás legfontosabb inspirálója az iparosítás volt. Nyilván, a tervgazdaság keretei között ez a folyamat irányítható volt, elsősorban az állami beruházások telepítésével, így különböző, az iparosításon túlmutató ideológiai-politikai céloknak is megfelelt ez a folyamat. Itt elsősorban az etnikai tömbök megbontásának igénye merült fel. A nagyobb városokba az iparosítás idején minden ráhatás nélkül áramlott a vidéki népesség, olyannyira, hogy a beköltözést bizonyos időszakokban korlátozták is (Benedek 2008), mivel az iparosítás ütemét nem követte a lakosságot kiszolgáló infrastruktúra fejlesztése (Enyedi 1988; Konrád-Szelényi 2001). Ezekben a regionális/megyei központokban a lakosság etnikai megoszlása így mindenképpen a többségi nemzet javára billent el.

A kisebb településekre helyezett beruházások már inkább irányíthatók voltak, így ezek esetében érvényesülhettek az ideológiai,

politikai meghatározottságok. Így pl. észrevehető, hogy Szlovákia esetében a városok növekedése, a városi lakosság súlypontja északabbra tolódott. Az állami beruházásoknál érvényesült az a szempont, hogy az új beruházásokat az első bécsi döntés által meghatározott határvonaltól északabbra helyezték el, tartva egy esetleges újabb magyar visszacsatolási (az ő szempontjukból elcsatolási) kísérlettől. Érdekes eset a vágsellyei (Sala) DUSLO vegyi kombinát esete. Az 1938-ban visszacsatolt területeknek az északi határán helyezkedett el ez a település, így a kombinát létesítését a szomszédos (egykor Szlovákiánál maradt) település közigazgatási területére építették fel – amely már a nyitrai járáshoz tartozott – közvetlenül Vágsellye határában. A munkások lakásai, a kiszolgáló intézmények egytől-egyig Vágsellyén kaptak helyet. Az üzemet irányító, betelepülő réteg szlovák volt, míg a környékből származó munkásság magyar. Így a kommunikáció nyelve a szlovák lett, a gyár által fenntartott szociális és oktatási intézményekben a magyar gyerekek is szlovákul tanultak, tehát a beruházás elősegítette az asszimilációt (Lelkes 2008). Látható, hogy legnagyobb számban Szlovákiában találunk ilyen kistelepülésből gyors ütemben iparvárossá növekvő városokat, valamint hasonló sűrűségben helyezkednek el Dél-Erdélyben és az Erdélyi-medencében.

Hasonló elvek érvényesülhettek pl. Erdélyben is, ahol számos kisebb település duzzadt 30–40 ezer lakosú várossá, s alakította át az etnikai szerkezetet. Ez a városnövekedés zömében 1950 és 1990 között ment végbe, de természetesen ez alatt a negyven év alatt is több periódus létezett.

A hagyományos középvárosok csoportja az egész időszak alatt egy viszonylag egyenletes fejlődést tudott felmutatni. Egyik-másik település „kiemelt figyelmet” kapott, így népességét jelentősen növelte. Ilyen volt Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Temesvár, Brassó, Újvidék amelyek egy-egy tájegység, országrész központjai lettek. Mindegyik esetben a népességnövekedés az etnikai átalakulást is szolgálta. Sok közülük (különösen a Magyarországon maradtak) a két világháború között stagnáltak. Növekedésük dinamikussá a hetvenes évektől vált. Szinte valamennyire jellemző, hogy a kilencvenes években, illetve annak végétől megindul körülöttük a szuburbanizáció, ezzel lakosság számuk csökkenni kezd. Lényegében ezek azok a települések, amelyek a Kárpát-medencén belül, valamennyi országban a leginkább hasonló jellemezőkkel bírnak fejlődésüket tekintve, térségük ipari, modernizációs központjai lettek. Fontos megjegyeznünk, hogy nem emelkedett fel közéjük új város, az első világháború előtt

hozzájuk sorolható Sopron viszont eltűnt a körükből. Mint látjuk, a dinamika jelentős volt, azonban igazi, európai értelemben vett középvárossá – amelynek lakossága meghaladja a félmilliót, s másfél-két milliós lakosságú térségre van kihatással – nem vált egyikük sem. Erre legnagyobb esélye Temesvárnak volt, amely a medence egyik egységes régiójának, a Bánátnak volt a központja, s amely régiót a román–jugoszláv határ szétvágott. Véleményünk szerint a határmegvonások egyik városhálózati következménye a térségben, hogy nem fejlődött ki a Kárpát-medence délkeleti részében egy valódi félmillió középváros, amely Budapestnek ellenpontja lehetett volna, s ezzel a medence kedvezőtlen délkeleti irányú gazdasági fejlettségi lejtőjét korrigálhatta volna.

A kisvárosoknak egy jelentős része maradt mozdulatlan. Ezek közé tartoznak dunántúli és erdélyi hagyományos központok. Ezek a települések az iparosításból kevésbé részesültek, az új beruházások helyett, inkább a hetvenes években más vállalatok kihelyezett telephelyeit kapták meg, lakosságuk csak csekély mértékben növekedett.

Külön kell szólni az Alföld városairól, amelyekről már Erdei is megállapította (Erdei 1974), hogy egy különös típust képviselnek: saját lakosságukat, s a környező szórt településeket ellátó központok, hagyományosa mezőgazdasági funkcióval (Beluszky 1999). A vizsgált időszakban ezen városok többségében nemhogy növekedett, de csökkent a lakosságszám. Ők azok, akik kimaradtak az industrializációból. Jól látszik ábránkon, hogy a Kárpát-medence középső régiójában, az Alföld közepén egy „lyuk” tátong, ami átnyúlik a Vajdaság területére is. A hagyományos alföldi mezővárosok övezete ez, amelyek a század során veszítették el népességüket.

A lakosságszám változás elemzése alapján tehát elmondhatjuk, hogy a 20. század során a városállományt alakító tényezők közül a legerősebben az industrializáció, az urbanizáció érvényesült. Ezt a folyamatot befolyásolták az egyes államok ideológiai, etnikai törekvései, de döntően az iparosítás igénye vezérelte. Az iparosítás, az urbanizáció szinte „automatikusan” megoldotta azokat a problémákat, amelyeket az egységes etnikai területek jelentettek az új hatalmak számára, megváltoztatta a városok etnikai összetételét. Az ipari átalakulás emellett – főleg rurális térségekben – elősegítette az asszimilációt is. Ez utóbbi jelenség elsősorban az új kisvárosokhoz köthető, amelyeknek népességnövekedése kiemelkedően magas volt.

A városállomány nagyság szerinti szerkezete alapvetően nem változott, nagyobb lélekszámok mellett újra termelődött. Itt is elsősor-

ban a kisvárosok körében történt változás, tehát a sok kis ipari központ létrejötte szélesítette a városállomány alapját, alsó harmadát.

Úgy látjuk, hogy az államhatárok elválasztó szerepe elsősorban a középvárosaink (regionális központjaink) számára jelentettek fejlődési korlátot. Ezek a városok, különösen a nagyobbak (Temesvár, Nagyvárad, Kassa, Pozsony) veszítették el fejlődési lehetőségeiket, mivel a határok a potenciális vonzáskörzetüket bekorlátozták. Az új hatalmak iparosításukat erősítették ugyan, de sem lakosság számuk, sem szolgáltatásaik nem fejlődtek olyan mértékben, hogy igazi, európai léptékű középvárosnak nevezhetnénk őket (ez alól ma már kivétel Pozsony, mint főváros). Természetesen ezt a jelenséget sem lehet tisztán az államhatárok számlájára írni, hiszen, mint ahogy azt Konrád és Szelényi, illetve Enyedi is megállapította, a tervező gazdaság városfejlesztési programjai a fejlesztési források elosztásánál az ipari beruházásokat helyezték előtérbe, így a lakossági infrastruktúra megfelelő bővülése elmaradt.

Mindezek után tehát kérdés, hogy a határok funkciójának átalakulása, a szabadabb közlekedés lehetősége, a schengeni normák bevezetése hatással lehet-e városállományunk alakulására, különösen a határon átnyúló vonzáskörzetek, agglomerációk kialakulására? Véleményünk szerint a múltban az államhatár léte csak egyes esetekben befolyásolta közvetlenül a városok fejlődését. Ezek különleges, egyedi esetek. Döntő hatásuk az egyes államok fejlesztési elképzeléseinek voltak. Mindezek után nem várhatjuk, hogy alapvető változások következnek be a határok elválasztó szerepének gyengülése kapcsán. A határon átnyúló agglomerációk, vonzáskörzetek kialakulásához sok tényezőnek kell együtt állnia, a határok átjárhatósága csak egy ezek közül. Ilyen példák napjainkban Nagyvárad, Kassa és Pozsony, ahol megindult a határon átnyúló agglomeráció képződése. Másrészt határ menti kisvárosaink, amelyek munkahelyeikkel és szolgáltatásaikkal képesek magukhoz vonzani a határ másik oldalán élőket, különösen ott, ahol a határ ma sem jelent nyelvi és kulturális gátat.

VII. FEJEZET

SZLOVÁKIA HATÁR MENTI VÁROSAI

1. Bevezetés

Szlovákia településszerkezete hosszú történelmi fejlődés eredménye. A jelenlegi településhálózat, illetve a legfontosabb városok létrejötte a magyar középkorba vezet vissza, főleg a 13. és a 14. századba. A településhálózat formálódását nagymértékben befolyásolta a földrajzi fekvés, a domborzat (a Kárpátok hegykaréja), a föld mélyében található nyersanyagok (ásványok, fémek), a katonai-politikai helyzet (ugyanis a hódító tatárok, törökök szempontjából viszonylag félreeső területről van szó) és a közigazgatás változása (várossá minősítések sora). Az uralkodók által adott privilégiumok alapvetően befolyásolták a városhálózatot. Beleszóltak a változások irányába a népmozgások (honfoglaló magyarok, lengyel/gorál pásztorok), a szervezett telepítések (németek/szászok), az önkéntes vagy kevésbé önkéntes betelepülések (császár elől menekülő huszita csehek, habánok, török elől menekülő magyarok), a gazdaság fejlődése, változása (a bányák jelentőségének időbeli megváltozása).

A mai szlovákiai városhálózat fejlődése két nagy szakaszra, azon belül pedig több kisebb belső egységre osztható. Az első fő szakasz a történelmi Magyarország ideje alatt zajlott, a magyar történelem szerves részeként, amely idő alatt az itt élő különféle nyelvű, különféle vallású, különféle munkakultúrájú népekkel (magyar, német, ruszin, lengyel, zsidó, szerb, horvát, cseh, bolgár, román, olasz, francia, angol stb.) élt együtt egy növekvő létszámú, kevert, még kialakulatlan nyelvű, több, egymástól erősen eltérő nyelvjáráshoz tartozó szláv nép. Ők váltak fokozatosan szlovákká a 17–18. századtól kezdődően. A szlovák identitás megerősödése, rögzülése azonban csak Csehszlovákia megalakulása után következett be. Az utólagos elemzések kiemelik, hogy a nyelvi eltérések kevesebb és kisebb konfliktusokat okoztak a korabeli történelem során, mint a vallásiak. Nyelvi-etnikai különbségek miatt nem indítottak háborút egymás ellen az itt élő népek, miközben a vallási ellentétek háborúk okozóivá váltak kezdve a huszita harcokkal, folytatva a reformáció-ellenreformáció csatáival.

A magyarok és a szlovákok (és a többi itt élő nép) közötti békésebb együttélés egyik fontos oka volt az évszázadok során kialakult munkamegosztás. A munkamegosztás rendje tükröződött vissza a korabeli felvidéki városaink társadalmában és e városok kapcsolatában a környező településekkel, más országrészekkel és országokkal. A városok nemzetiségi összetételétől eltérő oka van annak, hogy a magyar-szlovák–német stb. együttélést az elkülönülés, a kirekesztés és a kitaszítás politikája váltotta fel a 20. században.

A mai Szlovákia területe nem volt táji-társadalmi-gazdasági-közigazgatási-nyelvi stb. egység, ezért a szlovákság által lakott területek elkülönülése, mássága, eltérő jellege nem jelent meg a korabeli elnevezésekben sem. A régi magyar nyelvben a történeti Magyarország északi, hegyvidéki területét Felföldnek nevezték. A Felvidék megnevezés a 19. században jelent meg, akkor a zömmel nemzetiségek által lakott, lengyel határhoz közeli magas hegyeket értették alatta, majd 1920-tól, az országrész elszakítása után kapott politikai-közigazgatási tartalmat. Azóta a mai Szlovákia területének egészét értjük alatta, beleértve a Kisalföld Dunától északra fekvő részét is (*Paládi-Kovács* 2003, 21–55).

2. A Felvidék városai 1918 előtt

A szlovák nép nemzetté válása későn indult folyamat volt. Nem tudott ez a folyamat olyan politikai szintre emelkedni, amely a szlovák népcsoport által többségében lakott területeknek a magyarok által is elfogadott elkülönülését tudta volna elérni, ahogy a cseh-és morvaországi németek, valamint a többségi csehek és morvák elkülönülését el tudta fogadni az ott élő népesség. Mivel a lassúbb szlovák nemzetfejlődés elsősorban az egységes szlovák nyelv kialakításával volt elfoglalva, csak a nyelvi viták közben fölmerült város- említések segítségével tudunk következtetni arra, mely városokat tartották nemzetük számára kiemelkedő jelentőségűnek.

A szlovák történeti mitológia elsőként Nyitrát említi mint a Nagymorva Birodalom keleti, második legjelentősebb központját. A magyar történelem 1526-ig tartó európai jelentőségű virágkorában a korabeli Felvidéken Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bártfa, valamint a bányavárosok, úgymint Selmecebánya, Besztercebánya és Körmöcbánya számítottak városoknak. Ezen kívül tudjuk, hogy Zsolnán Lajos király privilégiuma tette lehetővé, hogy a németekkel egyenrangú polgárok lettek az ott lakó szlávok, akiknek arányos

képviselőt is biztosított a kiváltságlevél a városi tanácsban. Zsolnán kívül etnikailag szlovákká vált a 15. századra a szlovák történeti hagyomány szerint Rózsahegy, Trencsén, Vágújhely, Szakolca, Tapolcsány (Kováč 2001, 45) A török 1541-es előrenyomulása miatt északra menekülő magyarok hirtelen beköltözése zavarokat okozott a városok igazgatásában. Erről tanúskodik I. Ferdinánd dekrétuma, amely elrendelte, hogy a város vezetője évenkénti váltással mindig más nemzetiségű legyen, német–szláv(szlovák)–magyar. A Felvidék keleti részén szerveződő protestáns egyház központja Szepesváralja lett szláv(szlovák) vezetőkkel. A 17. század közepétől kezdett megjelenni egyes városok ügyintézésében – a fent említett kezdemények után – a német mellett a nyugati szlovák nyelvjárás.

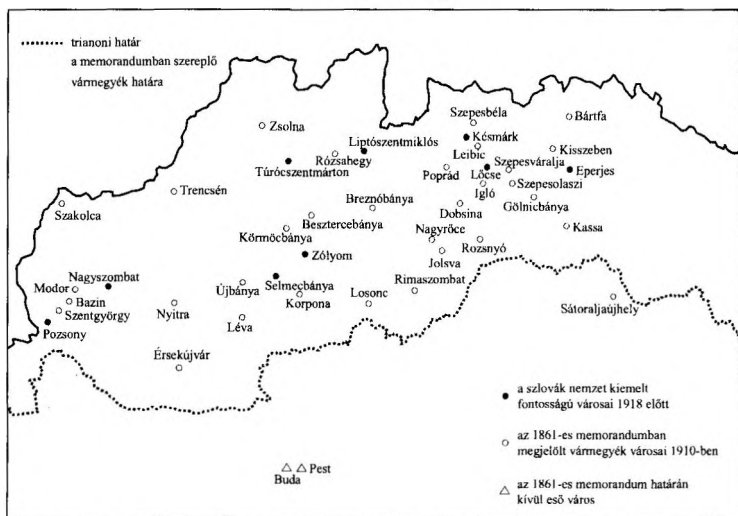
A 18–19. század fordulóján, a magyar nemzeti mozgalom föllendülése idején indult meg a szlovák nemzet nyelvi mozgalma is. Mivel a szlovák nyelvi mozgalmak a papi szemináriumokban szerveződtek, Pozsony és Nagyszombat lett mind a katolikus, mind az evangélikus szlovák papi értelmiség központja. Hasonló okokból alakult meg Pesten 1826-ban a Szlovák Olvasóegylet, illetve Budán adták ki az első *szlovák–cseh–latin–német–magyar szótárt*. Fokozatosan egyre nagyobb jelentősége lett az egyházi iskoláknak, a líceumoknak. Ilyen világinak mondható központ lett Pozsony mellett Lőcse, Késmárk, Selmecbánya, Eperjes. A szlovák nemzeti mozgalom területi központja még a 19. század első felében sem kristályosodott ki, amit jelez, hogy néhány evangélikus pap által 1842-ben megírt *Szlovák felségfolyamodványban* a szlovák nyelvi tanszéket Pesten szerették volna felállítani.

Ludovít Štúr volt az, aki 1836 után fokozatosan elfogadtatta a közép-szlovák nyelvjárást mint szlovák irodalmi (és később erre alapozva mint hivatalos) nyelvet. Ez lett a nemzeti egyesítés első lépése. Štúr Zólyom város képviselője lett a magyar országgyűlésben. 1848. május 11-én Liptószentmiklóson fogadták el a *Szlovák nemzet kívánságai* néven ismertté vált 14 pontjukat, amelyben többek között nemzeti egyenjogúságot követeltek. A következő helyszín Turócszentmárton volt, ahol 1861-ben *A felső-magyarországi szlávok (szlovákok) nemzeti gyűlésének kívánságai* című dokumentumban jelölték ki először a szlovák nemzeti területet, felsorolták azokat a vármegyéket, amelyekben belül szlovák nyelvi kizárólagosságot szerettek volna elérni.

Ez volt az első olyan dokumentum, amely rögzítette a szlovák igényeket, és amely a Felvidék szónak szlovák szempontból adott tartalmat. Ezzel a jelentéstartalommal használok a továbbiakban a Felvidék szót. Erre azért van szükség, mert a szlovák történetírás és

a szlovák közgondolkodás a mai Szlovákia területét visszavetíti a múltba és a múltra vonatkoztatva is Szlovákiáról beszélnek, ami történeti szempontból nem fogadható el. Az 1920-as békeszerződés előtt a mai Szlovákiának nem volt nyoma a magyar történelemben, ellenben mindig is voltak különféle nemzetiségek által ritkábban vagy sűrűbben lakott tájak.

7.1. ábra: A szlovák nemzettudat kiemelkedő jelentőségű városai a történelmi Magyarországon

Forrás: Szerkesztette Mezei István, rajzolta Mády Máté.

A szlovák nemzet fő szálláshelye valóban a korabeli Felvidék 16 (Abaúj-Torna összevonása után 15) vármegyéje volt, de – főleg a törökök kiszorítása után – az egész országban jelen voltak. Az 1880-as népszámlálás szerint a teljes magyar birodalomban 1 864 529 szlovák anyanyelvű lakost regisztráltak. Létszámuk 1900-ra 2 008 744 főre növekedett, de ezt követően csökkenni kezdett, mert 1910-ben 1 967 970 főt írtak össze. Ennek a létszámnak 83,62%-a, azaz 1 672 228 fő élt a memorandumban megnevezett vármegyékben, beleszámítva a három törvényhatósági jogú város (Pozsony, Kassa, Selmechánya) népességét is.

2.1. A Felvidék városai népesség szerint

Az 1910-es népszámlálás időpontjában a 15 vármegyében több mint 3 millió ember élt, akiknek csak 35,13%-a volt magyar és 54,34%-a szlovák anyanyelvű. Még nagyobb volt az eltérés a nyelvhatár fölött, ahol a szlovákok az 50%-ot jóval meghaladó arányban éltek. Az ide sorolt 7 vármegyében a 772 ezres szlovákságnak 76,28%-os volt az aránya, a 78 ezres létszámú magyarok 7,74%-os arányához képest. A szlovák nyelvhatár alatti nyolc vármegye közül Nyitrában 70,97%-os volt az arányuk, de Bars vármegyében is 50% fölött, Pozsony vármegyében pedig épp csak fél százalékkal voltak 50% alatt. Mindezeket túl igazi több nemzetiségű vidékről van szó, mert az említett két nagy nemzetiség mellett nagy számban éltek elsősorban németek, de rutének, lengyelek (gorálok), cseh-morvák, románok, szerbek, horvátok, cigányok, kis számban még angolok, olaszok, franciák, oroszok stb. is.

Ennek az 1861-ben kijelölt területnek a városállománya sajátos jellemzőkkel bírt. Az itt található 39 város a Magyar Birodalom 138 városának 31,2%-a volt, de népességük alapján sokkal kisebb arányban élt városi népesség ezekben a kisvárosokban: 1890-ben az összes város lakosságának 13,5%-a, de 1910-ben már csak 12,7%-a.

7.1. táblázat: A korabeli Magyarország városainak csoportosítása népesség szerint 1910-ben

Törvényhatósági jogú városok száma	27 db	Ebből az 1861-es memorandum által megnevezett vármegyében található
70 ezer fő fölött, köztük Budapest:	6 db	1 db (Pozsony)
50-70 ezer fő közötti népességű	6 db	--
30-50 ezer fő között	9 db	1 db (Kassa)
15-30 ezer fő között	6 db	1 db (Selmecbánya)
Rendezett tanácsú városok száma:	111 db	
30-60 ezer fő között	9 db	--
20-30 ezer fő között	16 db	--
10-20 ezer fő között	33 db	9 db (köztük Sátoraljaújhely)
1-10 ezer fő között	53 db	27 db

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, 1910.

A városok népességszám alapján elvégzett csoportosítása azt mutatja (7.1. táblázat), hogy a Felvidék jellegzetes várostípusa a kis lélekszámú város volt. A törvényhatósági jogú városok számát tekintve még arányosan szórt volt az ide sorolható három város (Pozsony, Kassa

és Selmecebánya), mert szinte minden kategóriába tartozott közülük egy-egy, de a rendezett tanácsú városok már csak 20 ezer (9 db), illetve 10 ezer fő alattiakkal (27 db) képviseltették magukat.

2.2 A Felvidék városai nemzetiségi összetétel szerint

Az 1861-es memorandum célja a szlovák nyelvű régió kialakítása volt. Az általuk felsorolt vármegyékben azonban igen összetett, soknemzetiségű társadalom élt. A felsorolt vármegyék városaira is több nemzetiség jelenléte volt a jellemző. A városok 403 778 fős népességéből 49,6% volt magyar nemzetiségű, 31,1% szlovák és 17,2% német nemzetiségű, de rajtuk kívül is számtalan egyéb nemzetiség jelenlétét regisztrálták a népszámlálások.

7.2. táblázat: A korabeli Felvidék és a mai Szlovákia városainak népessége és nemzetiségi összetétele 1910-ben, ill. 2001-ben az 1861-es szlovák memorandum csoportosítása szerint (fő)

Város	1910					2001				
	népesség	magyar	szlovák	német	egyéb	népesség	magyar	szlovák	német	egyéb
Eperjes	16 323	7 976	6 494	1 404	449	92 786	208	86 910	42	5626
Rózsahegy	12 249	1 735	8 340	1 031	1 143	30 417	41	29 394	6	976
Besztercebánya	10 776	5 261	4 388	879	248	83 056	446	78 690	53	3 867
Igló	10 525	3 494	5 103	1 786	142	39 193	65	36 924	74	2 130
Zsolna	9 179	2 336	4 954	1 463	426	85 400	106	82 750	57	2 487
Zólyom	8 799	4 973	3 579	209	38	43 789	218	41 980	14	1 577
Trencsén	7 805	2 997	3 676	925	207	57 854	164	55 131	25	2 534
Lőcse	7 528	2 410	3 094	1 377	647	14 366	15	12 509	8	1 834
Bártfa	6 578	2 179	2 571	1 617	211	33 247	48	30 346	3	2 850
Késmárk	6 317	1 314	1 606	3 242	155	17 383	26	16 550	74	733
Brezsnóbánya	4 179	1 010	3 081	73	15	22 875	50	21 239	7	1 579
Gölnicbánya	3 833	606	1 098	2 095	34	6 404	6	6 143	52	203
Kisszeben	3 288	1 168	1 640	341	139	12 290	7	11 137	1	1 145
Szepesváralja	3 129	566	1 832	713	18	3 780	1	3 490	1	288
Szepesbéla	2 894	355	1 258	1 247	34	6 136	4	5 818	16	298
Leibic	2 782	213	1 311	1 135	123	3 677	1	3 443	2	231
Szepesolaszi	2 413	340	1 613	440	20	3 518	2	3 441	0	75
Poprád	2 283	689	758	818	18	56 157	131	52 868	119	3 039
Összesen:	120 880	39 622	56 396	20 795	4 067	612 328	1 539	578 763	554	31 472
%		32,8	46,7	17,2	3,4		0,3	94,5	0,1	5,1
Változás 1910-hez képest, %						506,6	3,9	1026,2	2,7	773,8

Város	1910					2001				
	népesség	magyar	szlovák	német	egyéb	népesség	magyar	szlovák	német	egyéb
Pozsony	78 223	31 705	11 673	32 790	2 055	428 672	16 451	391 761	1 200	19 260
Kassa	44 211	33 350	6 547	3 189	1 125	236 093	8 940	210 340	398	16 415
Sátoraljaújhely	19 940	18 965	478	273	224	18 335	17 638	220	183	294
Nyitra	16 419	9 754	4 929	1 636	100	87 285	1 489	83 285	47	2 464
Érsekújvár	16 228	14 838	964	377	49	42 262	11 632	29 446	13	1 171
Selmecbánya	15 185	6 340	8 341	453	51	10 874	43	10 213	12	606
Nagyszombat	15 163	4 593	8 032	2 280	258	70 286	148	68 099	37	2 002
Losonc	12 939	10 634	1 675	428	202	28 332	3 713	23 127	8	1 484
Léva	9 675	8 752	688	199	36	36 538	4 469	30 997	7	1 065
Rimaszombat	6 912	6 199	468	91	154	25 088	8 846	14 873	13	1 356
Rozsnyó	6 565	5 886	406	159	114	19 261	5 162	13 343	12	744
Dobsina	5 029	1 739	1 503	1 688	99	4 896	31	4 337	16	512
Szokolca	5 018	505	4 155	259	99	15 013	19	14 239	5	750
Modor	5 009	347	4 124	525	13	8 536	35	8 315	14	172
Újbánya	4 813	470	4 256	79	8	7 505	7	7 318	3	177
Bazin	4 809	575	2 642	1 558	34	21 082	110	20 347	21	604
Körmöcbánya	4 515	1 501	1 482	1 514	18	5 822	19	5 575	69	159
Korpona	4 016	484	3 460	24	48	7 991	27	7 802	4	158
Szentgyörgy	3 458	641	1 897	916	4	4 614	18	4 499	10	87
Jolsva	2 846	2 289	449	42	66	3 287	81	2 774	1	431
Nagyrócze	1 925	1 000	884	37	4	13 466	291	12 405	7	763
Összesen	282 898	160 567	69 053	48 517	4 761	1 095 238	79 169	963 315	2 080	50 674
%		56,8	24,4	17,1	1,7		7,2	88,0	0,2	4,6
Változás 1910-hez képest, %						387,1	49,3	1395,0	4,3	1064,4
Mindösszesen	403 778	200 189	125 449	69 312	8 828	1 707 566	80 708	1 542 078	2 634	82 146
%		49,6	31,1	17,2	2,2		4,7	90,3	0,2	4,8
Változás 1910-hez képest, %						422,9	40,3	1229,2	3,8	930,5

* Sátoraljaújhely az 1861-es memorandumban mint vegyes nemzetiségű vármegyéhez tartozó város szerepel.

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 27. kötet. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlása. X. rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest. Atheneum. 1909. 102-103. o., valamint 64. kötet. 1910. 130-133. o. A szlovák KSH 2001. évi népszámlálási adatai.

A memorandum csoportosítása alapján további sajátosságokra lehet rámutatni. Az általuk nemzetiségi szempontból vegyes népességűnek minősített vármegyék városaiban szám szerint több szlovák élt (69 053 fő), mint a „legtisztábbnak” minősített szláv vármegyék városaiban (56 396 fő), de ez mégis azt jelentette, hogy északon

többségben voltak a városok lakosai között a szlovákok, mert arányuk 46,7% volt, szemben a déli városok 24,4%-ával.

Érdemes megjegyezni, hogy 5 olyan város volt északon, ahol 50% fölött éltek szlovákok, ez 19 820 főt jelentett és csak egy esetben volt 73,7%-os (Breznábanya, 3 081 fő), míg a „vegyesnek” mondott déli vármegyékben 8 olyan város volt, ahol szintén 50% fölött volt a szlovákok aránya, ebből 4 esetben 80% fölött. Ezekben 36 907 fő élt.

Északon – a városok kis lakosság száma miatt – valóban szlovák többség volt. A 32,8%-os magyarsággal szemben 46,7%-os volt a szlovákok aránya, ami átlagosan 3 133 fős, azaz 47%-os szlovák népességet jelentett ezekben a kisvárosokban, szemben a délebbre lévő, többségében magyar nyelvű vármegyékkel, ahol a városokban átlagosan 3 288 fős volt a szlovákság száma, ami 37,3%-os aránynak felelt meg. Igaz, északon minden városban 25% fölött volt a szlovákok aránya, míg a délibb vármegyékben 9 városban volt 16% alatt.

Az 1910-es népszámlálás hosszú évtizedek szlovák nemzetiségi népességnövekedése után először jelzett magyar nemzetiségű népességnövekedést. Ennek oka a dualizmus korának nagy jelentőségű gazdasági-kulturális-egészségügyi stb. fejlődésében rejlik, aminek egyik következménye lett egyáltalán a népességnövekedés, illetve az asszimilációs folyamatok átváltódása a magyarok irányába. A természetes asszimiláció mellett a magyar kormányok által erőszakolt magyarosító törekvéseknek ténylegesen kevés hatása volt (Kocsis 1998).

Ebben a történelmi helyzetben benne volt a lehetőség, hogy egy megalakuló, a történelmi Magyarországtól elszakadó új állam föl vállalja ezt a soknyelvűséget és ne a nyelvi egyneműséget tűzze ki célul az állam szervezése során. Azonban már a memorandum szövegéből is látszik, hogy azok a politikai szereplők kerültek előtérbe, akik a nyelvi tisztaság jegyében kerestek politikai megoldásokat. Legtisztább szláv vármegyékről írtak és a magyar többségű vármegyéket egyes nemzetiségűnek mondták. Később sem merült föl az egész történelmi Magyarország területén élő összes szlovák nyelvi-kulturális jogainak egyéni és kollektív védelme, mert a cél az volt, hogy egy megszerzhető területen, amit végül a békeszerződés biztosított, lehetőleg egynyelvű államot hozzanak létre.

A cél elérését és nemzeti összetétel szempontjából egy új minőségű állam létrehozását bizonyítják az 1910-es városi adatok mellé szerkesztett, ugyanezen városokra vonatkozó 2001-es népszámlálási adatok (7.2. táblázat). Az első észrevétel a jelentős népességnövekedést illeti.

A korábban „északinak” mondott városok népessége több mint ötszörösére nőtt (506,6%-os növekedés), a déli városoké csak közel

négyszeresre. A változás célzott és mesterségesen, politikai eszközökkel kikényszerített eredménye azonban még látványosabb. Északon 0,3%-ra csökkent a magyar nemzetiségűek aránya, a németeké pedig 0,1%-ra, miközben a szlovák nemzetiségűek aránya 94,5%-ra ugrott, ami több mint tízszeres növekedést jelentett.

Délien nemcsak a népességnövekedés volt szerényebb (387,1%-os növekedés), de a magyarok (7,2%) és a németek (0,2%) aránya is magasabb maradt a „csak” 88,0%-os szlovák arányhoz képest, habár a szlovák nemzetiségűek aránya több mint 12-szeresre nőtt (1229,2%).

A szlovák nemzetfölény kialakítása mellett az egyéb kategóriába sorolt nemzetiségek arányának hétszeres (773,8%), illetve több mint tízszeres (1064,4%) megnövekedése is jelzi, hogy a multi-kulturalitásnak egy ezer éves hagyománytól elszakadó, a magyarokat, németeket megtagadó változatával állunk szemben, ahol az új állam a maga igényei szerint alakítja a számára kedvező nemzetiségi összetételt.

2.3 A Felvidék városai a kereső népesség összetétele szerint

A Felvidék városainak sajátosságai, egymástól való kis távolságuk, egységnyi területre vetített „sűrűségük” és kis méretük szoros kapcsolatban vannak a foglalkozási lehetőségekkel, a megélhetéssel. A hegyvidék által nyújtott kincsek hasznosítása tette lehetővé a bányászat és az ipar és a hozzá szorosan kapcsolódó fakitermelés (erdészet) föllendülését, valamint a közlekedés és kereskedelem hozzá igazodó megerősödését.

Közismert, hogy a magyarországi dualizmus kora volt a gazdasági föllendülés időszaka, ezen belül az iparosodás mértéke változott rohamos tempóban évről évre. Ha a vármegyéket tekintjük, akkor Zólyom vármegye körül egy összefüggő terület adódott, ahol az iparnak országos értelemben is kiemelkedő szerepe volt. Zólyom vármegyében a népesség 38,4%-a foglalkozott iparral, a körülötte elhelyezkedő Szepes, Liptó, Gömör-Kishont, Turóc és Nógrád vármegyékben is 30% fölött volt ez az arány.

Az iparon belüli változást mutatja a nagyüzemek arányának növekedése, ami a 20 főnél többet foglalkoztató gyárakat jelentette. Kiemelkedett ebből a szempontból országosan Liptó vármegye, ahol az összes üzem 1,4%-a volt ebbe a csoportba sorolható nagyüzem, és az öt követő vármegyék is felvidékiek voltak: Zólyom (1,4%), Szepes (1,3%). Ilyen üzemek működtek a ruházati- és a papíriparban. Az ezer főnél is többet foglalkoztató nagyüzemekre is találunk példát a Felvi-

déken, ide tartoznak Rózsahegy, Zsolna és Kassa a városok közül, de a teljesség kedvéért említsük meg az ilyen nagyüzemmel bíró falvakat is: Ruttka, Lopér, Nagysurány, Korompa.

A gazdaság szerkezetének átalakulását jelzi, hogy az egész országban csökkent a bányászatban foglalkoztatottak száma. Erre kiemelkedő példa Selmecbánya, ahol tíz év alatt 35,5%-ról 25,8%-ra csökkent a bányászatban dolgozók aránya, létszámadatokkal kifejezve: 5808-ról 3919 főre. A bányászok részben elvándoroltak, részben az iparban találtak munkát. A város népességének csökkenése is ezzel a folyamattal volt összefüggésben.

A felvidéki városok iparban és kereskedelemben játszott fontos szerepét mutatja a 7.3. táblázat, amelyben jól elkülönülnek az országos átlagtól annál magasabb arányaikkal.

7.3. táblázat: A bányászat és az ipar, valamint a közlekedés és a kereskedelem aránya a történelmi Magyarország városaiban 1910-ben (%)

	<i>bányászat és ipar</i>	<i>közlekedés és kereskedelem</i>	<i>Összesen</i>
Törvényhatósági jogú városok	37,7	16,3	54,0
<i>Budapest nélkül:</i>			
Rendezett jogú városok	31,6	13,6	45,2
Felvidék „északi” városai	29,2	10,2	39,4
Felvidék „déli” városai	38,2	12,2	50,4
	37,9	12,9	50,8

Forrás: uo.

Ebben az öt vármegyében jelentős volt a hitelélet is. A korabeli Magyarország liberalizmusának fokmérője volt, hogy az egyes nemzetiségek maguk létrehozhattak bankokat, hogy saját nemzetiségüket támogassák olcsó hitellel. Ilyen szlovák tulajdonban lévő bankokat találunk ezekben a kis felvidéki városkákban is.

Fontos megjegyezni, hogy az ipar egész országot érintő megerősödése egy jelentős gazdaságszerkezeti átalakulást is takar, aminek regionális következményei is lettek, vagyis súlyosan érintették a Felvidéket. Egyrészt a bányászat szerepe csökkent, és a korábbi nemesércek helyett a vasérc és a szén kitermelése nőtt meg, másrészt a feldolgozóipar eltolódott a fogyasztási termékek (textilipar,

élelmiszeripar) előállítására felé. Az új technológiai eljárásoknak köszönhetően megjelent a nehézipar. Viszont ezek az új folyamatok területileg más tájakon következtek be. A könnyű- és az élelmiszeripar még megjelent minőségi termékekkel az északi városokban, de jórészt már belső szükségleteket elégített ki. A kor nagy fontosságú ágazata, a nehézipar azonban már elsősorban a Salgótarján-Ózd-Diósgyőr települések sávjában jelent meg (Vuics 1998). Ugyanezeknek a folyamatoknak a következtében Pozsony kezdte elveszíteni központi szerepét Bécs és Budapest megerősödése miatt, Kassához képest egyre fontosabb város lett Miskolc mint kereskedelmi és pénzügyi központ (Gál 1998).

Mindezekből következik, hogy a dualizmus korának nagy léptékű változásai hátrányosan érintették a Felvidéket, de az új lehetőségek föltárása és megvalósítása, az alkalmazkodás az új körülményekhez már a történelmi Magyarország összeomlása után, egy új állam keretében valósult meg mint megoldásra váró feladat.

3. Szlovákia településrendszere

Egy ország településrendszere sok tényezőtől függ. A legfontosabbak közé tartozik a földrajzi helyzet, a természeti viszonyok, a történelmi fejlődés, a népesedési viszonyok. Szlovákia esetében a domborzat különlegessége miatt kiemelkedő befolyása van a településrendszerre a természeti viszonyoknak és a földrajzi fekvésnek. Az ország a szárazföldi Európa vízválasztóján fekszik az Északnyugati-Kárpátokban, a Pannon-medence északi részén.

Szlovákia domborzata nagyon tagolt. Legalacsonyabban fekvő tája a Bodroghöz, ahol a tengerszint feletti magasság 94 méter, míg a legmagasabb a Magas-Tátra, ahol a Gerlachfalvi csúcs 2655 méter magasra nyúlik. Mivel az ország területének 71,7%-át a Kárpátok foglalják el és a maradék területe, azaz 28,3% alföld, mondhatjuk, hogy az ország meghatározó domborzati eleme a hegyvidék. Ez döntően befolyásolja a települések elhelyezkedését, méretét, belső szerkezetét, az építési módokat és a benne lakók megélhetési lehetőségeit is. Nagy jelentősége van a hegyek közti völgykatlanoknak, amelyeknek alföldi funkciója van. A hegyek völgykatlanjaiban és az alföldi tájakon összpontosulnak túlnyomórészt a gazdasági tevékenységek, beleértve a mezőgazdaságot, az ipart, a közlekedést, és itt vannak a lakóövezetek is. A legfontosabb közlekedési folyosók és

városövezetek a Vág és a Hernád folyók völgyében található, együtt más dél-szlovákiai völgyekkel. Ezek kötik össze – a Garam-vidék mellékágával – a két nagyvárost, Pozsonyt és Kassát is.

Szlovák kutatók számításai szerint az ország összes településének (3080) 33,2%-a (1022) alföldi tájakon található. Az alföldeken túlnyomó a nagy lélekszámú település, emiatt a településsűrűség kicsi ($17,4/100 \text{ km}^2$). Ez a jellegzetes településtípus figyelhető meg a Kis-Kárpátoktól keletre a Vág- és a Nyitra folyó alsó szakaszának völgyében, a Csallóközben és a Szigetközben.

A Kárpátok 71,7%-át fedik az ország területének, itt található a települések túlnyomó többsége, 2058 település, ami az összes település 66,8%-a, bennük él a népesség 58%-a. Mindez aláhúzza a kistelepülések fontosságát. A domborzat tagoltsága ezeken a tájakon döntő fontosságú, amihez alkalmazkodtak a települések. Két táj- és településövezetre bontható a Kárpátok vidéke. Az egyik a völgykatlanok vidéke, amelyek 16,5%-át adják az ország felületének. Bennük található a települések 30%-a (924). A jellegzetesen kis települések sűrűbben fekszenek ($11,4/100\text{km}^2$). A városok száma is magas ezekben a völgyekben, eléri az összes város 38%-át, bennük a városi lakosság 41%-ával. A legsűrűbben a Vág-folyó közepmagas völgykatlanja lakott. A másik tájegység a hegyvidék, ami a Kárpátok nagyobb részét (55,1%) adja, de a magas településszám (1134), ami az összes település 36,8%-át jelenti, végül is a terület nagyságához képest rendkívül alacsony településsűrűséget ad ($4,2/100 \text{ km}^2$) a magasban fekvő völgyekben (Očovský–Bezák–Podolák 1996).

7.4. táblázat: A szlovákiai településrendszer főbb jellemzői

	Arányuk az ország területéből (%)	Települések száma (db)	Települések aránya (%)	Településsűrűség fő/100 km ²	A népesség aránya (%)
Alföld	28,3	1022	33,2	17,4	42
Kárpátok	71,7	2058	66,8		58
ebből:					
völgykatlan	16,5	924	30,0	11,4	35
hegység	55,1	1134	36,8	4,2	23

Forrás: Očovský–Bezák–Podolák 1996.

Szlovákia településrendszerének legfőbb jellemzője a sok település, területén nagy számban vannak apró falvak (7.4. táblázat). Létük legfőbb oka a domborzat, mert a tagolt felszín kedvez a sok apró falu létrejöttének. A kis lélekszámú falvak mellett igen nagy számban vannak szórványtelepülések is. A szlovák településföldrajz kutatói úgy határozták meg a település fogalmát, mint egy olyan házcsoportból álló lakóegyüttest, amely a szomszédos lakóegyüttestől legalább 200 méterre van és beépítetlen földszáv választja el őket egymástól (Očovský-Bezák-Podolák 1996).

A települések száma 1950-hez képest 40 éven át csökkent. Az 1950-es népszámlálás alkalmával 3344 önálló települést regisztráltak, ez a szám 1980-ra lecsökkent 2725-re. Az arányok jól érzékeltetik, hogy a népesség egyre nagyobb létszámú településekre tömörült (7.5. táblázat). Emellett figyelhető meg az 1980-as évektől kezdve, hogy az aprófalvak kiszakadásával, újra önállóvá válásával az aprófalvak száma növekedni kezdett.

Az ezer fő alatti települések száma a kommunizmus évtizedei alatt rendkívül gyors ütemben csökkent, elsősorban a települések összevonásával, a kis településeknek a közeli nagyobb településhez való csatolásával. Arányuk az 1950-es 74,9%-ról 1980-ra 64,6%-ra, számuk 2506-ról 1759-re csökkent. A legnagyobb beavatkozás az 1970-es években érte a településállományt, mert ebben az évtizedben 366-tal kisebb lett a települések száma. A táblázat adatai szerint ekkor már a kisebb településekről a nagyobb településekre költöző népesség okozhatta ezt a változást, mert a 10 ezer fő fölötti népességgel bíró városok száma nőtt 20 várossal.

Amikor a központosításra, ezen belül település-összevonásra törekvő politikai gyakorlat 1990 után elvesztette uralkodó szerepét, akkor a korábban önálló települések nagy számban váltak ki a központi településből. Ezt segítette elő az új polgári korszak első közigazgatási intézkedése, azaz a települések önállóságának visszaállítása. Ez az oka az 1991-es településszám-növekedésnek (98 db) (7.6. táblázat).

7.5. táblázat: A települések száma Szlovákiában településcsoportok szerint, db

Településcsoport	1950	1961	különbség	1970	különbség	1980	különbség	1991	különbség	2001	különbség
- 199	304	220	-84	200	-20	236	36	340	104	367	27
200 - 499	1200	938	-262	863	-75	727	-136	822	95	805	-17
500 - 999	1002	1019	17	968	-51	796	-172	780	-16	786	6
A települések száma 1000 fő alatt	2506	2177	-329	2031	-146	1759	-272	1942	183	1958	16
A települések aránya 1000 fő alatt	74,9	67,3		65,7		64,6		68,8		67,9	
1000 - 1999	562	651	89	644	-7	568	-76	522	-46	547	25
2000 - 4999	209	321	112	316	-5	280	-36	237	-43	253	16
5000 - 9999	42	56	14	57	1	55	-2	50	-5	53	3
10000 - 19999	17	21	4	24	3	36	12	32	-4	32	0
20000 - 49000	6	9	3	17	8	19	2	29	10	29	0
50000 - 99999	1	1	0	0	-1	6	6	9	3	9	0
100000 -	1	1	0	2	1	2	0	2	0	2	0
Összesen	3344	3237	-107	3091	-146	2725	-366	2823	98	2883	60

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony.

7.6. táblázat: A települések lakosainak száma Szlovákiában településcsoportok szerint, fő

Településcsoport	1950	1961	%	1970	%	1980	%	1991	%	2001	%
- 199	44722	32205	72,0	27892	86,6	31393	112,6	43729	139,3	45 808	104,8
200 - 499	413118	331450	80,2	303003	91,4	251267	82,9	284966	113,4	276 280	97,0
500 - 999	697182	727463	104,3	697357	95,9	570284	81,8	554632	97,3	556 289	100,3
1000 - 1999	768663	910762	118,5	904961	99,4	804291	88,9	737614	91,7	767 561	104,1
2000 - 4999	615768	930887	151,2	926372	99,5	830734	89,7	695873	83,8	743 307	106,8
5000 - 9999	283104	382836	135,2	391705	102,3	374260	95,5	346229	92,5	368 623	106,5
10000 - 19999	222827	290098	130,2	317722	109,5	545659	171,7	456958	83,7	460 574	100,8
20000 - 49000	141572	247201	174,6	517896	209,5	589822	113,9	836960	141,9	850 194	101,6
50000 - 99999	62465	79352	127,0	-	-	417831	-	640017	153,2	646 054	100,9
100000 -	192896	241796	125,4	450377	186,3	582627	129,4	677357	116,3	664 765	98,1
<i>Összes település</i>	<i>3442317</i>	<i>4174050</i>	<i>121,3</i>	<i>4537285</i>	<i>108,7</i>	<i>4998168</i>	<i>110,2</i>	<i>5274335</i>	<i>105,5</i>	<i>5379455</i>	<i>102,0</i>

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony.

A települések lakosainak száma korszakonként más okból változott. Az 1950-es évek településpolitikája miatt az 500 fő alatti népességű falvak lakosság száma csökkent, a többi településtípusban mindenütt határozott növekedést láthatunk. A 20 és 50 ezer fő közötti népességű városok lakosainak száma az 1961-es népszámlálás szerint 174,6%-kal nőtt, az 1970-es szerint pedig 209,5%-kal. Az 1970-es évek népessége a 200 és a 10 000 lakosú településeken csökkent, a 10 000 fölöttiekben nőtt. Tulajdonképpen ennek az iránynak a folytatását láthatjuk az 1991-es adatokban, ahol a 20 ezer főnél nagyobb települések lélekszáma nőtt jelentősen, a már korábban említett 500 főnél kisebb aprófalvak újraéledése mellett. Az igazán új jelenségre a 2001-es adatok figyelmeztetnek, mert kettő kivétellel a népességnövekedés minden településtípusban megjelent. Az, hogy a legnagyobb mértékben a 2000 és 5000 fő közötti népességgel rendelkező települések lakosainak száma nőtt, azt jelzi, hogy megkezdődött a nagyobb városokból a jobb életminőségre vágyók kiköltözése. Ezt erősíti meg a 100 000 főnél népesebb városok népességcsökkenése is. Mind Pozsony, mind Kassa városa kibocsátó települések lettek.

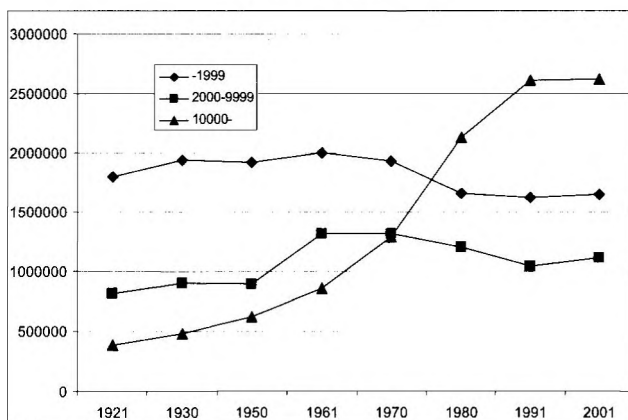
7.7. táblázat: A népesség száma és aránya az 1000 és a 10 ezer fős küszöb alatt és fölött Szlovákiában

	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
össz	2 998 239	3 330 885	3 442 317	4 174 050	4 537 285	4 998 168	5 274 335	5 379 455
1000 alatt			1 155 022	1 091 118	1 028 252	852 944	883 327	878 377
1000 fölött			2 287 295	3 082 932	3 509 033	4 145 224	4 391 008	4 501 078
1000 alatt			33,6	26,1	22,7	17,1	16,7	16,3
1000 fölött			66,4	73,9	77,3	82,9	83,3	83,7
10 ezer alatt	2 615 200	2 845 561	2 822 557	3 315 603	3 251 290	2 862 229	2 663 043	2 757 868
10 ezer fölött	383 039	485 324	619 760	858 447	1 285 995	2 135 939	2 611 292	2 621 587
10 ezer alatt	87,2	85,4	82,0	79,4	71,7	57,3	50,49	51,3
10 ezer fölött	12,8	14,6	18,0	20,6	28,3	42,7	49,51	48,7

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony.

A 7.7. táblázat két szintéren zajló, de egyirányú folyamatot mutat be. Egyrészt a népesség az 1921-es népszámláláshoz képest 2 998 239 főről a 2001-es népszámlálásig 5 379 455 főre növekedett. Ez a növekedés jelentős, 179,4%-os. A másik folyamat pedig az, hogy ez növekvő népesség egyre nagyobb településeken él. A városiasodás nyilvánvaló jele, hogy az 1000 fő alatti települések lakossága a több mint egy millióról (1 155 022 fő) jóval egy millió alá (878 377 fő) csökkent az 1950-es adattól 2001-ig. Ez a csökkenés 76%-ot jelent.

7.2. ábra: A népesség számának változása a három legjellegzetesebb településcsoportban (fő)

Forrás: Saját szerkesztés.

A 7.2. ábra létszámadatai szerint a 2000 fő alatti települések népessége az 1970-es évekig a 2 milliós szint körül mozgott, majd ezt követően kezdett el rohamosan csökkenni. A 2000 főnél több és a 10 000 főnél kevesebb lakosú települések népessége lassan növekedett az egy milliós nagyság fölé, míg a 10 000 főnél nagyobb lakosú településeken (ezek mindegyike már város) egyenletes, majd gyorsuló növekedést láthatunk.

Szlovákia lakosai történetük egyik legdöntőbb szakaszát élték át a 20. században településállományuk vonatkozásában is. Az évszázadokon át jellemző kistelepülési, döntően falusi és az emellett meglévő kisvárosi jelleget felváltotta a városias településállomány, amit kiegészít a megmaradt aprófalusi környezet.

3.1. Szlovákia városállománya

A mai Szlovákia városállománya döntő mértékben a két világháború között alakult ki. 1910-hez képest 1930-ra majdnem kétszeresére nőtt a városok száma. Ehhez a növekedéshez nem is kellett az évszámok alapján adódó 20 év, mert nem fokozatos fejlődésről, változásról volt szó, hanem az új állam gyors hatalmi döntéséről. Az új államhatalom a közigazgatási rendszer megváltoztatásával törekedett saját hatalmának kifejezésére. Az ekkor létrehozott városállomány ugyan tovább növekedett számszerűen, de az üteme már lassúbb lett, 2001-re sem duplázódott meg a városok száma az 1930-ban kimutatott 77 városhoz képest.

7.8. táblázat: A városok számának és népességének változása 1910 és 2001 között

	1910	1930	1950 ¹	1980	1991	2001
A városok száma, db	39	77	91	84	136	136
A városok népessége, fő	481184	902953	1048219	2205711	2933088	3010162
A népességnövekedés aránya, %	-	187,6	116,1	210,4	133,0	102,6
A városok átlagos népessége, fő	12713	13506	13464	25671	22008	21987

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony.

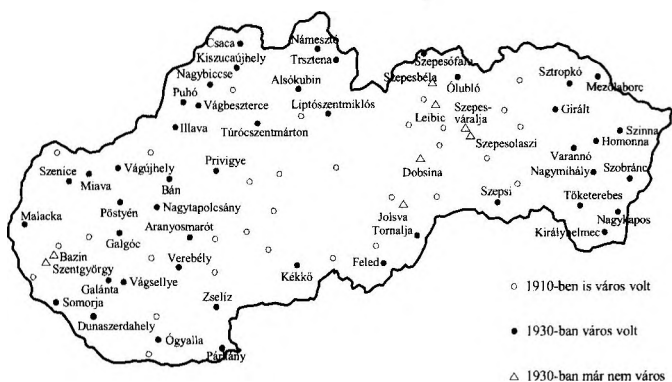
A városállomáynak ilyen radikális megváltoztatása az új politikai hatalom államalkotó céljait tükrözte. Saját elképzelései szerint, az addigi hagyományok elvetésével törekedett az új állam új központi helyeinek megteremtéséhez.

A legtöbb várossá nyilvánítás azonban egy képzeletbeli, Pozsonytól északkeletre húzódó tengely mentén történt. Ebben a sávban húsz települést neveztek ki városnak. Ez a térség „városhiányos” térség volt, másrészt szlovák települések adták az új városok javát: Liptószentmiklós, Turócszentmárton, Vágbeszterce, Pöstyén, hogy egy-egy város csoport legnevezetesebb tagját említsem. Ezeket egé-

¹ Az 1950-es adat forrása: *Štatistický lexikon obcí ČSSR 1982*. A város fogalmának törvényi meghatározása csak 1991 óta létezik, ezért a továbbiakban a város statisztikai egységként és nem mint jogi-közigazgatási fogalom szerepel (Slavík 2000).

szítették ki a Kisalföld nagy lélekszámú mezőgazdasági falvaiból kialakított városok mint Dunaszerdahely, Galánta, Vágsellye, Somorja stb. A városhálózat megtervezésekor érezhető volt az a törekvés is, hogy körben a határok mentén legyenek városok. Ez láthatjuk Szenicétől Csacáig (cseh nyelvhatár), Námesztótól a távoli Mezőlaborcig (lengyel határ), Somorjától Párkányon és Kékkőn át Királyhelmezig (magyar határ).

7.3. ábra: Szlovákia városai 1930-ban

Forrás: Statistisches Handbuch (1932). Szerkesztette Mezei István, rajzolta Máty Máté.

Az új államhatalom közigazgatási egységeinek megteremtésével, a városoknak ezzel az új hálózatával jelezte látványosan elsősorban a cseh(szlovák) hatalom, hogy itt és most a 20. században egy honfoglalás zajlott le. A honfoglalásnak egy hatalmi-igazgatási körzeteket kijelölő felvonása az államhatárok kiszabása után. Az ezt következő évtizedeknek is ez a honfoglaló cél lesz a politikai tartalma a város-falu viszonylatok változásában, habár mind a városok számában, de főleg azok funkcióiban komoly változások fognak még lezajlani.

4. A (cseh)szlovák honfoglalás fontosabb lépései

4.1. A népszámlálás mint a statisztikai szlovákosítás eszköze

A két világháború között legfontosabb feladat a városok szlovakizálása volt.

A Felvidéken a többnyelvűség a magyar, a német és a szlovák nyelv területenként eltérő arányú használatát jelentette, ami mellett még további nemzetiségek és nyelvi közösségek is megtalálták a helyüket (csehek, lengyelek, ukránok, ruszinok, oroszok, zsidók stb.). Mai kifejezéssel élve igazi multikulturalitás jellemezte városainkat. A soknyelvűség következménye volt, hogy az itt élők nemzeti hovatartozása meglehetősen bizonytalan volt. A kettős (sokszor a többes) kötődés miatt legtöbbször nem is tudták eldönteni, milyen nemzetiiségűnek vallják magukat, sőt, ezen túl, még kizárólagos anyanyelvet sem tudtak mondani. Az új cseh, tágabban az új cseh-szlovák hatalom ezt akarta állami eszközökkel megváltoztatni és homogén, egy nyelvű és egy nemzetiségű államot, ezen belül egy nyelvű városokat létrehozni.

Az államhatalom jogfosztó törvényeket vezetett be. Az 1920-as nyelvtörvény a nemzeti kisebbségek számára 20%-ban állapította meg azt a népességarányt, amely alatt már nem lehetett a nemzetiség nyelvét használni hivatalosan. A nemzetiségek számára ettől kezdve minden népszámlálás sorsdöntő lett, mert ettől függött, hogy mi lesz a falu, a város hivatalos nyelve. A két világháború között a népszámlálás ezzel a demográfiai adatgyűjtés semleges eszközéből politikai célokat kiszolgáló hadműveletté, a „statisztikai szlovákosítás” eszközévé vált. A csehszlovák államhatalom mindenáron bizonyítani akarta a csehszlovák nemzetiség többségi jelenlétét az új államban.

A háború alatt tovább folytatódott a nemzetiségi összetétel módosulása. Az 1938-as bécsi döntés értelmében visszakerült Magyarországhoz a túlnyomórészt magyarok által lakott déli sáv. Innen a betelepült csehek és szlovákok – akik a városok új vezető pozícióit foglalták el, illetve a magyaroktól elkobzott földeken gazdálkodtak telepesekként – fokozatosan visszaköltöztek Csehországba és Szlovákiába. A megmaradt szlovák területen létrejött az új Szlovák Köztársaság. Az új állam azonnal hozzáfogott a szlovákosításhoz. Pozsonyból visszatelepítette a cseh állampolgárokat, megsemmisítő

táborokba küldte a zsidókat. A magyarokkal szemben a német szövetségi rendszeren belül nem léphetett fel, pedig a politikai közbeszédnek, újságokban kifejtett véleményeknek tárgya volt a magyarok kitelepítése, elűzése.

7.9. táblázat: A három fő nemzetiség száma és belső aránya népszámlálásonként a mai Szlovákia területén

	összes	szlovák	%	magyar	%	német	%	egyéb	%
1910	2 926 824	1 686 712	57,6	896 271	30,6	196 958	6,7	146 883	5,0
1921	2 998 244	1 941 942	64,8	634 827	21,2	139 800	4,7	281 675	9,4
1930	3 329 793	2 224 983	66,8	571 988	17,2	147 507	4,4	385 315	11,6
1950	3 442 317	2 982 524	86,6	354 532	10,3	5 179	0,2	100 082	2,9
1961	4 174 046	3 560 216	85,3	518 782	12,4	6 259	0,1	88 789	2,1
1970	4 537 290	3 878 904	85,5	552 006	12,2	4 760	0,1	101 620	2,2
1980	4 987 853	4 321 139	86,6	559 801	11,2	5 121	0,1	101 792	2,0
1991	5 274 335	4 519 328	85,7	567 296	10,8	n.a.	n.a.	187 711	3,6
2001	5 379 455	4 614 854	85,8	520 528	9,7	5 405	0,1	238 668	4,4

Forrás: Popély (1991) és Štatistický úrad SR, Pozsony alapján saját számítás.

A háború után meg is valósult a legdurvább beavatkozás a nemzetiségi összetételbe. Az új csehszlovák kormány a győztesek oldalán érkezett vissza és elérkezettnek látta az időt a nemzetiségileg egynemű nemzetállam magalkotására. Ezt tartalmazta a hírhedtté vált 1945-ös kassai kormányprogram. Azzal a hamis indokkal, hogy a magyarok és a németek voltak az okai Csehszlovákia széthullásának, mindent megtettek annak érdekében, hogy kiűzzék a németeket és a magyarokat az országból. Mivel a tömeges kitelepítés módszerét nem engedélyezték a győztes nagyhatalmak, lakosságcserével, deportálással, és a megfélemlítés változatos eszközeivel törekedtek célt érni. Ennek „eredményességét” a népszámlálási adatok fényesen visszaigazolták. Míg a szlovák nemzetiségű népesség aránya az 1910-es 57,6%-os arányról 1930-ra 66,8%-ra nőtt, addig ez az arány 1950-re 86,6%-ra nőtt, miközben a magyarok 30,6%-os aránya 10,3%-ra zuhant. A változás mögött meghúzódó emberi tragédiákról máig nem beszélnek nyíltan.

A népszámlálások közti évtizedekben folyamatosan nőtt Cseh-szlovákia, illetve 1993 óta Szlovákia népessége. Ezzel párhuzamosan nőtt – többször nagyobb mértékben az országos aránynál – a szlovák nemzetiségű lakosság aránya. A magyar nemzetiségűek aránya egészen 1950-es népszámlálásig tragikusan zuhant. Először 1961-ben ért el stabilizálódni látszó nyugvópontot, de 2001-re ez az arány is tovább romlott.

4.2. A városok mint a szlovákosítás fellegrái

Az új állam elsődleges feladatának tekintette, hogy a városlakó magyar többséget szlovák többségre változtassa. Ezt szolgálták többek között a várossá nyilvánítások. Mind a már korábban is létező, mind az újonnan várossá nyilvánított településeken arra törekedtek, hogy minél hamarább valósuljon meg a közigazgatásban és az állami intézményrendszerben, a közintézményekben a szlovák nemzetiségű alkalmazottak túlsúlya, kizárólagos többsége. A népszámlálások idején ezért különös gondot fordítottak arra, hogy a városok népességében szlovák túlsúlyt mutassanak ki, ami maga után vonta a visszaélések tömegét.

A 7.10. táblázat adatai szerint 1910-ben is, és 2001-ben is kb. 200 ezer magyar nemzetiségű lakos élt a Felvidék, illetve a mai Szlovákia városaiban. Van azonban egy óriási különbség a két adat között, ugyanis 1910-ben összesen 39 városban élt 200 ezer magyar nemzetiségű lakos, 2001-ben viszont 136 városban! A számadat azért is rejt tragikus eseményeket, mert a vidéki magyar nemzetiség száma 935 ezerről 319 ezerre csökkent. Ha ehhez a csökkenéshez hozzáképzelnék az ötvenes évek minden kommunista országában „szokásos” eseménysort, a falusiak városba úzését (miután elvették földjüket, házukat), akkor a kitelepítések, deportálások, lakosságcsere, kivégzések, kiutasítások szörnyűségeit számba véve valóságos etnikai tisztogatásról tanúskodnak a számok.

7.10. táblázat: A nemzetiségi arányok változása Szlovákiában
1910 és 2001 között

	népesség		szlovák		magyar		német		
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
1910	Városi (39 db)	403 778	12,8	125 449	31,1	200 189	49,6	69 312	17,17
	Vidéki	2 762 396	87,2	1 546 779	56,0	935 249	33,9	134 672	4,88
	Összesen	3 166 174	100,0	1 672 228	52,8	1 135 438	35,9	203 984	6,44
2001	Városi (136 db)	3 022 106	56,2	2 674 072	88,5	200 611	6,6	3 674	0,12
	vidéki	2 357 349	43,8	1 940 782	82,3	319 917	13,6	1 731	0,07
	Összesen	5 379 455	100,0	4 614 854	85,8	520 528	9,7	5 405	0,10

Megjegyzés: 1910: az 1861-es memorandum területe; 2001: a mai Szlovákia területe.

Forrás: KSH Budapest, Štatistický úrad SR, Pozsony.

A szlovák nemzetiségű lakosok 1910-es 31,1%-os városi aránya 2001-re 88,5%-ra emelkedett. Ezalatt a 90 év alatt a városok száma és népessége is tetemesen megnőtt. 1910-ben összesen 403 ezer város-lakó volt a korabeli Felvidéken, 2001-ben pedig több mint 3 millió városi lakos Szlovákiában. A nemzetiségi arányokat tekintve az 1910-es közel 50%-os magyar többségű városi népesség, amely valójában sok nemzetiség együttélését jelentette, 2001-re közel 90%-ban szlovák nemzetiségű lett. A városokban összességében alig 10% képviselte a korábban bő 50%-os más nemzetiséget. Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, az elfogadó/befogadó magyar dominanciát felváltotta a kirekesztő, asszimilációt megkövetelő szlovák hegemonia.

A nyelvi-nemzetiségi küzdelem vetése már a kommunizmus évtizedeiben beérett, a magyar nemzetiségű lakosok aránya a népességben belül 10% körüli szintre süllyedt, a 2001-es népszámlálás idején Szlovákia népességének csak 9,7%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A városokon belül az arány még alacsonyabb, 6,6% volt.

A földrajzi elhelyezkedés és a városi népesség nagysága és nemzetiségi összetétele közötti összefüggésre mutat rá a 7.11. táblázat.

A legjellegzetesebb táblázathoz értünk.

Minden olyan város szerepel a 7.11. táblázatban, amelynek a népességében a magyarok aránya meghaladja a 10%-ot. Ezek a városok mind Szlovákia déli részén helyezkednek el. Mindegyik a magyar nyelvhatárhoz közel vagy azon belül található, többségük a magyar-szlovák határ menti városöv része. Míg Szlovákia legnépesebb településcsoportjához a 20–50 ezer fő közötti városok tartoznak, addig a magyarok által 10%-nál nagyobb arányban lakott városok

közül ebbe a kategóriába csak 7 város, a sokkal kevésbé fajsúlyos 20 ezer fő alatti kategóriába pedig 17 város tartozik. Habár ezekben a városokban lakik a városlakó magyarok többsége, sőt ezek a városok adják a magyar nemzetiségű déli sáv városait, mégis, a szlovák nemzetiségűek aránya 63,46%, szemben a magyarok 42,59%-ával.

7.11. táblázat: 10%-nál nagyobb magyar nemzetiséggel rendelkező városok, 2001

	Szlovák fő	Magyar fő	Összes fő	Magyar %	Egyéb %
Nagymegyer	1 226	7 705	9 113	84,55	2,00
Gúta	1 890	8 742	10 823	80,77	1,76
Dunaszerdahely	3 588	18 756	23 519	79,75	5,00
Királyhelmec	1 515	6 179	8 031	76,94	4,20
Párkány	3 294	8 048	11 708	68,74	3,13
Somorja	3 760	8 091	12 143	66,63	2,40
Fülek	3 079	6 568	10 198	64,40	5,40
Ipolyság	2 787	5 015	8 061	62,21	3,21
Tornalja	2 432	5 076	8 169	62,14	8,09
Tiszacsernyő	1 554	2 792	4 645	60,11	6,44
Komárom	12 960	22 452	37 366	60,09	5,23
Nagykapos	3 506	5 561	9 760	56,98	7,10
Zselíz	3 543	3 855	7 522	51,25	1,65
Ógyalla	3 711	4 092	8 153	50,19	4,29
Szepsi	4 847	4 158	9 525	43,65	5,46
Diószeg	3 614	2 340	6 078	38,50	2,04
Galánta	9 877	6 022	16 365	36,80	2,85
Rimaszombat	14 873	8 846	25 088	35,26	5,46
Érsekújvár	29 446	11 632	42 262	27,52	2,80
Rozsnyó	13 343	5 162	19 261	26,80	3,93
Szenc	10 970	3 246	14 673	22,12	3,11
Vágsellye	19 583	4 392	24 564	17,88	2,40
Losonc	23 127	3 713	28 332	13,11	5,27
Léva	30 997	4 469	36 538	12,23	2,93
Összesen	209 522	166 912	391 897	42,59	3,95
Átlag	8 730	6 955	16 329	49,94	4,01

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony.

A 7.11. táblázat kitüntetett fontossága abban is megmutatkozik, hogy rávilágít, a szlovák honfoglalás műve sikeresen teljesült. Az új ország súlyponti városai és a hajdani Magyarország Felvidéken elhelyezkedő súlyponti városai teljesen új mintázatot képviselnek. A földrajzi eltérés tartalmi eltérést takar. A délre futó folyók középső és északi völgyeiben helyezkednek el azok a városok, amelyek az új államban központi szerepet kaptak. Az 1918 után fejlesztésre kijelölt városok alkotják az új ország új városhálózatát. Az első szakaszban politikai (1918–1945) szempontok szerint választották ki a fejleszteni szándékozott városokat, a másodikban szakaszban (1945–1989) az ipar fejlesztésével növelték gyors tempóban a város lakók számát, a harmadik, napjainkban is tartó szakaszban (1989–) pedig szolgáltató, modernizációt képviselő üzemek, irodák telepítésével magasan képzett szakemberekkel telített városokat hoztak létre szándékos fejlesztéssel. Ez az új városhálózat gyakorol vonzást a távolabb, elsősorban a hosszú déli határ mentén fekvő, jóval fejlettebb, gazdasági szerepüket illetően sokadlagos fontosságú városokra, és ezek az új városok gyakorolnak vonzást az ország középső és keleti elmaradott részein fekvő településekre, városokra is. Ez a földrajzi, ez a városhálózati elkülönülés régiós elkülönülést bizonyít. Létrejöttek fejlett és létrejöttek hátrányos helyzetű régiók az országban, amely regionális tagoltság már az új országban, az új városállomány talaján alakult ki. A jelenlegi súlyponti városok biztosítják a vonzást, az emberek, a munkavállalóak, a tőke áramlási irányát. Pozsony és Kassa, a két legnagyobb város a végpontjain van ennek az új városodási ívnek. Részben indítói, szervezői, vonzást kibocsátó központjai az új városhálózatnak, részben magukban rejtik és gyakorolják is már saját vonzerejük más országok felé sugárzását.

4.3. A főváros kiválasztása

Az önállósult Szlovákia fővárosa – rövid tétovázás és nagy hullámzások után – Pozsony lett. Fővárossá történő kijelölésének több oka volt.

Pozsony a történelmi Magyarországnak gazdasági értelemben fontos városa volt, mert a Habsburg Birodalom fővárosának, Bécsnek a közelében épült. A török hódoltság terjedésével jelentősége egyre nőtt, olyannyira, hogy Buda, az ország közepén elhelyezkedő főváros fenyegetettsége miatt a magyar országgyűlés 1536-tól ide tette át székhelyét. Az ideiglenes főváros szerepét 300 éven keresztül, 1848-ig töltötte be, ami maga után vonta, hogy a közigazgatás országos jelentőségű központjai itt épültek ki. Az épületállomány, a városi szolgál-

tatások minősége olyan magas színvonalúvá fejlődött az évszázadok folyamán, amely önmagában indokolta, hogy fővárosnak minősítse az új csehszlovák hatalom.

Az új hatalom, ha valóban egy nemzeti, a szlovák hagyományoknak megfelelő várost akart volna fővárossá fejleszteni, akkor más várost választ. A szlovák történelmi emlékezet szerint a Tátra közelében lévő települések között inkább találhatott volna ennek a feltételnek jobban megfelelő várost. Az első fejedelmi székhely, Nyitra mellett szóba jött Liptószentmiklós, Turócszentmárton, de Besztercebánya is alkalmas lett volna ennek a feladatnak a teljesítésére, különösen ha a közeli Zólyommal való összenövését is magunk elé képzeljük. Ezek a városok, amellett, hogy a szlovák nyelvi-nemzeti múlt, a szlovák politika és kultúra nagy tekintélyű központi helyei voltak, emellett épp az ország földrajzi értelemben vett közepén feküdtek (Nyitra kivételével), tehát inkább tudták volna központi szerepüket rásugározni a körülöttük elterülő országra, szemben Pozsonnyal, amely excentrikusan, az ország nyugati szélén, annak is az osztrák határhoz közeli „sarkában” fekszik. A frissen győztes hatalom azonban nem akart lemondani annak a dicsőségéről, hogy az ellenfél hajdani, habár csak ideiglenes fővárosát, benne a királyi várat, a koronázó templomot közigazgatási értelemben átveszi, azaz győzelmesen beletelepül.

Politikai okokból lett tehát főváros Pozsony, mert nem volt a szlovákok kulturális és politikai központja. Olyannyira nem, hogy még elfogadott szlovák neve sem volt. Leginkább a német Pressburg nyomán használt Prešporok szót használták. 1918 októberétől a szlovák sajtó a Wilsonovo mesto (Wilsonváros) nevet népszerűsítette, és 1919 márciusában adta a csehszlovák hatalom a Bratislava² nevet. Habár az

² A pozsonyi Várhegyen álló 9. századi szláv földvár a 9. század végén a keleti frank hűbéres *Breszlav* (*Braszlav*) pannóniai szláv hercegé lett. Az ő nevét őrzi a város német Pressburg (ez a szláv *Braslav* személynév és a német *burg* (= vár) főnév összetétele), illetve az 1919-ig használt szlovák Prešporok elnevezés. A honfoglaló magyarok 902 körül vették birtokba. 907-ben a *Braslauespruch*nak, illetve *Brezalauspruch*nak nevezett vára alatti csatában döntő vereséget mértek a Pannónia visszafoglalására indított bajor seregre. Ez Pozsony első írásos említése. Magyar és latin nevét valószínűleg *Poson* nevű várispánjáról kapta. Mai hivatalos neve 1837-ben keletkezett úgy, hogy P.J. Šafárik szlovák történész, régész tévesen rekonstruálta a város régi nevét, azt hitte, hogy az nem a *Braslav*, hanem a *Bratislav* névből származik. (Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai, 1980). 1536-tól a Habsburg-uralom alá került királyi Magyarország fővárosa. 1848-ig itt tartották az országgyűléseket. 1563–1830 között a Szent Márton székesegyházban koronázták a magyar királyokat. 1552–1783 között a vár délnyugati tornyában őrizték a Szent Koronát. (*Magyar Nagylexikon*. Budapest, 2002. 15. kötet.)

új állam Magyarországtól leszakított részén valóban Pozsony volt a legnagyobb város, sem mérete, sem politikai-közigazgatási szerepe nem tette igazi fővárossá, de még nagyvárossá sem Bécshez, Budapesthez, Prágához, de még Brnohoz viszonyítva sem (*Miháliková* 2006).

Az új csehszlovák hatalom a királyi városnak az épületeiben kifejeződő hatalmi jelképein túl nem vette át, sőt elutasította a város sajátos identitását, a pozsonyiságot. A történelmi Felvidék városai soknemzetiségűek, soknyelvűek voltak. Többségük sajátos, még a középkorban kivívott, folyamatosan fejlesztett, finomított önállósággal rendelkezett, ehhez igazodó belső városi rendtartással, szokásokkal. A helyi identitásnak kiemelt szerepe volt ezekben a városokban. Szepesi szásznak, kassai polgárnak, pozsonyinak lenni mind más és más minőséget jelentett, mert a társadalmi együttélés szabályai nem a nyelvi hovatartozás mentén formálódtak. Vagyis a Felvidék városaiban a történelem hosszú évszázadai során, egészen 1918-ig a társadalmi és politikai jogok és kötelességek nem a nyelvi hovatartozás arányain múltak. Pozsony nevének Bratislavára változtatása a két világháború között szimbolikus foglalatást jelentett.

Pozsony nemzetiségi viszonyainak megváltozása kezdetben két módon történt. Egyrészt a betelepülő cseh tisztviselők és szlovák falusi lakosok biztosították a szláv – korbéli kifejezéssel – a csehszlovák elem látszámnövekedését. Másrészt a népszámlálások visszaélései voltak hivatva bizonyítani a nem szláv népek arányának csökkenését. Így süllyedt az 1930-as népszámlálás tanúsága szerint a pozsonyi magyar nemzetiségű lakosság számaránya 20% alá, aminek következtében a pozsonyi városi képviselőtestület 1933-ban megtartott rendkívüli ülésén szótöbbséggel elfogadta a magyarság nyelvhasználati jogának megszüntetését kimondó határozatot.

Az 1939-ben alakult Szlovák Állam már megkezdte a nyelvi-nemzetiségi arányok erőszakos megváltoztatását. Először a cseh lakosokat üzték el, aztán a város nagy létszámú zsidó közösségét semmisítették meg. Pozsony az 1939 és 1945 között létezett első független Szlovák Állam idején volt hat éven át először és teljes jogkörben Szlovákia fővárosa. Itt hozták létre az elnök, a kormány, a parlament, a Szlovák Nemzeti Bank és a külképviseletek székhelyeit. A „politikailag rendkívül problematikus” uralom alatt – hogy a politikailag korrekt szlovák kifejezést használjuk – rögzült a szlovákok tudatában, hogy ez a fővárosuk, ez az igazi központjuk. A csatlós rezsím bukása után is megmaradt a városnak ez az egyelőre képzeletbeli szerepe, aminek a beteljesüléséhez várták a megfelelő történelmi pillanatot.

1945 után a győztesek mellett felbukkanó és magát polgárinak minősítő csehszlovák hatalom a kollektív felelősség elvét meghirdetve a németeket és a magyarokat tette felelőssé Csehszlovákia felbomlásáért. A Beneš-dekrétumokra hivatkozva űzték ki őket a városból és deportálással, lakosságcserevel az országból is. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után a „burzsoának” minősített személyeket, családokat üldözték el a városból vagyontól való gondos megfosztásuk után. A más nemzetiségűek elűldözésével párhuzamosan folyamatos volt viszont a szlovákok beáramlása, beköltözése a városba, akik fokozatosan átvették a közigazgatási-igazgatási-vezetői állásokat (a magyaroktól), a gazdasági egységeket, a boltokat, az üzemeket (a zsidóktól és a németektől).

A város hatalmi helyzete, fővárosként való elfogadása, jogi-közigazgatási-politikai súlya meglehetősen változó volt, hiszen igazából Csehszlovákia fővárosa Prága volt. Az új állam létrehozása, megszervezése cseh irányítással történt, a feladatok megtervezése, kivitelezése központosítást igényelt. Ez maga után vonta Pozsony háttérbe szorítását. Habár az új állam megalakulásakor Pozsonyt szlovák fővárosként kezelték, ide tették a teljhatalmú szlovák miniszter, tulajdonképpen prágai kormánybiztos székhelyét, mégis fokozatosan elvették jogköreit és 1927-re már csak kerületi hivatali székhely lett a város. Nem változott ez a helyzet a háború után sem, mert az 1960-as években ugyan ide telepítettek bizonyos hivatalokat, de tényleges politikai befolyásolási, döntési lehetőség nélkül. Az 1968-ban létrehozott föderáció szlovák fővárosa is Pozsony lett, ide helyezték a szlovák kormányt, a minisztériumokat, a parlamentet, de a „normalizációnak” nevezett következő három év során elvették tényleges jogköreit és a prágai utasítások közvetítőjévé vált.

Az államszocializmus negyven éve sok vonatkozásban hátrányos volt Pozsonyra mint városra nézve is. Hasonlóan a többi volt kommunista ország fővárosához, Pozsony városa is a funkcionális és fizikai leromlottság állapotába került. A város hagyományos negyedeit, különösen történelmi belvárosát elhanyagolták, pusztulásra ítélték. Az iparosítással egyoldalúvá tették gazdasági életét. A hatalmas, szocialistának nevezett, azaz Berlinton Vlagyivosztokig egyforma lakótelepek fölépítésével súlyosan megsérült a város sajátos arculata. Tipikus szocialista város lett Pozsony.

5. A (cseh)szlovák városépítés

5.1. A városok mint az ipar fellegvárai

Csehszlovákiában – hasonlóan a többi, szovjetek által megszállt vagy szovjet érdekszférába került országhoz – 1948-tól új politikai rendszert vezettek be. Ennek jegyében kényszerült minden kommunista párturalom alatt álló ország készülni a harmadik világháborúra, ennek megfelelően a gazdaságban az iparosításba fektették a legtöbb erőt. Az iparosításnak ez az erőltetett, államhatalmi eszközökkel kicsikart fejlesztése megváltoztatta a gazdaság ágazati szerkezetét, és alapvetően befolyásolta a települések, ezen belül a városok szerepét. Az ipar, az ipari termelés, az ipari üzemek telepítése városképző erővé vált.

Elsősorban a már meglévő városokat iparosították, mert az új ideológia szerint a városi funkciók kiteljesedését jelenti a minél nagyobb tömegeket foglalkoztató ipar megjelenése. Az ipar telepítését tehát politikai célok határozták meg, politikai szándékok döntöttek a területi különbségek megszüntetéséről is. A hirdetett ideológia minden esetben a munkásosztály megerősítése volt, az ipari üzemek területi elosztásán keresztül. A városok fejlesztése összefonódott a munkásosztály és az ipar fejlesztésével, az infrastruktúra és a lakásépítés, vagy egyéb központi funkciók csak ezeknek alárendelten jelentek meg. Ez az ideológia eltakarta a valóságot, hogy igazából a hatalmi centrumokban történtek a fejlesztési döntések. Ahhoz, hogy egy város bekerüljön egy ilyen fejlesztési láncba, a maga helyi, központi, hatalmi szerepét kellett megerősítenie. Egy város fejlesztéséhez a hatalmi kompetencia megszerzésére, megerősítésére volt szükség. Csak ennek birtokában tudtak ipart és ezt követően, erre hivatkozva lakótelepet, kiegészítő létesítményeket szerezni, kijárni a fölöttük lévő politikai-hivatali központoktól.

1948 és 1985 között Peter Mariot (1988) szerint Szlovákia gazdasági életében az ipar részaránya 39,9%-ról 68%-ra nőtt, miközben a mezőgazdaság aránya 32,3%-ról 6,6%-ra csökkent. Vezető iparágakká a foglalkoztatott munkások aránya alapján a gépipar (23,8%), az elektromos ipar (15,04%), az élelmiszeripar (8,4%), a vegyi- és gumiipar (8%), az acélipar (5,79%), üzemanyagipar (3,76%) egységei váltak. Ezek az iparágak foglalkoztatták az ipari munkásság 64,8%-át, ezek az iparágak termelték meg az ipari termékek 71,4%-át, és ezek adták

az ipar eszközállományának 59,95%-át. Természetesen ez nem csökkent az energiaipar, az építőanyagipar, a faipar, a textilipar stb jelentőségét, amelyek a munkások fennmaradó 35,18%-át foglalkoztatták, az ipari termékek 28,59%-át adták és az ipar eszközállományának 40,05%-át birtokolták.

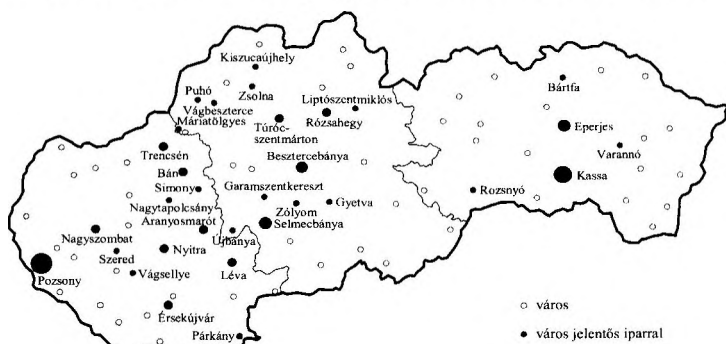
A legnagyobb változás az iparágak egymás közti viszonyában az élelmiszeripart érintette, amely iparág az 1950-es vezető helyét elvesztette. Az általa termelt értékek aránya 37,5%-ról 13,90%-ra csökkent. Ennek ellenére megtartotta fontos szerepét, mert biztosítania kellett az alapvető élelmiszereket az ország lakosai számára. Szlovákia déli, mezőgazdasági területeinek épp az volt a funkciója, hogy lássa el az országot élelmiszerrel. A legnagyobb élelmiszeripari központtá Érsekújvár vált.

Az ipar ágazatain belül történtek elmozdulások, mert az 1970-es évek közepétől kezdve az elektrotechnikai ipar a többi ágazatnál gyorsabb ütemben kezdett fejlődni, köszönhetően az információtechnika, a számítógépipar fejlődésének. Az olajfeldolgozó ipar a Slovnaft üzemeiben a szovjet nyersolaj behozatalára alapozva ért el kimagasló eredményeket.

Az iparban foglalkoztatottak száma az 1948-as 219 ezerről elérte a 778 ezret 1979-ben, azaz harminc év alatt. Ezt a hatalmas embertömeget elsősorban a városok ipari üzemei foglalkoztatták. Ha az 1980-as évet vizsgáljuk, mint összegzésre legalkalmasabb népszámlálási évet, akkor a 84 városból 30 város jelölhető meg, mint jelentős iparosítással-iptelepítéssel támogatott központi hely, azaz a városok 35,7%-a. A falvak is részesültek ipari létesítményekből, de a számos falu közül nagy jelentőségre 29 jutott, ami a 2639 falunak alig 1,09%-át jelentette.

A földrajzi elhelyezkedés alapján (7.4. ábra) azt mondhatjuk, hogy szembeötlő az iparvárosok nagy száma a nyugati és a középső országrészben a korabeli közigazgatási felosztás szerint. 12–13 jelentős iparváros jut a nyugati és a középső kerületbe, míg a keletibe csak öt, még ha a termelési értéket, vagy a gazdaságban betöltött szerepet nem is számítjuk. Ez azt jelenti, hogy Pozsonytól számítva a Vág és a Garam völgyében kiformalódott egy jelentős ipari térség, amittől távol, a Hernád völgyében fejlesztettek ki ellensúlyként két elszigetelt központot, Kassát és Eperjest. A két város környezetére gyakorolt vonzó hatása vitathatatlan, de ösztönző erőt további fejlesztésekre a kor körülményei között nem jelenthettek.

7.4. ábra: Az ágazatonkénti öt legnagyobb ipari értéktermelő város 1980-ban

Forrás: Peter Mariot (1988) alapján szerkesztette Mezei István, rajzolta Mády Máté.

Az iparfejlesztésnek volt egy fontos sajátossága. A szocialista országokban az iparfejlesztés a 19. századi nyugat-európai mintát követte, azaz nagy üzemeket hoztak létre, elsősorban a nehéziparon belül, ahol nagy létszámban alkalmaztak munkásokat. Ez további előnyökkel is járt a korabeli csehszlovák politikai osztály számára, mert ennek örve alatt megkezdhették a nagyvárosi hálózat létrehozását Szlovákiában.

A szlovák országépítés számon kérte a történelmi múlt szereplőin a hiányzó nagyvárosi hálózatot. Azt a nagyvárosi hálózatot, ami méltó egy független és iparosodott országhoz. Igaz, hogy Szlovákia 1945 után elvesztette rövid ideig tartó önállóságát, de a diktatúra keretei között megfogalmazhatták, hogy az 1948 előtti évszázadban nem volt olyan erőteljes iparfejlődés, ami megfelelő méretű városhálózatot eredményezett volna. Ennek a következménye a széttöredezett és kisvárosias szlovák városhálózat (Očovský 1979). Fejlett városi gazdaság hiányában a falvak népességnövekedését nem tudták a városok fölészívni. A népességfölség külföldre vándorolt. A történelmi Magyarországról az Egyesült Államokba, majd az első Csehszlovákia idején Nyugat-Európába. A második Csehszlovákia idején már nem volt mód elhagyni az országot, ezért évtizedeken át Csehország volt a célpontja a kivándorlásnak. Az 1950-es években 10 ezer fölötti volt a szlovák országrészből Csehországba vándorlók nettó száma. Ez az iparosítás hatására csökkenni kezdett és az 1970-es években 3500 fő körüli létszámra mérséklődött (Kühnl 1982, 21–23).

A korabeli politikai vezetés úgy döntött, hogy bele kell avatkozni a településhálózat fejlődésébe. A településhálózat átalakításának fő irányát a korabeli döntéshozók a koncentrációban látták. A városok népességnövekedésének tervezésekor azzal számoltak, hogy a lélekszám 2000-re hat millió főre fog növekedni. Ennek a népességnövekedésnek a városokban kell helyet biztosítani.

A tervek elkészítéséhez nagyban hozzájárult az 1968-as csehszlovák válság, az ezt követő „kiigazítás”, aminek a keretében végre megkezdték a lakosság igényeinek részleges kielégítését, többek között az 1970-es években meginduló lakásépítésekkel. Addig ugyanis a mezőgazdaságból „fölszabadított”, valójában a földjeikről az iparba űzött embertömegeknek elsősorban ingázniuk kellett az új munkahelyekre. Ennek a mértéke kezdett csökkenni akkor, amikor megkezdték az új városi lakótelepek építését. A településeket kategóriákba sorolták. Eszerint a szórványtelepüléseket, a kis településeket összevonták nagyobb közigazgatási egységekbe, és meghatározták, hol tilos új házakat építeni. Kijelölték a csoportosításban azoknak a településeknek a sorát, ahol viszont erőteljes építkezéseket határoztak el (Očovský 1979).

A kormánydöntés 13 városfejlesztési régiót jelölt meg azzal az elhatározással, hogy mindegyikben egy város kap elsőbbséget a fejlesztésben, mellette a járási központok az ún. gazdasági és lakóövezetben, agglomerációban fognak fejlődési lehetőséget kapni. A 13 városrégió lakossága az 1970-es években az ország lakosságának 50,2%-át jelentette. Az irányelv szerint 2000-re a lakosság 72,2%-nak, 4,3 millió embernek kell itt élnie.

Az irányelvben azt tervezték, hogy az első csoportba sorolt 6 város közül ki fog emelkedni a három szlovák kerületi központ, és azokból egyenként 300 ezer főnél nagyobb létszámú metropoliszok képződnek. Ezt a szerepet szánták Pozsony és Kassa mellett Besztercebányának.

Kassa tulajdonképpen az 1960-as évektől számít olyan városnak, amellyel a szlovák politikának távlati céljai lettek. Addig egy volt az elhanyagolt kelet-szlovákiai városok között. Fejlődésében a 19. század városversenye hozott hanyatlást, amikor Miskolc átvette a gazdaságban, kereskedelemben, közlekedésben stb. játszott központi szerepét.

Amikor arról döntöttek, hogy az iparosítás jegyében itt fognak vasművet építeni, a döntéshozók több szempontot vettek figyelembe. A kohászat fejlődésével a magas fűtőértékű kokszolható szén

bányászata lett az egyik szempont, a másik a nyersvas lelőhelye. Azonban ezek egyikével sem rendelkezett Kassa, de Szlovákia sem. A tervutasításos rendszerben azonban nem okozott gondot, hogy a kohászatban hagyományosnak számító szempont szerint a fontos alapanyagok közül legalább az egyikkel rendelkezzen az ország. Ezért úgy döntöttek, hogy a költségektől eltekintenek és a koksztot a cseh Osztravából szállítják, míg a vasércet a Szovjetunióból. Ez utóbbi volt a legdöntőbb érv amellet, hogy Kassa legyen az új kohászati központ, illetve bőven volt szabad munkaerő. Ezzel a tervezett kohászati kombináttal szándékoztak a keleti országrész elmaradottságán változtatni. Az építkezést 1961-ben kezdték, 1964-ben átadták a hideghengerművet, 1965-ben az első nagykohót (*Benedek-né* 1969).

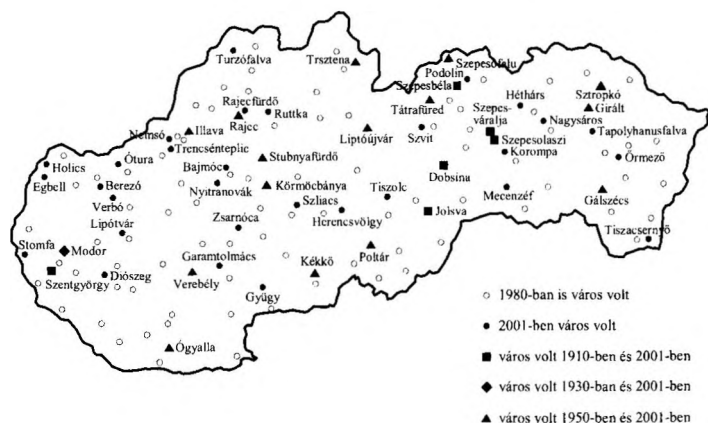
Očovský (1979) rámutat arra a visszásságra, ami a kormány által elfogadott 1977-es irányelvekből kibontakozott. A kijelölt várostengelyek fejlesztése azzal a veszéllyel jár, hogy rögzülnek bizonyos területek, régiók hátrányai, városhiányos jellegük a vonzáskörükbe tartozó településeket is stagnálásra készíti. Ilyen vidéknek mutatja felsorolásában Szenice környékét, a Nyitra és Losonc, valamint a Losonc és Kassa közti széles sávot. Szintén problematikusnak látta a „városmentesnek” mondható Ipolyság–Gyügy térségét, mert ez rámutat a melléktengelyek átgondolatlanságára. Léva, Korpona és Nagykürtös ugyanis nem lesznek kisugárzó erejű központok. Mai fogalmakkal élve Očovský rámutatott a határ menti területsáv fokozódó hátrányos helyzetére.

6. Szlovákia városai 1993 után

Az 1993-tól újból függetlenné vált Szlovákia városainak helyzetét több tényező együttesen befolyásolja. A sokféle tényező közül ki kell térni a közigazgatás és a közlekedés térformáló szerepére.

1991-ben 136 város volt Szlovákiában 2 993 234 lakossal, azonban Karásznó (Krásno nad Kysucou) és Sasvár–Morvaőr (Šaštín – Stráže) is megkapta a város rangot 2001-re, illetve a korábbi Ótátrafüred Magas Tátra (Vysoké Tatry) néven nagyobb város lett a környező települések hozzácsatolásával. Így a 2001-es népszámlálás idején már 138 városi jogú település volt az országban (7.12. táblázat).

7.5. ábra: Szlovákia városai 2001-ben

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony. Szerkesztette Mezei István, rajzolta Máty Máté.

A településrendszerre vonatkozó pártirányelvek, pártutasítások helyett 1990 után az egyes települések már mint önálló helyhatóságok dönthettek saját hatáskörük alá tartozó ügyeikben. Az önállóság ezentúl döntő mértékben befolyásolta az egyes települések sorsát.

Az új korszak első két népszámlálása alapján az adatokból már bizonyos új jelenségekre tudunk következtetni.

7.12. táblázat: Csökkenő és növekvő népességű városok, 1991–2001

	Csökkenő népességű városok	Növekvő népességű városok
A városok száma:	46	92
Átlagos méretük (fő)	27 183	19 258
A legnagyobb város népessége	428 672 (Pozsony)	236 093 (Kassa)
A legkisebb város népessége	1500 (Gyűgy)	1434 (Kékkő)

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony.

Egy évtized alatt is jelentős változásokra utal, hogy miközben nőtt a városlakók száma 2 993 234-ről 3 022 106-ra, mégis közülük 46 város népessége csökkent. Ezek a városok a nagyobb települések

sorába tartoznak, átlagosan 27 183 fő lakossal, köztük van a főváros is. A növekvő népességű városok között 40 népessége 10 ezer fő alatt van, 19 a 10–20 ezer fő közötti városok száma, és 28 a 20 ezer-nél népesebbek száma.

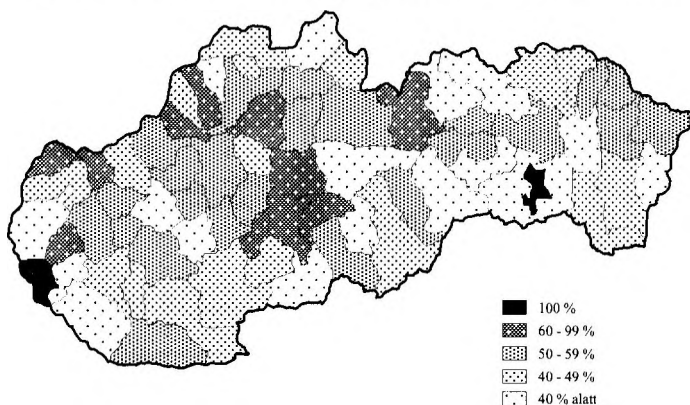
Ez a népességmozgás több okkal magyarázható. Elsősorban a városokról váltak le a megkérdezésük, beleegyezésük nélkül hozzájuk csatolt falvak. A beköltözések száma lelassult, mert megszűnt a korábban vonzó, gyors városi lakossá válást biztosító állami lakásépítés. Vannak olyan ágazatok, pl. a fegyvergyártás, amelyek a megváltozott politikai viszonyok és a piaci körülmények miatt válságba kerültek. Ezeknek a gyáraknak a bezárása nagy munkanélküliséget idézett elő, és az emberek egy része, keresvén a megoldást saját helyzetére, elköltözött a városból. A kiköltözések oka, iránya jelentősen megváltozott. A szélső pontokat említve egyrészt a jobb életkörülmények közé került családok kiköltöznek a zsúfolt városból, és a jobb levegőt, csendet, kertes házat biztosító környező faluból/városból/kertvárosi övezetből járnak be a közeli városba többnyire személyautóval. A másik végletet azok képviselik, akik épp nehéz anyagi körülményeik miatt nem tudják a városi ház költségeit biztosítani, ezért olcsóbb lakhatás után néznek, amire vidéken találnak lehetőséget.

Befolyásolhatja a népességmozgást a városok új, szabadon választott vezetőinek városstratégiája is. Azokban a városokban, ahol a vezetők városfelújításra fordítottak időt, pénzt, energiát, ahol előkészítették a várost a gazdálkodó egységek fogadására (infrastruktúra kiépítésével, felújításával, ipari parkkal, eladható területek, épületek kijelölésével stb.), ott a fokozatosan beinduló gazdasági növekedés magához vonzotta az állást, megélhetést kereső családokat. Amely város alkalmazkodott a posztindusztriális viszonyokhoz, az nagyobb eséllyel tudott résztvenni a kibontakozó városversenyben.

Az egyes közigazgatási járások városodottságát mutatja a 7.6. ábra. Pozsony és Kassa 100%-os városodottsága érthető, sőt a szlovák közigazgatás ezt a két várost még további körzetekre bontja.

11 olyan járás van az országban, ahol a városi lakosok aránya 60%-nál nagyobb a járáson belül. Besztercebánya, Poprád, Turócszentmárton mint 60 ezernél népesebb városok esetében ezt a helyzetet el is fogadjuk, valóban ők járásuk vezető városai, viszont a 18 160 fős Miava, vagy a 10 662 fős Selmecebánya esetében csak a kisméretű járás belső népességi arányai miatt kerültek ebbe a csoportba.

7.6. ábra: A városodás mértéke az egyes járásokban (NUTS 4 szint), 2001

Forrás: Štatistický úrad SR, Pozsony.

24 járásban 50% fölötti a városi népesség aránya, ide olyan nagy városok tartoznak, mint Eperjes, Zsolna, Nyitra, Nagyszombat, Privigye, Trencsén. Itt is megtalálhatjuk az ellentétet, mert a 6 616 fős Mezőlaborc csak a kis népességű járás miatt tartozik ebbe a csoportba.

17 járásban 40% fölötti a városiak aránya. Ezek között is találunk nagy városokat, mint például Érsekújvár (62 641), Léva (55 525) vagy Nagymihály (53 970), illetve kisvárost, mint a 9 354 lakosú Korponát.

18 járásban 12–40% közötti a városiak aránya. Ebbe a kategóriába tartozik a nagy területű Dunaszerdahely járása 44 894 fős városi népességével, ahová a névadó járási központon kívül Somorja és Nagymegyér is tartozik, növelve a városiak számát. Ebben a csoportban találhatjuk azokat a belső perifériának minősíthető járásokat, ahol a város kicsisége is nehezíti a járás gazdasági megerősödését, mint például Breznóbányai, Aranyosmaróti, Gölnicbányai járások esetében. Másutt a túl nagyra méretezett járás súlyosbítja a kisváros gondjait, mint Rozsnyó vagy a már említett Dunaszerdahely esetében. A határmentiség is korlátozó tényező volt évtizedeken át Nagykürtös, Rozsnyó esetében. A lengyel határ menti járások is hasonló nehézségekkel bírkóznak mint Námesztó, Késmárk, Ólubló, Kisszeben vagy az ukrán határ melletti Szobránc járása. A Kassa-környéki járás városiányosságát viszont biztosan feledteti a nagyváros közelsége.

6.1. A közigazgatás mint városhálózatot szervező rendszer

A közigazgatás elemzésekor elsőnek épp egy hiányt kell fölemlíteni, ami abból származik, hogy az ország 1918-as megalakulásakor nem volt a szlovák országrésznek kiemelkedő, egyértelmű központja, nem volt fővárosa, illetve mintát adó, a szlovákság életét szervező városa. A várospolitika az új állam 1918-as megalakulása után azt a célt szolgálta, hogy kijelölje az új hatalmi-igazgatási központokat.

Az 1918-ban megszerzett 8 teljes és 12 töredék vármegyéből 1920-ban képzett 16 megye kialakítása volt az első döntő lépés az állami önállóság útján. Az 1923-ban kialakított 6 nagymegye már jelezte, hogy az új hatalom a központosítás felé tesz egyre határozottabb lépéseket, mert ezzel teremti meg a társadalmi homogenizálás, a csehszlovákosítás eszközét. Az 1928-ban kialakított tartományi rendszerrel Prágának alárendelt országrésszé süllyedt a korabeli Csehszlovákia keleti fele, a szlovák tartomány.

Az 1939–1945 közötti évek közigazgatása miatt fontos szakasza a szlovák történelemnek, mert akkor jött létre először önálló szlovák állam. A hat megyés beosztás a közigazgatásban dolgozók, azaz a szlovák középosztály érdekeit szolgálta, mert itt sok hűséges szlovák kaphatott rendszeres fizetéssel járó irodai („úri”) állást.

7.12. táblázat: A mai Szlovákia területének közigazgatási rendszere

	Nagyobb területi egység	Kisebb területi egység (járás)
1918	8 vármegye + 12 töredék vármegye	97
1920	16 megye	95
1923	6 nagymegye	77+Pozsony és Kassa
1928	1 tartomány	77+Pozsony és Kassa
1939	6 megye	58+Pozsony
1945	--	77+Pozsony és Kassa
1949	6 kerület	90+Pozsony és Kassa
1960	3 kerület	32
1969	4 kerület (Pozsony is)	36+Pozsony és Kassa
1991	--	121 körzet (obvod)
1996	8 kerület (kraj)	79 járás (okres)
2004	8 kerület (kraj)	50 körzet (obvod)

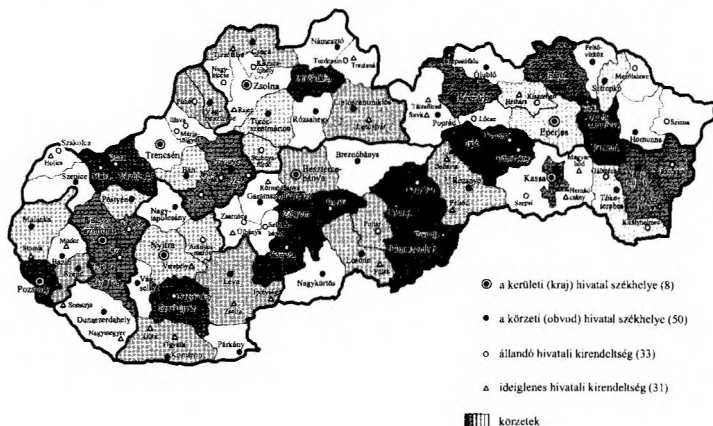
Forrás: Kúhnl (1982), Petőcz K. (1998) és Kocsis K. (2002) alapján saját szerkesztés.

A közigazgatás 1945 után megint a központosítás eszköze lett. Egyetlen párt uralma alá került az államgépezet és a közigazgatás. 1960-ban a közigazgatási reform keretében a kerületek számát lecsökkentették háromra, és a járások számát is lecsökkentették 32-re. Ez a végletesen lecsupaszított, a központi akarat végrehajtására kitalált rendszer működött egészen 1991-ig. 1969-ben annyi változás történt, hogy maga Pozsony is önálló kerület lett, így a kerületek száma 4-re nőtt, valamint a két nagyváros, Pozsony és Kassa közigazgatási határában belül több kerületet hoztak létre, ami a 32 járás darabszámát növelte.

1991-ben az addigi központi utasításos, merev hierarchiájú tanácsrendszert fölváltotta az önkormányzati rendszer, újból szétvált az államigazgatás és az önkormányzás. A települések visszakapták a kommunizmus évtizedei alatt elvesztett önállóságukat. Létrehoztak 121 körzetet az államigazgatási feladatok ellátására.

Az 1996-os új kerületi beosztás jelentőségét az emeli, hogy nagy viták után megmaradt az akkor létrehozott nyolc államigazgatási kerület, egyelőre a vele párhuzamosan kiépítendő megyei önkormányzati szervek nélkül. Az 1996-ban kijelölt 79 járás (okres) helyett 2004 óta 50 körzet (obvod) látja el az államigazgatás különféle feladatait.

7.7. ábra: A 2004-ben érvényesített kerületi és körzeti (obvod) beosztás

Forrás: Návrh samosprávnych krajov. ErasData-Pro, spol. S.r.o., Odbor informatiky SVS MV SR. 2003. alapján szerkesztette Mezei István, rajzolta Mády Máté.

Az 1996-os kerületi határok megerősítése kikapcsolta azt az erőforrást is, amelyet a magyar nemzetiségű lakosság önrendelkezése jelenthetett volna. A magyarok „szétosztása” Pozsony, Nagyszombat és Nyitra kerületek között, valamint Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, és Királyhelmece, valamint járásaik mellőzése, betagozása a tőlük északra lévő szlovák többségű kerületekbe, járásokba mutatja a honfoglalók tekintetnélküliségét, vagy jogi szaknyelven: az önrendelkezési jog megtagadását, vagy a politika nyelvén fogalmazva: a nemzeti elnyomás fennmaradását. Így fonódott össze a kormánypártok hatalmi érdeke a saját pozíciók megtartására és az összes (kormánypárti és ellenzéki) nacionalista szlovák politikai erő érdeke a nemzetállami cél folyamatos ébrentartására.

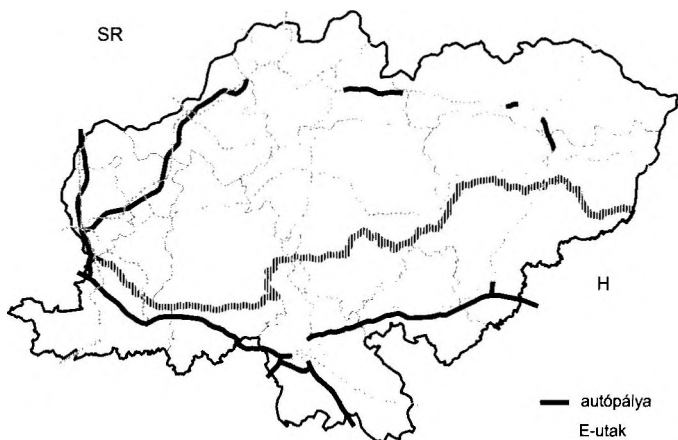
Az 1996-ban létrehozott 8 államigazgatási kerület további 5 városnak adta meg a lehetőséget, hogy kihasználja az élbolyba tartozás előnyeit. A közigazgatási központ szerepe komoly előnyöket jelent más városokkal szemben a fejlesztéseket illetően. Másrészt ezeknek a városoknak a beemelése a hatalomba tulajdonképpen a már létrehozott Pozsony–Besztercebánya–Kassa tengely bővítését jelenti. A bővítés eredményeként elénk vetül a kibontakozó új városrendszer új jellemzője is, mégpedig a Vág-völgyének, mint ipari-szolgáltató városövezetnek a megerősödése (Nagyszombat, Trencsén, Zsolna), illetve Nyitrának, mint a tőle délre eső alföldi terület gravitációs pólusának megerősödése. Eperjes mint Kassa várospárja kap hasonló lehetőséget. Ennek a két városnak a feladata a keleti hátrányos helyzetű, erősen leszakadt térség fölemelése.

6.2. A közlekedési rendszer és a városhálózat kapcsolata

A közlekedésben elfoglalt hely meghatározó egy ország geopolitikai helyzetét illetően. Szlovákia ebben a versenyben úgy akar helytállni, hogy tudomásul veszi a lengyel és a magyar alföldeken keresztül futó kelet–nyugati közlekedési tengelyek fontosságát és köztük építi ki a maga vonalát, ami Ostrava felől Zsolnán–Kassán keresztül Lembergbe fut. Tehát Kassánál nem folytatódik dél (azaz Miskolc felé) a Zsolna felől futó ív, hanem élesen elkanyarodik Ungvár–Lemberg irányába. Ehhez képest – a nemzetközi kapcsolatokat is figyelembe véve – másodlagosak az észak–dél irányú folyosók, amelyek közül kettő használatos: a Vág völgyében a Katowice–Zsolna–Pozsony útvonal, ami egyezik a központi terület északkelet

felé sugárzó erővonalával. Ennek az útvonalnak elsősorban az országon belül van nagy jelentősége, és sokkal kisebb a nemzetközi jelentősége. A másik észak–dél irányú folyosó a jóval kisebb forgalmú Krakkó–Kassa–Miskolc vonal. Ennek is elsősorban a Szlovákián belüli szakasza fontos a számukra. Teljesen hiányzik viszont az évszázadokon keresztül létfontosságú útvonal kiépítettsége az Árva–Besztercebánya–Budapest vonalon.

7.8. ábra: Szlovákia és Magyarország szlovák határ menti megyéinek úthálózata

Forrás: Szerkesztette Mezei István, rajzolta Mády Máté.

A 7.8. ábra térképe mutatja az épülő szlovák autópályák útvonalvezetését, párhuzamosan a meglévő magyarországi autópályák vonalvezetésével. A két úthálózat között vannak a határ menti települések. Azt mondhatjuk, a magyarországi autópályá-hálózat az osztrák határ és Budapest között egy dinamikus térség forgalmát biztosítja, míg a keleti ország részben az Északi-középhegység déli városövét kapcsolja be a hálózatba.

A szlovákiai oldalon azonban az ország déli hosszú területsávját nem szeli át gyorsforgalmi út, hanem Pozsonyból kiindulva észak felé fut. Jelképezi ez az állapot a dél-szlovákiai fejlesztési lehetőségek árnyékba kerülését, háttérbe szorulását, vagy inkább háttérbe szorítását, hiszen az útépités – akárcsak más állami irányítású fejlesztés – szándékolt tervek alapján valósul meg.

6.3. A gazdaság városfejlesztő szerepe

A gazdaság fejlődésének koronként és régióként más mozgatói vannak. A 20. században elsősorban az ipar volt a húzóágazat, azon belül is a nehézipar, különösen a háborús, majd az azt követő hidegháborús években és különösen Európa keleti, szovjetek által megszállt felében. A világgazdaságban azonban időközben új folyamatok kezdődtek, a szolgáltatások vették át a kezdeményező szerepet. A szolgáltatások vezető szerepe azt jelenti, hogy már nem a nyersanyagok megléte, a központi akarat által eltervezett és megépített ipari üzemek, a tervgazdálkodás állami logikája a településképző-, településfejlesztő erő, hanem a tudását, képzettségét a piacon hasznosítani tudó ember. A képzettség magas fokú iskolázottságot jelent, amit a városok biztosítanak, itt vannak a piaci viszonyok hasznot hozó működéséhez leginkább szükséges pénzügyi-igazgatási-kommunikációs stb. felépítmények.

Az európai gyakorlat szerint az egyes országok statisztikai hivatalai regionális adatokat közölnek. Ez elfedi az egyes települések, különösen a városok gazdasági teljesítményét, miközben tudjuk, hogy mind az ipari, mind a szolgáltatási eredmények nagyobb részét a városok biztosítják. A pozsonyi TREND elemző központ településekre vonatkozó adatai segítségével lehet láthatóvá tenni a városok gazdasági versenyben játszott szerepét. A módszer hátránya, hogy nem teljes körű az adatszolgáltatás, mert csak bizonyos ágazatokra vonatkozóan közöl adatokat, más ágazatok adatai viszont nem szerepelnek.

Bevételeik alapján 2005-ben 200 olyan vállalatot sorol fel a TREND elemző központ, amelyek meghatározó módon befolyásolják Szlovákia gazdasági életét (7.16. táblázat). A telephelyek alapján megállapítható, hogy ez a 200 vállalat 69 településen található, amelyek közül 52 város és 17 község. Az arányeltolódás azonban nem csak a településtípusok szerint mutatható ki, hanem a vállalatok számában is, mert a városokban van a listára került vállalatok 90%-a, sőt az általuk létrehozott bevételek 94,8%-a.

7.16. táblázat: A 200 legjelentősebb vállalat a földrajzi térben

	A települések száma db	%	A vállalatok száma db	%	Az összes bevétel ezer SK	%
Város	52	75,4	180	90,0	1 309 457 241	94,8
Falu	17	24,6	20	10,0	71 360 623	5,2
Összesen	69	100,0	200	100,0	13 80 817 864	100,0

Forrás: www.etrend.sk

7.9. ábra: A 180 legjelentősebb városi vállalat földrajzi elhelyezkedése

Forrás: www.etrend.sk alapján saját szerkesztés. Rajzolta Mády Máté.

Ha a falvakkal szemben a városok elsőbbségét olvashatjuk ki az adatokból, akkor azt is hozzá kell tenni az elemzéshez, hogy a városokon belül is végletesen kiemelkedik Pozsony jelentősége. A 200 legjelentősebb vállalat közül 78 Pozsonyban székel. Az összes többi város jelentősége eltörpül emögött, mert Kassán csak 8, Zsolnán és Nagyszombaton 6–6, Nyitrán, Besztercebányán, Vágbesztercén és Privigyén pedig 4–4 jelentős vállalat ténykedik. 28 olyan város van, ahol csak egy vállalat tűnethető fel.

A városok földrajzi elhelyezkedése egy erősen két osztatú ország képét rajzolja elénk (7.9. ábra). Szlovákia nyugati felében sűrűsödnek a legjelentősebb üzemek. A Liptószentmiklós–Korpona vonaltól

keletre már csak szórványosan fordulnak elő ilyen jelentős cégek. Különösen a lengyel határ menti sávban és a Besztercebánya–Kassa, még pontosabban Besztercebánya és az ukrán határ közti széles területen hiányoznak a nagy jelentőségű vállalatok.

6.4. Az oktatás mint városfejlesztő tényező

Az új körülményekhez való alkalmazkodás leglátványosabb eszköze volt az elmúlt években, ha egy város bekapcsolódott a felsőoktatásba. A pártállami időszakban két városban voltak önálló és sok szakmát tanító felsőfokú intézmények, Pozsonyban és Kassán. Mellettük Nyitrán kettő (pedagógiai és agrármérnöki), és Zólyomban egy (erdőmérnöki) egyetemi kar létezett, viszont 1990 után fokozatosan újabb egyetemek jöttek létre több városban. Összesen 20 felsőfokú intézet működik Szlovákiában, amelyek a két említett városon kívül Besztercebányán, Nyitrán, Eperjesen, Rózsahegyen, Nagyszombatban, Trencsénben, Komáromban, Zólyomban és Zsolnán adnak diplomát. A 9 magánegyetem adja a legkülönösebb településnévsort, mert Pozsony, Eperjes és Trencsén mint nagyobb városok mellett Szokolca és Diószeg is mint kisvárosok, otthont adnak egy-egy intézménynek.

A magánegyetemek megjelenése még nem jelent komoly konkurenciát az állami intézményekkel szemben, mert a tanszékeknek csak 10,3%-át, a nappali hallgatók 2,6%-át és az oktatók 6,3%-át jelentik.

Pozsony kiemelkedő szerepe kimutatható, de a felsőfokú oktatás nem végletesen egy városban összpontosul. Pozsonyban van a tanszékek 25,9%-a, a nappali tagozatos hallgatók 34,9%-a és az oktatók 37,9%-a. Az oktatók magasabb aránya jelzi Pozsony kiemelkedő fontosságát az oktatásban és a kutatásban. A külföldi hallgatók magas aránya (43,8%) is a város egyetemeinek elismertségét tükrözi.

7. Városok a magyar–szlovák határ mentén

Pozsony az ország függetlenné válása, azaz 1993, de különösen 2004, azaz Szlovákia európai uniós csatlakozása után rohamosan növekvő jelentőségű regionális központtá vált. A vasfüggöny lebontásával, az ellenőrzött határ keletre tolásával, vagyis a schengeni rendszer létrejöttével a főváros az Európai Unió fontos növekedési terévé vált. Földrajzi fekvése egyedi abból a szempontból, hogy az ország nyugati

szélén fekszik. A szlovák elemzők az Ausztriához való közelséget úgy értelmezik, hogy ez a keleti főváros van a legközelebb a nyugat-európai országokhoz, a nyugati kultúrkörhöz, Pozsony a kapu kelet és nyugat között.

A jövőbe látó fejlesztők elsőként a Bécs–Pozsony viszonylatra figyeltek fel. Rámutattak, hogy a vasfüggöny lebontásával az integrálódás laboratóriuma lesz ez a térség, mert olyan erős különbségek vannak a két főváros között, ami a gyengébbik fél, Pozsony föl-emelkedéséhez fog vezetni (Mastilak 2004). Évszázadokon keresztül nem volt intézményesített kapcsolat a két város között, sőt a hidegháború évtizedeiben perifériára került mindkettő mind saját országában, mind a két világrendszerben. Most viszont Közép-Európa központjává válhat ez a régió. Növekedési pályára állását segíti közigazgatási szerepe, rohamosan növekvő gazdasági súlya, az itt összpontosuló oktatás-kutatás jelentősége.

A közlekedést tekintve kitüntetett helyzetben van a város, mert több fontos útvonal metszéspontjában fekszik. Mind a Prága–Pozsony–Budapest, mind a Krakkó–Zsolna–Pozsony–Bécs útvonalak biztosítják kiemelkedő fontosságát. Viszont ha rangsort állítunk a közlekedési forgalom mértékében, akkor Brno és Prága, valamint Bécs viszik a pálmát a távolabbi centrumokhoz képest. Pozsony elsősorban Béccsel építi kapcsolatait. Emögött elsősorban Bécs gazdasági vonzását kell látnunk, mert naponta több ezer ember ingázik az osztrák fővárosba dolgozni (ODPM 2006).

Minden ipari ágazatból találhatunk a városban kiemelkedő jelentőségű üzemet. A pénzügyi szolgáltatások megtelepedése is központi jelentőséget ad a városnak. A Zsolnán székelő Dexia Bank kivételével minden bank központja Pozsonyban található, de itt vannak a nagy biztosítótársaságok és pénzügyi befektetők központjai is. Az ország három legjelentősebb egyeteme (a Comenius Egyetem, a Közgazdaságtudományi Egyetem és a Szlovák Műszaki Egyetem) bocsátja ki a legtekintélyesebb diplomásokat és itt dolgoznak a legnevesebb kutatók is.

A főváros tudta a leghamarabb kidolgozni az 1990-es évek gazdasági válságára adandó helyes választ. A gépipar, ezen belül a fegyvergyártás túlsúlya és ebből következő csődje nehéz helyzetet okozott, de a Volkswagen 1991-es idetelepítésével az első mintaadó döntést hozta a város. A nemzetközi jelentőségű autógyár letelepítése után néhány évvel az itt termelt érték biztosította a szlovák GDP 10%-át és a kivitel 25%-át. A Volkswagen megjelenése és sikere újabb üzemek és beszállítók sorát vonzotta az országba.

A határ menti Csallóközben elsősorban mezőgazdasági tevékenységet és azzal összekapcsolódó élelmiszeripart üznek, ezért jóval szegényebb ez a vidék az iparosodottabb északi területekhez viszonyítva. Az élelmiszeriparban híres cukorgyár *Dunaszerdahelyen* működött 2007-ig francia tulajdonban. Ma már csak a Tauris Danubia húsfeldolgozó képviseli az élelmiszeripart. Az ipari gazdálkodás inkább csak szigetszerűen jelenik meg. Fontos fejlemény volt a dél-koreai Samsung gyáralapítása *Galántán*, ahol kb. kétezer embert alkalmaznak. *Vágsellyén* 1958-ban épült fel a Duslo vegyiüzem, amely gumit és műtrágyát gyártott, ma elsősorban rovarölőszerek gyártására szakosodott. *Párkányban* a Smurfit Kappa csomagolópapír-gyár üzemel. *Komárom* a Duna menti térség legjelentősebb gazdasági központja, van hajógyára és itt működik az ország legnagyobb cipőgyára (Swiss Rieker). Bécs és Budapest között *Komáromban* van az ország legnagyobb hajókiöntője, és itt működik az ország egyetlen magyar oktatási nyelvű egyeteme, a Selye János Egyetem. Az autógyarak hatására épült fel a német Osram izzógyára *Érsekújvárott*. *Ógyallán* a Heineken működteti a hajdani Arany Fácán sörgyárat, amit 1995-ben vásárolt meg.

Alig iparosodottként, fejletlenként, mezőgazdaságiként jellemezhetők *Nagykürtös* és *Rimaszombat* járások, névadó városaikkal együtt. *Losoncon* bútorgyár van.

Kassa az ország második legnagyobb regionális centruma, de minden tekintetben Pozsony mögé szorul. Központi szerepű város, de csak regionális szinten mint Kelet-Szlovákia központja. Országos jelentőségű intézményei alig vannak. Közlekedési csomópont, de inkább csak a lehetőség szintjén, mert az autópályák építési tervei-
ben szerepel ugyan, de mint cél és nem mint csomópont. Egy rövid, kb. 20 km-es szakasz a kivétel, ami a város és Eperjes között már kiépült. Repülőtérének kiépítettsége, forgalma eltörpül Pozsony mellett. Hajózható folyója nincs. Az ország nyugati felével kapcsolatot teremtő autópálya-terve mellett az Ungvár felé kiépítendő autópálya is csak terv még. Ukrajnával csak a szélesnyomtávú vasúti összeköttetés biztosít a városnak elsőrendű fontosságú kapcsolatot. Az országos jelentőségű vasgyár nyersanyagigényét ezen a szakaszon elégítik ki. Három egyeteme (Műszaki Egyetem, P.J. Šafárik Egyetem, Állatorvostudományi Egyetem) biztosítja a szakemberutánpótlást. Az itt képzett szakemberek jelen vannak a nagy autógyarak üzemeiben is. Kétségtelen azonban, hogy Kassát vidéki kisvárosból országos jelentőségű ipari központtá az 1960-as években kiépített vasgyár tette (Kelet-szlovákiai Vasmű). Ezután kezdődött a lakosság be-

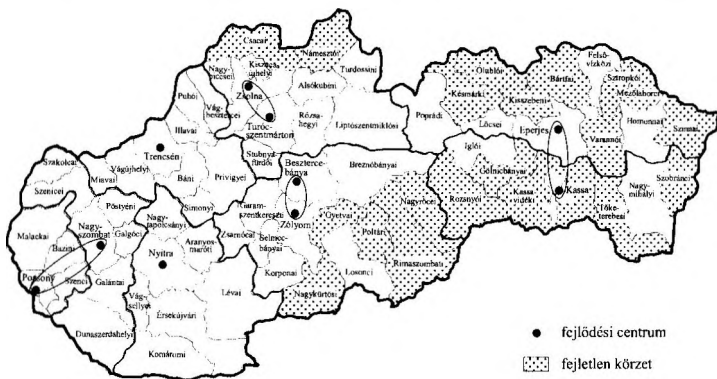
áramlása a városba, az ő számukra kellett a hatalmas lakótelepeket, szolgáltató egységeket megépíteni. Erre nagy szükség volt, mert a gyárban – fénykorában – 24 ezer ember dolgozott. A vasgyár – mint tipikus szocialista ipari létesítmény – válságát a pittsburgi székhelyű US Steel oldotta meg azzal, hogy 2000-ben megvásárolta 500 millió dollárért és adott 700 millió dolláros ígérvényt a modernizálásra (US Steel Košice). A modernizáció eredményeként lemezgyártással vesz részt a fellendülő szlovákiai autógyártásban. Napjainkban kb. 16 ezer ember dolgozik itt, az ország legnagyobb ipari üzemében.

Vegyes (ipari-mezőgazdasági) járások közé tartozik a *Nagymihályi*, a *Tőketerebesi* és a *Rozsnyói* járás. Ebből a környezetből emelkedik ki szinte „tűszerűen” Kassa városa. Nagymihály környékén barna- és feketeszén-bányákat, valamint gázlelőhelyet találunk.

A határ menti városok gazdasági erőtlensége különösen szembe-szökő, ha a dinamikus Vág-völgyi városokra gondolunk, ahol az autógyárak mint húzóágazatok mellett a modern ipar sokféle üze-me és a szolgáltatások ezernyi lehetősége épült fel.

A városok fontosságát emelte középpontjába a 2001-ben kiadott *Szlovákia területfejlesztési koncepciója* is, amikor vonzáskörzetek szer-int javasolt település-együtteseket fejleszteni.

7.10. ábra: Fejlett városi vonzástervek és hátrányos helyzetű járások Szlovákiában

Forrás: Szerkesztette Mezei István, rajzolta Mádý Máté.

A főbb csomópontokat a következő városok jelentik Szlovákiában (7.10. ábra). Van négy várospár, amelyeknek az együtt fejlődése nagy jelentőségű gazdasági körzetek létrehozását kezdi eredményezni. A legfejlettebb várospár egyik tagja természetesen maga a főváros, Pozsony (és közvetlen környéke), valamint a közeli Nagyszombat. A következő várospár Kassa és Eperjes, mint egyetlen keleti fejlődési csomópont. Az ország középső részén bontakozik tudatos tervezés hatására a Besztercebánya–Zólyom várospáros és a Vág völgyében a Zsolna–Turócszentmárton várospár. Mellettük Trencsén és Nyitra városok egyedül képeznek kitörési pontot, gazdasági és vonzási központot. A szlovák szakirodalom is a közigazgatási, az oktatási (tágabban szolgáltatási) és a gazdasági jellegű szolgáltatási funkciók (kereskedelem, pénzügyek) együttes megerősödését tekinti a városok megnövekedett jelentőségét biztosító alapjának (Slavik–Kožuch–Bačik 2005).

A felsorolt városokon kívül eső területek tartoznak a kevésbé fejlett vagy hátrányos helyzetű területek közé. Ezek elsősorban olyan városok, amelyek részben belső periferiának számítanak mint Gyetva, Poltár, Gölnicbánya, Kisszeben és Varannó, járásaikkal, azaz a környező falvakkal együtt, míg a többség határ mentén helyezkedik el, határ menti periferiának számít mint Csaca és Námesztó a cseh és a lengyel határ mellett, mint Késmárk, Ólubló, Bártfa, Sztropkó, Mezőlaborc és Szinna a lengyel határ mentén, Szobránc az ukrán határ mentén, illetve Nagykürtös, Rimaszombat, Nagyrőce, Rozsnyó és Tőketerebes a magyar határ mentén. Összességében ezek a területek egy Nagykürtös–Késmárk tengely mentén osztják kétfelé az országot, egy nyugati fejlettebb és egy keleti fejletlenebb térre.

A magyar–szlovák határ mentén tehát megtalálható minden fejlettségi fokozathoz tartozó város az európai szinten fejlett Pozsonytól a szlovákiai fejlettségi szint szerint még jónak mondható Duna menti városokon át egészen a hátrányos helyzetű kelet-szlovákiai városokig, amelyek közül egyedül Kassa emelkedik ki jelentős nagyvárosi fejlettségi szintjével (Korec 2007).

VIII. FEJEZET

VÁROSOK KÁRPÁTALJÁN

1. Bevezetés

A földrajzi értelemben vett Európa egyik fő jellemzője, hogy a politikai határok történeti értelemben gyors változása mindig újabb és újabb módosulásokat hoz létre a geopolitikában. Ha nem is egyhangúan, de a kutatók jó része megegyezett például abban, hogy Közép-Európa az az államok tartoznak, amelyek a német vonzás hatókörébe, Kelet-Európába pedig azok az országok, amelyek az orosz vonzás hatókörébe tartoznak. Ennek az osztályozásnak a további finomítása végett pedig megjelölték Közép-Európának azt a keleti részét a Balti-tengertől az Adriáig, amely a német Közép-Európa és az orosz Kelet-Európa közé esik és elnevezték Kelet-Közép-Európának. Ennek a megkülönböztetésnek további folyománya, hogy vannak, akik Köztes-Európának nevezik ezt a térséget, épp a változó erősségű vonzások és kényszerű odacsapódások miatt.

Egy ilyen térfelosztás azonban, amely Európa nagy régióit illeti, több kutató szerint mutat bizonyos állandóságot is és ennek bizonyítására – többek között – a vallások, a jogrendszerek, a munkakultúra stb. térbeli elterjedtségét említik. A történelmi események azonban újabb változást hoztak például Ukrajna megalakulásával, azzal, hogy kifejezett lépéseket tett annak érdekében, hogy elszakadjon az orosz befolyástól, azaz Kelet-Európától, és közeledjen, esetleg csatlakozzon Közép-Európaéhoz, annak keleti részéhez. A geopolitikai vonzások változása közvetlenül érinti Magyarországot, mert történelmi területéből egy kis darab Kárpátalja néven Ukrajnához került, másként fogalmazva, Magyarország mint kelet-középeurópai ország egy kis darabja geopolitikai értelemben átváltódott Kelet-Európa részévé. Ez a történelmi Magyarországtól elvett, ma Kárpátaljának nevezett rész 12 800 km² területű, azaz 4,5%-át tette ki a hajdani 282 870 km²-es Magyarországnak, illetve 2,12%-át a mai, 603 700 km² területű hatalmas Ukrajnának, amely szomszédos ország több mint hatszorosa (6,49) a mai Magyarországnak.

A földrajzi értelemben vett Európának nem csak a politikai határai változnak meglehetősen gyakorisággal, de az itt lakó népek hovatarozása is változik a határok változásával együtt. Emiatt egy-egy nemzet összessége meglehetősen szétszórtságban él szerte a világban. Érvényes ez az ukránokra és a magyarokra is. Az újonnan alakult Ukrajna határai mögött tudhatja az ukrán népesség több mint 80%-át, míg a magyarok alig 70%-át. Emellett az Ukrajnában élő ukrán népesség nagyságrenddel (3,78-szor) nagyobb (37,5 millió fő) a Magyarországon élő magyarnál (9,9 millió fő) (8.1. táblázat). A Kárpátalján élő őshonos, magukat ruszinnak nevező szláv népet az ukrán statisztikák nem jelölik külön, de mások elnevezése szerint több nevük is van: rutén, rusznyák, kisorosz, magyarorosz, kárpátorosz, kárpátukrán.

8.1. táblázat: A magyar és az ukrán népesség adatai, 2001

	<i>A Földön</i>	<i>Európában</i>	<i>Más kontinensen</i>	<i>Az államterületen</i>
Magyarok	~ 14,3 (100%)	~ 12,2 (85,31%)	~ 2,1 (14,69%)	9,9 (69,23%)*
Ukránok	~ 46,2 (100%)	~ 41,0 (88,74%)	~ 5,2 (11,26%)	37,5 (81,17%)*

* A 2001. évi népszámlálás adatai mindkét országban.

Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarok>;
<http://en.wikipedia.org/wiki/Ukrainians>

Magáról a Kárpátalja elnevezésről több vélemény látott napvilágot (Móricz 2001). A legvalószínűbbnek az 1889-ben Munkácson megjelent újság címét tekinthetjük, amely cím szokatlanságával hívta fel magára a figyelmet. Mivel ez a terület korábban semmilyen önállósággal, különállással nem rendelkezett, ezért az önálló megnevezésnek is csak az első világháború után lett jelentősége, illetve ezt követően próbáltak nevet adni az elcsatolt területrészeknek. Az első hivatalos megnevezés 1918. december 21-én született, amikor elfogadták Magyarországon a X. néptörvényt, amely kimondta Ruszka-Krajna megalakulását. Ez a törvény juttatta az itt élő ruszinokat nemzeti autonómiához, még a történeti Magyarország keretén belül. A Csehszlovákiához csatolt részt Podkarpatská Rusnak nevezték hivatalosan, de hétköznapi nyelvhasználatban Felvidéknek vagy Ruszinszónak mondták. Az 1938–39-ben Csehszlovákiától autonómiát kapott, majd függetlenné vált terület a Volosin-féle ukrán államban a Karpatszka Ukrajina nevet vette föl, amelynek magyar

megfelelője Kárpát-Ukrajna. A szovjet csapatok által megszállt vidék neve Zakarpatszka Ukrajna, vagyis Kárpátontúli Ukrajna lett, 1946-tól pedig Zakarpatszkaja oblaszty (oroszul), Zakarpatszka oblaszty (ukránul), illetve Kárpátontúli terület (a magyar nyelvű hivatalos kiadványokban) lett a hivatalos elnevezés. A mindennapi életben a rövidebb kifejezést használták: Zakarpatyja (orosz), Zakarpattya (ukrán), Kárpátontúl (magyar).

A magyarországi sajtó nem merte használni a Kárpátalja nevet az irredentizmustól való félelem miatt (Baranyi 2004), ezért a Kárpát-Ukrajna névalakot tekintették helyesnek, ez szerepel az Új Magyar Lexikon című kötetben is. A kárpátaljai magyar sajtóban még ez a név sem szerepelhetett, ideológiai okok miatt a Kárpátontúl kifejezést kellett használni. Áttörést jelentett 1989-ben a Kárpátaljai Kulturális Szövetség megalakulása, ettől kezdve ugyanis nem lehetett megkerülni a Kárpátalja szó kimondását. A nevezéktan bizonytalansága mögött a 20. század politikai változásaiból eredő állandó bizonytalanság húzódik meg¹.

Kárpátalja városai váratlanul kerültek más államhoz, és míg Csehszlovákia részeként együtt maradtak az elszakított felvidéki városokkal, 1944-es Ukrajnához kerülésükkel addig ismeretlen, idegen – kelet-európai – kultúrához, közigazgatáshoz, normarendszerhez kötötték őket. A mai független Ukrajnát bemutató tudományos kiadvány (Kocsis–Rudenko–Schweitzer 2008) ukrán szerzői mint egységes országot elemzik, de időben visszafelé, a történelmi múltra vonatkoztatva is. Számukra elsődleges, hogy az ukrán lakosság jelenlétét ki-

¹ A megpróbáltatásokkal terhelt 20. századról ad szemléletes képet egy elhüresült anekdota. Egy 1918-ban Szolyván született kisgyermek az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Magyar Királyság területén jött a világra, ahol magyar állampolgárként anyakönyvezték. Csecsemőként lett a Károlyi Mihály-féle Magyar Népköztársaság, később a Magyar Tanácsköztársaság polgára, de közben 1919. január 14–23. között a Nyugat-Ukrán Köztársaság katonái által megszállt területen élt. 1920. június 4-től a trianoni békeszerződés kihirdetését követően csehszlovák állampolgár lett, és kisgyermekként a Ruszinszónak nevezett tartományban játszhatott pajtásaival. 1939-ben az egy napig létező Ruszka-Krajna Köztársaság, majd 1939–1944 között a Magyar Királyság Kárpátalja nevű autonóm tartományának lett a lakója. 1944–1947 között a szovjet katonai közigazgatás ügyelt rá, 1947-től az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli kerületének lakója, évtizedeken át szovjet állampolgár. 1992-ben idős emberként újabb okmányokat kapott, a független Ukrajna állampolgára lett. És ehhez a sok állampolgársághoz, útiokmányhoz úgy jutott, hogy közben egyszer sem kellett elhagynia Szolyvát (Süli-Zakar 2008, 29–30).

mutatva, rájuk hivatkozva, az egységes ukrán nemzetre való tekintettel mint ukrán földről adjanak elemzést (Kárpátaljáról is mint ősi szláv /ukrán tájról), és még nem helyeznek elég erős hangsúlyt arra a tényre, hogy igen különböző részek egy államba terelésével formálódott ki ez a hatalmas ország. A függetlenné válást követően megírt, ismereteink szerint első magyar nyelvű történeti munka (*Font-Varga* 2006) részletesen ír az ukránok történetéről, a mai Ukrajna területén lefolyt politikai-gazdasági változásokról, de aszimmetrikusan nagyobb teret szentel az orosz, majd a szovjet birodalomhoz tartozó részek elsősorban politikatörténeti bemutatásának és jóval kevesebbet a sokkal szabadabb körülmények között fejlődő litván–lengyel–osztrák fennhatóság alá tartozó részeknek. Az új, független ország mozaikszerűségét leghitelesebben Hajdú-Moharos József (1995) mutatja be társadalomföldrajzi elemzést tartalmazó könyvében.

Kárpátalja városainak egyedi helyzetét azzal lehet az új Ukrajnában legjobban érzékeltetni, ha először az egész ország városait mutatjuk be, majd hozzájuk hasonlítjuk Kárpátalja városait.

2. A városfejlődés Ukrajna mai területén

Az első városállamokat a görögök alapították a mai Ukrajna területén a Földközi-tenger északi partján Kr. e. a 7. században. Ókori városállam volt Tyras a Dnyeszter partján, Olbia a Bug partján, Kerszonészosz a mai Szevasztopol közelében és Panticapaeum, a későbbi Boszporusz királyság fővárosa a mai Kercs helyén. Lakói görögök voltak, valamint szkíták, szarmaták és tauruszok. Több mai városnak vannak ókori gyökerei. Feodosia (Theodosia), Jevpatoria (Eupatoria) városokat Kr. e. 6. században alapították, Kercset (Pantikapaion) a 4. században, Szudak (Sugdaiia) városát pedig Kr. u. a 2. században. Ezeknek az ókori görög városoknak azonban nem volt hatása az ukrán történelemre, viszont tény, mióta Ukrajnához tartoznak, a viszony ezekhez a városokhoz megváltozott.

Olyan régi városok mint Kijiv, Csernyihiv és Zsitomir az 5–9. században keletkeztek. A 9–10. századi Kijevi Ruszt a „vizek nomádjai”, a varégok alapították a Baltikumtól a Fekete-tengerig (Konstantinápolyig) tartó kereskedelmi útvonal ellenőrzése céljából. Az alapító Oleg fejedelem és utódai elsősorban a Kijiv–Novgorod útvonalat ellenőrizték, és a rajta áthaladóktól szedtek adót. Ennek intézményesített formáját alakította ki bizonyos állami szervek létrehozásával

Vlagyimir nagyfejedelem (978–1015). A történészek szerint a Kijevi Rusz területén 24 város volt, amelyek az adószedő helytartók, azaz a fejedelem fiainak székhelyei voltak, és ezekben a kereskedelmi útvonalakon fekvő városokban voltak a kereskedők lerakatai, raktárai. Bölcs Jaroszláv uralkodása idején dőlt el, hogy a Kijevi Rusz az ortodox keleti rítushoz csatlakozik, a bizánci egyházszervezés rendszerének meghonosításával. Így lett Kijiv, Csernyigov és Perejaszlav egyházi központ, metropolia (érsekség), de közülük az utóbbi kettő később csak püspökségi székhely lett. A részfejedelemségek idejére, a 11–12. századra már 200 városról tudunk. Voltak közöttük várak és fejedelmi székhelyek: Bila Cerkva, Bohuszlav, Vasilkiv, Visgorod, Gluhiv, Kaniv, Korosten, Korsun, Nizsin, Novhorod-Siverski, Ovrucs, Perejaslav, Putivl, Lubni, Poltava, Priluki, Radomiszl, Romni, Csornobil stb. Közülük néhány az ország fontos politikai és gazdasági központjává vált a fokozatosan hanyatló Kijevvel szemben, de többségük inkább csak megerősített hely volt közigazgatási-katonai és kereskedelmi funkciókkal, a nyugat-európai városokra jellemző autonómia nélkül.

A kunok támadásai miatt a kereskedelmi utak nyugatabbra helyeződtek, a Dnyeper helyett a Dnyeszter lett a fontosabb vízi út, amely a San és a Visztula folyók révén adott kijutási lehetőséget a Baltikum felé. Ez tette lehetővé Galícia–Lodoméria megerősödését, önálló hercegséggé válását. A 13. században bekövetkezett tatár támadás tovább rombolta a Kijevi Rusz törzsterületeit, elszakítva egymástól az addigi részfejedelemségeket. Erre az időszakra tehető a szláv törzsek végleges különválása, más-más hatalmi függőségbe kerülése, aminek következménye lett a széttartó nyelvi-kulturális fejlődés. Így váltak ki közülük fokozatosan például az ukránok.

A Litván Nagyhercegség idején (a 14. század közepétől a 15. század végéig) megerősített városokat építettek egészen a Fekete-tengerig, és várakat emeltek sok galíciai, volhíniai és podóliai városban. A beköltöző német polgári lakosok miatt 12 városban – köztük van Kijiv, Poltava, Baturin, Csernyigov – bevezették az ún. magdeburgi városi kiváltságot, ami többnyire csak a betelepülők közösségeinek jogállására, autonómiájára vonatkozott. A 15. és a 16. század első felében ismételten támadták ezt a területet a krími tatárok és a törökök, ami visszavetette a városfejlődést.

A kozák hetmanok világában a városok helyzete alig változott. A Dnyeper nyugati partján lévő városok a lengyelek és a bevándorló németek hatása alá kerültek, a keleti part városai megőrizték ukrán jellegüket. A városok mezőgazdasági jellegűek voltak, az ipari

kereskedelmi tevékenység gyenge volt bennük, ennek megfelelően a polgárság sem tudott számottevő társadalmi erővé válni. A magdeburgi joggal rendelkező városok arra törekedtek, hogy megvédjék különállásukat attól a kozák törekvéstől, hogy őket is a többi kozák település sorsára juttassák, vagyis betagolják a katonai igazgatás világába. A határvidéki szerep miatt a kozák városok az ezredek hatásköre alá tartoztak. Önkormányzati jogok hiányában nem voltak vonzóak a betelepülő mesteremberek, polgárok számára. A nagyobb városokban tudtak az idegenek – németek, zsidók, oroszok, örmények, görögök – kiváltságos helyzetet biztosítani maguknak. A kereskedelemben, azon belül is a gabonakereskedelemben betöltött szerepük védelmét a Dnyeper bal partján lévő városokban a cári hatalom biztosította. A városok fejletlenségének fő oka az ukrán–kozák társadalom differenciálatlansága volt. Mivel a közkatonák legfeljebb birtokkal rendelkezhetek, jobbágytartási joguk nem volt, emiatt csak szűk társadalmi réteg vagyonosodhatott meg, ami a városi polgárság iránti igényt is korlátozta. Ez visszavette a városok gazdasági-kulturális központtá válását, viszont megmaradtak vallási központnak. Még az ún. szabad katonai falvak és egyéb autonóm területek státusza is megváltozott, mert a 17–18. században fokozatosan korlátozták addigi szabadságjogaikat és idővel (1783-ra) röghöz kötötték a kozákokat. A kisebb városok többségében fokozatosan nőtt a kozák lakosság aránya, így ezek a városok fokozatosan a kozák közigazgatási rendszer hatása alá kerültek.

A városok között kiemelkedő jelentőségű lett Kijiv, amely város politikai, egyházi, kulturális központ lett. Gazdasági jelentőségét emelte a selyemkészítés, az üveg- és papírgyártás. A nagyobb városok népessége jelentősen nőtt, de a beköltöző kozák lakosság nem a polgárság erejét növelte, ami a városok jogállásának korlátozásához adott lehetőséget. Összességében a városok nem tudtak gazdasági gyengeségüknél fogva elsődleges szerepet játszani az ukrán területek megszervezésében, sőt szerepük az orosz függőség megerősödésével tovább csökkent.

A városok mint egyházi központok önállóságát biztosította, hogy az ortodox keleti egyház főhatósága távol volt, a török függésben lévő Konstantinápolyban. Az orosz befolyás erősödésével a 17. században került sor arra, hogy a kijivi érsekségbe orosz-barát püspököt neveztek ki, aki 1686-ban elismerte az ukrán egyház felett a moszkvai pátriárka fennhatóságát. Ezt követően az ukrán ortodox klérusban megerősödött az a törekvés, hogy a kozákság viszonylagos függetlenségét

meg kell őrizniük az orosz befolyástól. Ettől kezdve az egyházi központok egyúttal a politikai ellenzéki központjai is lettek.

A 17. század közepétől tűntek fel az első városok az orosz–ukrán határon. Harkiv, Ohtirka, Szumi és Izjum mint helyőrségek jöttek létre.

A városok fejlődését korlátozta az orosz gazdaságpolitika, amely az ukrán területeknek a nyersanyagellátó szerepet juttatta és arra törekedett, hogy az orosz késztermékeknek biztosítsa a felvevő piacot. Ez ellentétben állt az ukrán merkantilista törekvésekkel, amelyek a 17. század végén arra törekedtek, hogy ösztönözzék az ukrán ipari termékek gyártását és azok kivitelét. Az orosz uralkodók elrendelték, hogy ukrán árucikkeket csak Oroszország területén szabad eladni, illetve külföldre csak orosz kikötőkön keresztül szabad szállítani. Az ukrán területeken letelepedő orosz kereskedők kiváltságokat kaptak az ukrán városi polgárokkal szemben. Mindezek biztosították a Dnyeper bal parti területek betagozódását az egységesülő orosz birodalomba. Kijiv hanyatlását is ettől az időtől számítjuk. A poltavai csata (1709) után, amely a svéd királyság mint nagyhatalom letűnését és az orosz birodalom mint nagyhatalom megszületését jelentette, I. Péter elrendelte az ukrán fegyvergyárak leszerelését, majd a salétrom-és puskaporgyártás beszüntetését ukrán területeken.

A 18. században a Dnyeper bal parti ukrán–kozák terület mint Kis-Oroszország orosz fennhatóság alá került, az orosz birodalom része lett, de a Dnyeper jobb parti területei, Halics, Volhínia és Podólia lengyel fennhatóság alatt maradtak. A lengyel nemesi köztársaság a 16. század második felétől európai perifériának számított, mezőgazdasági adottságait azonban fokozatosan ki tudta használni az európai árforradalom miatt. Az Európába beözönlő nemesfémek miatt fölemelkedtek az élelmiszerárak. A gabonakereskedelem különösen a 30 éves háború (1618–1648) idején virágzott. A vetésforgóra áttérő majorságok termékeit a gdanski kikötőből szállították az európai piacokra. A gabona mennyisége elérte a másfél millió tonnát is. Ez segítette a közvetítésben szereplő városokat meggazdagodásukban. A főleg Podóliában megtermelt gabonát elsősorban vízi úton szállították a balti-tengeri kikötőbe. Ez tovább erősítette a terület mezőgazdasági, paraszti jellegét. A 17. század második felében kezdődő lengyel–orosz háború hanyatlást hozott, mert megnehezítette a gabona eljutását a tengeri kikötőkbe, ezért a 17. század második felétől visszaesett a gdanski kikötő gabonaforgalma 50 ezer tonnára. Ennek ellenére általánosságban megállapítható, hogy a nyugati területek városaiban magasabb ipari termelési kultúra alakult ki, amit

mutat az itt gyártott és a széles körben elterjedt üvegyipari és porcelán termékek sora is.

A Dnyeper bal partján, az orosz fennhatóság alá tartozó, sokkal elmaradottabb ukrán–kozák lakta területek bővülni kezdtek a sztyeppe feltörésével. Ahogy a harcok engedték, a megművelt földek dél felé bővültek. Az itt megtermelt gabona szerény fölöslegét az orosz, a török, valamint a krími kánság városaiba szállították. A déli területek mezőgazdaságának elmaradottságát és a városok ebből származtatható szegénységét mutatja, hogy az elültetett gabona három–négyszeresét tudták csak az elavult technológiával megtermelni. A városok jogállásában bekövetkező kedvezőtlen változásokat jól mutatja, hogy amikor II. Katalin cárnő meghirdette a törvényelőkészítő bizottság ülését, amelyen az Orosz Birodalom követői vehettek részt, akkor a Dnyeper keleti partjának ukrán–kozák vezető rétege 10 helyet kapott, illetve a több mint 100 ukrán város közül 14 választhatott egy küldöttet. Petíciójukban azt fogalmazták meg, hogy a városi lakosok csak a helyi hatóságoknak legyenek alárendelve, és hogy a városok orosz helyőrségének ellátásához a városban lakó kozákok is járuljanak hozzá, azaz fizessenek adót. Mindez jelzi, hogy a magdeburgi jog érvényesülése eléggé csekély mértékben sikerült az orosz fennhatósága alatt. A városok kénytelenek voltak az orosz csapatok ellátásán túl a kozák adminisztrációt is elfogadni. A kirobbanó orosz–török háború azonban elvetette még az esélyét is annak, hogy akár csak tárgyaljanak is az ukrán követelésekről, mert a háborúra való hivatkozással maradt ami volt, a birodalmi centralizációs törekvések fokozatos továbbterjesztése Kis-Oroszország, azaz az ukránok által lakott keleti területeken. Példaként említsük meg, hogy Kijiv mint utolsó kiváltságolt város 1835-ben veszítette el privilégiumait. A városok ukrán polgárainak háttérbe szorulását, meggyengülését bizonyítja, hogy a külkereskedelmet a 18. század végétől a görögök, a belkereskedelmet pedig az oroszok felügyelték. A városok az oroszosítás fellegváraivá váltak, hiszen a betelepülő orosz közigazgatás elsőrendű feladata volt a birodalmi hűség megszervezése, aminek egyik döntő fontosságú eszköze az orosz nyelv elfogadtatása volt a hivatalos ügyintézésben és a mindennapok gyakorlatában. A városi iparosokat és kereskedőket elnyelte az etnikailag kevert, de nyelvileg orosz birodalmi egységesülés. Az ukrán lét visszaszorult a falvakba.

Az 1775-ös cári közigazgatási reform egyenlő nagyságú adminisztratív egységeket alakított ki, ahol elkülönítették az adminisztratív, az igazságszolgáltatási és a pénzügyi (adószedési) funkciókat.

A kihirdetett közigazgatási alaptörvény az Orosz Birodalmon belül állandósította a 3–400 ezer lakost magába foglaló provinciákat, tartományokat, és a 30–40 ezer fős körzeteket. A korábban kiváltságolt helyzetű peremtartományokban, így az ukrán területeken is, amely területek a mai Ukrajna 80%-át jelentették, fokozatosan vezették be a reformokat, ami a kis-oroszországi kormányzó feladata lett. A nehézséget az okozta, hogy a reformok ellentétben álltak a kozák–ukrán hagyományokkal, bevezetésükkel párhuzamosan le kellett építeni a katonai alapon szerveződő, ezredekre és századokra tagolódó ukrán adminisztrációt. Ennek keretében törölték el a városok jogait is. Az új tartományi közigazgatás összefűzte a kormányzó személyes hatalmát a bürokratikus rendszerrel. Mivel a kiépülő adminisztrációs rendszerbe az ukrán hivatalnokokat is bevették, megnőtt a kijivi diplomások és a tanult kozákok karrier lehetősége. 1783-ban II. Katalin cárnő a bal parti kozák ezredek az orosz reguláris haderő mintájára át-szervezte. A törvény szerint minden adózó polgár besorozhatóvá vált, ezzel megszűnt a kozákság katonaállítási előjoga. A reformok nyomán keletkező társadalmi feszültségeknek azzal vette elejét, hogy az ukrán vezető rétegnek orosz nemesi címet és jogokat adott, és földhöz kötött jobbágyként szolgálatukra rendelte a parasztokat.

Ugyanilyen merev rendbe sorolták be az ukrán ortodox egyházat is. Az egyházi határokat hozzáigazították a tartományi határokhoz, vagyis a tartományokon belül egy püspökséget engedélyeztek. Korlátozták a szerzetesek és az apácák, valamint a monostorok és kolostorok számát. A fölösnek ítélt egyházi épületeket elkobozták. Az ukrán ortodox egyház is állami alattvalóvá vált. A papnevelés állami intézményekben folyt, ahol az orosz ortodox egyház tanítása szerint neveltek az ukrán papi- és nemesi ifjakból orosz ortodox papokat.

A birodalmi adminisztrációs rendszer az 1830-as évekre érte el végleges formáját. Az orosz fennhatóság alatti ukrán területeket kilenc tartományba sorolták, ami az addigi három gubernium háromfelé osztását jelentette. A bal parti, legerősebben kozák hagyományokkal bíró részeken hozták létre a Csernyigovi, Poltavai és Harkovi provinciákat, a Lengyelország 1795-ös harmadik felosztása után a cári Oroszországhoz került jobb parti részeken pedig a Kijivi, a Podóliai és a Volhíniai tartományokat. Az újonnan megszerzett déli területeken – a zaporozsjei kozákok és a krími tatárok egykori szállásterületein – a Jekatyerinoszlavi, a Herszoni és Tavrijai tartományok formálódtak ki.

A cári birodalom terjeszkedésével újabb termőföldekhez jutottak az ukránok a sztyeppe déli és keleti részén. A falvak benépesülése

mellett jelentős számú város is keletkezett a 18. században. Miután az oroszok elfoglalták a Fekete-tenger partvidékét és a Krím-félszigetet (1774–1791), kikötőket létesítettek a part mentén. Ezek lettek a fekete-tengeri orosz flotta központjai, pl. Mariupol (1776), Szevasztopol (1784) és Ogyesza (1795). A népesség ennek következtében 1782-re megduplázódott. A városalapítás összefüggött az orosz birodalmi politika céljaival. A törökök felett aratott győzelem biztosította a Fekete-tenger feletti ellenőrzést, a Dardanellákon át pedig kijáratot szereztek a Földközi-tengerre.

A birodalmi központosítás képzett hivatalnokokat kívánt, illetve a birodalmi egység gondolatának bizonyítását és elterjesztését az oktatásban. Ennek szellemében hozták létre 1805-ben Harkivben az első ukrán egyetemet, amely a szláv kölcsönösség és egység jegyében folytatta munkáját, illetve 1834-ben Kijivben a Szent Vlagyimirről elnevezett egyetemet, amelyet az orosz kultúra bátyjának szántak és a lengyel befolyás visszaszorításával bíztak meg. A két egyetem a politikai küldetésen túl az ukrán nemzeti ébredésnek, az ukrán nemzeti mozgalomnak is bölcsője lett, jelezve, hogy a 18. századtól kezdve a politikai eszmék megfogalmazása fokozatosan átkerült az egyházi értelmiségtől a világi értelmiséghez, illetve a hagyományos – nemesi – uralkodó osztályt kezdi föl váltani a városi polgárság és értelmiség a politikai hatalom befolyásolásában. Az orosz abszolutista rendszer szűk lehetőségein belül az ukrán értelmiség vasárnapi köröket, népnevelő, felvilágosító bázisokat hozott létre olyan városokban Kijiven kívül, mint Poltava, Csernyigov, Harkiv, Odesza. Ki tudták használni a jóval szabadabb légkörű galíciai városok ukrán értelmiségének szimpátiáját is, amennyiben az üldözések miatt Lembergben jelentették meg Oroszországban betiltott írásait. Írásaikban, de még inkább beszélgetéseikben, belső gondolataikban Kijivet tekintették egy közigazgatási és nem politikai értelemben önállósuló jövőbeli ukrán tartomány központjának.

Lengyelország felosztásával a Habsburg-birodalomhoz került Galíciában – ahol a nyugati részen döntő többségben lengyelek, a keleti részen pedig döntő többségben ukránok éltek – Mária Terézia és II. József reformjaival modernizációs folyamatok indultak el. A reformok érintették az iskoláztatás kérdését. Népiskolai hálózatot hoztak létre lengyel és ukrán nyelven. A katolikus és az unitus, azaz a görög katolikus egyházak közötti egyenlőséget hirdette meg az uralkodó, jogot adva a két egyház közötti szabad választásra. A jobbágyok terheinek csökkentését jelentette a szabad költözködés jogának kimondása. A közigazgatás modernizálását kezdték meg, azaz hozzá-

igazították az osztrák tartományok igazgatási rendjéhez. A galíciai közigazgatás központja Lemberg lett, ahol előbb papi szemináriumot, majd egyetemet hoztak létre, kórház és önkéntes dologház épült. A városok lakossága lengyel és zsidó többségű volt.

Az orosz birodalom modernizációja sokkal lassabban valósult meg. Az 1861-es jobbágyfelszabadítás, a földek magántulajdonba kerülése megtette hatását. Az ukrán tartományok, különösen a jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező déli területek gabonatermelése föllendült. A 20. század elejére Oroszország fő exportcikkévé a gabona vált, aminek 90%-t itt termelték. Az iparosodás jeleként vasutakat kezdtek építeni, és az 1870-es évekre a nagyobb ukrán városokat összekötötték Moszkvával, a birodalom legfontosabb kereskedelmi központjával. A vasútépítés azonban maga után vonta a bányászat és a kohászat, a vas- és acélgyártás fejlődését. Ebben a tekintetben előnyös helyzetbe kerültek az ukrán tartományok, mert 1870 és 1910 között a Donyec-medence és Krivij Rih Oroszország leggyorsabban fejlődő ipari régiójává vált. A beruházások részben állami támogatásból, részben hatalmas profitot remélő és elnyerő külföldi befektetésekből valósultak meg. A századfordulón a Donyec-medence szénkitermelése már kb. húsz, döntően francia és belga tulajdonban lévő társaság ellenőrzésével folyt. A cári kormányzat jelentős kedvezményeket biztosított a vasérctermelőknek. Kötelezte magát a termékek magas árú felvásárlására. Ezeknek a gazdasági folyamatoknak a hatására megduplázódott a városok lakossága, azaz közel három millióra emelkedett. A 400 ezer fős Odesza virágzó külkereskedelmi és kézműipari központtá vált, a 250 ezer fős Kijiv közigazgatási, belkereskedelmi és kulturális központ lett, Harkiv 175 ezer lakosával ipari és kereskedelmi központ, Jekatyerinoszláv 115 ezer fős lakosságával a déli ipari körzet központja lett. A városok ebben a gazdasági fordulatban lettek igazán központjai az ukrán területeknek, ezért nőtt olyan rohamosan a népességük. De a mezőgazdaság elsőbbségét ez sem tudta egyelőre meghaladni, mert a századfordulón a városi népesség az ukrán területek lakosságának csak 13%-át adta. Az ellentmondásosság jele, hogy a falusi népesség – habár az orosz gabonaexport 90%-át termelte meg – nagy nyomorban élt. Ellentmondást jelentett az is, hogy a bányászatban a munkások 25%-át, a fémfeldolgozásban a 30%-át, a cukorfinomításban 50%-át adták az ukránok, a munkások nagyobb része viszont orosz volt. Még erősebben érvényesült az oroszosítás az értelmiségi pályákon, ahol az ügyvédeknek csak 16%-a, a tanároknak

25%-a, az írók, művészek 10%-a volt ukrán. A városlakók többsége sem volt ukrán, csak egyharmaduk, a többségük orosz és zsidó volt.

Az I. világháború idején az Orosz Birodalomhoz tartozó ukrán területekhez képest fejlettebb Galíciában voltak az első politikai megmozdulások az ukrán függetlenség érdekében. Mikor a mozgalom székhelyét az orosz csapatok elfoglalták, Bécsbe menekültek az ukrán politikusok. Az 1907-es orosz forradalom viszonyai tették csak lehetővé, hogy orosz területen is megkezdődjön a politikai szervezkedés. Ennek központja Kijiv lett, és jellemzően a száműzetésből visszatért értelmiségiek lettek az ukrán függetlenség szószólói. A föderálisan átalakított Oroszországon belül tervezték az autonóm Ukrajna megszervezését.

A szovjet rendszer tényleges kialakítását az 1918 januárjában megérkező Vörös Hadsereg valósította meg. Az is jellemző, hogy a földrajzilag távol lévő, keleti parti és többségében orosz lakosú Harkivben alakították meg a Szovjet Ukrán Köztársaságot. A bolsevik mozgalomnak másutt is a városok lettek a központjai, ahol a megjelenő Vörös Hadsereg segítségével úzték el az Ukrán Rada képviselőit és alakították meg a helyi szovjetet. Az 1918. február 9-én megkötött breszt-litovszki béketárgyalások szerint a németek a polgári alapokon álló Ukrán Radát támogatták, és csapatokkal segítették hatalmának visszaszerzését a szovjetektől. A Kijivben újjáalakuló ukrán kormány megkezdte az ukrán nemzetállam kiépítését. Ukrán nyelven tanító alap- és középfokú iskolákat szerveztek, egyetem alapítottak Kijivben és Kamjanec-Podolszkijban, létrehozták az Ukrán Tudományos Akadémiát. Három éven át állandóan változott a politikai hatalmi helyzet, aminek az 1921-es rigai béke vetett véget, amelyben ismét felosztották az ukrán területeket egymás között a lengyelek és az oroszok, illetve jelenleg szovjetek. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság területén 26 millió lakos élt, köztük 19,3 millió ukrán, Lengyelország területén pedig közel 4 millió ukrán.

A szovjet rendszerű Ukrajnában a városok voltak a szovjet hatalom központjai, a vidék, a kollektivizálástól való félelmében, ellenük volt. A vontatottan haladó kollektivizálást az első öt éves terv során akarták felgyorsítani, megcélozva a földek 20%-ának állami tulajdonba vételét. Ez torkollott az 1932–33-as évek kitervelt éhínségébe. A szovjet vezetés a sok millió halott árán is begyűjtötte a jó termésű év gabonáját, éhenhalásra ítélve az ukrán parasztokat, hogy ki tudja fizetni az iparosításhoz nélkülözhetetlen külföldi gépek árát.

Az iparosítás színhelyei a városok lettek. Az orosz cári rendszerben megkezdődött ipari beruházási tevékenység a szovjet rendszerben a gazdasági szükség mellett ideológiai tartalmat kapott. A

szovjet rendszer támaszát, alapját jelentő munkásosztály létszámának felduzzasztását politikai kérdésként kezelték, a városok az új politikai rendszer fellegvárai lettek. Az egész szovjet birodalomban elindított 1500 beruházásból 400 Szovjet Ukrajnában valósult meg. Megépítették az akkori Európa legnagyobb víztározóját a Dnyeperen.

A szovjet hatalom erősen beleavatkozott a településrendszer fejlődésébe. A települések fejlesztését teljes mértékben alárendelték az iparosítás szempontjainak és csak a városokat tartották az iparosítás megfelelő helyszíneinek. Az 1930-as évektől kezdve nagy számú szocialista (szovjet) város jött létre, különösen a második világháborút követően, elsősorban ipari tevékenységre alapozva. A legnagyobbak vas és acél (Dnyiprodzerzsinszk, Gorlivka, Makiivka és Alcsevszk), valamint más fémtermékek (Kosztjantjinivka), illetve gépek (Kramatorszk) előállítására. A kisebbekben lakótelepeket építettek a közeli ipari üzemekben dolgozók számára, közel az erőműhöz (Energodar, Juzsnoukrajnszk) vagy szénbányához a Donyeck-medencében (Krasznuj Lucs, Antracit). Az állami beavatkozás következtében 160 település nyerte el a városi rangot a második világháború után, többségük a szocialista iparosítás eredményeként.

3. Városok a mai Ukrajnában

Ukrajna településállománya hosszú idő alatt formálódott különböző földrajzi, kulturális és gazdasági feltételek alapján. Az országot nagy kiterjedése és részeinek eltérő történelmi múltja miatt jelentős területi különbségek jellemzik. A 2001-es népszámlálás idején Ukrajnában 454 város és 889 városi jellegű település mellett 28 619 falu volt, de a népesség nagyobb része már városlakó. A magas arányú városi népesség a szocialista korszak következménye, azon belül is elsősorban a 20. század második felében nőtt a városi lakosság száma. A városállomány kialakulását a 20. század második felében a nyersanyagforrások megléte döntötte el. Erre alapozva fejlesztették a városokat a vasgyártás és a munkásosztály központjaivá, azzal a nem titkolt céllal, hogy ez a gyáripari bázis lesz egyrészt az anyagi alapja birodalmi igények fegyveres kielégítésének, másrészt a társadalmi alapja a jövődő kommunista világhatalomnak.

Az első világháború előtt a népesség döntő többsége falusi lakos volt. 1913-ban 13% volt a városi népesség aránya, ami fokozatosan 34%-ra nőtt a két világháború között. Az 1950-es évek nagymértékű ipari fejlődése és a vele járó tömeges városba költözés következtében a városi

lakosság aránya már 1963-ban elérte az 50%-ot. A városlakók létszáma különösen az 1960-as és az 1970-es években nőtt rendkívüli mértékben, amikor is évente átlagosan félmillió ember költözött a városokba. Kijiv népessége 1959 és 1979 között megkétszereződött. Ugyanebben az időszakban több város népessége érte el az egy millió főt (Odesza, Doneck, Harkiv, Dnyipropetrovszk). A városi népesség eddigi történelmi csúcát az 1989-es népszámlálás idején érte el, 34,8 millió fővel, ezt követően csökkenni kezdett a népesség. A következő népszámlálás idején, 2001-ben már 2,3 millióval kevesebben voltak a városlakók. A feltűnően nagy létszámcsökkenés ellenére a városban és a falun lakók aránya nem változott lényegesen a két utolsó népszámlálás között, mert a falusi népesség is jelentősen csökkent (1,2 millió fővel) a természetes szaporodás visszaesése és a folyamatos elvándorlás miatt.

Jelenleg az ukrán népesség kétharmada él városi környezetben. A 68,2%-os arány jelentős területi különbségeket takar. A városodottság szintje, a városok népsűrűsége, a városi népesség aránya nagyon eltérő. Legmagasabb fokú a városodottság szintje a Donecki (90%), Luhanszki (86%) és a Dnyipropetrovszki (83%) kerületben (oblaszty). A 80%-ban vagy annál magasabb arányban városodott körzetek háromnegyede dél-keleten található. Majdnem mindegyik nehézipari központ és/vagy jelentős kikötő (Odesza, Kerszon, Mikolaiv, Mariupol). A városítás a nehézipar fejlesztésén keresztül történt. Sok keleti város az egész Szovjetunió hadiiparának lett a központja. Az elválás után ez az iparvárosi halmaz a gyáraival hatalmas terhet ró a világpiacon versenybe bekapcsolódni akaró Ukrajnának. Ezen kívül erősen városodott térség még az ország észak-nyugati része, az ún. Polisszija területe, beleértve Kijiv vonzáskörzetét, valamint a Kárpátok peremét.

A törvényi meghatározás szerint a városi települések két csoportba tartoznak. Az egyik a tényleges városok csoportja, a másik a városias településeké. 2001-ben 454 várost írtak össze a népszámlálás alkalmával. A városállományban különbségek vannak a városok mérete és közigazgatási jogosultságuk szerint. Kijiv mint főváros és Szevasztopol mint az ország legfontosabb tengeri kikötője a kerületekkel (oblaszty) azonos jogosultsággal bírnak, közvetlenül a kormánynak alárendelve. 174 városnak körzeti (rajon) jogosultságai vannak, ezek főleg a legnépesebbek közül kerülnek ki. A városi jogú településeken kívül 490 városias település is van az országban.

Jelenleg az 500 ezernél nagyobb lélekszámú ukrán városok száma kilenc, de itt él a népesség 31%-a. Ezek az ország politikai, közigazgatási, gazdasági, kulturális, stb. központjai, kiterjedt ipari és szociális infrastruktúrával. Kijiven és Lembergen (Lviv) kívül ezek a városok a

magasan városodott délkeleti országrészben található. Az utóbbi egy-két évtized jellemzője, hogy csökken a nagyvárosok népessége. Ennek oka a természetes szaporodás csökkenése, ami 1991 óta az egész országra jellemző, valamint az elvándorlás. Ez alól egyedüli kivétel a főváros, amelynek népessége folyamatosan nő az országon belüli belső vándorlás eredményeként.

A 100 és 500 ezer fős népesség közötti 37 városban él az ukrainai népesség 26%-a. Ezeknek a városoknak a száma kissé csökkent 1989 és 2001 között. Több mint felük tipikusan kerületi (oblaszty) központ, erős közigazgatási funkciókkal, a többi gazdasági központ, általában jelentős iparral.

Az 50 és 100 ezer fő közötti lakosság számú városok körzetközponként (rajon) funkcionálnak, emellett egy-egy fontos tevékenység jellemző rájuk, pl. valamilyen ipar, szállítás, turizmus. A népesség 11%-a él itt.

Az 50 ezer főnél kisebb városok csoportja a legnépesebb, ahol a népesség 19%-a él. Ez a várostípus fontos szerepet játszik a városhálózat formálásában és a munkaerő ellátásában. Majdnem felük helyi jelentőséggel bíró közigazgatási, gazdaságszervezési, kulturális, kereskedelmi központ. Negyedük ún. egyfunkciós város, élelmiszeripari vagy tisztán ipari tevékenységgel. A kis és közepes méretű városok Északnyugat-Ukraina jellegzetes városai, míg a 100 ezer főnél nagyobb városok túlnyomórészt az ország keleti és déli részein helyezkednek el. 1959-ig a nagyvárosok túlnyomó többsége szinte kizárólag az ország délkeleti részén voltak. Azóta a nagyvárosok elterjedtek Ukrajna középső részein is a gyors népességnövekedésnek köszönhetően (pl. Rivnye, Luck, Hmelnickij, Ternopil). A változások ellenére területi megoszlásuk meglehetősen állandó maradt az idők folyamán.

A városok jelenlegi hivatalos osztályozása elkülöníti az ún. városi jellegű települések csoportját. Ez a településkategória általános a szovjet utódállamokban, ahol így nevezik a falu és a kisváros közti átmenet állapotában lévő településeket. 2001-ben 889 település tartozott ebbe a kategóriába, lakóhelyet adva a teljes városi népesség 13%-ának. Ezeknek a településeknek a száma 1989 óta folyamatosan csökken, akkor 926 városi jellegű település volt a statisztika szerint. Ezeknek a városias településeknek a harmada Doneck és Luhanszk kerületekben található, a nagyvárosok közelében. A bennük élő dolgozók többsége napi gyakorisággal utazik innen nagyvárosi munkahelyére. A különféle típusú és népességű települések a nagy városokkal sajátos egységet, városkörnyéki agglomerációt alkotnak, ahol a városi lakosság 40%-a él. A legnépesebbek a

Kijiv, a Doneck, a Harkiv, a Dnyitropetrovszk és az Odesza körül nagy sűrűséggel kiépült és népes agglomerációs települések.

4. A városok területi tagolódása

A Galíciát alkotó három kerület, a Lvivi², Ternopili és az Ivano-Frankivszi³ kerületek a történelmi Galícia keleti részét alkotják, és a második világháború után kerültek Ukrajnához. Addig lengyel, majd – Lengyelország 1773-as felosztásakor – osztrák fennhatóság alá tartoztak. A több évszázadon át más kultúrához tartozás sajátos regionális öntudatot alakított ki az itt élő ukránok körében. Ennek tudható be, hogy az ukrán függetlenségi mozgalmak központja volt az elmúlt másfél évszázadban e táj, elsősorban Lviv (Ilyvó/Lemberg) városa. Galícia a középkor óta elsősorban a magyarokkal, lengyelekkel és a németekkel/osztrákokkal tartott kapcsolatot, városhálózata, a városokat összekötő út- és vasúthálózata is közép-európai jellegű. Lviv (Ilyvó/Lemberg) városának épületei magukon hordozzák az összes európai építészeti stílust. Fekvése jelképezi a város határhelyzetét. Északra a Visztulán keresztül a Balti-tengerhez, délre a Dnyeszteren keresztül a Fekete-tengerhez biztosított összeköttetést. Csomóponti szerepköre miatt maradt a későbbi korokban is gazdasági, kereskedelmi, kulturális és politikai központ, vasúti és közúti gócpont. A tatár, a török, a kozák, az orosz támadásokkal szemben – a magyar történelemből jól ismert – védőbástya szerepet tölthettek be a vidék városai, köztük Sztanyiszlav és Ternopil. Nemzetiségi, vallási, kulturális sokszínűségét a 20. század során veszítette el. Zsidó lakosságát a németek kiirtották, lengyel, német lakosságát az oroszok kitelepítették, a „kapitalizmust szolgáló” ukránokat megtorlásban részesítették, a görögkatolikus egyházat betiltották, hogy szovjet–ukránként homogenizálják Galíciát a szovjet birodalomhoz. A térség jövőjét kedvezően befolyásolhatja, hogy városaiban sokféle gazdasági ágazat művelése folyik.

² A várost Danyilo halicsi fejedelem alapította a 13. században és fiáról, Lev hercegről nevezte el latinosan Leopolisnak. A város középkori magyar neve Ilyvó, németül Lemberg, lengyelül Lwów.

³ A hajdani Sztanyiszlav városát 1962-ben nevezték el Ivano-Frankivszk ukrán költőről.

Csernyivci a történelmi Bukovina és Besszarábia északi részének központja, hajdan a Moldvai Fejedelemséghez tartozott. 1775 és 1918 között Bukovina székhelye volt mint osztrák tartomány. Ebben a bő évszázadban gyors modernizálódás valósult meg, ez fektette le fejlettségének alapjait. Az első világháborút követően többször változott hovatartozása.

A Volhíniai kerületek mindmáig elsősorban mezőgazdasági jellegűek, annak ellenére, hogy a föld kedvezőtlen minőségű erdő- és láptalaj. A néhány nagyvárosban elsősorban az élelmiszeripar üze-
mei dominálnak, de a szovjet érában egyéb ipari üzemek is épültek, oktatási intézményeket emeltek. A volhíniai Luck városa a kora középkori Volhínia központja volt, a litván fennhatóság alatt nőtt meg jelentősége. Egyházi központként egyszerre volt ortodox és katolikus püspöki székhely. A 16. századtól Lengyelországhoz tartozott, ekkor tért át az ortodox püspök a görögkatolikus vallásra. Lengyelország felosztása után Oroszországhoz került 1793-ban Rivnyével együtt, ezt követően elvesztette fontosságát. Nagy arányú zsidó és lengyel népességét a második világháború idején veszítette el. Az orosz birodalom idején a tartomány székhelye Zsitomir városa lett.

Podólia a jobb parti Ukrajna részeként előbb litván, majd lengyel uralom alá tartozott és 1793-tól került Oroszországhoz. Mezőgazdasági jellegű vidék, kedvező adottságokkal, az ipar inkább helyi jelentőségű.

Kijiv több mint 2,6 millió lakosával ma Ukrajna székhelye, politikai, közigazgatási, tudományos, kulturális központja. Vezető szerepe ma elvitathatatlan, de a többi nagyváros szerte az országban erős ellensúlyt képez vele szemben. Helyzetét történelmi múltja is befolyásolja, mert kezdeti központi szerepkörét elvesztette azzal, hogy 1686 után az Orosz Birodalom határvárosa lett. Csak 1797-ben lett kormányzósági székhely, ettől kezdve nőtt meg a jelentősége, de inkább csak mint ortodox egyházi központé. A 19. századi ipari-gazdasági fejlődéssel egy időben itt összpontosult az oroszosító központi szándék és az ukrán önállósulási törekvés. 1920 után előbb Harkiv lett Szovjet Ukrajna fővárosa, és 1934-től (de azóta töretlenül) Kijiv. A szovjet hatalom éveiben megvalósult hatalmas léptékű iparosítás formálta mai arculatát.

A Csernihivi kerület már a bal parti Ukrajna része, a Kijivi kerülettel együtt erősen agrárjellegű. Moszkva egyértelmű vonzása után lassan sikerül a kijivi központhoz igazodni. Kijivtől alig 100 km-re északra van Csornobil, ahol 1986-ban volt a történelem eddigi legnagyobb atomerőmű-katasztrófája. A sugárszennyezetté vált környékről a lakosságot kitelepítették.

8.2. táblázat: A városi és a falusi népesség aránya kerületenként, 2001

Ukraina régiói	Történelmi tartomány	Kerület (oblaszty)	A népesség száma, ezer fő		A népesség aránya, %		A népesség aránya 1989-ben, %	
			város	falú	város	falú	város	falú
Középmagyar-Ukraina	Galícia	Lvivi kerület	1558,7	1067,8	59	41	59	41
		Teropili kerület	485,6	656,8	43	57	41	59
		Ivano-Frankivszki kerület	593,0	816,8	42	58	42	58
	MO*	Kárpátalja kerület	466,0	792,3	37	63	41	59
	BB**	Csemeryivci kerület	373,5	549,3	40	60	42	58
		Zsitomiri kerület	775,4	614,1	56	44	53	47
	Volhínia	Rivnei kerület	549,7	623,6	47	53	45	55
		Volhíniai kerület	533,2	527,5	50	50	49	51
		Hmelnickiji kerület	729,6	701,2	51	49	47	53
	Podólia	Vinnicjai kerület	818,9	953,5	46	54	44	56
		Cserkaszi kerület	753,6	649,3	54	46	53	47
		Kijiv város	2611,3	-	100	-	100	-
	Szabad-Ukraina	Kijivi kerület	1053,5	774,4	58	42	54	46
		Csernihivi kerület	727,2	518,1	58	42	53	47
		Szumi kerület	842,9	456,8	65	35	62	38
Donec-Dnyeper iparvidék	Harkivi kerület	Harkivi kerület	2288,7	625,5	79	21	79	21
		Luhanszki kerület	2190,8	355,4	86	14	86	14
	Poltvai kerület	956,8	673,3	59	41	57	43	
	Kirovohradi kerület	682,0	451,1	60	40	60	40	
	Doneck kerület	4363,6	477,5	90	10	90	10	
	Dnyipropetrovszki kerület	2960,3	607,3	83	17	83	17	
	Zaporizzsjai kerület	1458,2	471,0	76	24	76	24	
Déli ország-rész	Új-Oroszország	Odeszai kerület	1624,6	844,4	66	34	66	34
		Mikolajivi kerület	838,8	425,9	66	34	66	34
		Herszoni kerület	706,2	468,9	60	40	61	39
		Krím-félsziget	1274,3	759,4	63	37	65	35
		Szevasztopol város	358,1	21,4	94	6	95	5

* MO: a történelmi Magyarország része volt.

** BB: Észak-Bukovina és Észak-Besszarábia a történelmi Moldvai fejedelemség része volt.

Forrás: State Statistics Committee of Ukraine, 2001

A Donec–Dnyeper iparvidék Ukrajna közép keleti országrészét foglalja magába. Ez Ukrajna nehézipari vidéke, olyan országrész, amelyet a nyersanyagok, ásványkincsek jelenléte és a politikai szándékok találkozása formált. A 19. században a cári hatalom terjeszkedési szándéka és a külföldi befektetők nyereségvágya indította el a gazdasági fejlődést, amit a 20. században a szovjet birodalom fokozott a végletekig, nagyhatalmi céljainak megvalósítása érdekében. A viláгурalmi szerep hatalmas hadsereget és hadiipart kívánt. A világ szén-, mangán- és vasérckészletének jelentős része itt található. Az energiaforrások egyike a vízenergia, amit maximálisan kihasználnak. A Dnyeper folyót teljes egészében víztározók láncolatává alakították az elektromos energia kinyerése érdekében. Emellett atom- és szénérőművek épültek. Annyira a bányák és a kohók léte, az ipari termelés irányította a városok építését, hogy még arra sem gondoltak, hogy megfelelő mennyiségű ivóvíz közeliében kellene a városokat, ipari központokat felépíteni. A városok megépültek, sok millió embernek adva munkát, de vízhiánytól szenvednek. A városhálózat történelmi értelemben fiatal, elsősorban a 19. századi iparfejlődéshez kötődik, viszonylag kevés ennél régebbi város van a régióban. A városi lakosság aránya több helyen meghaladja a 80%-ot. A városkörnyékek is zsúfoltak, ipari és lakó agglomeráció épült köréjük. A gazdasági szükségleteknek megfelelően kiépítették a közlekedést, főleg a teherszállítás érdekében. Mivel a terület a 16. századtól az Orosz Birodalom része, ezer szállal kötődik a szomszédos orosz lakta területekhez, aminek szorosságát megszámú orosz lakossága is biztosítja.

Harkiv Ukrajna keleti súlypontja, ide futnak a közlekedési vonalak, köréje csoportosulnak nagy körzetben a városok, a Donec-medence északi kapuja, az Oroszországgal fennálló több évszázados kapcsolat után az új országban biztosítja a gazdasági-kereskedelmi összekötést. Nehézipari szerepét érzékelteti, hogy itt fejlesztették ki az 1930-as években a T-34-es harckocsit. 1992 után megkezdődött a régi hadiipari üzemek polgári célú termelésre való átállítása. Jelenleg 380 ipari vállalatában több mint 150 ezer ember dolgozik. A tankok gyártásáról elhíresült Malisev Gépgyárban ma már mezőgazdasági gépeket, betakarító gépeket is gyártanak.

A Donec-medence (Doneckij basszejn, Donbász) feketeszén bázisán már a 19. században a cári birodalom legnagyobb iparvidéke jött létre. A jó minőségű feketeszén harmada kokszolható, viszont a telepek a föld alatt 500–750 méteres mélységben fekszenek, az új bányák átlagmélysége pedig már 1000 méter. Ezért a kitermelés

egyre veszélyesebb és drágább, emiatt a kohászattal együtt válságba került. A bányászat a város épületei alatt is folyik. A vidéki Európa egyik legsúlyosabban szennyezett körzeteinek egyike a kohók és az erőművek miatt. Doneck városa egy 7–8 millió fős agglomeráció központja, az 1870-es években alapította egy walesi üzletember, fölépítve az első kohókat. A Juzovka nevű települést 1924-től Sztálinónak nevezték, 1962-ben kapta a közeli folyóról a Doneck nevet. Az alig 100 km-re lévő Azovi-tenger partján fekszik Mariupol város, Donbász egyik kikötője, maga is kohászati központ.

A Dnyeper kanyarulatában fekszik Dnyipropetrovszk, Zaporizzsja és Krivij Rih, három kiemelkedő nagyipari központ, a donecki iparvidék folytatásaként. Dnyipropetrovszk a hajdani Szovjetunió nukleáris-, hadi- és űripari üzemeinek egyik kulcsfontosságú központja volt, űr- és ballisztikus rakétákat is terveztek és gyártottak itt, emiatt az 1990-es évekig zárt város volt. Zaporizzsja hasonló jelentőségű iparváros, nevét a Dnyeper zuhatagairól kapta. Az itt épült vízerőmű következtében nőtt nagyvárossá. Személygépkocsi gyártó üzeme mellett a volt Szovjetunió egyik repülőgépgyártó óriási gyára is itt épült. Krivij Rih a világ egyik legnagyobb vasércbánya városa. Ez volt a Szovjetunió első számú vasércbányája, innen kapta Magyarországot is évtizedeken át a vasércet. A város 40 km hosszan az érclelőhelyek mentén épült fel. A kitermelés feltételei itt is rosszabbodnak, egyre mélyebb rétegeket kell föltárni. A bánya terjeszkedése miatt a városon átmenő folyót is többször kellett új mederbe terelni.

A krími tatárok, majd az oszmán törökök által uralt Fekete-tenger parti széles sávot az Orosz Birodalom a 18. század végén szerezte meg, ekkor kapta az Új-Oroszország nevet. Ásványkincsei nincsenek, viszont kedvezőek a mezőgazdasági adottságai. A városok a folyók tengerbe ömlő torkolatainál épültek, kikötőik a világ felé nyitották ki a szárazföldi Oroszországot/Szovjetuniót. Odesza városát a partvidéket elfoglaló Szuvorov alapította 1794-ben, ő szemelte ki e vidéket egy kikötő megépítése számára.

A Krím-félsziget 1954-ben lett Ukrajna része, amikor Hruscsov Ukrajna és Oroszország egyesülésének 300. évfordulója alkalmából a félszigetet Ukrajnához csatolta. Üdülői miatt elsősorban idegenforgalmi jelentősége van, emellett a Kercsi-félszigeten vasércet bányásznak és kohászati üzemeket működtetnek. Orosz haditengerészeti kikötő Szevasztopol, ahol a fekete-tengeri flotta állomásozik. A kikötővárost Ukrajna adósságai egy részének elengedése fejében engedte át Oroszországnak.

5. Kárpátalja városai

Míg Oroszország, Szovjetunió és Ukrajna városai esetében azt az általánosító megjegyzést tehetjük, hogy elsődlegesen nem emberi (mai divatos kifejezéssel élve nem fogyasztói) igények kielégítésére épültek, hanem hatalmi-birodalmi érdekek megvalósítása céljából, addig Kárpátalja városainak fő jellemzőjét a sokszínűségben ragadhatjuk meg. Nemzetiségek, nyelvek, vallások, kultúrák, gazdálkodási szokások, munkakultúrák sokszínűsége keveredett itt évszázadokon keresztül, aminek a homogenizálása, egyneműsítése, szovjetizálása volt a fő cél a kommunizmus évtizedeiben. A Közép-Európától való elszakítás vasba öntött jelképe az azon nyomban széles nyomtávúvá átalakított vasúti pályarendszer.

1945 után a szovjetek Kárpátalját mint közép-európai hídfőállást olvasztották a szovjet birodalomba, azon belül az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságba. A hivatalos nyelv hosszú időn keresztül az orosz volt, majd az ukrán lett. A kerület őshonos szláv népét, a ruszinokat ma sem tekintik külön nemzetiségnek, ukránokként vannak számon tartva. A magyarok a határ menti sávban egységes tömböt képezve élnek, központi városuk Beregszász. Az egykor ugyancsak magyar többségű Ungvár, Munkács és Nagyszőlős lakosságán belül azonban már kisebbségbe szorultak. A kerületben legalább 30-féle nemzetiség él. Vallási szempontból a görög katolikus (ruszin, magyar, román, szlovák), a római katolikus (magyar, szlovák, német) és az izraelita felekezet képviseltette magát. A zsidóság túlnyomó része a második világháborúban odaveszett, a görögkatolikusokat kényszerrel egyesítették a pravoszláv (ortodox) egyházzal. A görögkatolikus egyház azóta újjáalakult, a római katolikus és a református vallás az elnyomás után erősödni kezdett, a nyelvhasználatban is vannak könnyítések.

Az 1980-as években a már említett Beregszász, Ungvár, Munkács és Nagyszőlős városokon kívül városi rangú településnek számított még Huszt, Técső, Rahó, Szolyva, Ilosva és Csap. Rajtuk kívül 28 városi jellegű település és 559 falu volt a kerületben. Ez a hegyek lábánál húzódó városfüzér kapcsolta a Kárpátok erdőszült vidékét az Alföldhöz, biztosítva a két nagy táj találkozását. Mint Magyarország egészéhez viszonyítva szélső-keleti fekvésű táj peremvidék volt, a nála még szegényebb Kárpátokon túli (lengyel, majd osztrák fennhatóság alá tartozó ukrán) településekkel való kapcsolattartásból nem gazdagodhatott meg. A Kárpátok nem jelentett ugyanis leküzdhetet-

len akadályt, mert átjárható országhatár volt, részben az öt széles nyílású hágón keresztül (Uzsoki-, Vereckei-, Volóci-, Toronyai- és Tatár-hágók), részben a Kárpátok gerince mellett alacsonyabban futó hosszanti Verhovina-folyosó mentén, amelyen a ruszinok vándorlásuk során eljutottak Bukovinától a Szepesi-Maguráig. Periférikus terület volt, periférikusnak számító városokkal. A trianoni békeszerződés adott katonai jelentőséget ennek az országrésznek azzal, hogy Csehszlovákiához csatolásával biztosították Magyarország elszigetelését Lengyelországtól, illetve a Magyarországgal ellenséges két kisantant ország, Csehszlovákia és Románia közvetlen összeköttetését.

A peremvidék városainak elsősorban közigazgatási, vallási, oktatási, kulturális, kereskedelmi szerepköre volt, iparuk jórészt a faiparra korlátozódott. A szovjet iparosítás együtt járt nagyszámú orosz munkás, mérnök és tisztviselő betelepítésével, ami döntő mértékben megváltoztatta a kerület etnikai összetételét, elsősorban a városokban. Az ipar vezető ágazattá vált, számos új iparág megalakult. Az önálló Ukrajna megalakulásával megteremtődött annak az esélye, hogy az új ország nyugati irányultságának megvalósulása során Kárpátalja szerepe fölértékelődjön.

IX. FEJEZET

VÁROSOK A MAGYAR–ROMÁN HATÁR MENTÉN

1. Bevezetés

Magyarország területének 1920-as megváltoztatása után a határok másik oldalára került területek különböző feltételek közé kerültek. Az új hatalmak egymástól eltérő gyakorlatot kezdtek folytatni a határ menti területeket illetően is.

A korabeli Csehszlovákia 2003-ig, illetve Szlovákia 2003-tól mint új szerzeményt tekintette a megkapott területet, ezért kezdettől fogva az volt a politikai szándék, hogy „cseh(szlovák)ká” alakítsák át. Ennek jegyében úgy szervezték meg közigazgatásukat, gazdasági életüket, közlekedésüket stb., hogy a honfoglalók igényeinek feleljenek meg. Az eltelt évtizedek során ennek a törekvésnek az eredményeként önálló rendszerré vált a hajdani Felvidék. Ebben az újonnan alakított országban központi szerepet a Pozsonyból induló és a Vág-völgyében futó városöv kapott, valamint a keleti országrészben Kassa, a hozzá közeli Eperjessel együtt. Az ország déli, határ menti vidéke másodlagos jelentőségű lett. A Duna északi partján fekvő Csallóköz és Mátyusföld még a mezőgazdaság révén fontos ellátó szerepet kapott, amit városainak fejlettségi szintje is tükröz, a bennük fölépült élelmiszeripari üzemek révén. Viszont az Ipolytól a Tiszáig húzódó határ menti sáv földrajzi adottságai miatt még ennyire sem jutott. Városai korábbi közigazgatási, piacközponti szerepüket elveszítették, és ha járásközpontokká is léptek elő, már csak kiszolgáló, ellátó vonzáskörzetei, pontosabban vonzott körzetei lettek az északon megerősödött városöveknek. Így az évtizedek során Szlovákián belül kiformalódott egy termelő-szolgáltató dinamikus észak és egy kiszolgáló, piacot és emberanyagot biztosító dél.

Kárpátalja Magyarország periférikus, Kárpátokon inneni területéből Ukrajna periférikus, Kárpátokon túli területté vált, természetesen jelentős különbségekkel (*Baranyi szerk.* 2005). A történelmi Magyarországon belül a hozzá hasonló tájak sorába tartozott. A Kárpátok hegykoszorújának medence felé néző lábainál fekvő városok hasonló

helyzetben voltak körben az országban. Ukrajna részévé válva viszont egy birodalomnyi ország apró pereme lett. Ukrajna geopolitikai irányultsága egyelőre keleti, mert gazdaságát életető nyersanyagai, az arra épülő még mindig hatalmas bányászata, kohászata, gépipara keleten, az orosz határ mentén húzódik, nagy arányú orosz nemzeti-ségű lakossággal, ami összességében mind a keleti irányultságot erősíti. Az ukrán Európa-barát politika még nem találta meg a keleti irányultság ellenszerét, ezért még nem vetődött figyelem a legnyugatibb kerületre, Kárpátaljára. Egyelőre idegen test a több különálló mozaikból álló Ukrainán belül (*Balcsók–Baranyi et al. 2004*).

Románia az előző két országhoz képest teljesen eltérő politikát folytatott. A nyugati magyar–román határ menti területek kiemelt célpontjai voltak a román iparosításnak, városításnak, egyáltalán nem titkolt politikai célból. A cél kezdettől, azaz 1920 óta a frissen megszerzett területek beolvasztása a kibővült területű Romániába, a rajta élő népesség lehetőség szerinti asszimilálásával. Nemzeti céljaiban rendkívül sikeres 20. századi történetében elérte, hogy a román nemzetségű népesség majdnem 70%-a az államterületen belülrre kerüljön. A román eredetű népességnek egy jelentős része a vele határos Moldvában él, a hajdani Moldvai Fejedelemség Romániától elkülönült részén¹.

Havasalföld és Moldva egyesítésével 1859-ben létrejött és önálló országgként 1872-ben elismert ország az első világháború változatos külpolitikai helyzeteit fölhasználva tudta visszaszerezni részben a tőle keletre fekvő Bukovinát és Besszarábiát, illetve Magyarországg-

¹ A Moldvai Fejedelemségtől 1775-ben vette el Bukovinát (Moldva északnyugati részét) Ausztria, 1812-ben pedig Besszarábiát (a Prut és a Dnyeszter közötti terület) Oroszország. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország 1918-as összeomlása után mindkét tartomány (Besszarábia 1918. március 28-án, Bukovina 1918. november 28-án) egyesült Romániával. Az 1939-es Ribbentrop–Molotov paktum alapján adott Szovjetunió ultimátumot 1940-ben Romániának, amelyben felszólították Besszarábia és Észak-Bukovina átadására. Észak-Bukovina és három délbesszarábiai megye az Ukrán SZSZK része lett, Besszarábia középső részét pedig a Moldvai Autonóm Szovjet Szocialista Köztársasággal összevonva alakították meg 1940. augusztus 2-án a Moldvai Szovjet Szocialista Köztársaságot. 1941 és 1944 között ismét Romániához tartoztak a területek, de a háború végén a határt az 1941-es vonalon húzták meg. A szovjet uralom idején a moldovánokat külön nemzetként kezelték, a cirill írást tették számukra kötelezővé. 1991. augusztus 27-én lett független ország Moldávia, latin betűs hivatalos írással és három színű román zászlóval mint állami jelképpel.

tól a tőle nyugatra fekvő Erdélyt és az ún. Partiumot, a Részeket, valamint a Bánát keleti felét.

9.1. táblázat: A magyar és a román népesség adatai, 2001

	A Földön	Európában	Más kontinensen	Az államterületen
Magyarok	~ 14,3 (100%)	~ 12,2 (85,31%)	~ 2,1 (14,69%)	9,9 (69,23%)*
Románok	~ 25,3 (100%)	~ 24,4 (96,69%)	~ 0,8 (3,31%)	19,4 (76,83%)**

* A 2001. évi népszámlálás adata.

** A 2002. évi népszámlálás adata.

Forrás: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarok>, <http://en.wikipedia.org/wiki/Romanians>.

A birodalmi méretűvé vált ország eltérő geopolitikai részekből tevődött össze. A Moldvai Fejedelemség Kelet-Európa része volt, a Havasalföld a Balkánhoz tartozott, Erdély a Partiummal és Bánáttal Közép-Európát képviselte. A vallási megoszlás tükrözi a legismertebb módon ezt a szétszakítottságot, mert Órománia görögkeleti vallásával szemben Erdélyben katolikus és reformált egyházak voltak, illetve az ott élő románság Habsburg nyomásra még a 18. században áttért a görögkatolikus hitre, ami az életmód más tényezői mellett vallási téren is nyugathoz, a római katolikus egyházhoz kapcsolta őket. Amikor a kommunista uralom betiltotta a görög katolikus egyházat, illetve beolvasztotta a görögkeleti egyházba, akkor az annak a jele volt, hogy negyven éven át törekedtek Erdély és a Partium, valamint a Bánát áttolására a keleti kultúrkörbe. Mindezt csak erősítette az alkotmány 1. cikkelyében lefektetett elv Románia egységes és oszthatatlan nemzetállam voltáról. A balkanizálódás jeleként pedig az is benne volt az alkotmányban, hogy ez a kérdés nem képezheti felülvizsgálat tárgyát, tehát örök időkre szól. A homogenizálási törekvések ellenére a parlamenti választások földrajza minden esetben élesen kimutatja a hatalmasra nőtt állam mozaikszerűségét.

A határ menti városok tulajdonképpen a történelmi Partium és a délebbre fekvő Bánát városait jelentik. Ezek a városok voltak a történelmi Magyarország alföldi városainak azon tagjai, amelyek Erdély felé láttak el közvetítő szerepet. Népességüket tekintve egyértelmű növekedés zajlott le egy évtized alatt, amelynek nyertese a magyar nemzetiség voltak. A Partium városaiban eleve majdnem

90% (Nagyvárad), vagy annál magasabb volt a magyar nemzetiségű lakosság száma, és ez tovább nőtt a gazdasági növekedés hatására. A Bánát két törvényhatósági jogú városában a történelmi múlt miatt alacsonyabb volt a magyarok aránya, különösen Temesváron, ahol a török kiűzése után állami szervezéssel betelepített németek voltak a meghatározó nemzetiség.

9.2. táblázat: A Partium városainak népessége és a főbb nemzetiségek

	Népesség (fő)		Magyar (%)		Román (%)		Német (%)	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Szatmárnémeti	26881	34892	93,3	94,9	3,4	2,8	2,2	1,8
Nagyvárad	50177	64169	89,2	91,1	6,6	5,6	2,8	2,2
Nagykároly	15382	16078	96,8	98,1	1,9	1,8	1,0	0,4
Arad	56260	63166	69,2	73,0	17,0	16,3	10,0	6,9
Temesvár	59229	72555	32,3	39,4	10,6	10,4	50,0	43,0

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlása. Budapest. Atheneum.

A történelmi Magyarország jellegzetesen mezőgazdasági népességén belül ezekben a városokban jelent meg növekvő létszámban az iparral, kereskedelemmel, közlekedéssel foglalkozók nagyobb száma az első világháború előtti gazdasági föllendülés évtizedeiben. A mezőgazdasági kereső népesség aránya Nagyváradon és Aradon 5% körüli arányra csökkent, szemben az iparban dolgozók 35% fölötti arányával. Szatmárnémeti őrizte meg leginkább mezőgazdasági jellegét (14,9%) és Temesvár lett a legiparosodottabb (39%).

9.3. táblázat: Kereső népesség 1910-ben a Partium városaiban, 1910

	Összes kereső		Mezőgazdaság		Ipar		Kereskedelem		Közlekedés	
	fő	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Szatmárnémeti	15777	2355	14,93	5415	34,32	1545	9,79	879	5,57	
Nagyvárad	31394	1542	4,91	11204	35,69	3488	11,11	1910	6,08	
Nagykároly	6955	n.a.	n.a.	2658	38,22	720	10,35	382	5,49	
Arad	30331	1668	5,50	11502	37,92	2691	8,87	2607	8,60	
Temesvár	38171	1030	2,70	14991	39,27	3413	8,94	2272	5,95	

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlása. Budapest. Atheneum.

Ezek a fontos városok hamar bekapcsolódtak a vasúti hálózatba. Temesvár 1857-ben, Nagyvárad és Arad 1858-ban. A vasút révén épített magának vonzaskörzetet Temesvár azzal, hogy a Bánátot behálózó „vicinális” (keskeny nyomtávú) rendszert épített ki.

Nagyvárad, Arad és Temesvár elvesztése, Romániához csatolása a magyar városrendszer szempontjából azt jelentette, hogy az Alföld Debrecennel és Szegeddel egyenrangú másik két regionális központját veszítette el, amely regionális központok épp a háborút megelőző évtizedekben kezdtek az egyetlen nagyváros, Budapest ellensúlyai lenni. Ez az Alföldtől elszakított sáv nem tartozott Erdélyhez, kapcsolatrendszere az Alföldhöz, a magyar törzsterülethez kötötte az ott lévő településeket.

2. Az elcsatolt városok a román erőterben

A megnagyobbodott Románia megszervezésének kitüntetett pontjai a városok lettek, hiszen aki a városokat uralja, azé az ország egésze is. Az ország egységesítése több szálon futott. A főbb eljárások közé tartozott a nemzeti összetétel szándékos megváltoztatása, a közigazgatás hozzáigazítása az új körülményekhez és a gazdaság fejlesztésének az egységesítés szolgálatába állítása.

A leglátványosabb és emiatt az eltelt időben legnagyobb figyelmet kapott irány a románosítás volt, azaz a román nemzetiségűek számarányának növelése a többi nemzetiség, ezen belül is kitüntetetten a magyarok rovására. Mivel az új tartomány népességében magas volt a magyarok, németek, zsidók stb. száma, hatalmas energiával törekedtek románosítani az új szerzeményeket. A két világháború között arra volt idő, hogy a közigazgatás tisztviselőit lecserélték román tisztviselőkre, vagyis az uralomváltást valósították meg. Példának említsünk meg egy korabeli román jelentést, amely szerint Temesvár „az egyesüléskor magyar város, nem etnikai szerkezetében, hanem szellemében, leghasználatosabb társalgási nyelvében, közületi szellemében és gazdasági irányultságában. Még ma is, 18 évvel az egyesülés után, ezek alkotják a román szellemiség és nyelv terjeszkedésének fő gáncsolóját” (Delesaga 2005, 66). A teljes románosítás megvalósítása továbbra is fő csapásirány maradt a második világháború után is, csak más politikai rendszer keretében. A kommunista ideológia értelmezése során úgy forgatták a tanokat, hogy abba beleszótték a románosítás megvalósításának követelményét is.

Ez az ideológia szintjén éles harcot jelentett a nacionalizmus és az irredentizmus minden fajtája ellen, amin a magyarok nacionalizmusát és irredentizmusát értették.

Az ország megszervezésének, egységesítésének másik útja a közigazgatás átszervezése volt. A korábbi magyar hatalmi központok megtörése érdekében áthelyezték a közigazgatási központokat. Például a magyarországi Szatmár megye székhelye Nagykároly volt, amit az uralomváltás után áttettek Nagybányára. 1968 óta tölti be Szatmárnémeti ezt a funkciót. A közigazgatás átszervezése a központosítás különféle formáit jelentette. 1950-ben létrehozták a helyi tanácsi szerveket, a néptanácsokat, majd 1952-ben nagyobb szervezeti egységeket hoztak létre, bevezették a tartományi rendszert, ami több megye összevonását jelentette, hogy jobban érvényesüljön az egységes akarat. Például létrehozták Arad tartományt, de 1956-ban felszámolták, területét szétszortták a szomszédos tartományok között és Arad, az eddigi megye-, illetve tartományi székhely rajonközpont szintjére süllyedt. 1968-ban állt vissza a korábbi állapot, ismét megyerendszert alakítottak ki és Arad újból megyeszékhely lett.

A rendszerváltás gyökeres változást hozott, az önkormányzati rendszer váltotta a központi irányítású tanácsrendszert. A városok mindegyike önálló önkormányzattal rendelkezik. Ez az önállóság azonban erősen korlátozott, mert a megyei szervek, a megyei tanács osztja szét saját belátása szerint az önkormányzatok között az állami költségvetésből a megyéknek juttatott összeget. Még az egyes községek, városok saját bevételeinek nagysága sem befolyásolja a visszakapott, illetve megkapott összeg nagyságát. A megyei tanácsok tagjait választás juttatja székükbe, ennek ellenére nem az elnök a megye első embere, hanem a kormány által kinevezett prefektus. Ő (és hivatala) a törvényesség őre, a központi hatalom képviselője, a minisztériumok és egyéb központi szervek területi egységeinek irányítója.

Az Európai Unió igényeinek megfelelően tervezési-fejlesztési régiókat hoztak létre. Az ország nyugati felében úgy húzták meg a régiók határait, úgy csoportosították a megyéket, hogy a határ menti sávot kettévágták. Az Északnyugati régiónak lett része Szatmár és Bihar megye, illetve a Nyugat régiónak Arad és Temes megye.

Az ország megszervezésének, egységesítésének harmadik fő eszköze a gazdaság fejlesztése volt. Ezt az eszközt elsősorban a kommunista diktatúra évtizedei alatt, 1948 és 1990 között tudták alkalmazni, mert a tervgazdaság parancsuralmi rendszere erre megfelelő módszer volt. A korszak jellemzője az iparfejlesztés, aminek kitüntetett településtípusa a város volt. A városfejlesztés irányvonalát az

iparfejlesztés adta meg, pontosabban az iparfejlesztés adta meg a településfejlesztés irányvonalát, aminek az eredménye a városok iparközponttá szervezése lett. Jellemző országos adat, hogy 1950-hez képest 1980-ban az ipari termelés értéke 33-szor volt nagyobb, míg a mezőgazdasági csak 3 és félszer. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből 44%-ról 58,6%-ra nőtt. A foglalkoztatottak arányában is ennek megfelelően nagy változások zajlottak le. Míg 1950-ben a mezőgazdaságban dolgozott az aktív korúak 74,1%-a, addig 1980-ban ez az arány lesüllyedt 29,4%-ra. 1948-ban falusi lakosnak számított az ország 76,6%-a, városi pedig mindössze 23,4%-t tett ki. 1977-ben viszont az összes népesség 43,6%-a volt városlakó (Köpeczi 1986). A városítás az 1960-as évek közepétől látványos lakásépítési programokban fejeződött ki. A városokba áramlott az elmaradott területek mezőgazdaságból elűzött lakossága. A népesség belső áttelepítése a magyarok vidékek elrománosítását is szolgálta amellet, hogy léttükkel bizonyították a rendszer bázisát adó munkások számának növekedését. Például Temesvár régi városnegyedeiben a telkek kisajátítása és a panelházak felépítése után kezdtek betelepíteni Olténiából és Moldvából a jövevényeket. Összesen felépült kb. 60 ezer lakás panelból, ahol több mint 200 ezer lakost helyeztek el (Delesaga 2005, 67). Az 1910-ben még 72 555 fős város népessége 1970-re 174 243-ra nőtt, de húsz év múlva, 1990-ben már 334 115 fő lakott benne.

Az ipar fejlesztésével új vonzásközpontok alakultak ki. A kommunizmus ipari létesítményei, művelés alá vont bányái új térpályákat alakítottak ki. A Partium városai helyett a Nagybánya környéki zóna és az Érchegység színesfém-bányái és a rájuk települt feldolgozóipar lett a vonzásközpont a korábbi Nagyvárad helyett. Délnyugat-Erdélyben pedig Temesvár és Arad bekerült Resica és Vajdahunyad szénbányászatának, vasérc- és acéltermelésének, gépgyártásának vonzásába. Ezt a szándékos „keletre húzást” lassítja le, fordítja meg az 1989 után gyorsuló ütemben erősödő folyamat, amelynek során a nyugati határ városai újból kezdenek kötődni a határ másik oldalán lévő magyarországi területekkel. Erre példa a külföldi (magyarországi) befektetők megjelenése a határ menti városokban.

Az iparosítás első hullámában a nagy városokban történt fejlesztés. Az 1968-as közigazgatási reform visszaállította a megyerendszert, ami nagymértékben befolyásolta a városok fejlődését. A közigazgatási-(párt)hatalmi központok fejlesztése kiemelt figyelmet és ennek megfelelően bőséges beruházási támogatást kapott. A hetvenes évek településfejlesztési koncepciója tovább erősítette a városok

jelentőségét, mert kimondták a városi településkategória magasabb rendűségét. Ez volt az a hírhedt időszak, amikor a települések szisztematizálásának jelszavával támadást indítottak a falvak ellen, meghatározva a felszámolandó települések sorát. Minisztertanácsi határozattal szabályozták a nagyvárosokba évente betelepíthetők számát, miközben a nem központi falvakban megtiltották a magán lakásépítést. Így tudták központilag szabályozni, kézben tartani a városba költözést, a lakosság keveredését (Hunya 1990, 164).

A rendszerváltás után a terhes (főleg nehéz)ipari örökség miatt lassan változó, sok válságon át vergődő román gazdaságban 1995/96 után kezdődött el nagyobb léptékben a magánosítás, a privatizáció. Ezzel párhuzamosan jelent meg a külföldi, köztük a magyar tőke is a román gazdaságban. A befektetők és az általuk vitt tőkeérték területi eloszlása azt mutatja, hogy a határhoz közeli, nagyobb arányú magyar nemzetiségű lakossal bíró Szatmár (35%) és Bihar (28,5%), valamint a viszonylag kisebb arányú magyar lakossal rendelkező Temes (9,8%) megyék nagy vonzást gyakoroltak a magyar tőke kivételre. A megyeszékhelyek Budapesttől mért távolsága játszott ebben döntő szerepet. Szatmárnémeti távolsága Budapesttől 318 km, Nagyváradé 272 km, Aradé 275 km, Temesváré 326 km. Ezekben a városokban a legnagyobb a magyar befektetők száma, annak ellenére, hogy például Temesvár magyar lakossága már igen alacsony arányú (Sej 2004).

A határ menti sáv négy, mai romániai megyéhez tartozik. Ezek északról dél felé haladva: Szatmár, Bihar, Arad és Temes megye.

9.4. táblázat: A városok számának alakulása a négy határ menti megyében (db)

Megye	1910	1930	1948	1956	1966	1977	1992	2002
Szatmár	2	2	2	2	3	4	4	5
Bihar	2	3	3	6	6	8	9	10
Arad	1	2	2	2	2	8	8	10
Temes	2	2	3	5	5	6	6	10
Összesen	7	9	10	15	16	26	27	35

Forrás: Benedek (2006a, 163) és Benedek (2008).

Az urbanizáció az 1948-as kommunista hatalomátvétel után gyorsult fel. A városok számának növekedése 10-ről 26-ra jelzi, hogy új erő jelent meg a településszervezésben. Benedek József (2006b, 80) számításai szerint a Részek 1930-as 19,8%-os városodottsági szintje 1977-re 44,7%-ra nőtt, a Bánáté 17,8%-ról 51,9%-ra. A változás a kommunista gazdaságpolitikából következett. A gyorsított ütemű iparfejlesztést a városokban valósították meg, hogy a munkásosztály számszerű növekedése látványos legyen. A munkaerőt pedig a vidéki lakosság faluról való elűzésével biztosították, ennek módszere a kényszerszövetkezetek kieroszakolása volt. A földjükről elűzött parasztemberek a városokban kényszerültek ipari munkát vállalni. A nagy tömegű városlakónak tömbházakat építettek. Ezek a változások tükröződnek a városok népességszám-növekedésében is.

9.5. táblázat: Népességváltozás a határ menti városokban

	1910	1930	1950	1970	1990	2001	1910– 2001
	fő						%
Temesvár	72555	91580	111987	174243	334115	329554	454,2
Szatmár- németi	34892	51495	46519	69769	131987	129153	370,2
Nagyvárad	64169	82687	82282	122534	222741	220626	343,8
Margitta	5676	6070	8625	11179	19071	18739	330,1
Arad	63166	77181	87291	126000	190114	182846	289,5
Nagykároly	16078	16042	15425	19686	26372	25046	155,8
Nagyszalonta	15943	15297	14447	17754	20660	19822	124,3
Nagyszent- miklós	10617	9107	9789	11428	13083	12965	122,1
Zsombolya	10893	10873	12253	13633	11830	10360	95,1

Forrás: Népszámlálási adatok.

A városok népességének hirtelen növekedése különösen nagy volt az 1970-es években a lakótelep-építések következményeként. Egyedül Zsombolya népességének növekedési üteme maradt alacsony,

aminek fő oka a szerb határ menti fekvése. A Bánáton belüli falvak és városok hálózatába tartozik, kívül esve a Nagyvárad–Temesvár–Belgrád között húzódó fő közlekedési úttól és fejlődési lehetőségein csak rontott, hogy a határt pont mellette húzták meg. A rajta átmenő Szeged–Nagykikinda–Zombolya–Temesvár vasútvonal épp a határ miatt veszítette el gazdaság dinamizáló jelentőségét.

A 2001-es új településhálózat-fejlesztési stratégia hat szintbe sorolja a településeket öt feltétel alapján. Ezek a földrajzi helyzet, a népesség, a hozzáférhetőség, a gazdasági funkciók, az intézményi hálózat színvonala és az infrastruktúra fejlettségi szintje. Az első csoport országos és európai fontosságú 11 városa, municípiuma között Nagyvárad és Temesvár is szerepel, a második csoport 81 regionális és megyei fontosságú városa között Arad, Szatmárnémeti.

Az 1990-es évek közepe óta Temesvár Románia legdinamikusabban fejlődő városa lett Bukarest után. A külföldi (német, olasz) befektetések nagy aránya, a magas színvonalú technikai berendezések gyártása biztosítja elsőbbségét. Erejét jelzi, hogy Románián kívül Európa majd minden fontosabb légi kikötőjével kapcsolatban álló magán kezelésű repülőtere van a város nagy kereskedelmi forgalma miatt. Oktatási központ jellegét több egyetem és felsőfokú intézet biztosítja. Temesvár révén lett a Nyugat-romániai régió Románia legfejlettebb és legdinamikusabb régiója.

Nagyvárad szerepe a rendszerváltás után felértékelődött. Az európai nyitásban érdekelt Románia kapuvárosa lett. A piaci viszonyok kedveztek a város gazdasági növekedésének, különösen a kereskedelmi, tágabban a szolgáltatási szektorban. Különösen 2002 óta szaporodott meg a nagy bevásárló központok építése. Alacsony a munkanélküliség aránya, megindult a jómódúak kiköltözése az agglomerációba, ami az uniós csatlakozás után azzal járt, hogy magyarországi településeken is egyre többen vásárolnak maguknak családi házat.

1990-ig a határ menti városok funkciója az volt, hogy iparosításuk és urbanizálásuk révén elrománosítsák a határ menti megyék magyar többségi lakosságát, és ezzel odakössék a keleti országrészekhez. 1989 óta fokozatosan bontakozik ki egy új stratégia. A határ menti sáv összekötő kapocs lett nyugat felé, az európai csatlakozás révén tagállammá lett, újra nyugat felé forduló 21 milliós Románia hídfőállása minden határ menti román város.

X. FEJEZET

A VAJDASÁGI VÁROSOK SZEREPE A SZERB–MAGYAR ÉS A SZERB–ROMÁN HATÁR MENTI KAPCSOLATOK ERŐSÍTÉSÉBEN (KIÉPÍTÉSÉBEN)

Nagy Imre – Kugler József

1. A szerb–magyar–román határ mente

A szerb–magyar–román hármass határ, illetve a határtérségi település-kapcsolatok kutatása (más kelet-közép-európai térségekhez hasonlóan) e vidéken is csak az elmúlt másfél évtizedben vett nagyobb lendületet (Nagy 2001a., Szónokyné A.G.–Pál–Karancsi 2007). A jelenlegi országhatár közel kilencven éve választja el egymástól a szomszédos településeket, kis- és nagytájakat. A határsávok végleges rögzítésére azonban csak a trianoni békeszerződés aláírása utáni években (1920–1924 között) kerülhetett sor. Az első világháborút követően ugyanis az antanttal szövetséges kisállamok nemcsak Magyarország, hanem egymás rovására is igyekeztek minél nagyobb területet fennhatóságuk alá vonni. Hol néprajzi-etnikai érveket, máskor pedig gazdasági és közlekedési szempontokat helyeztek előtérbe, de a nyers katonai erő bevetése sem hiányzott kelléktárukból. Így a Trianonban Magyarországnak ítélt Pécs városát és környékét, valamint Észak-Bácskát (Baja környékét) erőteljes antantnyomásra volt csak hajlandó kiüríteni a megszálló szerb hadsereg. Még ennél is súlyosabb konfliktust okozott a Bánság szerb–román felosztása, amit végül a francia diplomácia erőteljes közreműködésével sikerült rendezni a húszas-harmincas években, szűnni nem akaró feszültséget okozva a szerb és a román fél között, annak ellenére, hogy a számukra veszélyes magyar irredentizmus elleni közös fellépés többnyire közelebb hozta egymáshoz a vitázó feleket. A vizsgált határszakaszokról (más trianoni határszakaszokhoz hasonlóan) elmondható, hogy az etnikai viszonyokat legfeljebb csak részben vették figyelembe. Ez főként bánsági szerb és román népességre vonatkozik. A térségben élő magyarok és németek esetében azonban a nemzetiségi elv nem érvényesült. Német vagy magyar lakosságú települések lettek véletlen-

szerűen egyik vagy másik állam részei. Az egykori Bánság vajdasági városai is a romániai oldal városaihoz hasonlóan a II. világháború végéig jelentős német lakossággal rendelkeztek.

A két világháború közötti időszakban a már említett történelmi-politikai okok ellenére sem következett be a határ teljes lezárása. A húszas években mindegyik állam igyekezett ugyan saját territóriumát elszigetelni, a korábbi közlekedési kapcsolatokat megszüntetni, a hivatalos határátkelőhelyek számát pedig korlátozni. Kisebbség nagyobb szigorítások történtek ugyan egyes periódusokban a határőrizet terén, de a csempészetrel párosuló cserekereskedelem szinte állandósult e térségben is. Ez főként a gazdasági javak (cukor, iparcikk, bőr, alkohol, só) cseréjét jelentette, de a szellemi termékek (sajtó, könyv) közvetítése is gyakori volt. Továbbá érvényesült az akkori időkben az ún. „kettős birtoklás” intézménye is, amikor is a szomszédos államokban levő földparcellákat megművelhették tulajdonosaik, amit többnyire földutakon lovas kocsival vagy gyalog közelítettek meg. Ez a folyamatos átjárás jótékonyan hatott a családi-baráti kapcsolatok ápolására is.

1941 tavaszától rövid időre a Bácskai területek (a történelmi Bács-Bodrog megye középső és déli része) a Drávaközzel és más kisebb zalai és vasi térségekkel (Muraköz) együtt ismét Magyarország részévé váltak. A korábban szerb fennhatóság alatt álló bánági részek pedig közvetlenül német katonai igazgatás alá kerültek. 1945-től ismét visszaállították a trianoni határokat. A határváltozások sajnálatos módon etnikai tisztogatással párosultak. Az újvidéki „hideg napok” eseményei nemcsak Szerbiában, hanem Magyarországon is az elmúlt fél évszázad során a történelmi emlékezet részévé váltak, míg a szerb partizánok magyarelles 1944 őszi rémtetteiről csak 1990-től lehetett nyíltabban beszélni. A háború befejezését követően néhány évig többé-kevésbé még átjárhatók voltak a határok. 1948-tól azonban az ismert okok (Titó szakítása a szovjet blokkal) miatt kiépült a „vasfüggöny”, és ezzel együtt nehezebb lett az átkelés a magyar-román szakaszon is. 1956 őszen azonban éppen a korábban igen jól őrzött magyar-jugoszláv határszakasz vált a forradalom és szabadságharc résztvevőinek egyik menekülési útvonalává. (Érdekességgként említendő, hogy a vajdasági és a szerbiai szerbek egy részében napjainkig olyan képzet erősödött meg, hogy a Vajdaságban élő magyarok többsége éppen 56 vérzivataros hónapjaiban érkezett oda, holott a magyarországi menekültek szinte teljes egésze néhány hetes-hónapos ott tartózkodás után tovább vándorolt Nyugat-Európába vagy a tengeren túlra.)

A hatvanas évektől Magyarország jó viszony kialakítására törekedett a továbbra is külön utas politikát folytató Jugoszláviával, aminek eredményeként könnyítettek a kiutazáson, főként az ún. „kishatár-átlépő” bevezetésével élénkült meg a határforgalom a hetvenes évek elejétől. A vajdasági városok, mindenekelőtt Szabadka a magyarországi és romániai bevásárló-turizmus centrumává vált. A jugoszláv állampolgárok pedig az akkori magasabb életszínvonaluknak és szabadabb utazási lehetőségeiknek köszönhetően a határ menti magyarországi és romániai városok (Gyula, Temesvár) jól fizető valódi turistái lettek (*Szónokyné Ancsin* 2004). A Ceaucescukorszak utolsó évtizedében a román hatóságok rendkívül megnehezítették a román–magyar határon történő átkelést, és szigorították az utazási feltételeket román–szerb viszonylatban is. Az 1989/90. évi kelet-közép-európai rendszerváltás lehetőséget teremtett (e térségben is) a határokon átívelő új típusú kapcsolatok kialakítására, a korábbi sérelmek rendezésére, amihez az egységesülő nyugat-európai integráció, illetve az integráción belül kialakult határ menti kapcsolatépítés követendő modellt kínált. Az Európai Unió a határtérségekre vonatkozóan világosan fogalmaz, vagyis a végcél a jól működő szomszéd-sági együttműködés kialakítása a határrégiók között, ami azután virtualizálhatja a fennálló és korlátként megjelenő határokat.

A vizsgált határtérség, tehát a mai Vajdaság, a Dél-alföldi régió és Nyugat-romániai régió középkori településhálózata, illetve népessége a másfél évszázados török uralom, valamint az azt követő felszabadító háborúk során jórészt megsemmisült. A mai település- és városhálózat alapjait így a 18. század elejétől meginduló újjáépítés teremtette meg. A határtérség újkori története, főként az újratelepítés és a fejlődési pálya alakulása a hasonlóságok mellett eltérő vonásokat is mutat. Az ipari forradalom kibontakozása számára a 19. század második felében az Osztrák–Magyar Monarchia biztosított kedvező nagytérségi és politikai keretet, és indított el jelentős gazdasági fejlődést. Az 1850-es évektől folyamatosan kiépülő vasúthálózat egyre több várost kapcsolt be a gazdasági vérkeringésbe. Szeged, Arad és Temesvár az elsők között jutott vasúthoz még a kiegyezést megelőző években. A 20. század elejére a Kárpát-medencében is körvonalazódtak azok a központok, amelyek egy-egy országrész gazdasági-pénzügyi életében, igazgatásában meghatározóvá váltak. Mindenekelőtt Temesvár ez irányú szerepe, gazdasági kisugárzása érdemel említést, amelyik a bánági és a vele szomszédos alföldi területeken érvényesült. De jelentős vonzáskörzetet épített ki Szeged és Arad is. A térség városainak egy részét

(Szabadka, Hódmezővásárhely, Kecskemét) ún. mezővárosként tartották számon, nem egy esetben községi (Békéscsaba, Orosháza, Békés) jogállással. Ezek a városok nagyhatárúak és viszonylag népesek voltak, lakosságuk negyede-harmada külterületen, tanyákon élt. A dualista állam-berendezkedés kedvező lehetőséget kínált a magyarországi, így az alföldi agrárgazdaság számára is. Ezekben az évtizedekben jelentősen változott egyebek mellett a mezővárosok épületállománya, alakultak ki a többnyire ma is jellemző városközpontok az új középületekkel, városházákkal, iskolákkal.

2. A Vajdaság település- és városhálózata

Az 1918-tól Szerbia, illetve később Jugoszlávia, majd ismét Szerbia részét képező délvidéki területek a második világháború utáni évtizedekben végbement titói területi-igazgatási átszervezés eredményeként Vajdaság néven váltak ismertté. A közigazgatási beosztást és az egyes térségek fejlődési sajátosságait is figyelembe véve három történeti tájra osztható a mai Vajdaság területe: Bácska (az egykori Bács-Bodrog és Csongrád megyékhez tartozó településeket foglalja magában, míg a Bánsághoz a korábbi Torontál és Temes megyei részeket, valamint néhány krassó-szörényi települést sorolunk, végül a Dunától délre fekvő falvak, városok a régi Szerémség részét képezték (Kókai 2006). Az I. világháború előtti években a jogi besorolás mellett a városi (központi) funkciók ellátásában betöltött szerepük alapján is kirajzolódik egy-egy térség, régió városhierarchiája. A mai Vajdaság területén azonban ebben az időszakban még nem alakult ki regionális centrum. Temesvár főként a bánsági részekre, Szeged pedig a Bácska északi és középső térségeire, illetve az Észak-Bánságra terjesztette ki regionális vonzását. Megyeközpontként értékelhetők azok a városok, amelyek igazgatási feladataik mellett vagy akár a nélkül is tágabb környezetük számára biztosítják a városi funkciókat (középfiskola, kereskedelemi és pénzügyi ellátás). E terén Szabadka, Nagybecskerek, Újvidék, Zombor, Pancsova és Versec térségszervező szerepe emelhető ki (Beluszky–Győri 2005). A középvárosok (Nagykikinda, Zenta, Fehértemplom) és a kisvárosok (Óbecse, Apatin, Kula, Törökbecse, Törökkanizsa, Antalfalva, Magyarkanizsa, Alibunár, illetve Mitrovica, Karlóca, Ruma, Sid) ágazati és területi hatóköre differenciált. Részben járási székhelyként emelkednek ki környezetükből, részben pedig az oktatásban vagy a gazdasági-

pénzügyi szolgáltatás terén gyakorolnak vonzást a szomszédos településekre. A vajdasági városok versenyében a dualizmus időszakában Szabadkának sikerült megőriznie vezető szerepét, jóllehet mezővárosi jellegéből adódóan magas volt az agrárágazatban foglalkoztatottak aránya, és részben Szeged is konkurenciát jelentett a vonzáskörzetének kialakításában. Újvidék azonban főként népességszámgyarapodásának és egyre erősödő kereskedelmi-szolgáltatói szerepének köszönhetően egyre inkább versenytárrsá lépett elő, csakúgy, mint Nagybecskerek, ahol szerencsésen koncentráálódtak az igazgatási és gazdasági funkciók, és a város megfelelő vonzáskörzetet is képes volt kialakítani.

A 20. század elejére megszilárdult a mai Vajdaság területének településhálózata. Az 1918 utáni időszakban ezt a hálózatot (más térségekhez hasonlóan) a mindenkori gazdasági és politikai keretek tovább alakították, formálták. Az államfordulat, illetve a határváltozások eredményeként megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság eltérő fejlettségű, egykoron más-más államokhoz tartozó területeket fogott össze. Ezért a szerb politikai elit igyekezett az állami egységet megszilárdítani. Ennek része volt egyebek mellett Belgrád főváros szerepének erősítése, a város infrastruktúrájának fejlesztése, a nemzetiségi területeken pedig a szerb befolyás további növelése. Belgrád kiemelten fontos központi szerepe kedvezően befolyásolta a Vajdaság déli része településeinek, mindenekelőtt Újvidéknek és környékének a fejlődését is, míg az északi településeken (Szabadka környéke) az egyik fő ellenségként számon tartott Magyarország határ menti területeként inkább a hanyatlás jelei mutatkoztak.

Újvidék a dualizmus időszakában gazdaságilag erősödött meg, mivel egyre inkább meghatározó szerepet töltött be a Monarchia balkáni (szerbiai) kereskedelmi kapcsolataiban. A város további fejlődését, a vajdasági városhierarchiában elfoglalt kedvező helyét erősítette, hogy a Dunai bánóság központja lett. Népességszáma pedig az államfordulatot követő egy évtized alatt másfélszeresére növekedett, 1931-re megközelítette a 64 ezer főt. A korábbi (a Magyarországhoz való tartozás időszakában meglevő) tizenhárom vajdasági városból, a húszas évek Szerbiájában mindössze nyolc (Újvidék, Szabadka, Zombor, Zenta, Nagyikinda, Pétervárad, Versec és Mitrovica, Pancsova) tudta megőrizni városi jogállását.

Az 1944 ősztől újjászerveződő Jugoszlávia az első világháború háború után létrejött államalakulatnál is nagyobb kiterjedésűvé vált, mivel Olaszországtól újabb területeket csatoltak hozzá. Az első világháború utáni évekhez hasonlóan ismét jelentős népvándorlás

indult meg a vajdasági településekről. A németek és magyarok helyét főként a városokban a Jugoszlávia különböző hegyvidéki területeiről származó délszláv (szerb, crnagorác, macedón) telepesek foglalták el, és szörványosan, egyebek mellett albánok és bosnyákok is beköltöztek a vajdasági falvakba, városokra.

A gazdasági fejlődés és a hozzákapcsolódó társadalmi átalakulás az európai trendnek megfelelően a külön utas politikát folytató Jugoszláviában is éreztette hatását. Ennek egyik jele volt az urbanizálódás. Míg a második világháborút követő években a tartomány lakosságának mindössze ötöde élt városokban, városi jellegű településeken, addig a hetvenes évek elején már csaknem minden második vajdasági városlakó volt. A városi népesség növekedését részben a falusi települések várossá válása, részben pedig a régi és az új városokba történő egyre nagyobb számú beköltözés eredményezte. 1948 és 1971 között 38 új várost (Ada, Karlóca, Temerin, Szenttamás, Futak, Kula, Topolya, Apatin, Verbász stb.) regisztráltak a Vajdaságban. A várossá minősítést 1961 óta a Szövetségi Statisztikai Intézet a hivatalosan használt településosztályozási módszer alkalmazásával állapíthatta meg. E szerint két mutatót, a települések népességszámát és a mezőgazdasági keresők arányát vették alapul. A hetvenes évek elején így 47 települést számítottak a városok közé, 84-et pedig ún. vegyes jellegűként definiáltak, míg a falvak száma ekkor 320 volt.

2002-ben pedig 52 várost tartottak nyilván a tartomány területén, így a bővülés ellenére a városhálózat alig változott az elmúlt három évtizedben, a városi népességkoncentráció, illetve az egyes városok lélekszámbeli gyarapodásában már jelentős eltérések tapasztalhatók a 20. század utolsó harmadában. A legújabb szerbiai területfejlesztési dokumentumok (leginkább a térszervező funkciók alapján) a városok két szintjét különböztetik meg. A főváros mellett öt makroregionális központtal (Újvidék, Kragujevac, Niš, Priština és Užice) számolnak. (Pristina, mint közismert az időközben önálló Koszovó fővárosa lett, míg Užice lehetséges nagyrégiós központként szerepel.) A regionális, szubregionális és alsóbb rangú városok száma Szerbiában 34, melyek közül Szabadka, Zombor, Nagyikinda, Nagybecskerek, Versec, Verbász, Óbecse, Törökbecse, Palánka, Pancsova, Ruma és Mitrovica található a Vajdaság területén (Milenković, D.–Damjanović, D. 2007).

A negyvenes évek végétől, az új államszerkezet konszolidációjától a Jugoszlávia felbomlásáig tartó mintegy négy és fél évtized alatt jelentős változások mentek végbe a népesség tartományon belüli területi elhelyezkedésében is. Egyrészt jól kirajzolódnak azok a térségek,

városegységek, kezdődő és fejlődő agglomerációk, ahol a népesség gyarapodása az említett időszakban folyamatos volt. Ilyen térség mindenekelőtt a Vajdaság centruma, a Palánkától Újvidékig húzódó Duna part mindkét oldala (Palánka, Futak, Hadikliget, Beocsin, Kamanc stb.). Ehhez csatlakoznak dél felől a „szerémi ágak”: az ingyija-újpázovai, valamint a távolabbi mitrovica-rumai város-együttes és a nyugati végeken levő Sid. A Bácskában Temerin érintésével lényegében a Ferenc-csatorna mentén található a folyamatos lélekszámbeli gyarapodásukat jelző települések, kisvárosok, (Verbász, Kula, Zombor), illetve ez a zóna nyugati irányban (Apatin és Hódság felé) meghosszabbítható. Az észak-bácskai városok (Szabadka, Topolya) korábbi dinamizmusa a nyolcvanas évek végére megtört, csakúgy, mint a Tisza mindkét partján fekvőké (Čurčić, S. 1996).

A Bánságban négy növekedési központ alakult ki: Északról délre haladva Nagyikinda nyitja a sort, majd Nagybecskerek után keleti irányba fordulva Versec és Fehértemplom következik. Végül Pancsova és környékén egy formálódó agglomeráció (Tárcsó, Kevevára, Torontálalmás, Ferenchalom) zárja a sort. A növekedési centrumok ellentétéleként, számos esetben azok árnyékában, népességszámában stagnáló vagy erősen fogyatkozó területek alakultak ki. A Szerémségben egyebek mellett a Fruska Gorának az Újvidéktől távolabbi részein (lejtőin) található települések és a Sid és Mitrovica közötti falvak sorolhatók e kategóriába. A Bácskában is részben a növekedési centrumok zárják közre a csökkenő népességű falvakat. A bánsági területeken is ugyancsak egyértelműen kirajzolódik a lakosságuk jelentős részét elvesztő falvak egész sora. Hasonló jelenség tapasztalható a határ menti területeken is. A szerb-román határ közelében Nagyikindától Versecig csaknem minden kisebb lélekszámú település e csoportba sorolható, csakúgy, mint a hármas (szerb-magyar-román) határ mente a Tisza mindkét vajdasági partvidékével együtt. Mindössze a folyóhoz közeli Óbecse, Ada és Csóka számít valamelyest kivételnek, bár a népesség enyhe csökkenése 1980 után ezeken a településeken is kimutatható. Hasonló a helyzet a szerb-horvát határ Zombortól északra fekvő településein és a bácskai homokhát Zombor-Szabadka közötti szakaszán is. A Vajdaságban is érezhető volt a negyvenes-ötvenes években – főként az etnikai okokból történő tulajdonosváltás miatt – egy kisebb fajta megtorpanás a tanyás gazdálkodásban. A hatvanas-hetvenes évektől a társadalmi átrétegződés miatt természetesen a Vajdaságban is fokozatosan csökkent az agárágazatban tevékenykedők aránya, és ezzel együtt a szállások (tanyák) szerepe.

A munkahelyek mellett a városok (centrumok) biztosították a környékükön élők számára is az oktatást, az egészségügyi ellátást és a szolgáltatások jelentős részét. Ez pedig azt eredményezte, hogy a tartomány néhány jelentősebb városa (más európai térségekhez hasonlóan) kialakíthatta maga körül vonzáskörzetét. Újvidék tartományi (központi) szerepe az ötvenes évektől folyamatosan erősödött. Ezt a város népességnövekedése is alátámasztja, 1953 és 1971 között ugyanis majdnem megkétszereződött a lakosság. Az újvidékiek lélekszáma a hetvenes évek közepére már felülmúlta a másfél-százazretet. A népességnövekedés az elmúlt két évtizedben is – bár intenzitása valamelyest csökkent – tovább folytatódott. A város 2002-re megközelítette a 220 ezres lélekszámot.

A hatvanas évektől számottevő volt a város és környékének térbeli terjeszkedése, ami részben a közigazgatási határokon belül ment végbe (ipar- és lakótelepek), részben pedig a Duna vonalán megjelentek egy agglomerációs övezet (Hadikliget, Futak) körvonalai is. Ezzel egyidejűleg jelentősen kiterjesztette korábbi vonzáskörzetét a tartományi székváros. Kilenc bácskai és két szerémségi község esetében egyértelműen meghatározó Újvidék vonzása, a geográfusok egy része szerint azonban észak–déli irányban Adától egészen Ópázováig terjed a vonzáskörzethatár, míg nyugat–keleti irányban Bács és Hód-ság, illetve Titel jelzi a végpontokat. A kilencvenes évektől minden harmadik vajdasági polgár (mintegy 670 ezer fő) gyakorlatilag a székváros vonzásában él (*Djurdjev, B. – Čurčić, S.* 1995).

A Szerbia 20. századi történetének harmadik nagy migrációs hulláma is erősen érezteti hatását Újvidéken és környékén. Az egykori Jugoszlávia más államok fennhatósága alá került részeiből a kilencvenes évek elejétől szerb családok tízezrei vándoroltak Szerbiába, közülük is igen sokan előszeretettel választották (választják) új lakóhelyül Újvidéket és környékét. A jelenlegi lakásépítések és infrastruktúra-fejlesztések, egyáltalán a városnak és a hozzátartozó agglomerációnak a térbeli kiterjedése is részben az említett migrációval hozható összefüggésébe.

A többi vajdasági város természetszerűleg az újvidékinél kisebb vonzáskörzetet alakíthatott ki. Szabadka vonzáskörzete félkörvrszerűen fogja össze a magyar határ menti vajdasági területek településeit, az ott élő mintegy háromszázezer embert. Területi kiterjedésében ennél is nagyobb Nagybecskerek vonzáskörzete, az érintett népesség számában azonban elmarad az észak-bácskaitól. Továbbá Zombornak, Versecnek, Pancsovának és Mitrovicának sikerült még szűkebb-tágabb környezetében olyan vonzáskörzetet kialakítania,

amihez 100–150, esetleg 200 ezer ember tartozik. Ugyanakkor földrajzi fekvéséből következően Belgrád jelenléte e terén is kimutatható, leginkább a fővároshoz 20–30 km-re fekvő dél-szerémi térségekben. Az egykori Torontál megyei törvényhatósági jogú város, Zimony már évtizedek óta Belgrád részévé vált.

Mivel e tanulmány elsősorban a vajdasági (bácskai és bánági) városok szerepét vizsgálja a szerb–magyar–román határ menti kapcsolatok alakításában így a településhálózati sajátosságok mellett elengedhetetlen utalni a tartomány térszerkezetére is. A határterületet a régió nyugati részén a Dunai ipari-közlekedési folyosó, Szabadkánál az Újvidék–Szabadka–országhatár–(Budapest) ipari-közlekedési tengely, valamint Szegednél a Szeged–Nagykikinda–Temesvár folyosó metszi. A Dunai ipari-közlekedési tengely területe (Apatin, Zombor községek) egybe esik a Felső-Duna mente idegenforgalmi területtel, mintegy közvetlen kapcsolatot teremtve Bajával, amely a közeljövőben logisztikai központtá válhat, és ez kitérés pontot jelenthet a Vajdaság, különösen Zombor, Szabadka Magyarkanizsa kereskedelme számára. Az Újvidék–Szabadka ipari-közlekedési tengely Újvidék, Szabadka, Verbász és Topolya községek iparát és kereskedelmét kapcsolhatja be a határtérség kereskedelmi-gazdasági vérkeringésébe, míg a Nagybecskerek–Csóka–Gyála–Tiszasziget (Szeged) másodlagos tengely kialakítása a bánági területek fejletlen részeinek kíván kitérés lehetőséget biztosítani. Ennél is nagyobb jelentőségű a történelmi Bánásgon, így az országhatáron átvélő a Nagyikinda–Zombolya–Temesvár tengely, amelyik az újból fellendülő, immár az Unióban is számon tartott egykori bánági centrumhoz kapcsolja a történelmi tartomány elmaradottabb szerbiai felét.

3. A szerb–magyar határ menti kapcsolatok a kilencvenes évektől

Magyarország déli határterületének kistérségi, megyei és regionális tervei már a kilencvenes évek elejétől-közepétől számoltak a szerbiai változások várható pozitív hatásaival, ezért valamennyi koncepció tartalmazza a közös gondolkodással, a komparatív előnyök hasznosításával történő fejlesztés elemeit. Az 1990-es évek közepétől már vajdasági szakértők bevonásával készültek a határ menti kistérségi együttműködések tervei. Ezzel párhuzamosan a szerbiai tervezésben is megjelennek a határrégió fejlesztését célzó intézkedések, sőt Szerbia

fejlesztési politikája a 1990-es évektől megkülönböztetett figyelmet szentel a fejletlen határ menti községeknek, településeknek.

Magyarország déli határrégióját érintő területfejlesztési dokumentumok közül az első nagyobb jelentőségű „A Dél-alföldi régió területfejlesztési koncepciója” (1998), amelyik hangsúlyt helyezett arra, hogy a régió az Európai Unió délkeleti kapujává, széles körű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, fejlődő térségévé váljon. A dokumentum fejlesztési irányai négy prioritás köré csoportosultak:

- a régió nemzetközi és logisztikai szerepköreinek kiépítéséhez szükséges közlekedési és informatikai feltételek megteremtése;
- a külgazdasági, kulturális és társadalmi kapcsolatok erősítése;
- a régió felsőfokú és egyéb, nemzetközi szereppel rendelkező centrumainak erősítése a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégióin belül és
- a határon átnyúló együttműködések kiterjesztése, különös tekintettel a természet- és környezetvédelemre.

A regionális koncepciót rövidesen követték a közvetlen határtérségi fejlesztéseket megalapozó dokumentumok. „Felső-Bácska és Észak-Vajdaság együttműködési programja”(1999) a határ két oldalán élő gazdálkodók, vállalkozók kapcsolatának, kooperációjának javítását fogalmazta meg célként. A „Dél-alföldi régió határ menti fejlesztési operatív programja”(2000) pedig a határ menti együttműködésben az élelmiszeripar és kísérőágazatainak egy új, az uniós elvárásoknak is megfelelő koncepcióját dolgozta ki, amely a régió homogén természeti erőforrásainak és adottságainak fenntartható hasznosításán és a meglévő tradicionális szakemberi kapcsolatokon alapul. Vajdasági oldalról egy információs adatbank, valamint egy magyar–jugoszláv vegyesbank létrehozását, szabadkai telephelyű vámszabadterület kialakítását javasolja a tartományban történő magyar tőkebefektetések ösztönzésére. Igény mutatkozik a homokvidék rekonstrukciójára, valamint hulladékgazdálkodási és termálvíz-hasznosítási koncepcióra is. Magyar oldalról a nonprofit szervezetek és a civil szféra együttműködése (ideértve a gazdaságfejlesztő intézményeket, kamarákat) és gazdasági szolgáltatások fejlesztése, a kedvező „befektetői klíma” kialakítása került előtérbe, és javaslat született még egy olyan modellterület kialakítására is, melynek keretében egyebek mellett a vidékfejlesztés, a turizmus, a marketing, a K+F szektor erősítése szerepel.

2006-ban a Vajdaságban is megkezdődött a községek (Szabadkán, Magyarkanizsán, Zentán), területfejlesztési stratégiáinak készítése, melyek szintén számításba vették a szomszédos határ menti térsé-

gekkel, településekkel való együttműködést is. Az Észak-Vajdaság magyar településeinek fejlesztési stratégiája 2006 végére készült el.

A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió fejlesztési stratégiája első prioritásként az eurorégió szociális kohéziójának növelését fogalmazza meg, és az euroregionális identitás erősítését kívánja megvalósítani (Nagy 2005). „A régió belüli gazdasági kapcsolatok és kapuszerep erősítése” c. prioritás a három ország régiói között fennálló különbségek csökkentését irányozza elő, valamint a határon átnyúló térség gazdasági integrációjának erősítéséért száll síkra. A prioritás célja, hogy megtalálja a gazdasági szereplők közötti kapcsolatok építésének lehetőségeit, s növelje a gazdasági kooperációk számát.

Az elmúlt másfél évtizedben a határ menti kapcsolatépítés élénkülésének számos jele tapasztalható a Magyarországi község esetében. A testvértelepülési (Kiskunhalas, Röske) és az oktatási (szakközépiskolák) és kulturális intézmények (Kiskunhalas, Hódmezővásárhely) közötti együttműködés jelentette az első lépéseket (Djurđjević, S.–Pavić, D.–Cvetanović, M.–Mészáros–Kugler 2007). De további, részben uniós források segítségével szervezett határ menti rendezvényeken (konferenciákon, képzéseken) való intenzívebb részvétel is nyomon követhető. Így egyebek mellett említést érdemel a „NATO-félmaraton” szegedi konferenciája, amit a határ mentén élők kölcsönös megismerésének előmozdítására 2006 nyarán tartottak, vagy ide sorolható a magyarkanizsai Regionális Középiszkolai Tudományos Diákköri Konferencia (2006. december 2.) és a kis- és középvállalkozások uniós felkészítését segítő horgosi szakmai összejövetel (KKV-iránytű). Ugyancsak Horgos adott otthont a Romák és Hátrányos Helyzetűek Népfőiskolájának, amit az Apáczai Közalapítvány és a Szolnoki Etnikai Népfőiskola támogatott.

A Homokháti kistérség fejlesztési projektjei közül a közeljövőben egyre fontosabbá válnak azok, amelyek a határ menti együttműködés erősítését szolgálják. Ez főként két területen, a gazdaságban és a környezetvédelemben valósul meg. Így egyebek mellett az INTERREG III/A-hoz kapcsolódó „Együtt egymásért, a határon átnyúló gazdasági és társadalmi együttműködés erősítése” c. projekt keretében Mórahalom, Kistelek és Szentes, illetve szerb részről pedig Topolya, Horgos és Temerin képezik az együttműködő partnereket. Célja a mezőgazdasági termékek értékesítése uniós piacon, amihez egyelőre még csak szerény mértékben raktárak és logisztikai bázisok építését tervezik.

4. A román–szerb kapcsolatok

A szomszédos régiók közötti közúti és vasúti összeköttetésen túl a kétoldalú és nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok, az EU közlekedési folyosóinak a nagyrégiót érintő nyomvonal-vezetése is megköveteli a közút- és vasúthálózat korszerűsítését, sőt a vízi közlekedés fejlesztését és ezzel együtt a határok átjárhatóságának javítását. A jelenleg is rendszeresen üzemelő határátkelőkön (pl. Németcsernye–Zsombolya, Versecvát–Temesmóra) kívül a napi igények továbbiak megnyitását és a hozzájuk kapcsolódó infrastruktúra kiépítését teszik szükségessé. Így egyebek mellett szerbiai Nákófalva és a romániai Nagykomlós, illetve a szerbiai Márktelke és a hozzá közeli romániai Kákófalva közötti határátkelő kiépítése is szerepel a projektek között. Az állandó határátkelőhely kialakítását az évente többszöri (a szomszédos települések kérésére történő) ideiglenes határnyitás sikeressége indokolja. A határátkelő kiépítését alátámasztó megvalósíthatósági tanulmányra, valamint a Versec és Márktelke közötti 22 km-es, illetve az országhatár és Kákófalva közötti 4 km-es útszakasz műszaki tervére az Európai Bizottság támogatást ítélt meg. A megvalósuló beruházás leginkább Versec közlekedés-földrajzi helyzetét befolyásolja kedvezően. Hasonló igény mutatkozik a szerbiai Módos és a romániai Fény közötti határátkelő állandósítására, amit 2008-ban négyszer nyitották meg a szomszédos települések kapcsolattartásának elmélyítése céljából. Az említett határátkelőt Fényen, Torontálgyűlvészen és Újpecsen át Temesvárral összekötő megyei út felújítását is szorgalmazzák. A tervekben szerepel még a romániai Néranádas és a szerbiai Néramogyorós közötti (gyakorlatilag a határvonalon húzódó) közút rekonstrukciója, melyen keresztül Krassó-Szörény megye, illetve a Dél-Bánság (Vajdaság) között valóra válhat gazdasági és szociális integráció, a határon átnyúló együttműködés. Vajdasági részről tartományi szinten szorgalmazzák még a Dél-Erdélyt a Vajdaságon át a Vaskapu bejáratánál fekvő Báziással összekötő Oravicabánya–Karasjeszenő–Fehértemplom–Báziás vasútvonal rehabilitációját is. Még távlatinak tűnik a három szomszédos ország közútfejlesztései koncepcióinak összehangolása. Megkerülhetetlen azonban a Bánságot összekötő s a magyar–román–szerb hármas határnál (Triplex) háromszögben összefutó Szendrő–Pancsova–Nagybecsekerek–Nagykikinda–Triplex–Deszk (M43), illetve ezen gyorsforgalmi út temesvári elágazásának (Nagykikinda–Zsombolya–Temesvár) megépítése is. Az említett fejlesztések legsürgősebb sza-

kasza a Temes megyében készülő Óbék–hármás határ útszakasz és a hármás határ körgyűrűjének kiépítése, amellyel egyrészt létrejöhet a hármás határ településeinek közvetlen kapcsolata, másrészt pedig erre a közúti kapcsolatra fűződhetnek fel az említett gyorsforgalmi szakaszok is, amelyek egy tervezett ipari park és logisztikai központ kommunikációs kapcsolatát fogják jelenteni. A két ország határvidékén számos olyan településpár (Egyházaskér–Valkány, Párdány–Jánosföldre, Nagygáj–Kisgáj) található, amelyek között csupán néhány km útszakasszal és határátkelővel megoldható lenne a lakosság egymás közti kommunikációja, gazdasági és szociális kapcsolatainak mélyítése.

A protokolláris államközi kapcsolatokon túl a szomszédos régiók közti együttműködés csupán a DKMT Eurorégió megalakulásával kezdett szorosabbra fűződni, hiszen az EU-hoz különböző módon közeledő és a rendszerváltás különböző útját járó szomszédos államok határrégiói csak ebben a formában tudtak közösen gondolkodni. A romániai megyék és a tartomány (Vajdaság) egyes tárcáinak képviselői a kilencvenes évek folyamán csupán ilyen formában működtek együtt, bár eseti települési kapcsolatok már korábban is léteztek. Románia előcsatlakozási pozíciója meghozta a nyitás első lehetőségét Szerbia, de főként a Vajdaság számára, ami egyrészt a tartományi és a megyei önkormányzatok, valamint a települési önkormányzatok funkcionális együttműködését indította el. Ennek egyik eredményeként a vajdasági kormány együttműködési megállapodást írt alá a romániai Krassó–Szörény megyével. A kapcsolatélénkítésben az EU-s „Szomszédsági program” által folyósított támogatások ahhoz is hozzájárultak, hogy a felszínes és csupán formális polgármesteri találkozók többrétű kapcsolattá váljanak. Ebben a folyamatban a bánsági városok (Nagykikinda, Versec és Nagybecskerek) jártak élen.

A Nagybecskereken működő Regionális Fejlesztési Ügynökség legfrissebb adatai alapján érzékelhető, hogy a szerbiai oldal községi szinten működik együtt a román oldal népesebb városaival, ezért nem láthatók az egyes vajdasági települések tényleges kapcsolatai. Néhány szerbiai község, illetve település a határ túloldalán lévő szomszédtelepüléssel épített ki együttműködést. (Az ún. községek – opštinák – sajátos területi igazgatási-önkormányzati egységek Szerbiában. Átlagosan tíz-tizenkét települést fognak össze. A községek tehát városi és falusi tereket egyaránt magukban foglalnak, és tükrözik a térségre jellemző településhálózati sajátosságokat.)

Az államközi kapcsolatok keretében a határrégió szempontjából fontos lépés lehet a bukaresti Munkaügyi Minisztérium és a szerbiai Munkaerő-foglalkoztatási Hivatal közötti együttműködési megállapodás. Ennek keretében – országos és nemzetközi intézmények segítségével – közösen elemzik a munkaerőpiac működését, és lehetőség nyílik az országos és regionális foglalkoztatási politika figyelembevételével kétoldalú projektek kidolgozására és kivitelezésére, találkozók, konferenciák és tapasztalatcserék szervezésére, valamint közös munkacsoportok létrehozására is.

Dél-Erdély és Szerbia (Vajdaság) határon átvéelő együttműködésében tartalmi előrelépést az EU „Szomszédsági program” által támogatott tevékenységek (projektek) hoztak, ugyanis a határterületek kohéziójának megteremtése számos területen, a közös akciók tervezésén keresztül és azok hosszú távú fenntartásával válhat valóra. A nagyikindai BANNET civil szervezet elsőként kezdte el a hármas határ térség uniós elveken történő együttműködés-fejlesztését. A szervezet által művelt projekt, – amelyet részben a Délkelet-európai stabilitási egyezmény támogatott, – Magyarország, Jugoszlávia és Románia egykoron a történelmi Bánsághoz tartozó területeinek együttműködését kívánta előremozdítani. A projekt célcsoportjai a történelmi Bánság különböző kulturális közösségeihez tartozó fiatalok civil szervezetei voltak. A projektet a Nagyikindai Distrikt 0230 (Szerbia), a Szegedi Nyári Egyetem (Magyarország), a Temesvári Diaszpóra Alapítvány (Románia) és a Temesvári Európa Club (Románia) közösen dolgozták ki.

5. Összegzés

A magyar–szerb–román határtérség jelenleg az unió egyik olyan térsége, ahol két uniós tag és a bővülő integráció egyik reménybeli nyugat-balkáni állama érintkezik egymással. A közismert politikai okok miatt csak a kilencvenes évek elejétől-közepétől teremtődtek meg az új típusú kapcsolatépítés feltételei az érintett felek (államok, térségek, települések) között. Erre magyar–román vonatkozásban már korábban, míg román–szerb, illetve szerb–magyar vonatkozásban csak később, a koszovói krízist lezáró egyezmény, illetve a Délkelet-európai stabilitási egyezmény megkötése után került sor. Ez utóbbi kapcsolatépítésben fontos szerepet játszott az Európa Tanács, amely számos projektum támogatásával koordinálta a térség

együttműködését. A nemzetközi támogatás mellett az említett pozitív folyamatban a magyarországi, a romániai, a szerbiai és más délkelet-európai államok civil szférájának is fontos szerepe volt, valamennyi projektsiker ugyanis a temesvári Inter-Cultural Intézet és a szerbiai civil szervezetek partneri kapcsolatainak köszönhetően született.

Az 1997. november 21. megalakult Duna–Körös–Maros–Tisza Euro régió Magyarország, Románia, valamint Szerbia területének egymással szomszédos részeit fogja össze. Az EU négy szabadságelvének megfelelően a határokon átívelő kapcsolatok az ún. „rendszeráltott” és piacorientált államok külkapcsolatainak szerves részét képezik, így a három szomszédos állam régióinak területi összefonódása a helyi modernizációt, a fejlesztési innovációt, a fenntartható gazdasági és a humán kapcsolatok kibontakozását elősegítő tényezőjévé válhat.

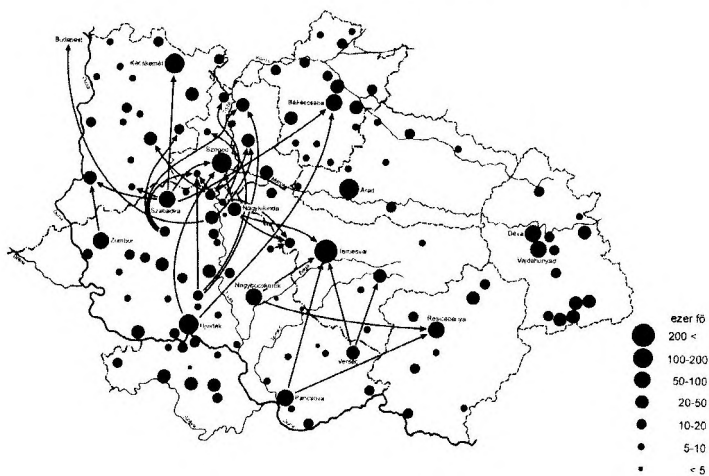
A hármas határterületet, illetve az euróregió területét is geo- és biztonságpolitikai szempontból kényes, etnikailag heterogén, ám természet- és gazdaságföldrajzi, valamint kultúrtörténeti szempontból többnyire egységesnek tekinthető térségként (Bácska, Bánság) jellemezhetjük. A közigazgatási és intézményi struktúrák különbözősége, a különféle nemzeti és politikai szempontok akadályozták; viszont a kulturális, a nyelvi és történelmi fejlődés terén meglévő azonosságok, az európai folyamatokhoz való csatlakozás szándéka és a gyorsabb gazdasági fejlődés lehetősége segítette az együttműködés kereteinek (feltételeinek) meghatározását. A határ menti térség belső kohéziójának elmélyítését, a tényleges együttműködés megvalósításának realizálását azonban számos egyéb akadály (gazdasági alapok szűkössége, belpolitikai bizonytalanság) is hátráltatta. A szerb–magyar–román határ menti régió helyzete nem kevés olyan nehézséget hordoz magában, amely nyugat-európai mintájú határ menti együttműködés új formáinak létrehozásával együtt jár. Az elmúlt közel egy évtized tapasztalatai, a megvalósult közös projektek is jelzik, hogy a vajdasági (bácskai és bánsági) városok, községek igyekeznek kivenni részüket a kapcsolatépítésből (1. táblázat). Természetesen a határhoz közeli városok (Szabadka, Nagyikindia, Zombor, Versec, Magyarcsérnye) járnak a folyamat élén. De a tartomány távolabbi városai (községei) (Nagybecskerek, Újvidék, Topolya, Zenta, Ada, Mohol) is aktivitást mutatnak e téren. A Vajdasággal szomszédos államokban szintén a határhoz közeli városok (Szeged, Baja, Mórahalom, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely Zsombolya, Temesvár) az első számú partnerek, de távolabbi települések (Békéscsaba, Resicabánya, Lugos is e folyamat részeseivé kívánnak válni.

10.1. táblázat: A vajdasági városok (községközpontok) fontosabb magyarországi és romániai városkapcsolatai a 21. század elején

Vajdasági település	Magyarországi település	Romániai település
Zombor	Baja	
Újvidék	Szeged, Békéscsaba	
Szabadka	Kecskemét, Bácsalmás, Szeged, Békéscsaba, Baja	
Temerin	Mórahalom, Kistelek, Szentes	
Magyarkanizsa	Mórahalom, Hódmezővásárhely, Kiskunhalas	
Zenta	Budapest, Hódmezővásárhely	
Topolya	Mórahalom, Kiskunmajsza, Szentes	
Törökkanizsa	Csongrád	Zsombolya
Nagybecskerek		Temesvár, Resicabánya
Versec		Lugos, Temesvár
Nagykikinda	Szeged	Zsombolya, Temesvár
Magyarcsernye		Zsombolya
Pancsova		Resicabánya, Temesvár

Forrás: A területfejlesztési dokumentumok alapján szerkesztette Nagy Imre.

10.1. ábra: A vajdasági városok (községközpontok) fontosabb magyarországi és romániai városkapcsolatai a 21. század elején

XI. FEJEZET

ÁLLAMHATÁR-VÁLTOZÁSOK ÉS VÁROS- FEJLŐDÉS A MAI MAGYAR-HORVÁT ÉS A MAGYAR-SZLOVÉN HATÁR TÉRSÉGÉBEN

1. Bevezetés

A mai magyar-horvát és magyar-szlovén határ meghatározó természeti földrajzi sajátossága, hogy az Alpok felől a Duna felé lejtő nagy térségben a nagyobb folyók, így a Mura, a Dráva és a Száva is egészében véve nyugat-keleti meghatározottságú szerkezeti irányt jelöl. A folyók történetileg tájékozódási- és mozgásirányt képeztek, majd részben viszonyítási, rögzítési vonallá, illetve hosszabb-rövidebb időszakra valamilyen szintű és jellegű határrá váltak.

A Mura- és a Dráva-völgy regionális történeti folyamataiban a különböző etnikumok szállásterületei összekapcsolódtak, így meghatározó módon széles körű kölcsönhatások jelentek meg. A folyók völgyében a horvát-szlovén, a magyar-horvát, a magyar-osztrák, a magyar-szlovén kapcsolatok időnként sajátos módon átrendeződtek, s ebben szerepet játszottak az államhatárok is. A régió meghatározó sajátossága, hogy viszonylag szűk földrajzi térben több nép, több kultúra fejlődött és hatott egymásra, s mindez radikálisan változó uralmi viszonyok között játszódott le.

A Dráva völgyének Kárpát-medencén belüli nagy része – igaz nem államhatárként, hanem belső közjogi és közigazgatási határként – jelentős szerepet játszott a magyar-horvát kapcsolatokban. A mintegy 800 évig tartó magyar-horvát államközösségen belül a térség népességi, gazdasági, politikai szerepe többször változott. A szélesebb Dráva-völgy – határjellege ellenére – az átkelésre alkalmas helyek viszonylag magasabb száma miatt sok helyen inkább összekötött, semmint elválasztott.

A Drávával szemben a Mura rövid szakaszon hosszú időn keresztül elválasztó szerepet játszott Magyarország és Ausztria között. Az 1526 után formálódó Habsburg Birodalom sok szempontból egyfajta közös mozgásteret is jelentett a folyó térségében élők számára, de ez csak kevesek számára nyújtott tényleges lehetőségeket.

A Dráva–Száva közének szállásterületi, közjogi és közigazgatási területszervezési kérdései történetileg bonyolultak. A magyar és a horvát történeti- és térszemlélet sok ponton eltérő hagyományokat rögzített. A két nép és a két nemzeti tudomány nem mindig azonos módon és nem ugyanolyan tartalommal fogalmazta meg a problémás kérdéseket, különösen a török kiűzését követő időszakban. Bonyolult időszakok a két nép területi viszonyában a török kiűzésétől 1868-ig terjedő korszak, melyben Horvátország időnként önálló közjogi viszonyokat próbált kialakítani a bécsi hatalmi központtal.

A Száva völgye még több problémát vetett fel történetileg, mint a Mura és a Dráva. A Szávával kapcsolatban viszonylag korán megjelent a „nagytaj-választó szerep” megfogalmazása. A 19. századtól a Száva fokozatosan a Balkán-félsziget északi határává vált nagyon sok regionális struktúra-elemzésben.

Ugyanakkor a Száva vonala önmagában véve is térszervező hatása és jelentőségű volt. A folyó két partján nagy számban jöttek létre, s váltak részben jelentőssé „átkelőhely”, majd hídváros-párok.

Elemzésünkben elsősorban a modernizációs időszak városodási és városiasodási kérdéseivel foglalkozunk, a történeti folyamatokat csak a bevezetés igényével említjük. A dualista korszakkal azért foglalkozunk már egy kicsit részletesebben, mert ebben a korszakban a közös gazdasági tér, a tőke, a munkaerő, az információ szabad mozgása a térségen belül megvalósult, így a városok egyszerre kényszerültek együttműködésre és versenyre. Ebben az időszakban jelentős újrendező szerepet kapott a településhálózaton belül a modern vasúthálózat kiépítése, a polgári közigazgatási rendszer korszerűsítése, a gazdaság modernizációja.

A két világháború közötti időszak a nemzetállami elzárkózás korszaka, Ausztria, Magyarország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, majd Jugoszlávia között az új államhatárok egyértelműen elválasztó szerepet tölthettek be. Ebben a megosztott politikai térben sok szempontból tanulságosan alakult a Dráva- és a Mura-völgyének városfejlődési pályája. Az új Magyarország déli határai, így a pannóniai határok is, Jugoszláviával jelentettek érintkezési felületet. (A szélesebb térséget illetően megmaradt Ausztria, illetve Graz kiemelkedő gazdasági, kulturális, felsőoktatási stb. hatása.)

A II. világháború utáni megosztottság, hidegháborús környezet nem kedvezett a határtérségek fejlődésének, így a városok fejlődésének sem. Az egyes országok kockázatosnak tekintették a nagyarányú fejlesztéseket, inkább erőforrás-kivonással viszonyultak a

határokhoz. Ebben az időszakban a határtól „tisztes távolságban fekvő” települések fejlesztésére került sor inkább.

Az Alpok–Adria Munkaközösség megalakulásával, majd munkájának kiszélesedésével megteremtődött a multilaterális fejlesztések lehetősége, de ez lényegében csak potenciális elképzelés maradt. A Munkaközösség érdemi szerepet játszott a különböző területek folyamatainak kölcsönös megismerésében, elindultak a különböző ágazatokban a tervezési, egyeztetési folyamatok.

Az 1991 utáni időszakban Szlovénia és Horvátország függetlenné vált, így lényegében már négy országot érintett a térség fejlődése, illetve fejlesztése. A két jugoszláv utódállam több évig elsősorban önmaga államiságának megteremtésével volt elfoglalva. Ez Szlovéniában néhány évet vett igénybe, Horvátország esetében pedig egy évtizedet.

Az Európai Unió Ausztria 1995. évi belépésével térségi szereplőként és a határon átnyúló kapcsolatok tudatos fejlesztőjeként jelent meg. Az unió először a szlovén–osztrák és a magyar–osztrák határtérségben jelent meg finanszírozóként, majd a szomszédsági politika kapcsán, a magyar–szlovén, a magyar–szlovén–horvát határtérségében is.

2004 után a magyar, osztrák, szlovén határ minden tekintetben átjárhatóvá vált, a kapcsolatépítés és városfejlődés elől elhárultak a határákadályok, különösen 2007, a schengeni határok kívülre kerülése után. Tartalmilag szinte minden tekintetben visszaállt a Monarchia korabeli lehetőségek rendszere. Ennek ellenére a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése nem problémamentes. (Több generáció inkább az elzárkózás feltételei között szocializálódott, nem volt lehetőségük sem egymás országának, sem pedig a szomszédos területek megismerésére.) Horvátország a társult tagsági jogviszonyban szintén szereplője a közös határtérségnek, taggá válása minden tekintetben új fejezetet fog nyitni elsősorban a Dráva-völgyében.

2. Történeti földrajzi háttér: a határtérség uralmi viszonyainak folyamatos változásai

A térségre minden tekintetben ráillik a „folyók köze” meghatározottság kiemelése. A három nagy folyó (Mura, Dráva, Száva) az Alpokban ered, vízhozamuk erősen ingadozó, vízjárásuk mindig az Alpokban lejátszódó éghajlati és időjárási folyamatokhoz kapcsolódott. A Mura viszonylag rövid kárpát-medencebeli szakasszal ren-

delkezik, a Dráva és a Száva ellenben jelentős hosszúságban befollyásolta a térszerkezeti folyamatok alakulását.

A Mura vízjárása (kis- és nagyvizek) szeszélyesen alakult a medencén belüli szakaszán. Az időszakos nagy árvizek miatt a medencei szakaszokon a települések a partra kifutó magaslatokon jöttek létre. A Mura völgyében a legnagyobb és legfontosabb várossá a Kárpát-medence egyik perem-medencéjén belül fekvő Graz nőtte ki magát.

A Dráva és a Száva is szeszélyes vízjárású volt mindig, széles mederrel és árvízjárta völgygel rendelkezik. Emiatt csak kevés település alakult ki közvetlenül a folyópartokon, a települések többsége tisztas távolságra épült attól. Egyik folyó sem jelentett átjárhatatlan akadályt, de mindkettő korlátozta a két part közötti kapcsolattartás lehetőségeit.

A Dráva kárpát-medencei szakaszán egy valóságos kisváros-lánc jött létre. A folyóvölgy legnagyobb és legjelentősebb települése mégis Klagenfurt lett, mely már egyértelműen alpesi jellegű. Klagenfurt mégis szerepet kapott a medencén belüli folyamatokban, ez a szlovén szállásterülethez való történelmi kapcsolódásai miatt alakult így.

Ha a politikai térfejlődés (államok) oldaláról vizsgáljuk a Mura- és Dráva-völgy, valamint a Dráva-Száva köze regionális és települési, városi folyamatait, akkor azt kell megállapítanunk, hogy elsősorban a magasabb szintű – állami, birodalmi – kapcsolatok hatása jelent meg a regionális és lokális történelmi eseményekben és folyamatokban. Ugyanakkor a területi közösségek együttélése, egymás kölcsönös ismerete, avagy az egymástól való elzárkózások is hatottak a hosszabb távú folyamatok keretein belül.

A szélesebb térségen belül a Római Birodalom rakta le a későbbi városállomány, sőt az útépitéseken keresztül a térszerkezet alapjait is. A római település-telephely és térszerkezet viszonylagos stabilitása lényegében a stratégiai és előnyös telepítés miatt maradhatott meg. Emona (Ljubljana), Celeia (Celje), Poetovio (Ptuj), Aqua Viva (Varasd), Siscia (Sziget), Sopianea (Pécs), Mursa (Eszék), Sirmium (Szerém) stb. a későbbiek során is a térség városi szereplőjeként maradt meg.

A római provinciák kialakításakor a folyók nem képeztek sem akadályt, sem pedig határt, a provinciák területe között (inkább harántolta a három folyót, semmint folyásirányukban rendeződtek volna.) Ez egyértelműen a birodalmi szemlélettel magyarázható, hiszen a provinciák védelmi célja a Duna-limes, s nem a Dunába igyekvő folyók voltak. Az úthálózat kiépítése a stratégiai célok bázisán történt, minden más csak kiegészítő jellegű szempont volt.

A birodalom kettéosztásakor a szélesebb értelemben vett térségünk a Nyugat-római Birodalom keretei közé került (így az új felté-

telek között is Róma maradt az uralmi és orientációs központ), peremvidékein azonban folyamatosan történtek területi változások.

A délszláv népek bevándorlása és szállásterület-foglalása új helyzetet teremtett, ugyanakkor a kereszténység felvétele után kialakuló megosztottságuk (római, bizánci) fokozatosan új törésvonalakkal is járt. Róma maradt a térség nyugati részének orientációs bázisa, míg a keleti területek Bizánc felé fordultak.

A magyar–horvát és a magyar–osztrák kapcsolatok a magyar honfoglalás után „állami” szomszédsági kapcsolatként jelentek meg, a magyar–szlovén érintkezések nem politikai-uralmi dominanciájúak, hanem szállásterületi érintkezés jellegűek voltak.

Szent István a keresztény királyság megalapítása folyamatában a püspökségek létrehozása során a veszprémi és a pécsi püspökséget alapította meg a határtérségre is kiterjedő hatáskörrel. Mindkét püspökség határa átnyúlt a Dráván, sőt részben a Száván is. Szent István zárandokúttá formálta a Rómába vezető történetileg kialakult utat, zárandokházakat hozott létre mellette.

A megyerendszer elsődleges kialakulásakor Vas, Zala, Somogy, Baranya, Pozsega, Valkó, Szerém volt „érdekelt” a térségben. A korai megyehatárok rekonstrukciós kísérletei nem jártak abszolút eredménnyel, de az megállapítható, hogy a folyók nem képeztek elsődlegesen megyehatárt. A megyéken belül a gázló- és átkelő helyek fontossá váltak a megye területi egységének biztosítása okán.

A horvát és a magyar uralkodó házak közötti házassági kapcsolatok Zvonimir horvát király uralkodása (1075–1089) végén kaptak dinasztikus-területi tartalmat, amikor a király magyar özvegye, Szent László magyar király nővére Piroska, fivére számára kívánta biztosítani a horvát trónt.

Szent László meghódította Szlavóniát, s megalapította a gréci (zágrábi) püspökséget (1093–1094), melyet a kalocsai érseki tartomány alá rendelt. A horvát trónt Könyves Kálmán szerezte meg véglegesen 1102-ben, biztosítva a két korona unióját.

A közös korai történet egyik alapkérdése, hogy milyen területet jelentett ekkor Horvátország, s mely területek tartoztak Magyarországhoz, megjelenve azokon a magyar megyerendszer és területi felosztás. Szlavónia (a Dráva–Száva köze) teljes egészében betagozódott a magyar megyerendszerbe. Horvátország a 10. és 11. században az Adria partján helyezkedett el, székvárosa, ahol Könyves Kálmánt horvát királlyá koronázták, az Adria mellett fekvő Biográd (Tengerfehérvár) volt.

Az államközi kapcsolat kezdetben nem érintette a Dráva-völgy fejlődését, hiszen az Magyarország szerves, belső része volt. A magyarság a folyó mindkét partjára kiterjedő szállásterülettel rendelkezett. A Szerémség rövid idő alatt az ország egyik legsűrűbben lakott, fejlett mezőgazdasági területévé vált.

Szlavónia (Tótorszag) problémája lényegi közjogi és területi kérdéseket jelentett a feudális berendezkedésben a későbbiek során. Elsősorban periférikus fekvése, a hatalmi központtól való nagy távolsága miatt fokozatosan kialakult nagyregionális jellege és részleges autonómiája a Magyar Királyság keretein belül.

A török előrenyomulásával a horvát és magyar szállásterületek egyaránt veszélybe kerültek. A túlerő miatt a török gyorsan terjeszkedett. A feudális hűbéri tartományokat és a mélységi védekezés érdekében életre hívott déli határbánságokat fokozatosan felmorzsolta. A 14. századtól előbb „kikezdte”, majd felszámolta a horvát és a magyar szállásterületek keleti, illetve déli kiszögelléseit.

A Száva vonalat Nándorfehérvárnál, a Dráva-vonalat pedig Eszéknél érte el, illetve lépte át először a török terjeszkedés. 1526-ban Mohácsnál a középkori magyar nagyhatalom elvérzett. Ennek a vereségnek a későbbiekkel szemben messzemenő, strukturáló hatásai voltak a magyar és horvát folyamatokra egyaránt. A kettős királyválasztás mindkét területen megtörtént, a belső politikai folyamatok a széttagolódás irányába gyorsultak fel.

A Dráva mentén nem készültek fel stratégiaiilag a török elleni küzdelemre, nem jött létre a folyó egyik partján sem erős katonai védelmi rendszer. A Dráva-völgye az egyik jelentős török támadási és terjeszkedési irányt jelentette a nyugati térségek, illetve Bécs felé. Rövid idő alatt a Dráva–Száva közének csak kis nyugati része maradt meg magyar uralom alatt, az is állandóan változó területi kiterjedés mellett.

A török elleni küzdelemben a magyarok és a horvátok közös erővel vették részt. A magyar és a horvát társadalom és közigazgatás egésze militarizálódott, a megyék csoportjai felett létrejött a főkapitányi rendszer. A Dráva–Száva köze nyugati területein a Horvát, északabbra a Vend és a Balaton–Dráva Főkapitányság vette fel – a változó kimenetelű, s hullámzó területekre kiterjedő – küzdelmet a törökkel szemben.

A horvát–magyar szállásterületi rend és határ a törökkel szembeni küzdelem során megbomlott, a horvátok menekülő migrációja következtében erősen átrendeződött. A közigazgatási és politikai határ „kiigazítása” (kijelölése, pontosítása, megállapítása stb.) tárgyában a magyar országgyűlés gyakran intézkedett (1557: XVIII. tc., 1559:

XLVIII. tc., 1625: XXIII. tc., 1647: L. tc., 1655: XXX. tc., 1659: CVIII. tc., 1662: XXXVIII. tc.), de legtöbb esetben nem lényegi területi módosításról volt szó, hanem bizottság kiküldéséről, a különböző vitás ügyek megvizsgálásáról.

A meghódított területeken a törökök saját stratégiai szemléletük alapján rendezkedtek be, felszámolták a megyerendszert, nem voltak tekintettel a korábbi területi struktúrára, városi kiváltságokra sem. A török számára sem a Dráva, sem pedig a Száva nem jelentett „tiszteletben tartandó” határt. A Dráva és Száva között a török korszak egészét tekintve a kanizsai, a budai és a boszniai villajet volt érdekelt. A legfontosabb kérdésekben természetesen Isztambulban születtek meg a döntések

Az 1660-as évek elején a Dráva-völgye vált a török elleni fegyveres küzdelem egyik meghatározó területévé. Zrínyi Miklós 1663–64. évi hadjáratai révén jelentős egyéni sikereket ért el, de nem volt képes strukturális változtatásra. A Dráva-völgye ezekben az években szinte mindenre (népesség, gazdaság, településállomány) kiterjedően jelentős károkat szenvedett el.

Ugyanakkor a korszak sajátos változásokat is hozott. Az alföldi magyar marhatenyésztés, majd az Itáliába irányuló marhakivitel fellendülése magával hozta Buccari kikötőjének, illetve az oda vezető útnak a gazdasági felértékelődését. A magyar gazdaság számára valójában ekkor vált először igazán fontossá az Adria, illetve az ottani exportkikötő.

A török kiűzésére végül is az 1683–1699 közötti években került sor, s a küzdelem elsődleges színtere nem a Dráva, hanem a Duna-völgye volt. A felszabadító háborúk során a Dráva-mente „csak” mellékhadszínként volt, de így is lényegében elnéptelenedett.

Karlócai béke keretei között 1699-ben pontosan megállapították a (vonalas) országhatárt a Török és a Habsburg Birodalom között. A határ osztrák oldalán létrehozott Katonai Határőrvidék valójában egy zonális biztonsági rendszert jelenített hosszabb ideig. A Határőrvidék alapvetően a Száva belső, baloldali partján formálódott, de a Kőrösi és a Szentgyörgyi ezred területe mélyen benyúlt a Dráva–Száva közére, sőt az utóbbi kis kiterjedésben áthatolt a Dráván is. E két utóbbi ezrednek semmilyen védelmi szerepe nem volt a törökkel szemben, kialakításukat alapvetően politikai megfontolások indokolták.

A győztes Habsburg hatalom abból indult ki, hogy lényegében szabadon rendezkedhet be Magyarország felszabadított területein. Ezt a magyar nemesség nem fogadta el, s egy éles és folyamatos alkotmányos vita bontakozott ki. A török hódoltság időszakában az

Alföld területén a korábbi megyerendszer és beosztás szinte feledésbe merült. A Dél-Dunántúl megyéi között is heves viták bontakoztak ki a korábbi megyei határokat illetően.

1699-ben Horvátország ismét külön kormányzati formát kapott, s most már egyértelműen a megnagyobbodott, új területre vonatkoztatták a megnevezést. A báni táblán résztvevő megyék csak együttesen küldtek képviselőket a magyar országgyűlésbe, s nem megyéenként.

Az Országgyűlés a török utáni időkben is folyamatosan foglalkozott a közös határ és határtérség ügyeivel. Törvények sora (1715: XXXIX., CXVI. tc., 1723: XVII. tc., 1741: LIII. tc., 1751: XXVI., XXXV. tc., 1765: XVI. tc., 1790: LXVIII. tc., 1802. XXVI. tc.) érintette valamilyen összefüggésben a térséget.

A Dráva–Duna vonaltól délre eső területeket a török alóli felszabadítás után nem csatolták vissza az anyaországhoz, hanem 1700-tól a Szlavón Kamara igazgatta azokat. Nem állították vissza a korábbi megyei területi beosztást sem.

1723-ban kialakították a kerületi beosztást, melynek meghatározásakor, s elnevezésekor is (Dunán inneni, Dunán túli, Tiszán inneni, Tiszán túli) a folyók játszottak meghatározó szerepet. Az országgyűlésen folyamatosan követelték a korábbi szlavóniai megyék (Szerém, Valkó, Pozsega) területének a visszacsatolását az országhoz. Ezt a területet tekintették a rendi országgyűlések vitáiban 1699–1745 között Magyarország „Drávántúli, ötödik kerületének”. (A Dráva így egyszerre lett kerületi határ és alkotmányos viták tárgya.)

Az 1741. évi XVIII. tc. intézkedett a szlavóniai megyék területének visszacsatolásáról, de úgy, hogy egyben a horvát bán joghatóságát is megerősítette a terület felett. 1746-ban az uralkodó formálisan is visszaállította a korábbi három, történelmi megyét (nem teljesen a korábbi területi struktúra alapján), s követeik megjelentek Zágrábban a báni táblán, valamint megyéenként közvetlenül a magyar országgyűlésben is.

Bél Mátyás történeti földrajzi iskolája még latin nyelven foglalta össze az ország történetileg változó közjogi, területi és közigazgatási struktúráját. Már a nyomtatott munka címlapja is hangsúlyozta a folyók szerepét, hiszen a címerpajzson az ország nagy folyói, s köztük a „Dravus” és a „Savus” jelentek meg.

II. József az 1785-ben kibocsátott rendeletében a történelmi Magyarország területét tíz közigazgatási kerületre tagolta. A közigazgatási reform során a felvilágosult abszolutizmus szellemében racionális megoldásokra törekedett, a magyar megyék ellenállása azonban rendkívül erős volt személyével és reformjával szemben.

Különösen nagy felháborodást váltott ki a reform és beosztás Zala megyében, melyet a Zágráb központtal kialakított kerületbe soroltak be. (Zágráb közigazgatási térszervező szerepe mélyen benyúlt az anyaország testébe, a Balaton északkeleti sarkáig ért.) Kisebb volt a felháborodás Pécsen, melynek kerületébe került Baranya, Somogy és Tolna mellett Verőce, Szerém és Pozsega megye is. Pécs így potenciálisan a Dráva–Száva köze keleti részének regionális központjává válhatott volna. II. József a reform során teljes egészében figyelmen kívül hagyta a Dráva korábbi határszerepét, s nem volt tekintettel semmilyen korábbi közjogi kapcsolatra, illetve történelmi struktúrára sem a Dráva völgyében.

II. József halála után visszaállt a korábbi területi beosztás, de megkezdődtek a reformviták. Ez annál is fontosabb volt, mert sem a politikusok, sem pedig a statisztikusok nem voltak mindenre kiterjedően tisztában az ország belső közjogi struktúrájával. II. József az első lényegében modern magyar népszámlás megszervezésével és végrehajtásával (1784–1787) jelentős mértékben hozzájárult az ország, s benne a Dráva-völgy demográfiai viszonyainak a megismeréséhez.

A népszámláláskor a Drávával határos három magyar megyében (Zala – 226 069 fő, Somogy – 166 124 fő, Baranya – 174 801 fő) összesen mintegy 567 ezer ember élt. A Dráva másik oldalán elhelyezkedő két megyében (Varasd – 88 557 fő, Verőce – 117 003 fő), összesen mintegy 205 ezer ember élt, nem számolva a Határőrvidék határos területein élőket.

A szűkebb értelemben vett Dráva-völgy nem tartozott sem a legnépesebb, sem pedig az érintett megyék legsűrűbben lakott területei közé. A települések lélekszáma alacsony volt, egyedül Eszék, s részben Pécs jelent meg népesebb központként.

A korabeli magyar politika mellett a magyar történelmi és földrajztudomány is nyomon követte a folyamatokat. Az első magyar nyelvű modern földrajzi monográfiában (*Szaller* 1796) az ország határainak a kérdése, s közte a Dráva ügye is, már tudatosan fogalmazódott meg.

Szaller számára evidenciaként jelent meg, hogy a Muraköz Zala megye része, valamint Légrad is. A monográfiához mellékelt térképen a Dráva egyértelműen jelezve és kiemelve töltötte be a közjogi határ szerepét Horvátország és Szlavónország felé.

A reformkor időszakában a magyar politikai elit körében permanens „ország-értelmezési” vita folyt, nevezetesen arról, hogy hányféle értelemben lehet használni Magyarország területi és közjogi fogalmát. A jogász végzettségű, statisztikus Fényes Elek az 1830-as évektől megjelenő munkáiban négyféle (legszorosabb, szoros, tágas,

legtágasabb) értelemben használta. Az anyaország jelentette a leg-szorosabb ország-fogalmat, mely Horvát- és Tótország hozzászámításával vált „szoros értelművé”.

A reformkor nem csak a gazdasági, társadalmi, politikai modernizáció kérdését hozta a felszínre, hanem új módon vette fel a nyelvi, nemzetiségi kérdéseket is. A latin a magyar közéletben „bevett, közös politikai és érintkezési nyelvi közösséget jelentett évszázadokon keresztül”. A magyar államnyelv kérdésének az előtérbe kerülése óhatatlanul negatív érzelmeket váltott ki Horvátországban. A nemzeti-nemzetiségi kérdések előtérbe kerülése a későbbiekben mindkét fél részéről elvezettek egyfajta társadalmi, politikai mozgástér beszűküléshez.

Az 1836. évi XXV. törvényekben az Országgyűlés lefektette a magyar vasúthálózat kiépítésének törvényi és térbeli alapjait. Az Országgyűlés elsősorban az államhatárok elérését tűzte ki célul. Jóváhagyták a tenger elérését is, mégpedig két irányból: Budától, valamint Sziszekttől a magyar kikötőkig.

1848-ban Széchenyi István publikálta közlekedésfejlesztési koncepcióját, mely valójában egy teljes fejlesztési, modernizációs programként értelmezhető (*Széchenyi* 1848). A koncepcióban jelentős szerepet kapott a vasúthálózat, az úthálózat, a hajózó csatornák tervezése, illetve fejlesztése. Fiume közlekedési, külkereskedelmi és nemzetstratégiai szerepe, illetve lehetősége itt fogalmazódott meg először a leginkább átfogóan. Széchenyi tudatosan számolt a Dráva és a Száva potenciális közlekedési lehetőségeivel.

Az 1848-as magyar forradalom területi problematikája, nevezetesen az „Unió” – magyar részről – nem Horvátország, hanem Erdély tekintetében fogalmazódott meg. A liberális magyar politikai elit nem törekedett Horvátország helyzetének radikális átalakítására, ezt sokkal inkább a horvátok szorgalmazták volna.

A magyar kormány a népképviselői országgyűlési választások során a három alsó-szlavóniai megyében (Verőce, Pozsega, Szerém) meg kívánta rendezni a választásokat, ami hihetetlenül nagy felháborodást váltott ki Horvátországban.

Az 1848-as forradalom és az 1849-es magyar szabadságharc levereése után az osztrák abszolutizmus új módon rendezkedett be a történelmi Magyarország egész területén. 1849 novemberében császári nyílt parancs tagolta fel a történelmi Magyarországot 5 egyenrangú koronatarományra. Külön koronataromány lett a Horvát-Szlavón Királyság, Fiumével és a tengerparttal. Bach második reformja az alapfelosztást megtartotta (*Fényes* 1857), de némileg mó-

dosított területi konfigurációt alakított ki. Az abszolutizmus jelentős szakaszokon a Drávát tette meg a koronatartományok határává, illetve a Muraközben a Murát.

Ha Fényes települési nagyságadatait, illetve a különböző településekre vonatkozó funkcionális megjegyzéseit összegezzük, akkor elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy a vizsgált területünk településeinek nagy része kis lélekszámú volt, sőt ez igaz a központi jellegű településekre is.

A szlovén szállásterületek regionális igazgatási, kulturális, s részben gazdasági központja az 1850-es évek közepén az elővárosokkal együtt mintegy 50 ezer lakosú Graz volt. Ebben az időszakban Graz a legnépesebb város nem csak Stájerországban, hanem a szélesebb régióban, s egyben a legszerveesebben és legsokoldalúbban fejlett is.

Marburg (Maribor) a 19. század közepén még csak öt ezer fős közigazgatási (kormánykerületi központ, járási székhely), valamint kereskedelmi jellegű város. Jellegében inkább német, mint szlovén város volt.

Cilli (Celje) 2 000 lakosával leginkább történeti múltjára és várára lehet büszke, járási székhely szerepköre, valamint főgimnáziuma révén már a környékre kiterjedő hatással is bírt.

Pettau (Ptuj) termékeny mezőgazdasági vidéken fekszik, járási székhely, 2 000 lakosa részben a mezőgazdaságból, részben pedig a kereskedelemről élt.

A „magyar határszélekhez közel eső települések” közül Radkersburg (3 000 fő), Fürstenfeld (2 000 fő) emelhető ki, mely nagyságánál, helyzeténél és jellegénél fogva mikrotérségi hatásokkal lehetett magyar településekre is.

Ljubljana (Laibach) Krajna tartomány székhelyeként 17 ezer lakos számára jelentett lakóhelyet. A város valódi adminisztratív-területi szerepkört is betöltő szolgáltató központ. Az adminisztratív és szolgáltató szerepkör mellett megindult az iparosítás, amelynek fellendülését külön remélték az elkészült Bécs–Laibach–Trieszt vasútvonaltól.

Stájerország, Karinthia és Krajna a legtöbb nagyregionális államigazgatási, igazságszolgáltatási stb. struktúra tekintetében Grazhoz kapcsolódott. Egyeteme már nem csak a térség német, szlovén, horvát, de kisebb számban a magyarországi hallgatók számára is nyújtott képzést.

Horvátország és Szlavónia önálló koronatartományt képezett. Központja Zágráb a maga 10 ezer lakosával (nem a legnépesebb, mert Eszék 12 ezer fős volt) a legjelentősebb település is volt a tar-

ományban. A politikai, közigazgatási, kulturális szerepkörei mellett megindult Zágráb iparosodása is.

Károlyváros (Karlstadt), Sziszek a mintegy 4 ezer lakosság számuk mellett saját karakterrel rendelkeztek, az első közintézményekkel és közfunkciókkal bírtak a gabonakereskedelem mellett, az utóbbi főleg a gabonakereskedelemből élt. Varasd és Kőrös 2-4 ezer lakosával már fontos területi közigazgatási szerepköröket is ellátott. A 4 ezer lakosú Kapronca inkább helyi kézműiparával nyert említést.

Szlavónia központja Eszék volt, mely részben a katonai népessége okán volt jelentős lélekszámú település. Eszék igazi garnizon város is volt. A kiépített barokk erődben mintegy 4 ezer személy számára volt elhelyezési lehetőség. Az erőd és város a Dráva legfontosabb és legnagyobb hídját, valamint a nyugat-kelet irányú forgalmat biztosította elsősorban.

A Határőrvidék területi tagoltsága mellett az ezred- és század-székhelyek jellege erősen eltérően alakult. Belovár volt a közös székhelye a kőrösi és a szentgyörgyi ezredek tisztikarának. Brod erődváros (4 ezer ember befogadására alkalmas erőddel) volt jelentős sertéskereskedéssel. Brod Bosznia felé a legfontosabb szávai átkelőhely és ellenőrző-határállomás is volt egyben.

3. „Határterületi viták” a modernizáció időszakában

A „határviták” rövid összefoglalása azért indokolt, mert sok vonatkozásban kifejezték a közös „főuralom alatt álló”, de különböző belső közigazgatási struktúrákba rendezett területekkel kapcsolatos „szomszédsági viszonyulásokat”, részben érdekellentéteket. A határviták emellett alkalmasak voltak a területközi szembenállások kiépítésére is.

3.1. A Határőrvidék körüli viták

Az egész török utáni korszak egyik legsajátosabb, mélységi határproblémája a katonai határőrvidék volt. A mohácsi vereség után megindult a török elleni védekezés új szervezeti formáinak kialakítása, melynek során királyi rendelkezésekkel (a magyar törvényhozás nem cikkelyezte be, ezért a magyar történeti közjog mindenkor

alkotmányellenesnek tekintette a képződményt) az ország déli részein megkezdődött a közvetlen katonai igazgatás alatt álló területek megszervezése.

A török kiverése után kialakuló Határőrvidék területe közvetlenül a bécsi haditanács igazgatása alatt állt, szervezetileg ezredekre, századokra tagolódott, s a házközösség intézmény volt az alapegysége. 1699-ben a karlócai béke után a Maros–Tisza–Duna–Száva vonala vált az ország déli határává. A Szávai Határőrvidék területe a folyó északi partján található Rácsától, a Boszut-patak torkolattól az Una folyóig húzódott.

A Dráva szempontjából a Varasdi Határőrvidék kialakítása fontos változás volt. Ennek a megszervezése nem volt indokolható egyértelműen a török elleni védelemmel. Egy időben szinte szigetként helyezkedett el, nem volt kapcsolata a többi területtel. A Répás-kerületre kiterjedt hatósága. A Varasdi Generalátus védelmi területét két ezredre tagolták. A polgárosítását 1871-ben kezdték meg, de csak az 1882-es törvényi szabályozásokkal vált lezárttá a katonai közigazgatás e szakaszának története (Császár 2001).

A Határőrvidék intézményének fennállása alatt jelentős társadalmi, politikai, etnikai változásokat idézett elő a magyar–horvát szál-
lásterületek határán, a magyarok letelepedését gátolta, a szerbeket támogatta, a horvátokét elnézte.

A Katonai Határőrvidék meghatározó védelmi eleme a Száva vonala volt, a Dráva e struktúrában nem játszott érdemi szerepet. Ugyanakkor a katonai és polgári közigazgatás tudatos szétválasztása jelentős gondokat is okozott elsődlegesen a Dráva völgyének déli részén.

3.2. A Répás-kerület ügye

A Határőrvidék részévé vált a Dráván-inneni magyar anyaország területéből a „Répás-kerület”, melynek ügyét az érintett Somogy megye folyamatosan az országgyűlés napirendjén tartotta (1751. évi XIII. tc., 1790. évi LXIII. tc., 1802. évi XXVII. tc.), visszacsatolását azonban nem tudta elérni. A megye többször kifejtette, hogy a kerület a Dráván innen helyezkedik el, s történetileg természetes módon Magyarországhoz, s azon belül Somogy megyéhez tartozott (Gábor 1911).

Az 1802-ben kiküldött országgyűlési bizottság a hosszú vita során 1807 januárjában megállapította, hogy „...Magyarország és Horvátország között a természetes határ a Dráva és nem a Zsdála vize”, s

így a területet vissza kellene csatolni Magyarországhoz, de a Répás kerület helyzete ennek ellenére nem változott, a megoldást lényegében elhalasztották, illetve egyéb feltételekhez kötötték.

A kerületben a horvát törvények voltak érvényben, így a kötelező oktatási nyelv is a horvát volt. Hiába laktak közel a magyar tömbhöz, illetve a közjogi-közigazgatási határon az itt élő magyarok, hiába tarthattak szabadon gazdasági kapcsolatokat a magyarországi területekkel, a lakosság gyorsuló ütemben horvátosodott el.

Külön fájdalma volt a magyar, különösen a somogyi politikai elitnek a „Répás-kerület” lakosságának elhorvátosítása. Úgy látták, hogy ez a folyamat Góla és Gotala magyar lakossága körében rohamos, míg Zsdála 1 600 lakosából 1 200 vallotta magát magyarnak, s a település lakossága az 1900-as évek megfogalmazása szerint „még tartja magát” nyelvén.

3.3. A Muraköz problematikája

A Muraköz kis területű egység volt, sajátos politikai földrajzi helyzete miatt azonban a török támadások időszakában az országgyűlés többször, többféle megközelítésben érintette, szabályozta helyzetét, illetve különböző jellegű viszonyait: 1569: XIX. tc., 1602: XIV. tc., 1604: VIII. tc., 1608: XV. tc., 1613: VIII. tc., 1618: XLIX. tc., 1622: XXXVI. tc., 1625: XIX. tc., 1630: III. tc., 1655: XII. tc. A török kiűzése után a térség elveszítette „kiemelt törvényi kapcsolatrendszerét”, de a későbbiekben is bonyolult kérdések vetődtek fel vele kapcsolatban.

Zala megye számára a Muraköz hovatarozása mindenkor megyei jellegű „kihívásként” jelent meg. Sokáig a terület járási közigazgatási beosztását, megszervezését, lakosságának ellátását illetően vetődtek fel gondok (*Bátorfy 1873, Gönczi 1895*).

1850–1860 között Horvátország önálló koronataromány volt, s hozzá csatolták a Muraközt is. Az alkotmányosság helyreállítása után Zala megye természetesnek tekintette a terület visszaszerzését. A megyei vezetés sajátosan érvelt, a Dráva mindig történelmi megyehatár volt, így a Mura nem lehet a megye határa, annak vissza kell kerülnie a Drávára.

A megye szülötte, Deák Ferenc Zágráb megye körlevelét vitatva (*Deák 1861*) nem csak az ország, de Zala érdekében is politizált. Deák gondolkodásában és érvelésében az alkotmányos és a területi struktúrák szervesen összekapcsolódtak. Zala megye – Somogygal ellentétben – sikerrel érvényesítette területi követelését a határvitában.

4. Városfejlődés a dualizmus időszakában

Az 1867. évi kiegyezés Magyarország és Ausztria közjogi viszonyait rendezte, illetve meghatározta a kettős monarchia sok szempontból egységes piacát, biztosította a lakosság szabad vállalkozását a nagyterben. Ennek értelmében a vizsgált térségünk szinte mindenre kiterjedően megnyílt Stájerország, illetve a Krajna felé. A közös nagytertség folyamatait a kiépülő vasúthálózat „hozta be”, s gyorsította az alkalmazkodást.

A szlovén szállásterületek városainak, különösen Ljubljana és Maribor fejlődése a dualizmus időszakában erőteljesen meggyorsult. 1900-ban Ljubljana népességszáma némileg meghaladta a 45 ezer, Mariboré a 31 ezer főt. Mindkét város elindult az erőteljesebb modernizáció útján, melynek egyik meghatározó alapja a korszerű vasúthálózat, a tengeri összeköttetés, a területi-szolgáltató szektor erősödése volt. Celje a századfordulón még csak 9 ezer fős kisváros volt.

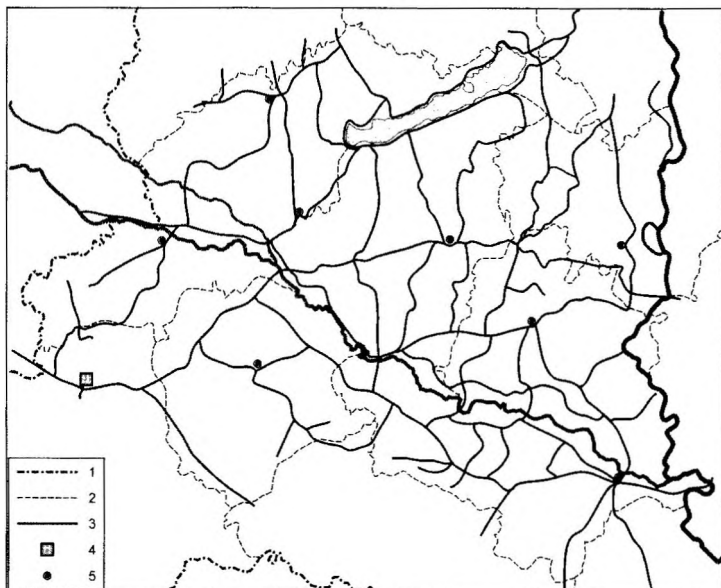
Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés keretében úgy rendezték a vizsgált térségünk államjogi viszonyait, hogy Horvát–Szlavón–Dalmátország társországi státusba került a magyar anyaországgal. A társország belügyeiben nagyfokú autonómiát élvezett. Gazdasági, közlekedési, pénzügyi, állampolgársági tekintetben azonban semmilyen elválasztó vonal nem jelent meg a két országrész között. Fiume státusza mindvégig vitatott maradt Magyarország és Horvátország között, csak „ideiglenes” szabályozásra került sor.

A kiegyezés után a vasútépítések tekintetében a magyar állami és a magánérdekek kerültek előtérbe. 1867-től 1887-ig kiépült az országos, a nagytersegi, valamint az interregionális kapcsolatokat szolgáló gerinchálózat. A magyar–horvát határon keresztül:

- A Budapest–Balaton–Nagykanizsa–Murakeresztúr–Csáktornya–Ljubljana–Trieszt összeköttetés kiépítése a történelmi gazdasági-kapcsolati tengely mentén, de attól északabbra történt, s alapvetően az osztrák érdekeket tükrözte.
- Kiépült a Nagyvárad–Baja–Dombóvár–Kaposvár–Gyékényes interregionális kapcsolat.
- 1868-ban megépült a Pécs–Barcs–Nagykanizsa közötti vasútvonal, mely lényegében a Dráva magyarországi partjának hosszú távú modernizációs tengelyévé vált. Megindult a központok még gyorsabb fejlődése, különösen Barcs vált vonzó befektetési területté.

- Az 1870-ben megépült Villány–Magyarbóly–Eszék–Gombos vonal a Dráva-völgy keleti részét kapcsolta be a forgalomba.
- 1873 nyarán teljes hosszában kiépült a Budapest–Zágráb–Fiume vasúti összeköttetés, mely az alföldi gabonát jutatta el a kikötőbe, s egyben létrehozta a közvetlen Budapest–Zágráb–Fiume történelmi tengelykapcsolatot is.
- 1887 és 1914 között a területen lényegében befejeződött a rácsos jellegű (mindkét parton futó, illetve a folyón keresztül összekapcsolt) hálózat kiépülése (11.1. ábra).

11.1. ábra: A magyar–horvát határtérség vasútvonalai, 1918-ban

1. országhatár, 2. magyar–horvát közigazgatási határ, 3. vasúti fővonal, 4. egyéb vasútvonal, 4. társország-főváros, 5. megyeszékhelyek és jelentősebb városok.

Forrás: Hajdú Z. (szerk.) 2008.

A Mura-völgye lényegesen kisebb volumenű vasútépítéseket „fogadott be”, a már említett Csáktornya–Ljubljana–Trieszt kapcsolat mellett Lenti és Alsólendva, Körmend és Muraszombat összeköttetése jelentett térségi kapcsolatot. A térségben már a dualizmus időszakában is megjelentek a nemzetiségi ellentétek, illetve viták. A Muraköz Zala, a Muravidék Vas megyéhez tartozott.

A vasúthálózat megteremtése azzal járt, hogy a Mura–Dráva völgyében a nyugati részen jött létre az igazán nagy teljesítményű, birodalmi és országos jelentőségű közlekedési tengely. A keleti oldalon a Duna hagyományos kapcsolathordozó szerepe, illetve a kisebb teljesítményű vasútvonalak formálták a térszerkezet sajátosságait. A két szélső terület között csak regionális, illetve lokális kapcsolatok jöttek létre.

A három magyar–horvát határ menti magyar (Zala, Somogy, Baranya), valamint a túlparti három horvát megye (Varasd, Belovár-Kőrös, Verőce) kapcsolataiban a kooperáció és a verseny egyaránt megjelent (11.1. táblázat). Közös volt az érdekeltségük az infrastruktúra fejlesztésében (vasút, hajózás), de a szűkebb értelemben vett piaci szegmensben inkább már a verseny volt a meghatározó. A kialakult közigazgatási területbeosztást illetően azt is látnunk kell, hogy a három érdekelt megyeszékhely (Zalaegerszeg, Kaposvár, Pécs) közül egyik sem volt közvetlenül érdekelt a Dráva-parton. Mindegyik távolabb helyezkedett el.

11.1. táblázat: A szomszédos Dráva-menti megyék területi és népességi alapadatai, 1870

Megye	Terület, osztrák négyzetmérföld	A települések száma	A népesség száma
Baranya	88,50	356	283 506
Somogy	114,19	318	298 555
Zala	85,06	584	333 237
Kőrös	28,99	314	87 752
Varasd	32,99	577	170 022
Verőce	79,98	248	184 816
Összesen	429,71	2397	1 357 888

Forrás: A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, Pest, 1871.

A határ menti megyék központjai, illetve a Drávához közel eső első városvonal (funkcionális értelemben tekintve a városokat) népességi szempontból eltérő mértékben fejlődtek, közös sajátosságuk, hogy nem váltak igazán nagyvárossá. A magyar oldalon Pécs és Nagykanizsa fejlődése szembeszökő, míg a horvát oldalon leginkább Eszék gyarapodása emelhető ki. A dualizmus korszaka nem csak a politikai struktúrák tekintetében hozott új helyzetet, hanem a gazdasági és a lakossági kapcsolatok szinte minden szegmensében (11.2. táblázat).

11.2. táblázat: A Dráva-menti városok és funkcionális központok népességszámának növekedése a dualizmus időszakában

A városok megyénként	Népességszám		A népesség számának növekedése, 1870–1910, %
	1869	1910	
<i>Baranya</i>			
Pécs	23 863	47 844	200,49
Mohács	12 143	17 060	140,49
Siklós	4 296	5 787	134,71
<i>Somogy</i>			
Kaposvár	6 649	23 528	353,86
Barcs	2 111	6 707	317,72
Szigetvár	4 703	6 135	130,45
<i>Zala</i>			
Zalaegerszeg	5 850	10 637	181,83
Nagykanizsa	15 125	25 780	170,45
Csáktornya	2 949	4 894	165,95
Kotor	2 831	4 095	144,65
Perlak	3 341	4 498	134,63
<i>Körös</i>			
Belovár	2 418	6 312	261,04
Kapronca	5 684	8 008	140,89
Körös	3 229	4 886	151,32
<i>Varasd</i>			
Varasd	10 623	12 149	114,37
<i>Verőce</i>			
Eszék	17 247	28 505	165,28
Alsómiholjác	3 728	5 365	143,91
Dálya	5 006	6 085	121,55
Nasic	4 720	10 381	219,94
Verőce	5 501	7 937	144,28
<i>Városok összesen</i>	142017	246593	3537,81

Forrás: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. Budapest, 1912 KSH Magyar Statisztikai Közlemények, 42.

A területi kapcsolatok elmélyülése, átrendeződése, valamint a vasútépítések hatására Nagykanizsa gyorsan fejlődött. A város már jóval korábban is bekapcsolódott a távolsági- és gyarmatáru forgalomba. Nagykanizsa zsidó polgársága szerteágazó kapcsolatokat épített ki dél felé. Nagykanizsa valóságos regionális fejlesztő hatást gyakorolt a Dráva-völgy szomszédos szakaszán.

A magyarság etnikai szempontból „nem gyarmatosította” Horvát-Szlavónországot. 1900-ban mintegy 90 ezer, 1910-ben pedig több mint 100 ezer magyar anyanyelvű lakos élt a társországok területén. 1900-ban a társországok területén mintegy 140 ezer, 1910-ben pedig 170 ezer magyarul is tudó személyt regisztráltak. A magyarok aránya a társországban 1900-ban 3,8%, 1910-ben pedig 4,1% körül alakult.

A történelmi horvát népességvándorlások és a modern migrációs mozgások következtében az anyaország területén 1900-ban mintegy 191 ezer, 1910-ben pedig 195 ezer horvát nemzetiségű és horvát anyanyelvű lakos élt. Így a horvát lakosság aránya az össznépességen belül mindkét népszámláláskor alacsony, 1%-körül volt.

A vizsgált térségben intenzívebb volt az érintkezés. 1910-ben az anyaországi horvátság legnagyobb része – Sopron megyét most figyelmen kívül hagyva a maga mintegy 31 ezer horvát lakosával – a határ menti megyékben élt: Zala megye 85 ezer fő, Vas 18 ezer fő, Somogy 12 ezer fő, Baranya 15 ezer fő.

A horvátországi magyarság a legnagyobb létszámban Verőce megye 38 ezer fő, Szerém 30 ezer fő, Pozsega 16 ezer fő, Belovár–Kőrös 15 ezer fő helyezkedett el. Zágráb a maga 4 ezer fő fölötti magyar lakosságával nem igazán emelkedett ki.

A magyar politikai és tudományos elit mindkét időszakban úgy vélte, hogy a horvátok manipulálták a lakosság nemzetiségi adatait, s a magyar anyaelvéek száma lényegesen magasabb volt a társországokban, az utolsó népszámlálás időszakában mintegy 200 ezer főre tették az ott élő magyarok számát.

A Dráva-határ szempontjából tanulságos a népesség települési megoszlása: nem a közös határ közelsége avagy távolsága határozta meg elsődlegesen a magyar lakosság letelepedését, hanem a gazdasági lehetőségek. A magyar cselédek „kivándorlása” (valójában egy gazdasági téren belüli áttelepülése) az 1860-as években erősödött fel Szlavónia irányába. Különösen a nagybirtokok telepítettek magyar mezőgazdasági munkásokat, akik állandó lakossá váltak, sőt gazdaságilag fokozatosan teret is nyertek.

A Határőrvidék felosztása után a gazdaparasztkok egy része indult el részben a Dráva-menti területekre, kisebb részben a „hegye-

ken túlra". Korábbi piaci- és személyes kapcsolatai alapján felismerte a zalai, somogyi, baranyai gazdák egy része, hogy otthoni 3–4 holdas nagyságú földjéért a Dráva-mentén 15–20, a hegyeken túl 20–30 holdat is vásárolhat, s a vásárlási-áttelepülési folyamat meg is kezdődött. A Dráva nem elválasztotta két partjának lakóit e tekintetben, hanem a dunántúli parasztgazdák területeket vásároltak Verőce, Pozsega, Belovár megyében. Történtek olyan esetek is, amikor a vásárlás és áttelepülés azzal járt, hogy „teljes gazdasági és társadalmi” egységek települtek át. A korabeli elemző úgy látta: „Ha kezünkbe vesszük Horvát–Szlavónországok térképét és a rendelkezésünkre álló statisztikai adatokat, megállapíthatjuk, hogy a kapcsolt országokban való letelepedés négy főirányban és több főrajban történt (*Margitai* 1918). A folyamatot úgy minősítették, hogy az „egy kis vérnélküli új honfoglalás volt, nem karddal, buzogánnyal, hanem az ész és a munka fegyverével”. A befogadó közeg nem volt minden tekintetben megelégedve ezzel a folyamattal. Az új jövevényeknek szembe kellett nézniük új szállásterületük nagyrészt ellenséges környezetével.

Az 1900-as népszámlálás időszakában 219 politikai község volt a társországok területén, melyekben 50 főnél több magyar anyanyelvű lakost írtak össze, s ezekben élt a magyarság többsége, mintegy 77 ezer fő. Mintegy 14 ezer magyar valódi diaszpórában élt a társországok területén, az általuk lakott községekben számuk nem érte el az 50 főt.

A római katolikusok esetében a magyarok elhorvátosodása gyorsabban bekövetkezett, míg a protestáns magyarság esetében az identitásörzés vallási (elkülönítő) alapja erősebb volt, bár a korabeli politikai és vallási irodalom számon tartott egy elhorvátosodott, eredetileg református magyar községet is.

A vasútépítés és üzemeltetés sajátos mozgásokkal járt, hiszen a horvátországi és boszniai vasútvonalakat a MÁV üzemeltette, s a személyzet jelentős része magyar nemzetiségű volt. A MÁV sajátos szerepet játszott a térség modernizációjában, s egyben a „magyar gyarmatosítás” legfontosabb hordozójává is vált.

A MÁV vállalta fel a vasútvonalakkal az új szállásterületre került magyar vasutasok gyermekeinek magyar nyelvű tanulási lehetőségeinek biztosítását, 1890-ben Kamerál–Moravicán, 1894-ben Bródban, Vinkovcin, Zimonyban, 1896-ban Zágrábban, 1897-ben pedig Eszéken nyitotta meg magyar nyelven oktató iskoláját.

Horvátország területén az uradalmak, illetve a magyar nemzetiségű települések egyházai tartottak fenn még elemi népiskolákat. Az iskolák létrehozása minden esetben kiváltotta a horvát hatóságok,

egyházi személyek, s részben a környező lakosság gyanakvását, egyes esetekben rosszindulatú reakcióját. (A horvátok a magyar tannyelvű iskolákban egyértelműen autonómiájuk megsértését látták, s ezért politikai síkra terelődött minden iskola ügye.)

A Horvátországban, Szlavóniában és Boszniában élő magyarok (nem csak vasutasok) „védelmére és gondozására” 1904-ben létrejött a Julián-egyesület, mely jelentős szakirodalmi feldolgozásokat, sőt kutatásokat is végzett ezen a területen (*Margitai* 1918). A századfordulótól kezdve a magyar–horvát viszony nem csak az országos, a nagypolitika, hanem a települési közösségek szintjén is inkább éleződött, semmint kiegyenlítődött volna.

A Dráva-hajózás modernizálása mindkét fél részére jelentős kérdés volt, s elsősorban az áruszállításban nyert teret. Mindkét part számára nagy forgalmat bonyolított le Barcs. Barcs modernizálódása jelentős részben a két országrész nagytérsegi, kereskedelmi kapcsolatainak alapult (*Erdősi* 1971).

A folyó két partját sok helyen összekötő kompközlekedés a mikrotérsegi kapcsolatokban játszott lényeges szerepet. A Dráva két partján élő vegyes nemzetiségű lakosság sokoldalú gazdasági és interetnikus kapcsolatokat alakított ki. A dualizmus időszakában megjelenő Baranya, Somogy és Zala megyei újságok „jelentései szerint” a Dráva-mentén a helyi társadalmak és közösségek szintjén természetes volt a „két-parti birtoklás”, a gazdák viszonylag széles körének mindkét parton voltak területei, különösen a szőlők és a szántók voltak érintve ebben a tulajdonlásban. A békeszerződés után a korábbi két-parti gazdálkodás „kettős-birtoklásra” változott, amely azt jelentette, hogy a gazdáknak már két – egymással ellenséges viszonyban álló – országban voltak területeik.

Az I. világháború előtt (1913-ban) mind a teher, mind pedig a személyforgalom koncentrált volt a magyar–horvát területek között (*Edvi-Illés-Halász* 1921). A forgalom döntő része az országos jelentőségű Budapest–Zágráb–Fiume, illetve a nemzetközi forgalmat is lebonyolító Budapest–Szabadka–Belgrád vasúti fővonalon zajlott le. Ezekhez képest a „belső pályák” forgalma csak kiegészítő jellegű volt.

A Dráva két partja között megjelentek mind a komplementer, mind pedig a kompetitív jellegű területi munkamegosztás elemei, de a munkamegosztási kapcsolatok intenzitása – leszámítva az országos tengelyeket – valójában nem volt intenzív.

Ha megnézzük a MÁV 1918. évi hivatalos menetrendjét, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a személyforgalom intenzitása, a kapcsolattartás lehetősége a vasúti fővonalakon kiemelkedően jó volt a két

ország rész között, de a mellékvonalak is lehetőséget teremtettek rendszeres, a napi igényekhez igazodó kapcsolattartásra.

A gazdasági kapcsolatok elmélyülése, a migrációs mozgások Dráván keresztüli intenzifikálódása ellenére az ország két része közötti feszültségek nem csökkentek, hanem növekedtek. A nagypolitika szintjén a horvátok fokozatosan érlelték az elszakadás gondolatát, illetve szervezkedtek annak végrehajtása érdekében.

A dualizmus időszakában a Horvátországgal határos magyar megyékben megjelenő napilapok „másik partról származó információinak és szomszédságképeinek feldolgozása – melyet még nem fejeztünk be teljesen – azt jelzi, hogy egyszerre jelent meg az érdeklődés (hírek, érdekességek, sajtóosságok, furcsaságok, vásárok stb.), valamint a „másság tudatához kötött tartózkodás”. Hiába jött létre a nagypolitika szintjén a két ország rész között a „kiegyezés”, a legérzékenyebbek között is inkább a tartózkodás tekinthető jellemzőbb mentalitásnak.

Rendkívül izgalmas a közös múlt kezelésének kérdésköre, közvetlenül az unió felbomlása után (*Bajza* 1925). A „magyar–horvát unió” a két világháború közötti magyar tudományos megítélések szerint – nem minden megosztó, manipulációs szándék nélkül – valójában nem is a horvátok, hanem döntően a szerbek törekvései alapján bukott meg, illetve számolták fel.

5. Városfejlődés a két világháború közötti időszakban

A Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal kapcsolatos tapasztalatok 1918–1920 után már „nemzetállami szinten” is megjelentek, illetve sajátos tartalmat kaptak. Az 1929-ben már Jugoszláviává átalakított ország súlyos belső feszültségekkel rendelkezett, ezeket részben a nemzeti kisebbségek rovására igyekezett megoldani. A határon túlra került magyarság sok negatív tapasztalatot halmozott fel és közvetített az anyaország felé. Ezek a negatív tapasztalatok egyaránt megjelentek Szlavónia és Horvátország, mint volt társország területén, valamint a Szerbiához csatolt alföldi területeken.

A békeszerződésekkel és kisebb területi korrekciókkal 1925-re teljesen megszilárdult, s minden elemében kitűzésre került a közös államhatár. Mindegyik dél-dunántúli határ menti magyar megye (Baranya, Somogy, Zala, Vas) területi veszteségeket szenvedett, a legkisebbet Somogy, ahol csak minimális határkorrekciók voltak. A közös magyar–dél-szláv határ szempontjából fontos, hogy a korábbi dél-dunántúli magyar megyeszékhelyek kivétel nélkül az új magyar

határon belül maradtak, s a horvátországiak pedig kivétel nélkül „átkerültek”. Ezen a határszakaszon így csak járási székhely szintjén vetődtek fel a központ-problémák.

Anélkül, hogy megismételnénk a Kárpát-medence egészére vonatkozóan mondottakat, a dél-dunántúli és délszláv határ tekintetében meg kell állapítanunk, hogy a határ a korábban kiépített vasúti, közúti infrastrukturális kapcsolatokat szétvágta, az új államhatár döntő része folyóhatár lett (a szárazföldi érintkezés és kapcsolattartás lehetőségei a Baranya-háromszögben és a Muramentén maradtak csak fenn), amelyen keresztül csak kevés összeköttetés maradt meg, illetve a rossz államközi kapcsolatok miatt kevés maradt nyitva.

A határ másik oldalára került területeken egyetlen város sem volt található 1918-ban, de több járási székhely-funkciót betöltő, jelentősebb község (Dárda, Alsólendva, Csáktornya, Perlak, Muraszombat) az új déli szomszédhoz került át. Ezeket a járási székhelyeket a magyar oldalon helyettesíteni kellett (Villány, Lenti lépett a helyükre).

A déli szomszédságban végbemenő közigazgatási átrendezések eltérő jellege, gyakorisága nem igazán kedvezett a határ másik oldalán a városok központi és közigazgatási szerepkörének megszilárdulásának.

A Baranya-háromszög az államszocializmus időszakáig hordozott egy nem térbeli racionalitással jellemezhető sajátosságot: a terület mindig szerbiai közigazgatási központhoz (Belgrád, Újvidék) tartozott, mert az első beosztáskor „vérrel szerzett terület”-ként fogalmazták meg.

Ha a határtérség 1920-as városállományát, illetve a városok nagyságát nézzük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy kevés a határtérségben az igazán jelentős, funkció-gazdag és nagy népességszámú város. Zágráb a maga 108 ezer lakosával magasan a legmagasabb lélekszámú város volt 1920-ban a Dél-Dunántúllal határos térségben.

A korábban egységes érdekrendszer mentén kiépült vasúthálózat szétdarabolódott, (Körmend–Muraszombat, Zalaegerszeg–Csáktornya, Gyékényes–Kapronca, Barcs–Verőce, Zaláta–Nasice, Drávaszabolcs–Alsómiholjác, Magyarbóly–Pélmonostor között) egyes szakaszokon megszűnt a forgalom.

Az 1929-ben kialakított bánági rendszerben a Dráva (Ljubljana központtal), a Száva (Zágráb székhellyel) és a Duna Bánág (Újvidék centrummal) volt határos a Dél-Dunántúl területével. A járási-kismegyei nagyságú belső felosztások központjai a hagyományos járási székhelyek közül kerültek ki. A Dráva Bánágban Muraszombat és Lendva volt a székhelye a Magyarországgal közvetlenül határos területeknek. Az 1931-es népszámlálás szerint 7961 magyar

lakosa volt a bánságnak, akik csaknem kizárólag az államhatárhoz közeli településeken éltek.

A két világháború közötti időszakban a szlovén területek városai közül lényegében csak a korábbi nagyobb városok fejlődtek, illetve ezek fejlesztésére irányult az erőforrások nagy része. A két világháború közötti időszakban tovább folytatódott a városállományon belüli differenciálódás. 1931-re Ljubljana már 80 ezer fős, Maribor 46 ezer fős várossá vált. Celje fejlődése felgyorsult, lakosság száma meghaladta a 13 ezer főt. Muraszombaton csak minimális textilipari és élelmiszeripari beruházásokra került sor. A város lakosság száma növekedésnek indult, de nagyságrend változásra nem került sor.

A két világháború időszakban a rossz magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok, a magyar területi revíziós igények miatti délszláv félelmek, ha nem is tették lehetetlenné a város számára a déli kapcsolatok alakítását, de megnehezítették. A szerb megszállás élménye inkább gátja volt a bizalmi alapokon nyugvó kapcsolatok formálásának. A lakosság határon átnyúló mozgását nem akadályozták meg a szomszédos államok, de szigorúan működött a határellenőrzés.

Az 1940. december 12-én aláírt magyar–jugoszláv örök barátsági egyezmény csak egy tavaszt ért meg. Az örök barátsági szerződés új lehetőségeket kínált a határon átnyúló kapcsolatok alakulása, illetve a városok számára, de a történelmi fordulatok rövid idő alatt felszámolták az „örök” időkre szóló barátságot és jó szomszédosági reményeket.

1941 áprilisában Magyarország belesodródott a Jugoszlávia elleni német akciókba. (A német csapatok átengedése Magyarország területén valójában már önmagában véve is részvételt jelentett.) Formálisan csak az ország szétesése után vette birtokba az 1920-ban elszakított területek nagy részét.

Az 1941 áprilisában megalakult Független Horvát Állam a belső struktúráinak formálásakor rendkívül erőteljesen érvényesítette az általa megfogalmazott, sokszor brutális nemzeti célokat és érdekeket. Az új déli szomszédokkal a közlekedési kapcsolatokat illetően viszonylag korán létrejött a megállapodás (1941. május 28.), a két ország közötti viszony azonban korántsem volt felhőtlen.

A horvát területeken is megkezdett partizánháború során (1941 és 1945 között) a városok egy része szinte „szigetként” helyezkedett el. A városok, különösen a síkságon fekvő városok, földrajzi adottságaiknál (és társadalmi szerkezetükénél) fogva sem lehettek a partizánháború bázisai. A háború végén ez azzal járt, hogy a városi lakosság jelentős részének nem volt „értelme” a felszabadításban.

6. Az államszocialista korszak sajátosságai

Az 1945-ös szovjet megszállástól 1947 februárjáig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság fennhatósága alatt álló Magyarország koalíciós kormánya és a politikai elit több csoportja egyfajta szimpátiával tekintett Jugoszláviára. 1945 után a magyarországi (különösen a kommunista) sajtóban Tito rendkívül pozitív módon jelent meg: „a jugoszláv nép kiválasztott vezére”, „a jugoszláv nép hőn szeretett vezére”, a „zseniális stratégia és partizánvezér” stb. Tito megítélésében a fasiszta Németországgal szembeni küzdelem vált dominánssá. Az 1944 őszi, magyarellenes vajdasági vérengzésekről nem illet részletesen beszélni, de a közvélemény többsége tisztában volt azzal, hogy Tito „keze” a vajdasági magyarok tömeges kivégzését illetően „nem tiszta”.

A jó politikai kapcsolatok ellenére még Rákosi Mátyás is úgy látta, hogy a jugoszláv vezetés 1945 után minden területen érzékeltette, hogy ők a „győztesek”, a magyarok pedig, a „vesztesek”. A jugoszláv képviselők minden szinten, s minden kérdésben (politikai, gazdasági, jótételi stb.) a győztes pozíciójából tárgyaltak a magyar képviselőkkel a kétoldalú kapcsolatokat is illetően. (A jugoszláv politika például elérte azt, hogy ne magyar állampolgár választott tagja legyen a magyar országgyűlésnek. Ez még Rákosinak is „közjogi gondot okozott”, de a kormányzati koalíciós partnerek tudomásul vették, hogy ha valamilyen támogatásra számítanak Tito és Jugoszlávia részéről, akkor abba az irányban is „hajlékonyak kell lenni”).

1945 után Baranya megye (a szén miatt) és Pécs került előtérbe a határon átnyúló kapcsolatok tekintetében. (A zalai olajtermelés rögtön szovjet katonai ellenőrzés alá került.) Pécs a határ közelsége, a bolgár és jugoszláv felszabadítók miatt sajátos helyzetbe került. A megye és a város tudomásul vette az új szomszédságot és új barátságot, sőt a Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottságának rendezvényein keresztül be kívánt kapcsolódni a balkáni építési és kapcsolattartási folyamatokba. 1945–1946-ban felvetődött, hogy az egyetemen létre lehet hozni egy önálló Balkanológiai Kart, s ezt az elképzelést mind a megye, mind pedig a város és egyetem vezetése támogatta.

1946. május 11-én a magyar és a jugoszláv fél jóvátételei megállapodást kötött, melynek keretében Magyarország – a háború alatt okozott károkért – jóvátételei kötelezettségét 70 millió USD-ben állapították meg.

A Magyar–Jugoszláv Társaság 1946. évi létrehozása azt a célt szolgálta, hogy a magyar társadalom viszonylag szélesebb köreiből is

gyökeret verjen a kapcsolatépítés. A Társaság rendezvényeket szervezett egymás kultúrájának jobb megismerését célozva, illetve a kétoldalú kapcsolatok elmélyítését szolgálva.

1946. szeptember 25-én Jugoszlávia felvette a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, ami az elismerésen túl azt is jelentette, hogy a két kormány között könnyebbé vált a kapcsolattartás.

Az 1947. február 10-i párizsi békeszerződés eldöntötte, hogy Magyarország és Jugoszlávia korábbi államhatárai nem változnak, bár mindkét félnek voltak reményei, illetve törekvései a határ módosítását illetően. A békeszerződés Magyarországot, mint vesztes felet újabb anyagi jóvátételre kötelezte Jugoszláviával szemben is, aminek rendezésében jelentős szerepet kaptak a pécsi szénszállítások. A jóvátételi kötelezettségek teljesítésének szervezésére, részben ellenőrzésére szinte állandó jelleggel tartózkodtak jugoszláv képviselők a városban.

1947 decemberében Tito Magyarországra látogatott (látványos fogadtatásban részesült, minden nyilvános megjelenésekor tömegek üdvözölték és éljenezték), s ekkor írták alá a 20 évre szóló magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést, melyet a magyar országgyűlés 1948. évi IV. törvényként cikkelyezett be 1948 januárjában, s ekkor került sor a megerősítő okiratok kicserélésére is.

A szerződés az aláírás pillanatában feltehetően mindkét fél szándékait nagyrészt kifejezte, s nem egyszerűen magasztos politikai dokumentumnak szánták a két ország baráti, jószomszédi stb. kapcsolatairól. (Az aláírás pillanatában senki sem gondolta – talán Titónak lehettek sejtései –, hogy a szovjet–jugoszláv kapcsolatok alapvető megromlása miatt a szerződés lényegében néhány hónapon belül értelmét veszti, oly módon megromlik majd a magyar–jugoszláv viszony is.)

Tito egyértelműen szembehelyezkedett Sztálin megkérdőjelezhetetlen vezető szerepével, illetve maga és Jugoszlávia számára lényegesen nagyobb mozgásteret akart megteremteni, mint amire Sztálin hajlandó lett volna. Ugyanakkor a társadalmi, gazdasági, politikai élet berendezkedésében, sőt a személyi kultuszt tekintve is Tito a legkövetkezetesebben követte a sztálini szovjet tapasztalatokat. A balkáni, illetve a Duna-menti országok szocialista föderációjának megteremtése új folyamatokat indított el, egyértelműen kiváltotta Sztálin elutasítását.

A legélesebben az 1948. február 8–10-e közötti bolgár–jugoszláv–szovjet „konföderációs konfliktuson” jelent meg, melynek során Sztálin elutasította a bolgár–jugoszláv és bármilyen más balkáni

konföderáció gondolatát. Sztálin új, föderációs javaslatokat tett, melyet március 1-jén a JKP KB elutasított.

A Kominform (melynek formálisan 1947. szeptember 30-i megalakulása után a székhelye Belgrád volt) 1948. június 21-én Bukarestben meghozott (az ülésen a Jugoszláv Kommunista Párt képviselői már tudatosan nem vettek részt), majd néhány nap múlva nyilvánosságra hozott határozatait egyet jelentettek Tito és a jugoszláv modell (a titóizmus) elítélésével, de mindig hangoztatták, hogy nem a jugoszláv nép elítéléséről van szó. A bukaresti konferencián Zsdanov egyszerűen „imperialista kém”-nek nyilvánította Titót.

A magyar politikai vezetést felkészületlenül, sőt némileg zavarodottan érte az 1948-as határozat, hiszen csak néhány hónappal az előtt kötötte meg a két ország a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést.

1948 nyarától az MDP különböző fórumain, majd a Társadalmi Szemlében, s végül a napilapokban is megjelent a Tájékoztató Iroda Titót elítélő határozata, illetve annak értelmezése. Rákosi Mátyás az MDP vezetője – politikai nagygyűlésen – személyesen is értékelt a viszony megromlásának kérdéseit. Rákosi minden felelősséget Titóra hárított a kapcsolatok megromlásáért.

Szinte egyik napról a másikra felszámolták a Magyar–Jugoszláv Társaság működését, sőt a Társaságban korábban elkötelezetten tevékenykedők gyanússá is váltak a „jugoszláv barátságuk miatt”. Rövid időn belül minden, ami „jugoszláv” volt, negatív megítélés alá esett.

A Dél-Dunántúl esetében a fordulat két területen jelent meg élesen:

- a határtérségben egyik napról a másikra alapvetően megváltozott a hangulat, a határt lényegében lezárták, a kapcsolattartás lehetőségeit megszüntették,
- a helyi és megyei sajtó alapvető fordulatot hajtott végre a politikai propagandában. A korábbi kapcsolatépítések és a határ közelsége miatt ez a fordulat talán még élesebb is volt az „elvárnál”.

1949. június 18-án a magyar kormány felmondta Jugoszláviával az öt éves gazdasági megállapodásokat, mondván, hogy a szomszédos ország nem tesz azoknak eleget. A megállapodás felmondása kifejezetten hátrányosan érintette Pécsét, hiszen a jóvátételi kötelezettségek teljesítése miatt a város gazdasága szélesedő jugoszláv kapcsolatokkal bírt.

A Kominform 1949. november 16-i határozata (melyben Jugoszláviát az új világháborúra készülő agresszív imperialista hatalmak közé sorolta) tovább bonyolította a két ország közötti viszonyokat, s szinte lehetetlenné tette a normális kapcsolatok további fenntartását.

A határozat lényegében a „magyar–jugoszláv államközi hidegháború” nyilvános kezdeteként is felfogható. 1949. szeptember 30-án – a többi szocialista országot követve – Magyarország is felmondta a nem régen kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést Jugoszláviával. 1950-től a két ország és a két párt viszonyát a nyílt ellenségeskedés határozta meg. A közös államhatáron napirenden voltak a kisebb katonai konfliktusok, átlövések.

Az 1948-as jugoszláv népszámlás szerint a háborús pusztítások ellenére Ljubljana népességszáma meghaladta a 98 ezer főt, s 1953-ban már a 113 ezret. Maribor ugyanezen időszak alatt 62 ezer, illetve 70 ezer főre növekedett. Celje lakosságszáma 1953-ra meghaladta a 18 ezer főt, s éppen ekkor döntöttek a település iparának jelentős fejlesztéséről.

A horvátországi területeken Zágráb fejlődése gyorsult fel igazán, bár a várost az 1941–1945 közötti fővárosi szerepe miatt nem igazán szerették meg a kummunista elit szerb képviselői. A Dráva völgyének városhálózata, Eszéket némileg leszámítva, a stagnálás állapotában volt, pozitívan megfogalmazva a konszolidáció útjára lépett.

A jugoszláv területi politika meghatározó célja ebben a korai szocialista időszakban a Belgrád–Zágráb–Ljubljana vasúti és közúti közlekedési tengely rekonstrukciója, illetve gazdasági-fejlesztési tengellyé való fejlesztése volt. A Száva völgye vált a jugoszláv fejlesztések egyik kiemelt irányává. A Dráva-mente ehhez képest leértékelődött.

Az 1949–1950. évi magyar közigazgatási reform kialakításakor már többször utaltak arra, hogy „Jugoszlávia miatt” kell csökkenteni a határral érintkező megyék és járások számát, a megyeszékhelyek nem lehetnek túlságosan közel a határhoz. 1950-ben a déli határon is létrehozták a határsáv intézményét, melybe akkor 6 megye 15 járása került, mintegy 300 ezer ott élő magyar állampolgárral. Baranya megye déli járásai – különösen a szárazföldi határ mentén – szigorú ellenőrzés alá kerültek.

A határsávban még az ország többi részénél is durvábban hajtották végre a „nem kívánatos elemek” kitelepítését, a „kuláktalanítást” stb. Baranyában mintegy 2500 családot telepítettek ki a határsávból az ország belső területeibe. A délszláv lakosságra külön figyeltek a kitelepítések során.

1953. május 6-án a magyar külügyminisztérium éles jegyzékben tiltakozott a jugoszláv szerveknél a határtérségben lejátszódó konfliktusok miatt. Baranya megye helyzete a Baranya-háromszögben külön figyelmet kapott.

1953 júniusában a Szovjetunió ismét felvette a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszláviával. A diplomáciai kapcsolatok ismételt felvétele azt jelentette, hogy helyreállt a „beszélő viszony” a két ország között.

Magyarország számára ez felhívás volt arra, hogy valamilyen szinten és módon „szóba kell állnia” Jugoszláviával. 1953. július 13-án a magyar kormány kormányjegyzékben javasolta a szomszédos államnak, hogy közvetlen tárgyalások révén rendezzék a határtérség konfliktusait, illetve mindkét fél tartózkodjék a konfliktusok előidézésétől.

1953. szeptember 9-én magyar kezdeményezésre helyreállították a két ország között a diplomáciai kapcsolatokat. A nagykövetség megkezdte a kapcsolatokat áttekintését, korábbi kisebb határ menti konfliktusok tisztázását. 1953 őszétől a kormányközi vegyes bizottság megkezdte üléseit, s ennek egyik első eredményeként helyreállították a határképviseleti rendszert is. A két határőrség rövid úton, közvetlenül is érintkezésbe léphetett egymással.

A diplomáciai kapcsolatok újbóli helyreállítása, a határrezsim normalizálása után javultak a kapcsolatok Jugoszláviával, de azonnali és teljes áttörésről még nem lehetett beszélni. Jugoszlávia nem lett „rendes szocialista ország”, de már nem számított nyíltan „elenségnek sem”.

1954. október 14-én az MDP PB határozatot hozott a Jugoszláviával kapcsolatos új szovjet törekvések és politika támogatásáról, ami egyben azt is jelenti, hogy „szégyenlősen és óvatosan” megkezdődött a magyar álláspont érdemi felülvizsgálata is.

1955. május 26-án több napra szinte a teljes szovjet párt- és állami vezetés Jugoszláviába utazott, hogy látványosan hitet tegyen az új politika, az új kapcsolatok mellett. A két ország közötti kapcsolatok rendeződnek (az államok egyenjogúsága, a szuverenitás tisztelete, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás alapelveit elfogadva), de nem válnak minden tekintetben felhőtlennek.

Egészében véve a két ország 1948–1955 közötti kapcsolatait sajátos módon elsősorban a nemzetközi körülmények, a Szovjetunió és Jugoszlávia szembenállása, a nemzetközi munkásmozgalom folyamatai határozták meg. A szövetségi és pártpolitikai kapcsolatok miatt a magyar politikai vezetés szinte varázsütésre követte 1948 nyaratól a különböző szovjet politikai, gazdasági, katonai stb. lépéseket.

Ilyen nemzetközi és államközi viszonyok között szó sem lehetett semmilyen érdemi határon átnyúló kapcsolatokról. Volt időszak, amikor a dél-dunántúli teljes határszakaszon mindössze egyetlen vasúti határátkelő volt nyitva a két ország között. A határ közelében fekvő városokat negatívan érintette a kétoldalú kapcsolatok meg-

romlása. A városok a határ egyik oldalán sem számíthattak kiemelt központi fejlesztésekre.

1956. március 8-án a Minisztertanács arról határozott, hogy meg kell szüntetni a határsávot, s belátható időn belül fel kell számolni a műszaki zárat a magyar–jugoszláv határ teljes hosszában. A folyamat lassan indult, s az ellenőrzés jelentős mértékben megmaradt.

1956. október 10-én szinte a teljes magyar politikai és állami vezetés Belgrádba utazott, hogy „szentesítse” a két ország új, ismét barátinak mondott viszonyát. Az államközi viszonyok javulásának hatása csak a propaganda lényegi módosulásában jelent meg kezdetben. Az 1948–1956 közötti időszak a Dél-Dunántúl szempontjából alapvetően hátrányos jellegű hatásokkal bírt. A térség a szovjet és az országos magyar folyamatok miatt rendkívül elszigeteltté vált déli irányba.

1956 után csak lassan konszolidálódtak az államközi viszonyok. Az elhúzódó hűvös viszony később némileg oldódott, de a bizalmatlanság kölcsönösen megmaradt. 1960-ban újjáépítették a gyékényesi vasúti hidat, így itt helyre állhattak a II. világháború óta szünetelő közvetlen vasúti kapcsolatok. Az 1960-as évek közepétől az államközi kapcsolatok javulni kezdtek, s ez különösen látványosan haladt a vízügyi együttműködést illetően, a Drávával kapcsolatos szabályozási, majd hajózási kérdéseket illetően.

Pécs fejlődésben az 1950-es évektől nem az államhatár közelsége, hanem a szén- majd az uránbányászat felfutása jelentett fordulatot. Azt is mondhatjuk, hogy Pécs fejlődése a határhoz való közelsége ellenére ment végbe ebben az időszakban.

Az 1961-es jugoszláv népszámlás szerint Ljubljana népességszáma már meghaladta 135 ezer, Mariboré a 82 ezer, Celjéé pedig a 22 ezer főt. Ez az alaphelyzet azért fontos, mert lényegében ettől az időponttól lehet számítani a nagy jugoszláv államszocialista modernizációs időszakot.

A jugoszláv periódus modernizációs időszakában Ljubljana lakossága 1971-ben 173 ezer, 1981-ben 224 ezer. 1991-re 267 ezer főre nőtt. Ez azt jelenti, hogy mintegy három évtized alatt a város lakosság-száma megkétszereződött. Ebben a köztársasági fővárosi funkció ugyanúgy szerepet játszott, mint a gazdaság, a kultúra és a tudomány kiemelt fejlesztése. Maribor az 1971. évi 97,2 ezer lakosságszámról 1991-re 103 ezer főre emelkedett, az ország második egyetemi városává vált. A gazdaságban az ipari szektor fejlődése volt a leggyorsabb. A nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező repülőtér fejlesztése kezdetben követte a város változásait, a későbbiekben pedig új fejlődési forrássá vált. Celje 1991-re 40 ezer fő fölötti várossá vált, elsősorban

ipari profilú városként fejlődött. Muraszombat fejlődése lassú, de megalapozott volt ebben a korszakban. Fokozatosan fejlett kisvárossá, érdemi területi szerepkörrel rendelkező várossá vált.

1968-tól kezdve Baranya megye és Pécs lehetőségei fokozatosan megteremtődtek a határon átnyúló kapcsolatépítésben. A két Baranya megye, valamint Pécs és Eszék város fokozatosan tájékozódott egymás irányába. Delagációk, kulturális csoportok cseréjére került sor, a különböző szintű iskolák között szerződéses kapcsolatok jöttek létre.

1969-ben létrejött a Magyar–Jugoszláv Urbanisztikai és Területrendezési Állandó Bizottság, mely az egész közös határszakaszra vonatkozóan megkezdte a vizsgálatokat, a lehetőségek áttekintését, a kölcsönös érdekeket kifejező döntések előkészítését. A közös munka keretei között készültek fejlesztési elképzelések a Dél-dunántúli Tervezési Gazdasági Körzetre (Baranya, Somogy, Tolna, Zala megyék), valamint a szomszédos jugoszláv területekre vonatkozóan.

Az áttekintő munkák mellett ágazati és szomszédsági körzetekre kiterjedő vizsgálatok is folytak, illetve többféle koncepció került kidolgozásra. Magyar részről a VÁTI volt a szakmai résztvevő és az előkészítő munkák felelőse. A kapcsolatok fejlődése, a lakossági mozgások intenzívebbé válása következtében szükséges volt az infrastrukturális kapcsolódási pontok fejlesztése, új határátkelő állomások építése és megnyitása.

Az 1970-es évek elejétől a kétoldalú közigazgatási, társadalmi, kulturális, sport kapcsolatok stb. fokozatos fejlődésnek indultak. A lakossági mozgásokban jugoszláv határforgalmi dominancia alakult ki, hiszen a magyar állampolgárok utazási lehetőségei korlátozottak voltak Jugoszlávia irányába is.

1973-ban Pécs és Eszék testvérvárosi megállapodást kötött. Ennek elsősorban a hivatali szférában voltak hatásai, nem generáltak azonnal jelentősebb lakossági mozgásokat. Az intézményközi kapcsolatok kialakítását és fejlesztését nagyban megkönnyítette a megállapodás. A testvérvárosi, illetve a testvérmegyei kapcsolat egyfajta „ernyőt képezett” más törekvések számára.

Az 1980-as évek a kétoldalú kapcsolatok fejlődése szempontjából a nagy nyitás évtizedének tekinthető, bár Tito 1980 májusában bekövetkezett halála miatt felütötte a fejét egyfajta bizonytalanság is a jövőt illetően.

A város és területközi kapcsolatokban megmaradt a hivatalos szint, sőt az Alpok–Adria Munkaközösségbe való baranyai, somogyi, zalai, vasi belépés a multilaterális kapcsolatok fejlesztési lehető-

ségeit is kinyitotta a két terület között, valójában a lakossági mozgások mindkét irányban való tömegesedéséről beszélhetünk.

Ha megnézzük Jugoszlávia 1945–1990 közötti beruházási térképét (Gospodarstvo Jugoszlavije v letih 1945–1990), akkor azt kell megállapítanunk, hogy a magyar határ térségében nagyon kevés jelentős ipari beruházás történt, s az is szinte kivétel nélkül az élelmiszer- és textiliparba. Muraszombaton jelentősen kibővült a „Mura” konfekciógyár, Csáktornyán élelmiszeripar, Varasdon a feldolgozóipar fejlesztésére került sor, Kaproncán felfutott a „Podravka”, Pélmonostoron és Verőcén a cukorgyár épült meg. Az első, határ menti városvonalban Pélmonostor és Kapronca között nem történt országos szinten említésre méltó beruházás.

A „második városvonalban” Eszék fejlesztése már sokfaktorú, s megjelentek a gépipari beruházások is. Zágráb és Sziszek kiemelten fejlődött. A szlovéniai területeken pedig a Ljubljana–Maribor–Celje tengely városai jutottak jelentős és diverzifikált beruházásokhoz.

7. A rendszerváltások után

A Magyarországon 1988–1989-ben kibontakozó átalakulási, majd rendszerváltási folyamat az ország egészét részben befelé fordította a tekintetben, hogy egyrészt szembe kellett néznie korábbi pályájával és a kialakult helyzetet kezelnie kellett, másrészt pedig „Európa felé” irányította, hiszen a kialakult helyzetben az európai uniós kapcsolatok értékelődtek fel.

A jugoszláv, majd az utódállami kapcsolatokat illetően nem beszélhetünk egyértelműen leértékelődésről, ennek elsődleges oka a kialakuló és elhúzódó délszláv válság negatív következményeiben fogható meg.

1990–1991 jugoszláv folyamatai, a polgárháborús szituáció rövid idő alatt a kétoldalú kapcsolatok természetesnek mondható minimalizálásához vezetett. A konfliktus időszakában az egész magyar-jugoszláv határtérségben egyfajta bizonytalanság alakult ki. A drávaszabolcsi határátkelő néhány napot leszámítva ugyan folyamatosan nyitva volt, de elsősorban a menekültek áramlása jelentette a forgalmat. Baranya és Pécs menekültbefogadó területté vált, akiknek elemi ellátása jelentős terhet rótt a városra és a megyére egyaránt.

7.1 A szlovéniai szakasz

A mai magyar–szlovén határ 102 km hosszúságú, mind Magyarországra, mind pedig Szlovénia legrövidebb kétoldalú nemzetközi államhatár szakasza. Ez a rövid közös határ azzal is jár, hogy valójában a kétoldalú kapcsolatok mellett két hármashatárról (magyar–osztrák–szlovén, magyar–horvát–szlovén) kell beszélnünk, de azt is mondhatnánk, hogy az európai nagyterben nézve a kapcsolatokat egy négyes államhatár-koncentrációról van szó a térségben. A már sokszor emlegetett Mura, illetve Dráva még inkább megerősíti a négyes jelenlétet, kölcsönös érdekeltséget.

A szlovén kapcsolatok ápolására Vas megye és Szombathely vállalkozott a legnagyobb mértékben már 1990 előtt is. Részben a magyarországi szlovén kisebbség, részben a szlovéniai magyarság miatt a kapcsolatok széles tematikával épültek ki. A maribori egyetem és a szombathelyi főiskola fontos szerepet kapott a felsősoktatási kapcsolattrendszer építésében. A szlovén, illetve a magyar nyelv oktatása prioritást élvezett a területközi kapcsolatokban.

A rövid közös határ és a határ menti települések is teljesen új helyzetbe kerültek a független Szlovénia létrejötte után. A határ rövid ideig volt veszélyeztetve a 10 napos szlovéniai háború alatt, a jelentősebb katonai konfliktusok elkerültek. A határátkelőknél volt kisebb összeütközés a szlovének és a Jugoszláv Néphadsereg között, de sem jelentős anyagi, sem pedig súlyos személyi károk nem keletkeztek.

Szlovénia függetlenné válása után a két ország rövid idő alatt szinte mindenre kiterjedően rendezte kapcsolatit, sorra nyíltak meg az új határátkelőhelyek. A lakossági mozgások az új helyzetben felerősödtek, a kölcsönös, eltérő áru-összetételű bevásárlóturizmus kiterjedté vált.

A közös, illetve az Ausztriával közös hármashatáron az osztrák EU csatlakozást azonnal követően (1995, 1996) beindult az ún. trilaterális Phare CBC program. 1999-től 2–2 millió eurós keret segítette a magyar–szlovén határon átnyúló projektek megvalósítását. A projektek jelentős része a mikro- és kistérségi kapcsolatok kiépítését, elmélyítését szolgálta.

Szlovénia 1994-ben alapvető változásokat hajtott végre az örökölt jugoszláv közigazgatási struktúrában. 62-ről 147-re növelték a municipiumok számát, s ez a szám fokozatosan nőtt a rendszerváltás időszakában, 2006-ban már 210 municipiumot működtetettek. Egy lépésben jogilag is várossá nyilvánították az ország 11 legnagyobb népességszámú települését (melyek száma azóta nem változott), valamint az állami-hatósági munka keretében 58 államigazgatási körzetet hoztak létre. Az európai uniós belépés és tagság, valamint a területfejlesztési politika céljával hozták létre a 12 statisztikai régiót,

melyek között számottevő különbségek vannak (11.3. táblázat). A városok lélekszámában további differenciálódás játszódtott le (11.4. táblázat), s térszerkezeti kapcsolataik, vonzáskörzeteik is eltérő nagyságúak voltak (11.2. ábra).

11.3. táblázat: Szlovénia statisztikai körzeteinek népességszám-változásai, 1991–2007 között

Statisztikai régió	Központja	Terület km ²	Népesség- szám 1991	Népesség- szám 2002	Becsült népességszám 2007.12.31.
Pomurska	Murska Sobota	1 337	121 732	120 875	121 824
Podravska	Maribor	2 170	306 567	310 743	321 781
Koroška	Slovenj Gradec	1 041	72 366	73 296	73 714
Savinjska	Celje	2 384	248 857	253 574	261 243
Zasavska	Trbovlje	264	46 473	45 436	45 226
Spodnjeposavska	Krsko	885	68 490	68 565	70 353
Jugovzhodna Slovenija	Novo Mesto	1 690	131 669	136 474	141 547
Osrednjeslovenska	Ljubljana	3 540	463 802	488 364	508 607
Gorenjska	Kranj	2 137	188 349	195 885	201 254
Notranjsko-kraška	Postojna	1 456	49 206	50 243	52 083
Goriška	Nova Gorica	2 325	117 979	118 511	120 329
Obalno-kraška	Koper	1 044	97 865	102 070	107 905
<i>Szlovénia összesen</i>		20 273	1 913 355	1 964 036	2 025 866

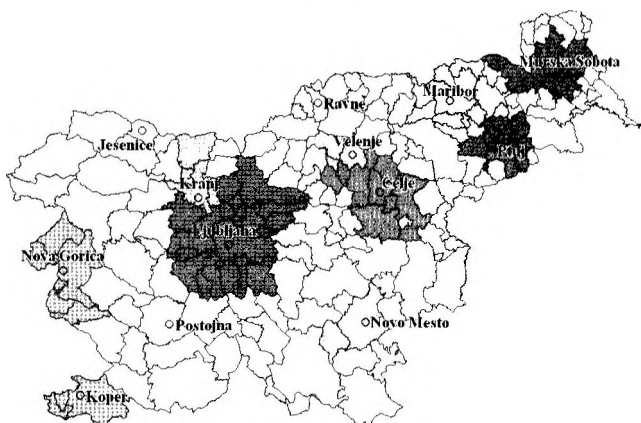
Forrás: www.citypopulation.de

11.4. táblázat: Szlovénia Kárpát-medencébe eső jelentősebb városainak népességszám-változásai, 1981–2007

Város	Népesség- szám 1981	Népesség- szám 1991	Népességszám 2002	Becsült népesség- szám 2007.12.31.
Celje	33 033	41 279	37 834	38 408
Ljubljana	224 817	276 133	258 873	260 183
Maribor	106 113	108 122	93 847	93 584
Murska Sobota	12 142	13 800	12 437	12 047
Novo Mesto	19 741	22 760	22 415	22 849
Ptuj	11 775	11 200	18 339	18 338
Velenje	22 778	27 665	26 742	26 826

Forrás: www.citypopulation.de

11.2. ábra: Szlovénia legjelentősebb városai és azok középfokú vonzásokörzetei, 2005

Forrás: Piry, I. 2008.

A két ország között a két legjelentősebb infrastrukturális beruházás a vasúti kapcsolat ismételt kiépítése, valamint a korszerű autópálya-kapcsolat megteremtése volt. A modern vasúti összeköttetés megteremtésekor szempont volt az, hogy kétoldalú legyen (ne érintse Horvátországot, hiszen Csáktornyán keresztül adott volt a kapcsolat), így a Zalaegerszeg–Órihodos–Muraszombat vonalon került sor (2005) a rekonstrukcióra, illetve a hiányzó pályaszakasz kiépítésére. Az új vasútvonal alapvetően a nagytérségi teherszállítást szolgálja, személyforgalma mind a nemzetközi, mind a kétoldalú forgalomban kicsi.

Az autópálya-kapcsolat megteremtésekor szintén elvárás volt, hogy harmadik ország ne befolyásolhassa a kapcsolatok alakulását. Így jött létre az új kapcsolat, Lendvánál érve el a szlovén hálózatot.

2004–2006 között, már az EU keretei között került sor a Szlovénia/Magyarország/Horvátország Szomszédági Program (INTERREG III/A) Közösségi Kezdeményezés végrehajtására. A támogatásra jogosult területek lehatárolásakor – a projekt lényegéhez kapcsolódóan a határmentiség és nem a Kárpát-medencéhez való tartozás volt a meghatározó.

A hármashatár megismerése és fejlesztése meghaladta a kétoldalú kapcsolatok kihívásait, még a szlovén és a horvát fél oldaláról is, akik egy évtizede még egy állam részét képezték. Ugyanakkor pl. a sport területén (Háromországos Pannon Maraton kerékpáros körverseny) viszonylag rövid idő alatt tradícióvá vált.

A magyar–osztrák–szlovén hármashatáron kitüntetett szerepet tölt be Szentgotthárd. A város Felsőszölnökön keresztül Szlovénia, Ráabafüzesen pedig Ausztria felé nyitott kaput már az EU csatlakozás előtt is. Szentgotthárd a magyarországi szlovén kultúra központjává vált. Itt jött létre a Szlovén Kulturális és Tájékoztató Központ. A város a diplomáciai kapcsolatok szempontjából is fontos, hiszen itt működik a Szlovén Konzulátus. 2007-ben létrejött a Szlovén Baráti Társaság is a városban. A hármashatár-tudat minden szempontból erős hatásokkal van a város életében, s nem csak a honlapon jelenik meg önálló tételként.

Lenti és Lendva 2004-ben kötötte meg testvérvárosi szerződését. A két település és térségük a Muránia Eurorégió keretei között kölcsönös települési és kistérségi érdekek bázisán mélyíti kapcsolatait. A két város, illetve a két kistérség az idegenforgalom területi (határon átnyúló) fejlesztésében látja az egyik kitérési pontot.

A községek között is megindult a kapcsolatok újraformálása. Az 1990-ig nagyrészt elzárt határ közelében fekvő községek között sokoldalú kapcsolatok alakultak az új viszonyok között. Molnári és a határ másik oldalán fekvő Donja Dubrova között a határnyitástól kezdve formálódtak a településközi, intézményi és lakossági kapcsolatok. A 2004–2006 közötti INTERREG III/A szomszédsági program keretében már közös EU projektet (INNOMUR) valósítottak meg, méghozzá eredményesen.

A Magyarországgal határos területek nem tartoznak Szlovénia legfejlettebb és leggazdagabb részei közé, ugyanakkor a szomszédos magyar településekhez, területekhez képest magasan fejlettek. Ez az aszimmetria meglátszik a lakossági kapcsolatokban, illetve mozgásokban is. Anyagilag a szlovének tehetősebbek (földvásárlás), a munkavállalásban (legális, illegális) a magyarok aktívak. Nem óriási nagyságrendű munkaerő-mozgásról van szó, hiszen a települések a határ mindkét oldalán kicsik, ráadásul a népességük elöregedett, hanem kiegészítő jellegű jövedelemszerzésről.

7.2 A magyar–horvát határszakasz

A 355 km hosszú magyar–horvát közös határ a horvát–szerb konfliktus időszakában szakaszonként (keleti, középső, nyugati) sajátosan alakult. A szerb szabadcsapatok baranya-háromszögi uralma miatt a Duna–Dráva közötti szárazföldi határszakasz lezárásra került. A szerbek harckocsikat állítottak az udvari határátkelő mellé, elaknásították a közös határ teljes hosszát. (Az udvari határátkelő 1998. január 15-ig zárva maradt.) Eszékel a kapcsolattartás bizonytalanná vált, hiszen lényegében frontvárossá vált. Drávaszabolcs néhány napot leszámítva folyamatosan üzemelt, de lényegében a horvát betutazó forgalom vált meghatározóvá 1991–1992-ben. Barcs jelentősége megnőtt a konfliktus időszakában, de leginkább a letenyei határátkelő értékelődött föl a harci események elmúltával, ami minden tekintetben megalapozott és érthető. Egyszerre meghatározóvá vált a nemzetközi és a kétoldalú forgalom szempontjából.

A horvát belső rendszerváltás a polgárháború elhúzódása miatt lényegesen hosszabb ideig tartott, mint a szlovén. A súlyos harcok következményei (tömeges halálozás, kényszermigráció stb.) mind területi szinten (11.5. táblázat), mind pedig a városok szintjén (11.6. táblázat). Területileg elsősorban a korábbi Határőrvidék szenvedett hatalmas demográfiai károkat (szerbek elmenekülése, illetve kiűzése), a városok közül a jelentős szerb lakossággal rendelkezők, illetve a súlyos ostromot kiállt Vukovár.

A polgárháború egészében véve jelentősen módosította a területi és a települési állapotokat, folyamatokat. A korábbi helyzet visszaállítása rövid idő alatt a legtöbb szempontból is szinte lehetetlen.

A horvát bevásárlóturizmus 1991–1998 között kiemelkedő jelentőségű volt az első magyar városvonal települései szempontjából. A kiskereskedelmi forgalom összértékének 30%-át, egyes cikkekből pedig a 70%-át tette ki (11.3. ábra).

11.5. táblázat: Horvátország megyéinek népességszám-változásai, 1981–2007

Megye	Terület km ²	Népesség- szám 1981	Népesség- szám 1991	Népesség- szám 2002	Becsült népesség- szám 2007
Bjelovarsko-bilogorska	2 638	149 458	144 042	133 084	126 651
Brodsko-posavska	2 027	167 667	174 998	176 765	174 111
Dubrovačko-neretvanska	1 782	115 683	126 329	122 870	125 966
Istarska	2 813	188 332	204 346	206 344	212 915
Karlovačka	3 622	186 169	184 577	141 787	134 479
Koprivničko-križevačka	1 734	133 790	129 397	124 467	120 645
Krapinsko-zagorska	1 230	153 567	148 779	142 432	137 735
Ličko-senjska	5 350	90 836	85 135	53 677	51 167
Međimurska	730	116 825	119 866	118 426	117 994
Osječko-baranjska	4 149	356 286	367 193	330 506	322 327
Požeško-slavonska	1 821	99 189	99 334	85 831	83 110
Primorsko-goranska	3 590	304 038	323 130	305 505	304 738
Šibensko-kninska	2 994	152 128	152 477	112 891	114 386
Sisačkomoslavačka	4 448	255 292	251 332	185 387	176 189
Splitsko-dalmatinska	4 524	436 680	474 019	463 676	480 696
Varaždinska	1 260	187 495	187 853	184 769	181 244
Virovitičko-podravska	2 021	107 339	104 625	93 389	88 983
Vukovarsko-srijemska	2 448	224 103	231 241	204 768	198 761
Zadarska	3 643	194 098	214 777	162 045	172 982
Zagrebačka	3 078	259 429	282 989	309 696	325 037
Grad Zagreb	640	723 065	777 826	779 145	785 866
Összesen	56 542	4 601 469	4 784 265	4 437 460	4 435 982

Forrás: www.citypopulation.de

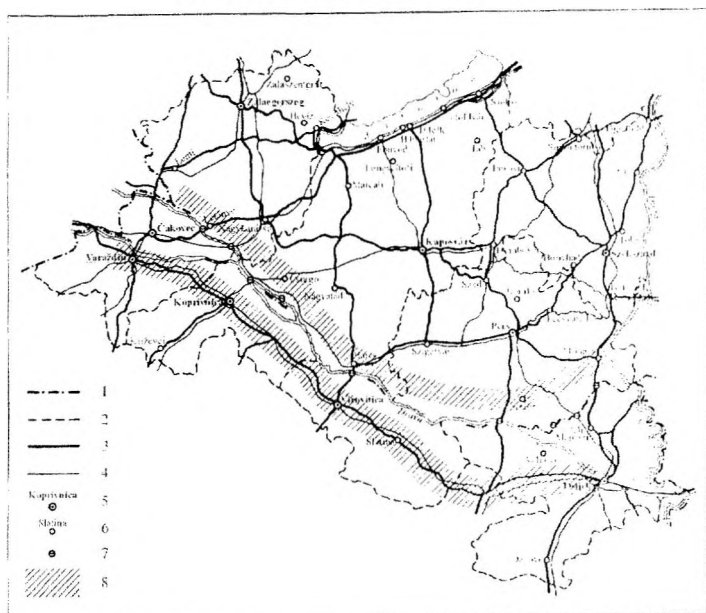
11.6. táblázat: A Kárpát-medencéhez tartozó nagyobb horvát városok népességszámának alakulása, 1981–2001

Város	Népességszám 1981	Népességszám 1991	Népességszám 2001
Bjelovar	25 203	26 926	27 783
Čakovec	14 706	15 999	15 790
Đakovo	18 105	20 317	20 912
Karlovac	55 031	59 999	49 082
Koprivnica	20 812	24 238	24 809
Osijek	104 775	104 761	90 411
Požega	19 867	21 046	20 943
Samobor	12 404	14 100	15 147
Sesvete	17 975	35 337	44 914
Sisak	43 494	45 792	36 785
Slavonski Brod	47 583	55 683	58 642
Varaždin	39 545	41 846	41 434
Vinkovci	33 004	35 347	33 239
Virovitica	18 330	16 167	15 589
Vukovar	33 649	44 639	30 126
Zagreb	653 853	706 770	691 724

Forrás: www.citypopulatin.de.

Horvátország 1992-ben visszaállította a megyerendszert, még hozzá jelentős részben történeti alapokon (11.4. ábra). A megyeszékhelyek első határmenti vonala (Eszék, Verőce, Kapronca, Csáktornya) közül Eszék emelkedik ki, s tölt be nagyregionális szerepkört is az ország keleti területein. A dunai-szávai városvonal (Vukovár, Brod, Pozsega, Sziszek, Zágráb) lényegesen erősebb, s különösen Zágráb miatt fejlettebb is. Egészében véve Horvátország meghatározó súlyú tengelye a nyugati határvidék a fővárossal és Rijeka kikötővel, míg a Dunamente lényegesen gyengébb pozíciókkal rendelkezik. A magyar határmenti városvonal csomópontjai (Verőce, Kapronca, Csáktornya) nem tartoznak az ország meghatározó jelentőségű központjai közé.

11.3. ábra: A magyar–horvát határtérség közlekedési hálózata és dráva-menti térszerkezeti vonalai 1991 után

1. országhatár, 2. megyehatár, 3. főközlekedési út, 4. vasútvonat, 5 megyei székhely, 6. város és funkcionális központ, 7. határátkelő, 8. határmenti térszerkezeti vonalak.

Forrás: Hajdú Z. (szerk.) 2008.

Somogy megye 1996-ban írt alá testvérmegyei együttműködési megállapodást Kapronca megyével, 1997-ben a szomszédos Verőce megyével és ugyanakkor a távoli Isztriával is. 2004-ben Bjelovár megye lett testvérmegye. A négy horvát megyét tekintve Somogy megye a legaktívabb a formális kapcsolatépítésben Horvátország felé.

A határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének lehetősége megnyílt Pécs számára is, de a város viszonylag meggyengülve jött ki a maga rendszerváltásából. A kapcsolatok ceremoniális szintjét fenn tudta tartani, de átütő, nagy kapcsolatoffenzívára nem volt képes sem a gazdaságban, sem pedig a kultúrában.

A határon átnyúló kapcsolatokban új elemként és színként jelent meg a menekültek által létesített vállalkozások tevékenysége. Ezek a vállalkozások alapvetően törvényesen működtek, de egy részük illegális kereskedelemmel is foglalkozott.

11.4. ábra: Horvátország megyéi és megyei székhelyei, 2008

Forrás: Horvát statisztikai évkönyv, 2008.

Horvátország függetlenné válása (annak nyilvános és rejtett magyar támogatása) és annak gyors elismerése új perspektívát nyitott a kétoldalú kapcsolatok számára. A két ország politikai elitje stratégiai partnerségről kezdett beszélni, ami a politikai és makrogazdasági kapcsolatokban meg is jelent. Jelentős magyar cégek (MOL, OTP) léptek be a horvát piacra.

1998 után a magyar–horvát viszonylatban a kapcsolatok kiszélesedő építéséről beszélhetünk. A két ország kölcsönösen stratégiai partnerként kezeli egymást. A kapcsolatépítés egyaránt kiterjed az ágazati, területi, kormányközi viszonyokra. (A közös kormányülések intézményesülése elvileg a kapcsolatok robbanását is hozhatta volna, de erre mindenre kiterjedő módon nem került sor.)

A magyar–horvát szabadkereskedelmi megállapodás elvileg és gyakorlatilag is új perspektívát nyitott a gazdaságban a kapcsolatépítés számára. A területközi gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok felfutása megindult, de az EU tagságra való felkészülés miatt Magyarországnak fel kellett mondania a szabadkereskedelmi megállapodást.

Magyarország 2004. májusi uniós csatlakozása ismét új fejezetet nyitott a város számára a kapcsolatépítést illetően. Az eddig eltelt évek alatt azt állapíthatjuk meg, hogy Pécs csak részben tudott élni az EU-tagság új lehetőségeivel déli irányba,

A Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa (EKF) projekt ismét új lehetőségeket hoz a város számára, legalábbis kulturális tekintetben. A Déli Kulturális Övezet megfogalmazása kifejezetten előnyös a város kulturális és déli kapcsolatai szempontjából, az igazi kérdés az, hogy az EKF-et és az új kihívásokat Pécs hogyan lesz képes kezelni.

A lehetőségek formálisan és tartalmilag is adottak egy új déli kapcsolatrendszer kiépítése tekintetében, s jelentős részben a városon múlik, hogy az új helyzetben „kiskapu avagy nagykapu” nyílik-e dél felé, netán az EKF kudarca, s annak Pécsre háruló negatív képe egy sajátos, „új vakablak” szituációt eredményez-e a város számára, déli kapcsolatait illetően.

Az Alpok–Adria Munkaközösség még az államszocialista korszakban (1978) alakult meg Velencében. Szlovénia és Horvátország mint jugoszláv szövetségi tagállamok az alapítók között voltak, a magyar megyék (5) 1988-ban kapcsolódtak be a tevékenységébe. 2005-re a munkaközösség kifulladás (a három alapító tartomány kilépett), 2006-ban Győr-Moson-Sopron megye is elhagyta a közösséget, a lényegi reform szükségessé vált. A terület túl nagy a közvetlen együttműködés számára, a gyakorlatban tulajdonképpen csak formálisan létezik.

1998 novemberében létrejött a Duna–Dráva–Száva Euroregionális Együttműködés, mely a szélesebb értelemben vett „folyóköz” régióinak, településeinek az együttműködését kívánta nagymértékben elősegíteni. Az együttműködésben részt vevő régiók, városok köre fokozatosan bővült. 2008 végén a szerveződés hivatalos honlapja szerint a területe 28 284 km, a 2 242 településen mintegy 2,5 millió ember él, 11 területi közigazgatási egységben 713 önkormányzatba szerveződve. A határok szerepe nem csak a közösségek, települések, régiók számára fontos, hanem az egyének szempontjából is.

A Mura–Dráva Eurorégió a folyó völgyek közös érdekeltségű kérdéseinek közös kezelésére jött létre 2004-ben. A szerveződésben magyar részről Somogy és Zala, horvát oldalon Medimurska megye vesz részt.

8. Összegzés

A magyar–horvát viszony a XI. századtól kezdve a külső és belső fejlődés és feltételek függvényében sokszor változott, de – a gyakori viták ellenére – 1848-ig alapvetően megőrizte a békés jelleget. A magyar anyaország és a horvát „részállam”, „társország” területe között húzódó közjogi jellegű határ többször változott, sajátos módon úgy, hogy a „hódító magyar állam” szűkebb értelemben vett anyaországi területe fokozatosan visszaszorult a Száva-határról a Dráva–Duna vonalára, Horvátország területe pedig fokozatosan gyarapodott.

Az etnikai szállásterületek alakulása is sajátos, hiszen a honfoglalás után kialakuló, majd stabilizálódó népesség-eloszlási rendszerben a mohácsi vereségtől kezdve a magyarság szállásterülete fokozatosan szűkült, a horvátok és a szerbek pedig teret nyertek.

Az 1920. évi trianoni békeszerződés nem a korábbi közjogi-közigazgatási határt ismerte el államhatárként, hanem egyes szakaszokon (Muraköz, Baranya-háromszög) a magyar anyaország területéből is elszakított, s az új Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt részeket. A határváltozások következtében a Dél-Dunántúl területe az új államhatárok között periférikus jellegűvé vált. Horvátország különböző részeinek helyzete az új délszláv államtérben ellentmondásosan alakult.

1945 és 1948 között – a sajátos hatalmi-politikai konstellációk miatt – úgy tűnt, hogy Magyarország és az új Jugoszlávia között sor kerülhet egyfajta megbékélésre, kiegyezésre, sőt konkrét tájékozási folyamatok bontakoztak ki valamilyen államjogi kapcsolat (konföderáció, esetleg föderáció) kialakítása tárgy körében is.

Az államszocializmus időszakában (1949–1989) Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatrendszere többször és alapvetően módosult. A két ország kapcsolatai 1948 nyarától 1953 nyaráig rendkívül feszültté váltak, a közös államhatárt lényegében lezárták mind a személy, mind pedig a teherforgalom előtt. 1953 után is csak nagyon lassan oldódtak a feszültségek a két ország kapcsolatában. A magyar politikai vezetés nem változott meg alapvetően Sztálin halála után, lényegében ugyanannak a garnitúrának kellett volna alapvető fordulatokat végrehajtania, de erre csak mérsékelt hajlandóság mutatkozott. 1953 nyara és 1955 ősze között a katonai, politikai feszültség csökkent a két ország között, de némileg megmaradtak a korábbi időszak beidegződései, s nem csak a magyar politikai vezetésben.

1956 után ismét elmérgesedtek a magyar–jugoszláv kapcsolatok. A két ország viszonya csak az 1960-as évek elejétől kezdett oldódni, de akkor is megmaradtak a kölcsönös fenntartások, sőt gyanakvások. Az államközi kapcsolatokban az 1970-es, 1980-as évek jelentős javulást hoztak, s ez lehetőséget teremtett a lakosságközi és a településközi kapcsolatok elmélyítésére is.

A változó irányú és folyamatosan átalakuló áru-összetételű lakossági cserekereskedelem nagymértékben megélénkítette a kapcsolatokat és a határon átmenő forgalmat.

A rendszerváltás eltérő módon és ütemben játszódott le Magyarországon, illetve a délszláv térségben. Az 1990–1991-ben elmélyülő jugoszláv belpolitikai válság, majd a Szlovéniában és Horvátországban kibontakozó események megdöbbenést váltottak ki Magyarországon, ami csak elmélyült a boszniai polgárháború során.

Magyarország európai uniós csatlakozása ismét új módon érintette a kétoldalú kapcsolatépítés lehetőségeit. Egyes területeken korlátozóssal járt, míg más vonatkozásokban a kapcsolatépítés új lehetőségeit hordozza.

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy a történeti folyamatok sodrásában, ilyen jellegű változások időszakában egy városnak, nevezetesen Pécsnek – amely története során nem volt sohasem igazán nagyváros – milyen lehetőségei voltak a balkáni, illetve a délszláv kapcsolatainak formálására, akkor a válaszunk csak az lehet, hogy korlátozott, s egyben bonyolult és ellentmondásos. Alapvetően a város a mindenkori nemzet- és állampolitikák mentén formálhatta csak saját kapcsolatrendszerét. Különösen egyértelmű volt ez a diktatúrák időszakában.

A nagyobb politikai közösségek (államok) közötti viszonyok voltak dominánsak a kapcsolattartás lehetőségeit, illetve korlátait illetően.

Az államok közötti két- vagy többoldalú kapcsolatok részben a belső érdekek, törekvések, részben pedig a külső, nagyhatalmi, világpolitikai stb. feltételek és hatások között alakultak mindenkor. A magyar–délszláv kapcsolatok mind a belső, mind pedig a külső meghatározottságok okán sokszor és drasztikusan változtak. A kiélezett időszakokban sajátos módon mindenkor a külső nagyhatalmi érdekek jelentek meg domináns hatótényezőként.

A magyar–jugoszláv viszony 1948–1955 közötti alakulásának legfőbb tapasztalata az, hogy egy szövetségi rendszer (különösen egy tudatosan centralizáltan felépített és irányított szövetség, mint amilyen 1949 januárjától a KGST, majd 1955 májusától a Varsói Szerződés volt) elemi módon korlátozza az egyes tagállamok mozgásszabadságát a kétoldalú nemzetközi kapcsolataik építését illetően.

XII. FEJEZET

HATÁRON ÁTNYÚLÓ INGÁZÁS, MUNKA- VÁLLALÁS EGY MAGYAR–OSZTRÁK ÉS SZLOVÁK–MAGYAR PÉLDÁN KERESZTÜL

1. Bevezetés

A Kárpát-medence északnyugati határtérségének egyik leginkább egyedülálló jelensége a munkavállalás lehetősége a határ másik oldalán. Többi határszakaszunkon a szomszédos határtérségek maguk is munkanélküliségi problémákkal küzdenek, illetve a szomszédban elérhető bér nem buzdítja a magyarországi munkavállalókat arra, hogy a másik országban helyezkedjenek el. Ezzel szemben Burgenland, Ausztria a rendszerváltás óta csábítja a magyarokat, így a legális és illegális ingázás az egyik legtipikusabb jelenséggé vált a térségben. Dél-Szlovákiából mintegy tíz éve járnak már át Magyarországra dolgozni, zömében magyar nemzetiségű lakosok.

Ez a munkavállalás már korán félelmeket ébresztett a szomszéd térség lakóiban, a határok könnyebb átlépése kapcsán az osztrák munkaerőpiacra „rászabaduló” magyar munkavállalók hadaival riogatták sokan a közvéleményt Ausztriában. Ez a riogatás a Nyugat-Dunántúlon elmaradt. Részint azért, mert fejlett térségként inkább munkaerőhiánnyal küzdött, mint felesleggel, részint azért, mert a Szlovákiából átjárók hasonlóan magyar nemzetiségűek voltak, mint az itt élők (*Hardi–Lampl* 2008). Kétségtelen tény, hogy a rendszerváltás után jelentősen megnőtt az átjáró dolgozók száma, s az illegális munkavállalás is nagyszámú volt, különösen a mezőgazdasági idénymunkások, az építőipar stb. területén. Osztrák oldalon a munkaügyi ellenőrzések alkalmával gyakran találtak olyan vállalkozást, amely engedély nélkül alkalmazott magyar munkavállalót (*Rechnitzer* 2005). A kilencvenes évek végén az Ausztriába naponta átjárók számát mintegy 10–15 ezer fő közé becsültük.

Előljáróban elmondhatjuk, hogy az EU csatlakozás után, a határok elválasztó szerepének csökkenésével megindul a természetes, funkcionális kapcsolatokkal rendelkező határon átnyúló (integrált) régiók kialakulása, amelyek társadalma és gazdasága az eltérő gazda-

sági rendszerekből származó helyzeti előnyöket a saját javára tudja fordítani. Magyarország határai mentén erre a legnagyobb esély itt, a hármashatár térségben van, amely a közeli centrumtérségek és a gazdasági dinamika miatt már elindult ezen az úton (Hardi 2004).

2. A határon átnyúló ingázás

Az ingázó munkavállalás az ipari társadalom egyik alapvető jelensége. A közlekedési lehetőségek javulásával lehetővé vált, hogy a munkahely és a lakóhely térben különváljon egymástól. A munkahelyek térbeli koncentrációjának erősödésével egyre nagyobb lett a jelentősége az ingázó forgalomnak, aminek fő iránya a vidék és város között alakult ki.

Ingázónak nevezhetjük azokat a munkavállalókat, akiknek munkahelye és lakóhelye eltérő településeken található, s mozgásuk napi vagy heti rendszerességgel valósul meg a két pont között. Kutatási eredmények azt mutatják, hogy az ingázó forgalom nagysága függ a megközelítési időtől, s egy-egy munkahelyre ingázók nagy hányada a 60 perces zónán belül mozog. Jellemző, hogy minél nagyobb egy munkahelyeket kínáló központ, annál nagyobb a munkaügyi vonzaskörzete, annál hosszabb lesz az ingázók által az utazással eltöltött átlagos idő (Stewig 1983). A klasszikus ingázás motivációi között elsősorban a munkahely, mint ingázási cél szerepel, tehát az ingázó saját lakóhelyén nem vagy csak nagy kompromisszumok árán juthatna munkához. Így szükségszerű, hogy naponta egy másik településre járjon dolgozni.

Fő kérdésünk, hogy hol, milyen intenzitással alakul(hat) ki határon átnyúló ingázás, mi segíti elő, mi gátolja a jelenséget, s milyen hatást gyakorol a határtérség gazdaságára és társadalmára. Kutatásaink érdekes módon világítanak rá az államhatár fetiszizált szerepére, hiszen a két ország közötti és a hármashatár térségben, a nyugati határ esetében az elmúlt 15–20 év távlatában az eltérő ideológiai-politikai rendszerek elzárt határaitól a teljesen liberalizált schengeni belső határokig az államhatár típusok valamennyi válfaja létezett.

A neoliberais felfogás egyszerűen egy akadálnak látja a határt a munkaerő és a tőke mozgása előtt (Krakover 1997; Niebuhr–Stiller 2002). Azonban tapasztalhatjuk azt is, hogy nem egyszerűen az államhatár jelensége az, ami a munkaerő mozgását akadályozza vagy módosítja annak természetes irányait. Az államhatár csupán egy adminisztratív megjelenítője a nemzetállami rendszerek térbeli

érvényesülésének. Napjainkra a határ elválasztó funkciója jelentős mértékben leépült vizsgálati térségünkben. Magyarország, Ausztria és Szlovákia egyaránt a schengeni övezet tagjai, tehát közös határaik fizikai értelemben nem jelentenek akadályt a mozgások előtt. Adminisztratív szempontból ugyan Ausztria állít még korlátokat a szlovák és magyar munkavállalók bizonyos szegmensei előtt, de várható ezek leépülése is, miközben a magyar–szlovák munkaerő-áramlás lényegében szabadnak tekinthető.

Az államhatár nyitása azonban nem általában a mozgások intenzitásának növekedését hozza, hanem a gazdasági szereplők és a lakosság egyes csoportjainak mozgását bizonyos irányokba. A mozgások irányai és intenzitása eltér a nemzetállami területen belüli mozgások irányától és intenzitásától. Tehát a „szabad határ” átlépése előtt is adódhatnak akadályok, ugyanakkor egyes csoportok számára előnyöket is jelenthet a határ másik oldala a hazai területekhez képest (Hardi 2005).

Megállapíthatjuk, hogy határtérségeink számára a határok kinyitása egyszerűen a határok/határtérségek funkcióváltását hozta: eddig az elválasztó funkció volt a hangsúlyos, míg jelenleg az eltérő rendszereket összekötő szerep kerül előtérbe annak minden negatív vagy pozitív hozadékaival együtt. Ezek a nemzetállami eltérések – úgy tűnik – hosszabb távon fennmaradnak, így a határtérségek sajátosságai, különleges gazdasági-társadalmi szerepe is.

Az iskolásnak tűnő bevezető szükségességét az indokolja, hogy rávilágítsunk arra, hogy egy államon belüli térben az ingázás irányát és távolságát a térségen belül a munkaerőpiacon tapasztalható kereslet–kínálat és a közlekedési lehetőségek befolyásolják. Egészen más egy határ menti térség munkaerő piacának helyzete. Az államhatár módosítja az ingázás irányára és távolságára ható tényezőket. Ez a módosulás a határ funkcióitól függően különböző mértékű és minőségű lehet. Mik lehetnek ezek a hatások? Két jellegzetes tényező csoportot különböztethetünk meg.

- Térszerkezeti hatások. A határ két oldalán elhelyezkedő területek közötti erős térszerkezeti kapcsolatok az államhatár torzító hatásait csökkentik, s egy térbeli természetes rend helyreállításának irányába hatnak. Ezek: a határokon átnyúló létező vagy potenciális vonzáskörzetek, gazdasági fejlődési tengelyek, fejlett közlekedési vonalak. Ugyanakkor a periférikus területek találkozása, a határ nehéz átjárhatósága, a kevés átvezető közlekedési pálya akadályozhatja a határon átnyúló ingázás megjelenését, fejlődését.

A határ menti térségek ingázó forgalmára a legtartósabb hatást a térszerkezeti szükségszerűségek gyakorolják. Amennyiben a határ valamelyik oldalán gazdaságilag növekvő centrumtérség található, akkor annak a további növekedéshez újabb és újabb erőforrásokra van szüksége, beleértve a szabad munkaerőt is. A határ menti centrumtérség hamar kimeríti saját erőforrásait, hiszen vonzáskörzete csonka, összehasonlítva egy nem határ menti központtal, s a növekedéséhez szükséges újabb erőforrások biztosítására a határ másik oldala jöhet számításba. A történelmileg kialakult jellemző térszerkezeti irányok és térségek általában a mai államhatároktól függetlenül alakultak ki. Így a gazdaságilag fejlett tengelyek, a foglalkoztató központok potenciális vonzáskörzetei átterjednek az államhatárokon. Így van ez különösen a Kárpát-medencében, ahol a jelentősebb városok nagy része államhatár mellett található, így vonzáskörzete torz, potenciális munkaerő-bázisának csak egy részét használhatja ki. A szabad munkaerő-áramlás hozzásegítheti ahhoz, hogy a gazdasági potenciáljának megfelelő munkaügyi vonzáskörzetre tegyen szert. Ezt a lehetőséget használják ki a szlovák–magyar határ dunai szakaszának városai (Esztergom, Komárom, Győr), a szlovák oldal foglalkoztató centrumai messzebb találhatóak a határ menti településektől, mint a magyarországi városok. Hasonló elv alapján (is) jöhet számításba az osztrák–magyar viszonylatban Bécs, mint ingázási központ.

Hasonlóképpen az ingázásra nézve előnyöket biztosít a határon túlnyúló nemzetiségi szállásterület (mint pl. a magyarság Dél-Szlovákiában), mivel a munkavállalás kulturális, nyelvi akadályai nem állnak fenn.

A határon átnyúló ingázás mértékére hatással vannak a határtérség közlekedési viszonyai. Mint a bevezetőben említettük, az ingázás nagyobb részt a hatvan perces megközelíthetőségen belül zajlik. Nincs ez másként a határtérségekben sem. Itt a közlekedési időhöz azonban hozzájárul még a határátlépéshez szükséges időtartam. Fontos szemponttá válik a határátkelők sűrűsége, nyitvatartási ideje, megközelíthetősége. Így a határon átnyúló (elsősorban napi) ingázás kimondottan a határ mentén vagy a határt átszelő közlekedési tengelyek mentén élők számára adott lehetőség.

- Az eltérő gazdasági rendszerek találkozása olyan térbeli mozgási, ingázási folyamatokat indíthat el, amelyek alapvetően eltérhetnek a „hagyományos”, országon, rendszeren belüli ingázási mozgásoktól. Hatásuk ugyanakkor kevésbé tartós, s gyors válto-

zások is bekövetkezhetnek. Az eltérő rendszerek találkozása legkorábban és legszembetűnőbben az árak és bérek különbségében nyilvánul meg, amelyek a munkaerő mozgására a legerősebb hatást gyakorolják. Mindemellett azonban a mozgás irányára hatással vannak más rendszerbeli különbségek is: a munkakörülmények, szociális ellátások különbségei. Fontos szempont lehet, hogy a határ menti térség munkaerőpiacán bizonyos szegmensekben hiány mutatkozik: szakképzettség szerint, életkor szerint stb., így ezeket a hiányokat a másik oldalról tudja csak pótolni a térség. Ez a probléma hatványozottan jelentkezik az osztrák–magyar határtérségben: az osztrák oldal szakember elszívó hatása olyan mértékben érvényesül, hogy a magyar régióban több szakmában jelentős munkaerőhiány alakult ki. Érdekes lehetőség, hogy egy osztrák–szlovák–magyar közös regionális munkaügyi stratégia felvázolásával ezt a hiányt a magyar oldal pótolhatná Szlovákiából is. Az adók, járulékok, jogi lehetőségek különbségei szintén erősíthetik a határon átnyúló ingázást. Szlovákiában pl. a munkaerő kölcsönző cégek szabad működése lehetővé teszi, hogy a magyarországi foglalkoztató nagyvállalatokkal szerződést kössenek, s mindig a megfelelő létszámú dolgozót ingáztassák Magyarországra. Így a hazai cégek egy-egy nagyobb megrendelés esetén rugalmasabban jutnak több dolgozóhoz, s a végén a leépítésük is „problémamentes”. Mindenesetre ezek a különbségek időlegesen erősebbek lehetnek a térszerkezeti meghatározottságoknál, akár azokkal szemben is hathatnak. Az osztrák–magyar határ esetében a jövedelmi különbségek miatt gyakran a hagyományos városokból (Szombathely, Sopron) ingáznak a munkavállalók a burgenlandi vidéki térségekbe, kisvárosokba.

Mint láttuk tehát, az államhatár menti területek munkaerőpiacára jelentős hatást gyakorolhat az államhatár jelenléte. E két hatás erősítheti, s gyengítheti is egymást. A rendszerbeli különbségek ráerősíthetnek egy térszerkezeti adottság hatására, vagy ki is olthatják azt. Egyértelmű, hogy az osztrák–magyar határ menti munkavállalás mozgási irányában egyértelműen a két rendszer közötti eltérés a fő alakító tényező, a földrajzi térszerkezet hatásai csak másodlagosan érvényesülnek, a munkavállalás célterületei elszórtan helyezkednek el, kicsi a földrajzi koncentráció. Ezzel szemben a szlovák–magyar határ esetében a térszerkezeti hatások történelmi léptékben meghatározzák az ingázási irányokat, itt az átjárás jellemzően néhány központra koncentrálódik.

3. A határon átnyúló ingázás és a helyi munkaerőpiac

A határon átnyúló ingázás érdekességét az adja, hogy jogilag egy nemzetközi migráció valósul meg, de zömében lokális körülmények között. A munkaügyi adatgyűjtés általában külföldiek munkavállalására vonatkozik, s hasonlóképpen a munkavállalás szabályozása is. Maga a jelenség azonban eltér a hagyományos „külföldi” munkavállalástól, hiszen a munkavállalók életvitelszerűen a szomszédos államban élnek, míg munkahelyük a másik állam területén van. Ez a szituáció kiemeli ezt a munkavállalói kört a külföldiek közül, hiszen helyzetük sajátos, ami egy sor kérdést felvet: a napi közlekedés megszervezésétől a közszolgáltatások igénybevételén át az adózásig és a jövedelem átváltásáig számos különleges helyzet merülhet fel.

Az általunk vizsgált jelenséget tehát el kell választanunk az általános, nemzetközi térben jelentkező munkavállalástól, mivel az tipikusan egy határon átnyúló munkaügyi térséget, vonzáskörzetet érint. Tehát egy olyan jelenséggel van dolgunk, amelyet a nemzetállami téren belül már ismerünk, azonban a piac törvényeinek engedve, s a felmerülő lehetőségeket (a határok átjárhatóságát, az intézményi integrációt, s a szomszédos határtérség széles értelemben vett elérhetőségének javulását) kihasználva egyes lokális munkaerőpiaci térségek átnyúlnak a közeli államhatáron, s kapcsolataik egy részét kiépítik annak másik oldalán is.

Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az egyik állam munkaerő piaci térsége egy az egyben terjed ki a szomszédos határ menti területekre. Az uniós integráció ellenére az általunk vizsgált lokális szinten az állam szabályozó, fiskális stb. funkciója erős. Márpedig az állam (általában) hivatalosan nem tesz kivételt a szomszédos állam polgárai között, pont az állami szintű integrációnak köszönhetően nem alkalmazhat más szabályozást a határ mentén élő külföldiek fogadására, mint a távolabb élőkére. A „határtalan” világ jelenleg optimista elképzelésnek tűnik, mivel a nemzetközi munkaügyi migráció egy nemzetállami keretből építkező térben valósul meg. A nemzetállami határ kevésbé áteresztő jellegű a munkaerő, mint a tőke vagy javak előtt (Amin 1999).

Tehát a határon átnyúló munkaerőpiaci térségünk sajátossága, hogy a belföldi mellett olyan kapcsolatokra is kiterjed, amelyek lokális, térségi szintűek, de a nemzetközi kapcsolatok makroszintű szabályai vonatkoznak rá. Ugyanakkor a térségen belül eltérő állami szabályozási, társadalmi, gazdasági, közigazgatási, közszolgálati

tási rendszerek találkoznak. Ezek még az uniós integráció ellenére is megtartják különbözőségeiket. Ezek a különbségek előnyöket is jelenthetnek a térség számára (pl. az adórendszer eltérései), de gyengíthetik is a térségen belüli áramlásokat, kapcsolatokat (pl. társadalombiztosítás eltérései, közigazgatás rugalmatlansága).

A nemzetközi migráció és a helyi munkaerőpiac viszonya többarcú lehet. Egyes esetekben a nemzetközi beáramlást a gazdasági növekedés egyik motorjának tartják, mint pl. az USA esetében a kilencvenes években (*Aydemir-Borjas* 2006; *Shuttleworth* 2007), azonban, különösen a képzetlen, s rosszul fizetett tevékenységek kapcsán a bevándorló munkaerő rovására írják a helyi munkaerőpiacok egyensúlyának felborulását, polarizációját. Ezek a tanulmányok azonban zömében a nagyvárosi, világvárosi kategóriákkal foglalkoznak, miközben a külföldi munkaerő gyakran a vidéki térségekben tűnik fel a nehezen betölthető, rosszul fizetett állásokban.

A határtérségen belüli ingázás – tapasztalataink szerint – sokkal inkább igazodik a helyi munkaerőpiac kereslet-kínálati tradícióihoz, mint a nemzetközi migráció általában, így inkább erőforrást, mint a lokális munkaerőpiac egyensúlyát veszélyeztető túlkínálatot jelent. Ők a helyi munkaerőpiac meglévő keresletére építve lépik át a határt, amennyiben nem találnak munkát, vagy megszűnik a munkahelyük, azonnal visszatérnek a másik állam területére, hiszen ott van a lakásuk.

A határon túlra kiterjeszhető ingázási vonzásterület egy település vagy agglomeráció gazdasága számára növekedési lehetőséget teremt, egy másik állam költségén kiképzett munkaerő és tudás felhasználását, miközben a munkaerővel kapcsolatos esetleges problémák (munkanélküliség, szociális problémák) a szomszédos térségben maradnak, mivel a foglalkoztatottak lakhelye ott található. Az ingázó munkavállalók megítélése is más általában, mint a távolról jövő nemzetközi migránsoké, közelebb áll a helyi alkalmazottakéhoz.

A térségi jellegű megközelítés azért is fontos, mert hasonlóan a belföldi kapcsolatokhoz, a határon átnyúló kapcsolatok sem feltétlenül egyirányúak, hanem különböző csoportok (képzettségi szint, szakma stb. szerint) eltérő irányba mozoghatnak.

4. Munkaügyi együttműködések Ausztriával

Az illegális munkavállalás ténye már korán munkaügyi együttműködésekre ösztönözte a határ két oldalán érintett szerveket. Így közös munkaügyi stratégiát dolgoztak ki, s a határ menti térségek ingázásáról külön keretegyezmény rendelkezett (Csapó 1999; Rechnitzer 1999).

Ha a munkavállalás történetét nézzük, látható, hogy a határtérség települései között hagyományos a munkaerőcsere. Ez természetes volt, különösen, amikor még nem választotta el államhatár e településeket egymástól. A határ megvonása után is sokáig kétoldalú államközi egyezmények biztosították a gazdaság működtetéséhez szükséges átjárási lehetőséget (Sallai 2003). A napi élet megkönnyítése céljából kishatárforgalmi egyezményt kötöttek. E Magyarországon kihirdetett rendeletben rögzítették, hogy a kishatárforgalom területi hatálya a határkerületre terjedt ki, mely alatt a vámhatárral párhuzamos 10–15 km-es terület sávot kellett érteni. A pontos területi hatályt minden viszonylatban a szerződés mellékleteként az érintett községek, települések felsorolásával tüntették fel.

A kishatárforgalomban részt vevő lakosok a határt útlevéllal, határszéli igazolvánnyal, birtokos úti igazolvánnyal és alkalmi úti lappal léphettek át. A határátlépés helyét (mely nemcsak a határátkelő, hanem megegyezés szerint vámút is lehetett) a két szomszédos ország által megkötött szerződésben határozták meg. A kettős birtokosok, valamint azok részére, akik munkavégzés vagy foglalkozásuk folytán naponta többször átlépték a határt, határszéli igazolványt állítottak ki (Sallai 2003). Ezek a lehetőségek elsősorban a mezőgazdasági művelés zavartalan folytatása érdekében születtek, de érdekes Brennerbányája esete is, ahol a szénbányászat által érintett területet a határ kettévágta. Így a bánya egy része, s a bányászok egy csoportja határ osztrák oldalára került. A megszületett egyezmény értelmében biztosították a bányászat folytatását a Magyarország számára osztrák területen is, s a dolgozók zavartalan átjárását.

Mindezek a lehetőségek a második világháború után megszűntek. A határok átjárhatatlanokká váltak, megszűnt az ingázó forgalom. Új erővel a nyolcvanas évek végén jelentkezett újra, amikor a világtűlével bevezetésével szabadabbá vált az átjárás Ausztriába. A közismert „Gorenje-korszak” magyar vásárlói tömege szükségessé tette, hogy a magyar forgalomra építő osztrák vállalkozók magyar eladókat alkal-

mazzanak az üzletekben. Hasonlóképpen megkezdődött a szezonális mezőgazdasági munkalehetőségek kihasználása is magyar oldalról.

A hivatalos munkaügyi kapcsolatok a határ két oldalán a munkaügyi szervezet megalakulásától, de még azt megelőzően is megvoltak Burgenlanddal. Elsősorban a kamarák szervezték az első ilyen jellegű együttműködések. 1991-től kezdődően folyamatosan fejlesztették ki a munkaügyi központok a szakmai kapcsolatokat. Először a hozzájuk közelebb lévő hivatalokkal, kirendeltségekkel, majd a tartományi központokkal is. Az első időszakban ez inkább a magyar részről megnyilvánuló tapasztalatcsere-látogatásokat jelentette részben Burgenlandban, részben Ausztria más területein. 1993 végén létrejött egy kétnapos találkozó Grazban a két ország munkaügyi szervezeteinek felső vezetői között. A Határ menti Regionális Tanács, majd a West/Nyugat-Pannónia Eurégió keretében megvalósult az intézményes együttműködés is. A Regionális Tanácsban Vas megye adta az elnöki tisztséget, sőt az elnök a Vas Megyei Munkaügyi Központ vezetője volt, így messzemenően biztosítva volt a téma képvisellete az együttműködésben. A körvonalakat ezek az első együttműködések adták. Később egyre több lett a kölcsönös látogatás, a megbeszélés, a tevékenység egyeztetése, mint pl. az oberwarti vásáron az osztrák munkaügyi szervek részvétele mintául szolgált ahhoz, hogy a Munkaügyi Központ részt vegyen a Szombathelyi Nemzetközi Vásáron. Másik hasznos példa az oberwarti és salzburgi pályaválasztási vásárok mintájára 1998-tól Szombathelyen, majd a következő évtől az ország más városaiban is megszervezésre kerültek. A Phare CBC programok indulásától (1995) részt vett a Munkaügyi Központ a magyar oldal Phare pályázatainak kivitelezésében. Összesen négy Phare projektet bonyolított le a munkaügyi szervezet. Témájuk: munkaerőpiaci képzéseket, valamint szociálökonomiai menedzserek, illetve pályaorientációs trénerek képzését jelentette. Ezeknek a programoknak a határon átnyúló jelleget az adta, hogy a képzésben szerepelt az Ausztriában folytatott tapasztalatcsere, látogatás. Másrészt közös, Interreg és Phare finanszírozású volt a pályaorientációs tréner képzés, mivel az ilyen szakemberekből Burgenlandban éppúgy hiány mutatkozott, mint Magyarországon. Így működött egy oberwarti és egy szombathelyi csoport. A képzések között szerepel a termál turizmus számára szakemberek képzése. Látszólag az osztrák és a magyar gyógyfürdők versenyben állnak egymással, azonban vannak olyan szegmensek, amelyben együtt tudnak működni. Ilyen a kölcsönös képzés, pl. a wellness-szakemberek képzése, ami Ausztriában megoldott, de Magyarországon nem. A hazai szakemberek

jelentős részének nincs meg a végzettsége, így nem vállalhat teljes felelősséget a munkájáért. Ebben az esetben munkaügyi kapcsolatrendszer segítségével ültek össze a turisztikai szektor képviselői, s valósítottak meg egy határon átnyúló párbeszédet. Fontos Phare támogatású program volt, hogy elkészítették a határ menti régió munkaerőpiaci stratégiáját is (*Nyugat-Magyarország és...* 1998). 1995-től évente kerül megszervezésre az osztrák–magyar munkaügyi konferencia. A konferencia finanszírozása közös. A konferenciák témái három fő csoportba sorolhatók:

- a civil társadalom (harmadik szektor) bevonása a munkaerőpiaci politika területére;
- az uniós tapasztalatok, projektek, technikák átvétele;
- a hátrányos helyzetű rétegek kezelése.

Fontos fejlődési pont az Unió munkaerő közvetítési rendszeréhez (EURES) történő kapcsolódás. Működik már egy olyan honlap, ahova feljelentkezhet az ügyfél, s már több esetben találtak ezen az úton ausztriai munkaadók magyar munkavállalóra.

5. A határ mentén élők az osztrák munkahelyeken

A határ menti megyékben felvett lakossági kérdőívünkben mintegy 1500 főt kerestünk meg, s kérdéseink között az ausztriai munkavállalásra vonatkozó információkat is kértünk. (A kérdőív a lakosságra és a határtól való zónákra nézve reprezentatív volt.)

Jelen értékelésnél tehát az egész lakosságra vonatkozó következtetéseket szeretnénk bemutatni.

Válaszadóink körében 6,5% (97 fő) dolgozott már Ausztriában. Világosan látható a 12.1. táblázatból, hogy az ausztriai munkavállalás elsősorban a határ mentén élőket érinti, akik 30 kilométernél közelebb élnek az osztrák határhoz. Ott a népesség 10%-a már végzett munkát a szomszédban. A távolabb élők már kisebb arányban vesznek részt az ingázásban.

12.1. táblázat: Vállalt-e már munkát Ausztriában?

	A lakóhely elhelyezkedése a határtól			Össze- sen
	30 km-en belül	30–60 km	60 km-en túl	
	%			
Dolgozott már Ausztriában	10,2	4,4	0,7	6,5
Nem dolgozott még Ausztriában	89,8	95,6	99,3	93,5

Forrás: Kérdőívek 2004.

Hozzá kell tennünk, hogy a megkérdezetteknek csupán 1,1%-a (17 fő) mondta, hogy jelenleg is dolgozik a határ másik oldalán (egy fő kivételével valamennyien a határhoz legközelebbi sávban laknak), a többség csak korábban tette ezt, illetve megszakításokkal jár ki. (Felvételünk már az idénymunkák elmúltával készült.)

Ha eredményeinket kivetítjük az egész népességre, akkor azt mondhatjuk, hogy a három határ menti megye népességéből mintegy 60–70 ezer ember járt már Ausztriában munkavállalóként a rendszerváltás óta, s napjainkban a leginkább érintett 30 kilométeres sávból 7–8 ezer fő, a három megyéből mintegy 9 ezer fő jár át dolgozni (november hónapban, tehát nem az idénymunkák idején).

Azok között, akik dolgoztak már Ausztriában, a többség (57,7%) engedély nélkül tette ezt, míg a többiek munkavállalási engedéllyel (2. táblázat). Az engedély meglétét a legutóbbi kintlét alkalma kapcsán kérdeztük, tehát azok, akik utoljára rendelkeztek engedéllyel, korábban dolgozhattak anélkül is. A másik, munkavállalói kérdőívünkben erre is keresünk választ.)

A kérdéseinkre adott válaszok szerint az ausztriai munkavállalás leginkább a fiatal felnőttekre, illetve az 50–59 éves korosztályra jellemző, s inkább a férfiakra, mint a nőkre. Az illegális munkavállalás ezen belül elsősorban a fiatal felnőtt népességet (30–39 év) érinti. Ezzel egybecseng a bécsi Ost- und Südosteuropa Institut és az MTA RKK NYUTI által 1998-ban közösen végzett felmérés eredménye, melynek során a magyar és osztrák lakosok másik oldalról alkotott mentális képét vizsgáltuk. Ezek szerint a magyar oldalon élők közül a 30–50 éves korosztály volt az, amely számtalan lehetőség közül az osztrák oldal említésekor elsősorban a munkalehetőségekre asszociált, s a határ menti lét előnyeként nevezte meg azt (Nárai 1999).

12.2. táblázat: Az Ausztriában munkát vállalók megoszlása korra, nemre és a munkavállalás módjára való tekintettel

Nem	A munka- vállalás módja	Korcsoport (életév)						Ösz- szes
		60	50- 59	40- 49	30- 39	18- 29	17-	
		fő						
Férfi	Legális	2	9	7	7	3	0	28
	Illegális	6	9	4	12	9	0	40
Nő	Legális	1	2	4	4	2	0	13
	Illegális	2	4	3	4	3	0	16
Össze- sen		11	24	18	27	17	0	97

Forrás: Kérdőívek 2004.

12.3. táblázat: Az Ausztriában munkát vállalók és az összes megkérdezett végzettség szerinti megoszlása

Képzettség	Az Ausztriában munkát vállalók közül						Az összes válasz- adó közül
	Legá- lis	Ille- gális	Össz.	Legá- lis	Ille- gális	Össz.	
	fő			%			%
Kevesebb, mint 8 általános		1	1	0,0	1,8	1,0	1,8
8 általános	8	11	19	19,5	19,6	19,6	19,6
Szakk munkásképző	19	24	43	46,3	42,9	44,3	42,9
Szakközépiskola	6	7	13	14,6	12,5	13,4	12,5
Gimnázium	3	7	10	7,3	12,5	10,3	12,5
Főiskola vagy felső- fokú Technikum	4	5	9	9,8	8,9	9,3	8,9
Egyetem	1	1	2	2,4	1,8	2,1	1,8
Végösszeg	41	56	97	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Kérdőívek.

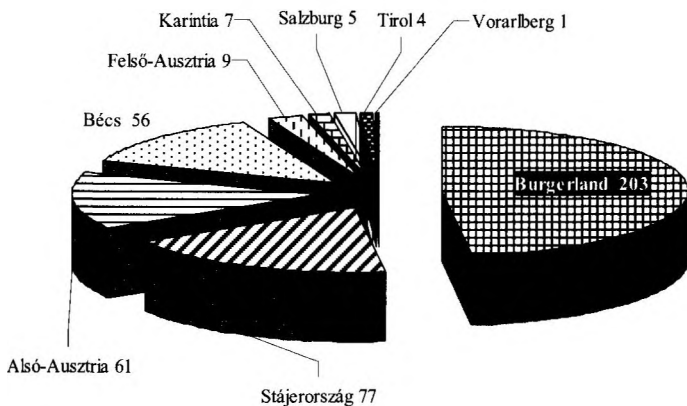
A munkát vállalók végzettségét tekintve ugyanakkor nem találunk jelentős eltéréseket sem az illegálisan és engedéllyel munkát vállalók, sem pedig az ingázók és a teljes válaszadói kör csoportja között

(12.3. táblázat). A kijárók csoportjában végzettség tekintetében nincs igazán kiemelkedő végzettségi szegmens, talán leginkább a legális munkavállalók között a szakmunkások részesedése magasabb szembetűnően, miközben a gimnáziumot végzettek alulreprezentáltak az ingázók között. Természetesen a végzettség még nem jelenti azt, hogy a munkavállaló a végzettségének megfelelő állást kapott. (Erre vonatkozóan lásd később, a munkavállalók körében végzett külön felmérés eredményeit.)

6. Az ingázás területi irányai

A lakossági felmérésen túl egy külön kérdőívvel kerestünk meg 2004 novemberében olyan személyeket, 500 főt, akik jelenleg is vállalnak munkát Ausztriában. Ilyen formában nem törekedhettünk arra, hogy a kérdőív reprezentatív legyen, hiszen nem ismerjük az alapsokaság jellemzőit sem. Így állításaink elsősorban válaszadóink csoportjára igazak, azonban a viszonylag nagy elemszám miatt már vonhatunk le általános következtetéseket az ausztriai munkavállalókról, illetve munkavállalásról.

12.1. ábra: A megkérdezett munkavállalók megoszlása a munkahely tartománya szerint

Forrás: Kérdőívek 2004.

A magyar határ menti régióból az Ausztriában munkát vállalók többsége Burgenland tartományt keresi fel, valamint a határos, illetve Stájerország esetében a határhoz közeli tartományok jelentősebb központjait (12.1. ábra). Így a munkavállalás súlypontja Burgenlandon kívül a fővárosra, Alsó-Ausztria Bécs környéki településeire, Stájerországból Grazra helyeződik. De ugyanakkor az ország valamennyi tartományába eljutnak munkavállalók, igaz elenyésző arányban.

Az ingázás célterülete Ausztriában meglehetősen szórta helyezkedik el. A megkérdezett 500 fő több mint 150 települést nevezett meg, ahol a munkahelye elhelyezkedik. A hat legfontosabb céltelepülés a munkavállalóknak csupán 40%-a számára ad munkahelyet (12.4. táblázat). Tehát kicsi a térségi koncentráció. Ennek ellenére mégis fedezhetőek fel fő ingázási célpontok. Általános központnak tekinthető Bécs, ahol a megkérdezettek 12%-a dolgozik. Bécs ingázási célpont mindhárom megye lakói számára, de abszolút központ jellege csak Győr-Moson-Sopron megyében érezhető. Bécshez hasonló, az egész vizsgált térségre kiható vonzasközpont nincs több. Másodikként kiemelendő Graz regionális központ jellege. A Zala megyéből eljárók számára a legfontosabb céltelepülés, de a Vas megyei választások több mint 10%-a is oda jár át dolgozni. Hasonlóan fontos Oberwart/Felsőőr a vasi és zalai munkavállalók számára, valamint Oberpullendorf/Felsőpulya a Vas megyéből ingázók számára. Jelentős központok még Bruck és Eisenstadt, elsősorban a Győr-Moson-Sopron megyéből kijárók körében.

12.4. táblázat: A legfontosabb céltelepülésekre járó ingázók aránya

Céltelepülés	Győr-Moson-Sopron Vas Zala megye			Régió összes
	A céltelepülésre járó ingázók aránya az összes ingázóból (%)			
Bécs	21,4	8,6	11,4	12,5
Graz	0,0	10,3	15,9	8,7
Oberwart	0,0	10,7	10,2	7,8
Bruck an der Leitha	16,2	0,4	0,0	4,5
Oberpullendorf	0,9	7,0	1,1	4,2
Eisenstadt	7,7	0,4	0,0	2,2
Egyéb	53,8	62,6	61,4	60,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Kérdőívek 2004.

A munkavállalók lakóhelye szerint vizsgálva az ausztriai célpontokat, azt állapíthatjuk meg, hogy a Győr-Moson-Sopron megyei munkavállalók esetében találkozunk a legnagyobb koncentrációval. Itt érvényesül leginkább a térszerkezeti meghatározottság, hiszen az ingázók döntő többsége (közel 60%-a) a Hegyeshalom–Bécs vonal mentén talált munkát magának: Nickelsdorf, Bruck, Zurndorf, Parndorf, Bécs munkahelyein. A vasúti és közúti közlekedés révén ez a térség jól elérhető a megye távolabbi részeiről is. Nem véletlen, hogy ebben a megyében találunk leginkább távolabbi településről ingázó munkavállalókat.

A Vas megyéből átjárók helyezkedtek el a legelszórtabban. Ők azok, akik elsősorban Burgenland kisebb településeire járnak át munkát vállalni, napi ingázással. A Zala megyeiek szintén koncentráltabban helyezkednek el. Itt azonban a koncentrálttság oka, hogy Zala megye lakosságának nagy része messzebb helyezkedik el az osztrák határtól, mint a többi megyében, így a közlekedési lehetőségek megnehezítik a napi ingázást. Ezért innen kevésbé a határtérségekben vállalnak munkát az ingázók, hanem ritkább kijárással, területileg koncentráltabban helyezkednek el. Az ingázás gyakorisága alátámasztja ezt a következtetést (12.5. táblázat).

12.5. táblázat: Az ingázók megoszlása az ingázás gyakorisága és a lakhely megyéje szerint

	Győr-Moson-Sopron	Vas	Zala
	%		
Naponta ingázik	53,8	53,8	3,1
Hetente többször	12,3	11,7	9,3
Hetente	20,0	26,4	39,2
Kéthetente	2,3	3,3	21,6
Havonta	3,8	2,9	15,5
Ritkábban, mint havonta	6,9	1,1	11,3
Egyéb	0,8	0,7	0,0

Forrás: Kérdőívek 2004.

Mindent összevetve tehát a három megye ingázásának földrajzi képe az alábbiak szerint rajzolható fel. Győr-Moson-Sopron megye szinte egész területéről járnak át munkavállalók Ausztriába. A jó

közlekedési lehetőségeknek köszönhetően, valamint annak, hogy Burgenland, valamint Alsó-Ausztria fejlettebb térségei találhatóak a határ közelében. Itt jellemző, hogy a munkavállalás helyszínei térben koncentráltabban helyezkednek el, mint a többi megye esetében. Vas megye a munkavállalás szempontjából tipikus határ menti megye. A népesség földrajzi súlypontja itt helyezkedik el legközelebb az államhatárhoz, s az ausztriai munkahely megközelítéséhez itt szükséges a legrövidebb idő, amely a napi ingázók esetében átlagosan alig haladja meg a 45 percet (12.6. táblázat).

12.6. táblázat: A munkahely megközelítésének átlagos ideje az ingázás gyakorisága és az ingázó lakhelye szerint

Megye	Naponta ingázik	Hetente többször	Hetente	Kéthetente	Havonta	Ritkábban, mint havonta	Összesen
Győr-Moson-Sopron	54,5	78,1	110,4	86,7	192,0	213,3	85,2
Vas	45,6	68,0	97,0	127,8	168,8	103,3	68,8
Zala	126,7	102,2	143,4	139,0	191,3	312,7	164,7
Régió	49,5	76,2	112,5	131,2	185,0	246,5	91,7

Forrás: Kérdőívek 2004.

Vas megye esetében a hozzá legközelebb elhelyezkedő területek Ausztriában vidékies jellegűek, kisméretű központokkal. Mindez együtt eredményezi, hogy az ingázás iránya itt a legkevésbé koncentrált, a viszonylag magas határátkelő sűrűség mellett a határ másik oldalának sok településére járnak át a megyei lakói dolgozni.

Zala megye földrajzi adottságainál fogva kevésbé tud bekapcsolódni a határ menti munkavállalásba. Az innen ingázók előnyben részesítik a hosszabb tartózkodást Ausztriában, s ezzel együtt a nagyobb központok felkeresését. Itt látható, hogy a határon átnyúló ingázás mennyire érzékeny a földrajzi jellemzőkre: a megye népességi súlypontja messze esik a határtól, így a külföldi munkavállalás jellemzői inkább hasonlítanak egy átlagos magyar megye jellemzőihez, mint egy határ menti megyéhez. Ez annak ellenére is így van, hogy Zala megye lakosai számára nyitva állt már évek óta határ menti ingázó egyezmény által nyújtott munkavállalási lehetőség.

7. A munkavállalók jellemzői

7.1. Engedéllyel és engedély nélkül munkát vállalók megoszlása

Az osztrák határ mentén az engedély nélkül munkát vállalók számát nehéz megbecsülni. Korábbi felméréseink, közelítő becsléseink 10 ezer fő fölé tették azok számát, akik (főleg mezőgazdasági idénymunkák idején) naponta átjártak a szomszédba dolgozni. Ebből a létszámból mintegy 60–70%-ra becsültük azokat, akik engedély nélkül végezték a kinti munkájukat.

Jelen felmérésben az Ausztriában munkát vállalók csoportját vizsgáltuk, véletlenszerű mintavétellel. A megkérdezett 500 munkavállaló közül 46,4% (225 fő) engedéllyel, míg 53,6% (275 fő) engedély nélkül járt át Ausztriába dolgozni (felhívnánk a figyelmet, hogy ez az arány nagyon hasonló a reprezentatív lakossági kérdőívünkben tapasztaltnak). Jellemző a megyék közötti eltérés. A legálisan dolgozók aránya Győr-Moson-Sopron megyében a legmagasabb (12.7. táblázat), talán azért is, mert az ingázó keretegyezmény alapján ez a megye kapta a legtöbb ingázó helyet. Korábbi becsléseink tehát többé-kevésbé helyesnek bizonyultak, ami a kijáró munkavállalók megoszlását illeti. Nyilván, az engedéllyel nem rendelkezők aránya nagyobb a mezőgazdasági idénymunkák idején (felmérésünk október végén, november elején zajlott, tehát már az idénymunkák végén).

12.7. táblázat: A legális és illegális munkavállalók megoszlása megyénként

Megye	Az Ausztriába átjáró munkavállalók		
	Száma összesen	Ebből	
		Illegálisan	Legálisan
	fő	%	
Győr-Moson-Sopron	130	40,8	59,2
Vas	273	55,3	44,7
Zala	97	66,0	34,0
Végösszeg	500	53,6	46,4

Forrás: Kérdőívek 2004.

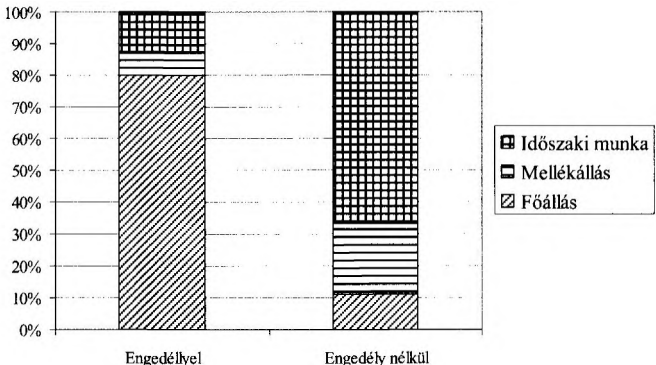
Az engedéllyel és engedély nélkül munkát vállalók csoportja között alapvető különbség található a munkavállalás jellegét illetően. Úgy tűnik, mind a két csoport stabil, nincs jelentős átjárás közöttük:

- Az illegális munkavállalók közül csak 10 főnek volt korábban engedélye, Közülük 4 főnek 1 évig, 5 főnek 2 évig, míg egy főnek 5 évig. 56 fő jelezte, hogy szeretné megszerezni az engedélyt. 2 fő engedélye folyamatban van, ketten valamiért nem kaphattak. Egy fő a munkáltató ösztönzésére nem váltott engedélyt. Kettő időközben itthon talált munkát, s csak alkalmoszerűen jár ki. Egy fő GYES-re ment, s megszűnt a munkahelye. A többségnek, 209 főnek nem volt korábban sem munkavállalási engedélye, s nem is tervezi beszerezni azt.
- A legálisan dolgozók mintegy 12,4%-a járt korábban illegálisan munkavállalóként Ausztriába, átmeneti jelleggel, zömében adminisztratív okokból. A 225 főből csak 28 fő válaszolta, hogy korábban már engedély nélkül járt ki dolgozni, átlagosan 3,5 évig, de jellemző, hogy a legtöbben 1–2 évig jártak ki előtte.

Tehát más és más a beállítottsága a két csoportnak. Ehhez még hozzá számíthatjuk, hogy az engedéllyel rendelkezők átlagosan 69 hónapja, míg az engedély nélküliek 40 hónapja járnak át a határon dolgozni, természetesen eltérő rendszerességgel.

A legális munkavállalók elsősorban főállásban dolgoznak Ausztriában, míg az alkalmi munkavállalás esetén jellemzőbb az engedély hiánya (12.2. ábra).

12.2. ábra: A munkavállalás jellege a legális és illegális munkavállalók körében

Forrás: Kérdőívek 2004.

Az ábrából jól látható, hogy az engedély nélkül munkát vállalók elsősorban másodállást vagy alkalmi munkát vállalnak Ausztriában.

Az engedély nélkül főállásban dolgozók aránya alig haladja meg a 10%-ot, s köztük is általában olyanokkal találkozunk, akik adminisztratív okok miatt nem jutottak átmenetileg engedélyhez. Ezzel szemben az engedéllyel rendelkezők 80%-a főállást vállal Ausztriában.

A legális munkavállalás melletti döntést elsősorban az elérhető biztonsággal, a hosszabb távon gondolkodással, vagy pedig a környezet ráhatásával: munkaadó, ellenőrzés stb. magyarázták. Anyagi indok egy helyen szerepelt, aki a TB és egyéb anyagi juttatások miatt választotta az engedély kiváltását.

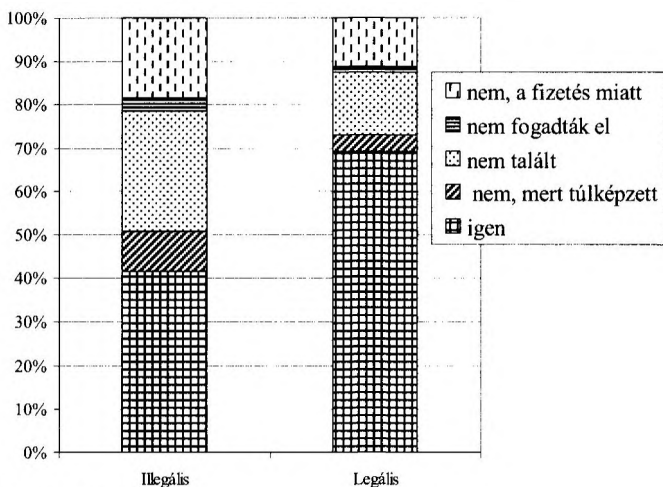
Az engedély nélkül munkát vállalók az alábbi tevékenységeket nevezték meg, amelyben általában dolgoznak:

- Mezőgazdaság
- Háztartási alkalmazottak
- Faipar
- Illetve más ágazatokban, az alacsonyabban kvalifikált munkakörökben.

Összefüggést találunk a munkakör kvalifikációs szintje és az engedély megszerzése között. A képzett, megbízható munkavállalót kívánó állások esetében (legyen szakmunka vagy vezetői munka) a munkavállaló és a munkaadó érdeke is a foglalkoztatás legalizálása, hiszen hosszabb távon gondolkodnak, s a törvények is inkább megengedik a külföldi alkalmazását (könnyebben bizonyítható, hogy nincs rá vállalkozó hazai munkavállaló). Ezzel szemben a kevésbé kvalifikált, alkalmi munka esetében az engedély megszerzése fölösleges teher mindkét fél számára. Ilyen esetekben előfordul, hogy a munkaadó ösztönzi a munkavállalót arra, hogy engedély nélkül dolgozzon, sőt ez akár az alkalmazás feltétele is lehet. Igaz, kevés ilyen esetről számoltak be válaszadóink (8 eset), de látenszen, vélhető, hogy ennél nagyobb az arány.

A kvalifikáció és az illegális munkavállalás összefüggésére utal az is, hogy míg az engedély nélkül dolgozók 41%-a helyezkedett el a képzésének megfelelő munkakörben, addig a legális munkavállalók 69%-a (12.3. ábra). Általában a főállásban kint dolgozók találnak szakmájuknak megfelelő munkahelyet.

12.3. ábra: Képesítésének megfelelő munkakörben dolgozik-e?

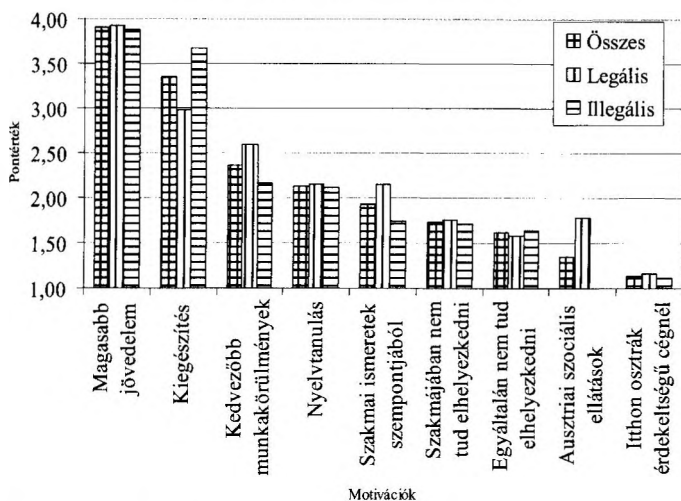

Forrás: Kérdőívek 2004.

7.2. Motivációk

A külföldi munkavállalás, még ha az néhány kilométeres távolságban is történik, mindenképpen nagyobb áldozatot kíván a munkavállalótól, mintha otthon helyezkedne el (Vári 2002). A külföldi állampolgár mindenképpen kiszolgáltatottabb, mint a hazai, jobban sakkban tartható. Igaz ez akkor is, ha kicsi a jövedelmi különbség, s különösen így van, ha az otthonihoz képest lényegesen magasabb fizetést ér el a dolgozó. Az – általában, de nem mindig alacsonyabb – munkabér mellett ez az egyik fontos oka a külföldi munkaerő alkalmazásának. Mi motiválja tehát a magyarokat az ausztriai munkavállalásra? Megkértük válaszadóinkat, hogy egy 1-től 4-ig terjedő skálán értékeljék a különböző motivációkat, ahol az 1-es érték jelentése: egyáltalán nem játszott szerepet, a 4-es érték jelentése: nagyon jelentős szerepet játszott. Ábránkban a válaszok átlagait mutatjuk be, külön bontva az engedéllyel rendelkező és engedély nélkül munkát vállalók válaszait (12.4. ábra).

12.4. ábra: A munkavállalás motivációi

Forrás: Kérdőívek 2004.

Mindkét csoportnál a legfontosabb motiváció a magasabb jövedelem, mint az várható is volt. Megkértük válaszadóinkat, hogy ellenőrzésképpen jelöljék be azt a motivációt, amely valamennyi közül a legfontosabb. Itt már egyértelműen az anyagiak kerültek elsősorú többségbe, mindkét csoport tagjai 90% felett jelölték meg a „magasabb jövedelem” vagy a „kiegészítő jövedelem” kategóriát. Tehát látható, hogy a munkavállalás jellegének megfelelően a jövedelem vagy a kiegészítő jövedelem a legfontosabb motiváló tényező az ausztriai ingázásban. Munkavállalás esetén nyilván ez a legfontosabb szempont mindenhol. Így igazából a többi válasszal kell érdemben foglalkoznunk. A többi válaszból kitűnik, hogy az anyagi motiváció mellett megjelennek más ösztönzők is, elsősorban a legális munkavállalók csoportjában. Ők azok, akik számára jelentőséggel bírtak a hazainál jobb munkakörülmények, a szakmai szempontok, szakmai fejlődés lehetősége (hiszen ők tudnak elsősorban szakmájukban elhelyezkedni), s mindezeknél kisebb mértékben ugyan, de megjelenik az osztrák szociális ellátás igénybevételének lehetősége is (ezt természetesen engedély nélküli munkavállalók nem vehetik igénybe, így ez a motiváció az esetükben nem értékelhető). Minthogy a szociális ellátás

igénybevételének értékelése 2 alatt marad, azt mondhatjuk, hogy a szempont nem játszik szerepet az ausztriai munkavállalás során.

Ezzel szemben mindkét csoport esetében – szinte azonos mértékben – megjelenik a nyelvtanulás lehetősége ösztönző erőként. Különösen a fiatalok esetében, akik további karrierjüket is Ausztriában képzelik el.

Érdekes ugyanakkor, hogy a hazai elhelyezkedés nehézsége alig motiválta a két csoport tagjait. Azt mondhatjuk, hogy ez a tényező nem bír jelentőséggel. Két módon is rákérdeztünk erre, egyrészt a szakmai elhelyezkedés lehetőségére, másrészt az általános munka- lehetőségek vonatkozásában. Eredményként tehát azt kaptuk, hogy az Ausztriában munkát vállaló honfitársaink itthon is el tudnának helyezkedni, zömében szakmájukban.

Megállapítható tehát, hogy az ingázók többségére itthon is van munkaerőpiaci kereslet, ők elsősorban a magasabb bérek, másod- sorban a munkahelyi körülmények és a karrierlehetőségek miatt helyezkednek el a szomszéd ország munkaadójánál. Így nem csoda, ha egyes szakmákban a magyar oldalon szakember hiány alakul ki.

7.3. Az ausztriai munkahely megtalálása

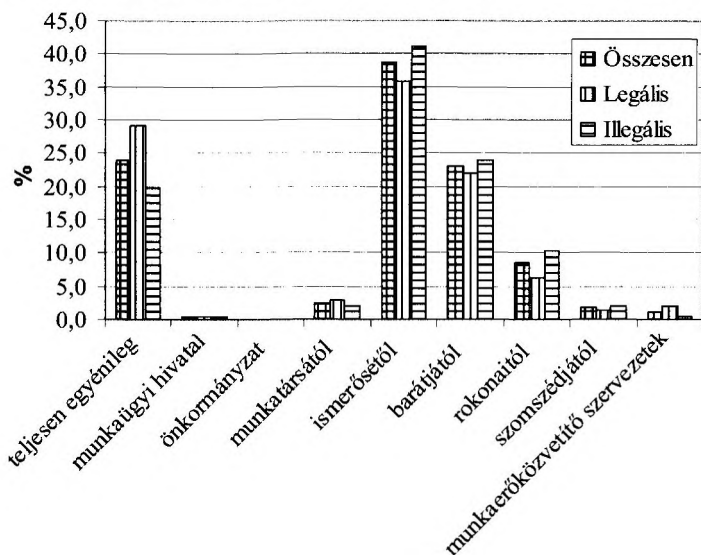
A határon átnyúló információ áramlás az egyik akadálya vagy segí- tője lehet a munkavállalásnak. Kérdőívünkben megvizsgáltuk, hogy a megkérdezettek jelenlegi munkahelyükre milyen információ forrás segítségével akadtak rá. Zárt kérdésünkben többféle hivatalos és informális lehetőség közül választhatott a munkavállaló (12.5. ábra).

A válaszokból kitűnik, hogy az ausztriai munkalehetőségek meg- találása során az egyéni munkakeresés és a baráti, rokon ismeretségi kör információi dominálnak.

Az engedéllyel rendelkezők csoportjában is az ismeretség az el- sődleges információforrás, de ott jelentős arányt képviselnek azok is, akik egyénileg jutottak el mai munkaadójukhoz. Ez elsősorban azt jelenti, hogy újsághirdetés vagy egyéb hirdetés útján találta meg a munkahelyet, hasonlóképpen, mint itthon.

Az engedéllyel nem rendelkezők körében ez az út kevésbé járt, ott elsősorban az ismerősökön keresztül megszerzett információ alap- ján vállaltak munkát.

12.5. ábra: Hogyan találta meg a munkavállaló ausztriai munkahelyét?

Forrás: Kérdőívek 2004.

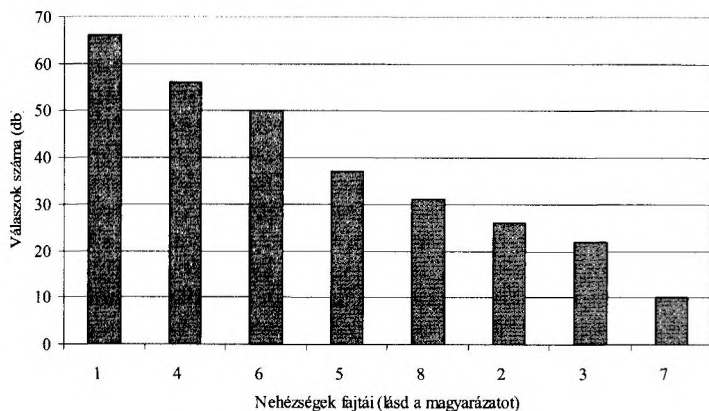
Szembetűnő ugyanakkor, hogy elenyésző azok száma, akik hivatalos szerveken, munkaügyi hivatalon vagy önkormányzaton keresztül jutottak ausztriai munkahelyhez. Ez nyilvánvalóan következik abból a korábban megismert tényből, hogy Burgenlandban nem a hazai munkanélküliek dolgoznak, hanem olyanok, akik hazai állásukat adták fel, vagy másodállásként ingáznak át a határon. Így ők munkahely-váltásuk során nem kerülnek kapcsolatba a hivatalokkal, vagy csak abban a fázisban, amikor az adminisztratív ügyeiket kell intézni, tehát a munkakeresés fázisában nem.

7.4. Nehézségek, diszkrimináció

A munkavállalás nehézségeivel kapcsolatban először arról érdeklődtünk, hogy válaszadóink tapasztaltak-e valamilyen pozitív vagy negatív diszkriminációt munkahelyükön (12.6. ábra).

lényegesen kevésbé problematikus a jogi keretekbe, a mindennapi életbe való beilleszkedés, s a külföldi munkavállalás nem okoz jelentős családi problémát itthon, hiszen a munkavállalók jelentős része napi ingázó, tehát a család szempontjából nem jelent nagy különbséget, hogy a családtag itthon vagy külföldön vállal-e munkát.

12.7. ábra: A munkavállalás nehézségei

A nehézségek fajtái: 1= nyelvi nehézségek; 2= jogi nehézségek (pl. nincs tisztában az ausztriai jogi környezettel, munkavállalói jog); 3= külföldi munkavállalóként a beilleszkedés nehézsége; 4=negatív diszkrimináció; 5= magyartól eltérő munkakultúra, munkahelyi szokások (pl. fegyelem, lojalitás); 6= általában a magyartól eltérő szokások, gondolkodásmód; 7= családi kapcsolatai sérültek/sérülnek a távolléte miatt; 8= utazási nehézségek (állandó lakhely és a munkahely között).

Forrás: Kérdőívek 2004.

8. Az ingázó munkavállalás a szlovák–magyar határtérségben

Az ezredforduló óta az egyik legdinamikusabban fejlődő határon átnyúló mozgás az ingázó munkavállalás. Ennek kapcsán több felmérés is készült, uniós program keretei között megindult a munkaügyi régió definiálása, kutatása (Hárs 2006). Látni kell azonban, hogy a kölcsönös munkavállalás már hagyományosan létezik a térségben. Az ipari fejlettség tengelyei, valamint a nyelvi-kulturális akadályok hiánya miatt már a szocialista időszakban is létezett, de a rendszerváltás

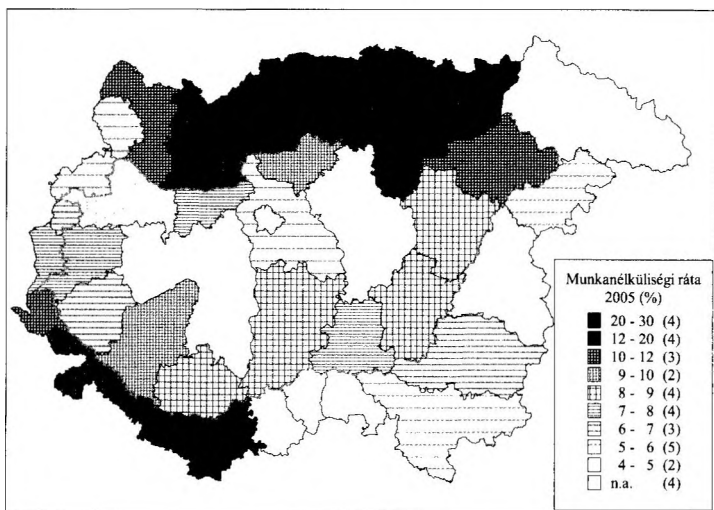
körül időszerű gazdasági hanyatlása miatt átmenetileg megszűnt a határon átnyúló kölcsönös munkavállalás. A stagnálás után, 1999 óta gyorsan növekedett a Szlovákiából Magyarországra átjáró munkavállalók száma. A nyugati határtérségben szlovák oldalon magasabb munkanélküliséggel találkozunk, mint Magyarországon, s a határ közelében jelentős ipari központok helyezkednek el (Győr, Komárom, Almásfüzitő–Esztergom–Dorog tengely, Tatabánya, sőt Mór), amelyek a helyi munkaerő kapacitást már kimerítették. A rendszeres ingázást megnehezíti ugyanakkor a hidak csekély száma. Mosonmagyaróvár, Győr és Komárom kapcsolatainak jelentős indikátorai voltak a Duna-hidak, (s ez a szerep jutott az újjá épített Mária Valéria-hídnek is Esztergomban és környékén). A múlt század hetvenes éveitől jelentős szlovákiai létszámot alkalmazó Almásfüzitő–Lábatlan–Nyergesújfalu térség esetében viszont hajóval oldották meg az ingázást, Esztergomban korábban komppal. Ez a közlekedési forma viszont bizonytalan, nagymértékben függ az időjárástól, s az évszakos tényezőktől (jégzajlás, árvizek, kisvizek). 1999-től az ingázás fejlődését a két ország közötti keretegyezmény is segítette, ami lehetővé tette, hogy mind többen vállalhassanak munkát a másik országban (értelemszerűen ez Magyarországot jelentette elsősorban), sőt, az uniós csatlakozás előtti évben olyan bőven szabta meg a kereteket, hogy a gyakorlatban már ekkor megszűnt a korlát az átjárás előtt. 2004 májusa tehát nem érte felkészületlenül a munkaerőpiacot. 2005-ben a Magyarországon munkát vállaló szlovák állampolgárok számát már 30 ezer fő körül becsülték. Pontos számokat mind a mai napig nem ismerünk, mivel a munkavállalás adminisztrációja az uniós csatlakozással megszűnt, a foglalkoztatónak kötelező ugyan bejelenteni a külföldi munkavállalót a munkaügyi szerveknél, azonban ennek elmulasztása különösebb szankcióval nem jár, tehát a bejelentés is bizonytalan. Az uniós csatlakozással mindenképpen ugrásszerűen megnőtt az ingázók száma. Az uniós csatlakozás óta Szlovákia egy nagyon gyors gazdasági fejlődést él át. Ez a tény természetesen kihatással van az ottani munkaerőpiacra is. Így a nyugati szakaszon is csökkenőben van az átjárók száma, valószínűleg egy egészséges szinten stabilizálódni fog, s azok fogják a magyarországi munkahelyeket választani, akik számára a hazai város térbeli előnyt jelent. Ugyanakkor tapasztalható, hogy megindult az ellentétes irányú folyamat is. A hazai munkavállalókat szlovák vállalkozások csábítják át a határon. Elsősorban a strukturális problémák megoldására, vagyis a szakemberhiány leküzdésére keresnek Magyarországon szakmunkásokat. Így pl. Komárom-Esztergom megyéből még Nagyszombatba is járnak

munkások, akiket az autóipar foglalkoztat. A legutóbbi idők újdonsága, hogy a keleti, lényegesen magasabb munkanélküliséggel küzdő területeken is tapasztalható, hogy szlovákiai vállalkozók Magyarországon keresnek munkaerőt. Nyilván itt is a szakmunka igény dominál, különösen az olyan határ menti, periférikus térségekben, ahonnan a szakmunkás réteg már javarészt elvándorolt. Mindenképpen, a gazdasági fejlődés érdekes határon átnyúló mozgásokat produkál.

Szlovákiában, a határ nyugati szakaszán, a határhoz közeli járásokban az országos átlag körül mozog (10% körül) a munkanélküliség, illetve azt némileg meghaladja. Térképünkhöz kerületi szintű adatok álltak rendelkezésünkre, de ezek az adatok is kiválóan mutatják a nyugat-kelet lejtőt (12.8. ábra). Természetesen a kerületeken belül járási szinten, s a járásokon belül is jelentős eltérések lehetnek a munkanélküliség tekintetében. Az Érsekújvári járás esetében például a határhoz közeli területeken a munkanélküliség lényegesen meghaladja az országos átlagot. A keleti szakaszon pedig a határ menti periférikus területek munkaerőpiaci helyzete sokhelyütt tragikusnak mondható. Mindehhez hozzájárul, hogy ezeket a területeket a képzetesebb lakosok elvándorlása is sújtja, így fel kell készülni arra, hogy ezekben a térségekben még a kisebb, megtelepülő vállalkozások számára is csak a határ két oldala közösen tud megfelelő szakember létszámot biztosítani. Így ezekben a térségekben a gazdasági fejlődést közvetlenül szolgálhatja a kis, összekötő utak helyreállítása.

A Duna magyar oldalán kedvezőbb a kép a határ teljes hosszában. A nyugati szakaszon magas az ipari foglalkoztatás. A kilencvenes évek elején a korábban itt működő, sok alkalmazottat foglalkoztató üzemek (pl. timföldgyártás, cementgyártás, műanyagipar) leálltak vagy csökkentették létszámukat, így az országos átlagot meghaladó munkanélküliségi ráták alakultak ki a térségben. Az ezredfordulóra a tendencia megváltozott, s Esztergom, a komáromi Ipari Park munkaerő-szükséglete következtében a ráták ismét az országos átlag alatt maradnak. Ezzel szemben keleten hazai viszonylatban magas, de a szlovák oldalénál alacsonyabb a munkanélküliek aránya.

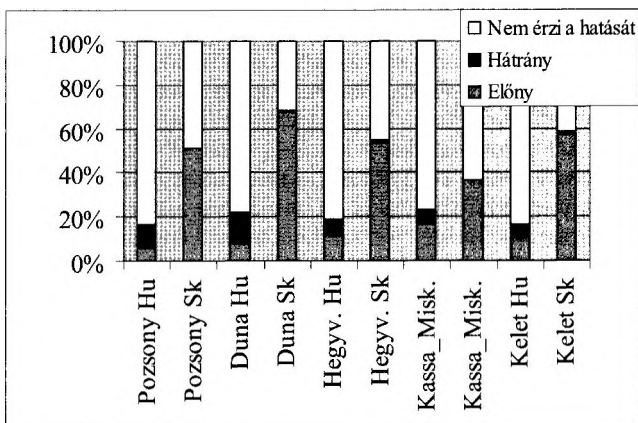
12.8. ábra: A határ menti NUTS 3 területi egységek munkanélküliségi rátája a Kárpát-medencében

Forrás: Eurostat és nemzeti statisztikai hivatalok (CRO) adatai alapján szerkesztette Hardi Tamás.

Mindezek fényében érdekes jelenség, hogy a keleti határszakaszon napjainkban megindult a Magyarországról Szlovákiába ingázás. A Kassa környékén alakuló vállalkozások a magas munkanélküliség ellenére keresik a szakképzett munkaerőt, s így a magyar határ menti területeket is célba veszik. A jövőt mutatja az az érdekes ábra, amely lakossági kérdőívünk eredményeiből született. A lakosok véleményét kértük arról, hogy a szomszéd országban történő munkavállalás szempontjából előnyösnek érzik-e a határ mentén elhelyezkedő lakhelyeiket? Érdekesen kiemelkedik a dunai térség, amely a leginkább érintett a határon átnyúló ingázásban (az ingázók mintegy harmada mozog ebben az övezetben). Itt a szlovák oldali válaszadók értékelték magasan a munkavállalás lehetőségét. Még érdekesebb a keleti határszakasz. A hegyvidéki övezetben mindkét oldalon kevés a munkahely, így ott az ingázás lehetőségét viszonylag alacsonyan értékelték, viszont Kassa vonzáskörzetében kiegyenlítődnek a várakozások, a magyar oldali válaszadók is nagyobb arányban érezték előnynek határ menti lakhelyeiket: számítanak a szlovák növekedés által kínált munkahelyekre!

12.9. ábra: A szomszédos országhoz való közelség inkább előnyökkel vagy inkább hátrányokkal jár az Ön és családja életében a munkalehetőség tekintetében?

Forrás: Kérdőívek 2008.

8.1. A munkaügyi kapcsolatok története

A kölcsönös munkavállalás története a hetvenes évekre vezethető vissza, amikor már alkalmaztak Pozsonyban, Győrben, Komáromban és Nyergesújfalun a határ másik oldaláról érkezett munkavállalókat. A két állam, Csehszlovákia és Magyarország 1985-ben írt alá nemzetközi egyezményt a kölcsönös munkavállalásról „Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya, valamint a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya között a magyar és a csehszlovák állampolgárok határ menti területeken történő kölcsönös foglalkoztatásáról” címmel, amelyet minisztertanácsi rendelettel hirdettek ki. Az egyezmény előírta, hogy évenként határozzák meg a következő évre szóló létszámkeretet. Ebben az időszakban jelentős volt az ingázás mindkét irányba. Mosonmagyaróvár térségével szemben Pozsony helyezkedik el, amely a nyolcvanas években mint a Csehszlovákián belüli Szlovák Szocialista Köztársaság székhelye jelentős gazdasági-ipari fejlődésen ment keresztül. Így Mosonmagyaróvárról és a környékről számos munkavállaló járt át a pozsonyi üzemekbe, s a jelentős méretű építkezések is magyar segédlettel történtek (a

Petrezalka városrész építésében, valamint a Duna-híd építésében vettek részt magyar – győri – vállalatok és szakemberek). Győrtől kezdődően viszont általában magyar oldalon jelentkezik a magasabb gazdasági fejlettség és a jelentősebb munkaerő igény. Győrben főleg a textiliparban helyezkedtek el a határ másik oldaláról érkezők.

Arányait tekintve Komárom helyzete kiemelkedő. A kettős város tulajdonképpen egy egységnek tekinthető, amelynek történelmi központja (maga a történelmi Komárom) az északi, szlovákiai parton helyezkedik el. A két várost voltaképpen csak a határ, illetve az államhatárt alkotó Duna választja el egymástól. Az egymásra utaltság megjelent a kölcsönös munkavállalásban is. Itt mindegyik oldalon dolgoztak a másik ország állampolgárai is. A Komáromi Lengyár 200–250 főt – főleg nőket – alkalmazott Révkomáromból és környékéről, míg Magyarországról elsősorban a Hajógyárba jártak át férfiak dolgozni.

A Komáromtól Almásfüzitőn át Esztergomig húzódó fejlődési tengely jelentős munkaerő felvevő volt már a nyolcvanas években is. Elsősorban a Timföldgyárban, de a többi üzemben is találtak munkát a határ másik oldaláról érkezők.

9. Összegzés

Vizsgálatunk két kérdőív eredményének előzetes, s korántsem teljes kiértékelése. A határ mentén élők határon túli munkavállalási szokásainak általános jellemzőire kívántunk rávilágítani. További elemzésekkel, összehasonlításokkal mélyebben megismerhetjük ezt a világot, de előljáróban az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- Az ingázás a határ menti megyék, régiók lakosai közül elsősorban a határ közvetlen közelségében élőket érinti, akik már a rendszerváltás utáni időszakban ki tudták használni ezt a lehetőséget.
- Az egész régióból mintegy 60–70 ezer főre tehetjük azok számát, akik valaha már dolgoztak Ausztriában, s hasonló számokkal találkozhatunk Szlovákiában is a Magyarországon már foglalkoztatottak számát tekintve. Tapasztalható, hogy jelenleg a szűkebb sáv népességéből kerülnek ki az ingázók, számuk 7–8 ezer fő közé tehető osztrák viszonylatban, míg 20–30 ezer fő ingázhat szlovák–magyar viszonylatban. Nyilván idénymunkák idején ez a szám lényegesen nagyobb is lehet, s ilyenkor a mérleg jobban elbillen az illegális szféra javára.

- Több forrásból is megerősíthetjük, hogy az illegális munkavállalók száma valamivel meghaladja az engedéllyel rendelkezőkét az Ausztriába ingázók között, de semmi esetre sem igazolhatóak bizonyos korábbi osztrák vélemények arról, hogy akár az EU csatlakozás előtt, akár az után a jelenség robbanásszerűen változott volna. Az illegális szféra a szlovák–magyar viszonylatban nem jellemző, hiszen a munkavállalás előtt nincsenek akadályok. Az illegalitásnak csak olyan formái jelentkeznek, amelyek országon belül is léteznek.
- Osztrák viszonylatban az engedéllyel és engedély nélkül dolgozók csoportja stabil, kicsi az átjárás közöttük, engedély nélkül inkább csak az alkalmi fizetés-kiegészítést keresők lépik át a határt, s ebben a körben jellemző az alacsonyabban kvalifikált munkaerő alkalmazása
- Egyértelmű az anyagi motiváció, elsősorban a magasabb bérért ingáznak a munkavállalók Ausztriába, s Szlovákiából Magyarországra. Az ingázók csoportja nagy valószínűséggel itthon is el tudna helyezkedni, hiszen sok divatos ingázó szakmában hiány is mutatkozik. Szlovákia esetében viszont vannak olyan térségek, ahol a munkahely közelsége a fő szempont, így a határon át jobban megközelíthető város (Komárom, Esztergom).
- Kvalifikált munkaerő esetén mind a munkavállaló, mind a munkaadó a legalitásra törekszik, hosszú távon, kiszámítható módon kívánja foglalkoztatni alkalmazottját.
- A munkavállalás nehézségeit elsősorban a nyelvtudás hiánya vagy rossz minősége, s a kulturális ellentétek jelentik. Ezek leküzdése csak képzéssel, tanulással, megismeréssel lehetséges.

Valószínűsíthető, hogy szabad munkaerő-áramlás bevezetésével a munkavállalás módja egyre inkább a legális szférába fog átcsúszni Ausztria esetében is. Az illegális foglalkoztatás mindig is megmarad, de nem elsősorban a külföldiek vonatkozásában, hanem a gazdaság általános jelenségeként. A hazai bérek és munkakörülmények javulásával várható, hogy a határtérségből ingázók száma növekedni fog ugyan, de nem látványos mértékben. A jelenleg támasztott nehézségek miatt nem gondolnánk, hogy lényegesen megnőne a kijárók száma, sőt azt tapasztaljuk a kapott válaszokból, hogy az ingázás egyre inkább a határ közelében élők életének részévé válik.

Össességében azt mondhatjuk, hogy a munkavállalás lehetősége az, ami leginkább hat az integrált határrégió kialakulására a térségben. Egy közepes városnyi ember szerzett már ennek révén tapasztalatot a határ másik oldalán élőkről, s arról a világról, s kialakult már az a kör, amely engedéllyel vagy engedély nélkül, de „hazajár” a másik országba dolgozni. A határ munkaügyi elválasztó szerepének csökkenésével azt várhatjuk, hogy ez a szféra egyre inkább egységes lesz, s kialakul az az átmeneti zóna a határ mentén, amely a Kárpát-medencének ezt a táját mindig is jellemezte.

XIII. FEJEZET

HATÁR MENTI VÁROSAINK HELYZETE A 21. SZÁZAD ELEJÉN

A Kárpát-medencében kialakult városhálózatot az első világháborút lezáró béke következtében létrejövő új államhatárok és nemzetállami terek feldarabolták, kapcsolataikat különböző mértékben ugyan, de szétvágták. A határok mentén így érdekes városfejlődési jelenségek játszódtak le: központok maradtak vonzaskörzet nélkül, míg a másik oldalon városhiányos terek alakultak ki. Több város fejlődését vagy hanyatlását köszönhette az államhatár kialakulásának.

Az államhatárok meghúzása az első világháború után tehát jelentős mértékben átrendezte a Kárpát-medence városhálózatát, városi vonzaskörzeteit. Városfejlődésünk sajátosságainak magyarázatánál gyakran hivatkozunk regionális központjaink nagy részének elvesztésére (amelyek közül több jelenlegi határaink mentén, a szomszédos országok határrégióiban található), valamint a Magyarországon maradt városok féloldalas vonzaskörzeteire. A határok meghúzása következtében több városnak a településhierarchiában elfoglalt helye megváltozott, történtek elmozdulások felfelé és lefelé is, létrejöttek új centrumok, amelyek az elcsatoltakat helyettesítették, s egykori megyeközpontok vesztették el funkciójukat. A határok elválasztó szerepének következtében a 20. század során kialakultak párhuzamos városi funkciók a határ két oldalán, valamint létrejöttek periférikus, városhiányos területek, amelyek korábban egy olyan városhoz kapcsolódtak, amelyet a határ elzárt tőlük. Figyelembe kell vennünk tehát az alábbiakat:

1. A határmegvonások következtében létrejött perifériákat el kellett látni városi funkciókkal, ezért új városok, központok jöttek létre, illetve erősödtek meg. Ez a folyamat természetesen nem mindenhol teremtett sikeres új várost, határaink mentén megmaradtak a városhiányos térségek.
2. Valamennyi környező országban az elmúlt évtizedekben jelentős urbanizáció ment végbe. Tehát a mai városhálózat közel sem az, ami volt nyolcvan évvel ezelőtt. Átalakultak funkcióik, etnikai összetételük, lakosság számuk növekedett. Nem szabad elfelejteni, hogy az urbanizáció többé-kevésbé felülről irányított volt, jelentős szerepe volt benne az ipari beruházásoknak, így nagyobb városaink esetében fejlődésüket elsősorban ez, s nem a ha-

gyománys városfejlődési tényezők határozták meg (vonzáskörzet nagysága, funkciók, természeti, társadalmi alapok). Ugyanakkor egy sor határ menti város ebből a folyamatból kimaradt. Néhányan eleve alkalmatlannak bizonyultak a beruházások fogadására, míg mások fejlesztése politikai okok miatt maradt el.

3. A kilencvenes években átértékelődött a városok helyzete, a határ menti fekvés inkább előnnyé, mint hátránnyá vált. Ennek háromféle vetületét vázolhatjuk fel:
 - a) *A fogyasztási lehetőségeken alapuló prosperitás.* A határforgalom által támasztott addicionális kereslet még a szegény térségben lévő, határ menti városok számára is jelentett némi prosperitást, de ez a jelenség időlegesnek bizonyult, nem fejlesztette a városok funkcióit, legfeljebb kapacitásait növelte (kiskereskedelem, fogorvosok, fürdő stb.). Az addicionális kereslet az árkülönbözeten, árfolyamnyereségen vagy a kínálat időleges eltérésein alapult.
 - b) *A városi funkciók igénybevételén alapuló prosperitás.* Főleg a városhiányos térségek esetében tapasztalható, hogy a határ egyik oldalán lévő város intézményei (oktatás, egészségügy, üzleti szolgáltatások, szórakozási lehetőségek stb.) iránt jelentős kereslet nyilvánul meg a határ másik oldalán elhelyezkedő területről is. Ez a kapcsolat tartósnak bizonyult ott is, ahol a klasszikus „bevásárló turizmus” az árak és a kínálat kiegyenlítődése miatt lecsökkent vagy alábbhagyott.
 - c) *A gazdaság térszerkezeti alapon nyugvó telephelyválasztása által okozott prosperitás.* Ez a jelenség azokat a városokat érintette a leginkább, amelyek nyugatról a legkönnyebben megközelíthetőek voltak, tehát a nyugati határok mentén jól kiépített közlekedési infrastruktúrával ellátott települések (Pozsony, Győr, Nagyvárad, Temesvár, Szabadka). Ezek esetében országaink eltérő gazdasági előnyei (alacsonyabb bérek, ingatlan) mellett a földrajzi kockázatot (szállítási nehézségek és idő, just-in-time rendszerek igényei) minimalizálni lehetett. A földrajzi tényező ilyen típusú átgondolása mellett később egyre fontosabbá vált az a tény is, hogy a határ menti városokban a másik gazdasági tér előnyeit könnyű kihasználni annak földrajzi közelsége miatt (pl. munkaerő-toborzás, gazdasági kapcsolatok, de ilyen előny például, hogy Pozsony esetében közel van a minden tekintetben európai léptékű Bécs).

Magyarország és a szomszédos országok egy részének EU csatlakozásával új helyzet állt elő. Fokozatosan leépül a nemzetállami határok elválasztó szerepe azon határok esetében, amelyek belső határrá válnak, s itt vonzáskörzetek, városhálózati kapcsolatok alakulhatnak ki újonnan vagy újjá, míg a külső határokon a frontier jelleg erősödik, ahol különösen felértékelődik a "kapu", "kapuváros" helyzet. Az EU-csatlakozás hatását tovább erősíti a közeli schengeni határrend bevezetése. Az elválasztott, párhuzamosan kialakult határ menti területek városhálózata ismét egyfajta egységes térben találja magát, s ez a változás jelentős hatást jelent majd a kapcsolatokra, átalakulást eredményez a városhálózatban. Hierarchikusan vizsgálva a városállományt, új viszonyítási pontok lépnek be a képbe az eddigieknél jelentősebb mértékben: a határ másik oldalán elhelyezkedő középvárosi, fővárosi központok. Az EU külső határai mentén elhelyezkedő városok pedig mind a két oldalon plusz funkciót, energiákat nyerhetnek a határ menti helyzetükből.

Úgy tűnik, hogy a határ menti térségeinkben lezajló, a vártnál is gyorsabban átalakuló, határon átnyúló jelenségek elsősorban a városi funkciókhoz, urbanizációs folyamatokhoz kötődnek. Az intézményhasználat, munkaerő ingázás, átköltözések mindegyike a városi terek átalakulásához kötődik.

1. A településhálózat és a határ mentiség kapcsolódása

Településhálózatunk vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni egy, a magyar határoknál nagyobb léptékű földrajzi keretet, a Kárpát-medencét, s annak városhálózatát. Természetesen ez nem a szomszéd országok teljes városhálózatának vizsgálatát jelenti, még csak nem is mechanikusan az egykori Magyarországhoz tartozó területekét. Funkcionális értelemben azokat a városokat volt szükséges a vizsgálati körbe bevonni (a határ magyar és külső oldaláról egyaránt), amelyeknek város–vidék kapcsolatrendszerre, tehát funkcionális városi térsége a magyar államhatáron jelenleg vagy potenciálisan túlnyúlik. A határon átnyúló lakossági mozgásokat (bevásárló „turizmus”, ingázás, szolgáltatások igénybevétele) két csoportra oszthatjuk. Első csoportjuk konjunkturális jelenség, amely az árszínvonal és/vagy a kínálat különbségén alapul, míg a másik esetben térszerkezeti okai vannak. Ez utóbbi esetben a másik ország központja könnyebben elérhető akár a térbeli távolsága, akár kulturális kötődés miatt. Min-

denesetre ezek a jelenségek tartósan érvényesülnek, viszont az érintett népesség lényegesen kisebb, mint az első esetben, hiszen kifejezetten a határ mentén élők egy rétegére korlátozódik.

Az elmúlt évtizedben Magyarország és szomszédai között alapvető változás ment végbe a határátlépés lehetőségében. A határ mint korlátozó tényező sok szempontból leépült, átalakult gondolkodásunk, a közlekedés feltételei javultak. Hazánk és a szomszédos országok közül négy az EU tagja, míg háromtól schengeni belső határ választ el bennünket. Ugyanakkor tény, hogy a történelem által adott városhálózat nem a mai államhatárok között alakult ki, ezért a természetes város-vidék kapcsolatokat korlátozták az új állami keretek. Ezt természetesen nem szabad túlértékelni, hiszen a városok funkciói, hierarchiaszintjük, kapcsolatai, lakosságuk alapvetően megváltozott a 20. század során egyrészt az új állami keretek miatt, másrészt a valamennyi országban lezajló urbanizációnak és industrializációnak köszönhetően. A határok átjárhatóságának javulása magával hozza a határon átnyúló települési kapcsolatok átértékelődését, ami a települések hazai hálózatban elfoglalt helyét is alakíthatja. Ebben olyan jelenségeket találhatunk, amelyeknek történelmi gyökerei vannak, de szép számmal olyanokat is, amelyek újdonságok, s a globalizáció, EU csatlakozás stb. motiválja. Egy-egy település hálózatban elfoglalt helyét módosíthatja, ha figyelembe vesszük a lehetséges határon átnyúló vonzáskörzetét, illetve a határ másik oldalán elhelyezkedő központokhoz fűződő kapcsolatrendszerét. Ennek okai az alábbiak:

- A másik oldal központjainak megközelíthetősége lényegesen javult az elmúlt évtizedekben.
- A városi funkciók határon átnyúló igénybevételének alapvető befolyásolói a határátlépéssel kapcsolatos korlátozások, az átlépés időszükséglete, általában a határ átjárhatósága, amibe a fizikai korlátok mellett számos egyéb tényező is közrejátszik (illetékek, vámok, infrastruktúra kapacitása és minősége).
- A határátlépéssel kapcsolatos korlátozások közé sorolhatjuk az adminisztratív, térbeli, időbeli és gyakorisági korlátozásokat. A múlt század nyolcvanas éveitől az adminisztratív korlátozások feloldódtak minden határszakaszon, s vízumkényszer a szomszédos országok polgárai közül csak a szerb és ukrán állampolgárok esetében áll fenn. A szocializmus idején magas adminisztratív költségek mellett létezett a kishatárforgalom intézménye, amely kimondottan a határtérségekben élők határon

átnyúló mozgását segítette elő. Adminisztratív korlátozásnak minősíthetjük a vámkötelezettséget és az egyéb, áruforgalomra vonatkozó korlátozásokat is, amelyek beleszólhatnak egy hagyományos város-vidék kapcsolatba, hiszen korlátozhatják a városi szolgáltatások (elsősorban a bevásárlás) igénybevételét.

- A térbeli korlátozások a határátlépés helyének meghatározását, tágabban a határ menti központok másik oldalról való megközelíthetőségét jelenti. A schengeni belső határok kivételével az államhatárt csak a határátkelőhelyeken lehet átlépni. Ez határátkelőnként és időszakonként eltérő várakozási időt is jelent, s az átkelés ideje egyes esetekben előre nem is kiszámítható. A határátkelők sűrűsége ugyan jelentősen növekedett az elmúlt évtizedben, de ez a korlátozás még mindig jelentősen rontja a határ menti városok elérhetőségét a határ másik oldaláról. Különösen ott, ahol a határátkelők csak időszakosan használhatók. A schengeni belső határok esetében a határátlépés bárhol lehetséges, annak csak az infrastruktúra (utak, vasutak, hidak, komp) megléte, használhatósága szabhat határt. Így ezen határok esetében a határ másik oldalán elhelyezkedő város térbeli elérhetősége hasonlóná válik a hazai központokéval. A határátlépés térbeli korlátozásának tekinthetjük a határon átnyúló tömegközlekedés meglétét és színvonalát is. Ez – általában – egyértelműen rosszabb, mint a belföldi viszonylatok esetében.
- Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a határ menti központok elérhetősége jelentősen javult a korábbi évtizedekhez képest. A schengeni belső határok esetében ma már nem a határok fizikai átjárhatósága a kérdés, hanem az infrastruktúra kialakítása és használhatósága. Tehát a központok határon átnyúló megközelíthetősége lényegesen jobb, mint korábban bármikor, ugyanakkor a hidak, a kiépítetlen térségi úthálózat és a tömegközlekedés hiánya miatt nem egyenrangú irányok a országon belüli központokkal. A schengeni külső határok esetében a román-magyar vélhetően középtávon schengeni belső határrá alakul, jelenleg is könnyített a határátlépés, így valódi fizikai korlátot a fő áramlási irányokba nem jelent. Az EU külső határok esetében ugyanakkor az adminisztratív terhek jelentkeznek a szomszédos állampolgárok Magyarországra utazása előtt, tehát a határ kifejezetten korlátozó tényező.
- A városi szolgáltatások igénybevételének lehetősége nagymértékben javult.

- A szomszédos ország mégoly közeli városi központja is távoli lehet, ha az ott elérhető szolgáltatásokat nem vagy korlátozottan vehetjük igénybe. Ennek számos oka lehet: az árszínvonal különbségei, az eltérő fizetőeszközök korlátozott rendelkezésre állása, idegen nyelv, eltérő szabványok stb. Fontos a szolgáltatások igénybevételének (lakhely, munkahely, oktatás, egészségügy stb.) állampolgársági kötöttsége, tehát a térben ugyan közel élő idegen állampolgár nem veheti azokat életvitel szerűen, anyagi jogon igénybe.
- Ezen a téren jelentős javulás következett be az elmúlt évtizedekben. Magyarország és a szomszédos államok között az árszínvonal különbség kisebb, mint korábban. Az idegen valuta korlátozás nélkül birtokolható, a határon átvihető, átváltható stb. Különösen a közös pénz, az euró használata még az árfolyam ingadozásokból származó eltéréseket, átváltási költségeket is kiküszöböli.
- Az állampolgárság szerinti korlátozások is egyre kevésbé vannak jelen, különösen az EU tagországok esetében. Tehát a tagországok polgárai egyenlő jogokkal rendelkeznek elméletben. Ez vonatkozik pl. a lakhely létesítésre, részben a munkavállalásra, az oktatás igénybevételére stb. Ugyanakkor ezeknek a szolgáltatásoknak a mindennapi használata során derül ki, hogy a gyakorlatban alkalmazandó szabályok, a nemzeti rendszerek eltérései nehezítik azok átjárhatóságát, de vélhetően középtávon ez folyamatosan javulni fog.
- Mindenképpen fontos, hogy kialakult egy kör, akik a másik országban vállalnak munkát, létesítenek lakóhelyet, tanulnak stb. Ők átváltás nélkül birtokolják az adott ország fizetőeszközét, s vehetnek igénybe állampolgársághoz kötött szolgáltatásokat (pl. társadalombiztosításon alapuló egészségügyi ellátás).
- A közszolgáltatások egy része is egyre inkább átjárhatóvá válik, különösen a piaci viszonyok nagyobb befolyása révén. Így az egészségügyi ellátásban is egyes kórházak keresik az utakat arra, hogy a szomszédos országok biztosítóival szerződést köthessenek, néhol kialakul a határon átnyúló tömegközlekedés stb.
- Olyan városkategóriák vannak határaink közelében, amelyek a magyar városhálózatból avagy a határ menti térségi, regionális hálózatból hiányoznak.
- Magyarország városhálózatának egyik hiánya, hogy az államterület jelentős részére hatással bíró, európai léptékben középvá-

rosnak tekinthető 500 000 lakosnál nagyobb településünk nincs. Kárpát-medencei viszonylatban azonban kiemelhetjük azt a városkategóriát, amely nem éri el ugyan ezt a nagyságrendet, de egyéb jelentőségénél fogva az adott államban országos jelentőséggel bír, s határhoz közeli elhelyezkedésének köszönhetően funkcionális városi térsége átnyúlhat Magyarországra. Ezek Pozsony, Kassa, Temesvár. A nemzeti jelentőségű városkategóriába tartozó, 100 000 főnél nagyobb határainkhoz közeli városok Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad. (Szabadka népességfogyásának köszönhetően ma már nem éri el a 100 ezres kategóriát).

- Az utóbbi évtizedben elterjedt regionális, területi elvű határon átnyúló intézményesített együttműködések csak korlátozottan töltötték be a szerepüket. Ezek szerepét mint a kormányzat alatti szintek diplomáciai tevékenységét határozhatjuk meg. Erre természetesen szükség van. Kiemelkedő lehet a feladatuk olyan határok mentén, amelyek kevésbé áteresztő jellegűek, schengeni külső határok stb., más határok esetében alkalmassá kell őket tenni a területfejlesztési támogatások fogadására. A határok menti területek mindennapi életének szintjén a szervező feladatok a városokra hárulnak, mivel a határon átnyúló interakciók, mozgások központjai a határ menti városok. Látnunk kell, hogy a schengeni belső határok mentén ma már ez az elsőszámú feladat, ha az Unió területén a határok okozta gazdasági-társadalmi törésvonalak mélységének csökkentése a célunk. Tehát a határon átnyúló együttműködések fejlesztését egyre inkább a városokra, a határon átnyúló városhálózati kapcsolatokra kell fókuszálni, sok esetben pedig számolni kell a határon átnyúló vonzaskörzetekkel.

A figyelembe vétel korlátai

- A történelmi kategóriák ma már nem mindenhol igazak: lezajlott az urbanizáció, átalakultak a hierarchia szintek, módosult az etnikai összetétel.

A határ mentén elhelyezkedő városok esetében nem lehet automatikusan figyelembe venni a történelmi vonzaskörzeteiket, s hierarchia-szintjüket. Az államterületi keretek megváltozása óta lezajlott urbanizáció és iparosítás módosította ezen városok jellemezőit, s ezek már az új állami keretekhez épültek ki. A 20. század elején létező hasonló nagyságrendű, de eltérő hierarchia szintű városokat magába foglaló városgyűrű új differenciálódása lezajlott, s az új állami kereteknek megfelelően változtatták a

városok hierarchia szintjüket. Az elcsatolt városok közül a legnagyobb Szabadka volt, amely 1910-ben már közel 95 ezer lakossal rendelkezett, hasonló nagyságrendű volt még Debrecen és Szeged. Pozsony, Nagyvárad, Arad, Temesvár a 60–70 ezer fős kategóriába tartoztak, míg Kassa nem érte el az 50 ezres lélekszámot. Hasonló nagyságrendben találjuk Pécsét és Győrt, míg Miskolc némileg meghaladta ezt a kategóriát. A 30–40 ezer lakossal rendelkező városok Szatmárnémeti, Újvidék, Zombor, Eszék, míg ennek a kategóriának a magyar oldalon maradt, határ menti városok közül Sopron felelt meg. Az új nemzetállami keretek módosították a városok hierarchikus sorrendjét, így a tárgyalt városok közül kiemelkedett Pozsony, Kassa, Temesvár és Újvidék. Ezek lényegesen nagyobb lakosságszám-növekedést mutattak fel, mint a Magyarországon maradt megfelelők, így létre jöttek azok a jellegzetes nagytérségi központok, amelyek Magyarországon hiányoznak. A következő hierarchikus szintet alkotják Ungvár, Nagyvárad és Arad, amelyeknek 20. századi fejlődését Győr, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs fejlődéséhez hasonlíthatjuk, míg Szatmárnémeti és Eszék Nyíregyházával vethető össze. Ennek az átalakulásnak Szabadka az egyik látványos vesztese, hiszen lakosságszámát a múlt század urbanizációs korszakában sem tudta jelentősen növelni, sőt napjainkra a lakosságszám az 1910 évit közelíti (Újvidék lett az újonnan szervezett területi egység – Vajdaság – regionális központja).

Mindebből látható, hogy a környező országokban egy, a hazaitól, illetve a történelem során kialakult rendszertől némiképp eltérő, differenciáltabb városhierarchia jött létre. Az urbanizáció ráadásul módosította a városok nemzetiségi összetételét is.

A lehetőségek és korlátok figyelembe vételével azt mondhatjuk, hogy a bemutatott városok esetében, a Magyarországra kiterjedő, több-kevesebb városi funkcióra alapozódó vonzásterük nagysága nem felel meg a saját országukban betöltött hierarchia szintjüknek, hanem lényegesen kisebb annál. Igazából a periférikus, városhiányos térségek számára pótolhatják részben a távoli központokat. Tudatos, határon átnyúló vonzáskörzet kiterjesztést csak a legnagyobb városok esetében tapasztalhatunk (Bécs, Pozsony, Temesvár, Szeged, Győr).

- A kisvárosi és középvárosi kategória szegényes funkciói. Külön meg kell vizsgálni funkcionális középvárosi és kisvárosi településeink határon átnyúló hatását. Ez az a kategória, amely-

nek képviselői kifejezetten határ helyzetben vannak, így erős funkcionális térséget alakíthatnak ki a maguk számára a határ másik oldalán. Ezek a városok: Mosonmagyaróvár, Komárom/Révkomárom, Esztergom/Párkány, Balassagyarmat, Losonc, Salgótarján, Rimaszombat, Ózd, Sátoraljaújhely, Beregszász, Gyula, Barcs, Lenti, Szentgotthárd, Kőszeg, Kismarton, Sopron. Erre a kategóriára igaz elsősorban, hogy elcsatolásuk után kisebb, a városi központok nélkül maradt területeken helyettesítő központok növekedtek fel a 20. század során. Így ma a legtöbb esetben egymásnak megfeleltethető várospárokról beszélhetünk a határ két oldalán. Ugyanakkor el kell azt is mondani, hogy főleg a kisebbek esetében gyenge városi funkcióik miatt kevésbé attraktívak a határ másik oldalán élők szemében, mint a határ saját oldalán elhelyezkedő, de nagyobb, távolabbi városok. Emiatt, néhány kivételtől eltekintve határon átnyúló vonzáskörzetük gyenge. A szolgáltatások, a munkahelyek fejlődése révén azonban ez megerősödhet, mint azt a komáromi és esztergomi példa is mutatja.

2. Határon átnyúló városi vonzáskörzetek, városi kapcsolatok

A városi funkciók határon átnyúló vonzerejével elsősorban az északnyugati határtérségben kell számolni. A határok megnyitása, a dinamikus központok jelenléte itt érvényesül a leginkább. Más esetekben csak ritkán tapasztalhatjuk, hogy a városok hatása olyan mértékű, hogy az alakító hatással lenne a magyar városhálózatra, illetve a határ menti térségek besorolására.

A városok közül kiemelkedik a három főváros, Bécs, Pozsony és Budapest határon átnyúló funkcionális vonzereje. Nem sorolhatóak azonban azonos kategóriába, mivel Pozsony léptékét, funkcióit tekintve elmarad Bécstől és Budapesttől. Mindhárom fővárosról elmondhatjuk, hogy saját államukban elfoglalt földrajzi helyzetük excentrikus, az államhatár közelében helyezkedik el, s ennek következtében elméleti vonzáskörzetük túlnyúlik a határon. Ha mint metropolisz térségeket vizsgáljuk a három székhelyet és környezétét, szintén át kell lépünk az államhatárokat. Így a határon átnyúló térbeli építkezés mindhárom város számára szükséges a további fejlődéshez. A határon átnyúló kapcsolatok építésében Budapest jelentősen elmarad Bécstől és Pozsonytól. Az osztrák főváros számára

tudatos választás egy, a mai államhatárokon túlnyúló vonzaskörzet (újjá)építése, amely Nyugat-Magyarország, Nyugat-Szlovákia és Dél-Csehország területeire terjed ki. E tekintetben már számos gyakorlati lépés született, elsősorban a tömegközlekedési elérhetőség (menetrend, kedvezmények stb.) terén. Sok tekintetben (munkavállalás; nemzetközi vasúti, légi közlekedés; bevásárlás) érződik Bécs vonzereje, különösen a Nyugat-Dunántúlon Győrig, Szombathelyig terjedően. Pozsony számára a határon átnyúló kapcsolatépítés egyértelműen bécsi irányú. A két főváros számos funkcionális szempontból együttműködik. Így ma már egy közös nagyvárosi övezet kialakulásának lehetünk tanúi, amelynek integrációja a közlekedési infrastruktúra javulásával erősödni fog.

Ennek kapcsán erősen átértékelhető az északnyugati városaink, térségeink helyzete. Mosonmagyaróvár kistérségében ma már egyértelműen tapasztalható Pozsony szuburbanizációja, mivel az elmúlt két év során becslések szerint 3–4000 szlovák állampolgár telepedett meg, s ez a jelenség folytatódik, sőt egyre inkább tömegessé válik. Optimális esetben a Pozsony–Bécs várospárhoz képest a kistérség elhelyezkedése olyan, mint a budapesti agglomeráció kistérségeinek elhelyezkedése. Közlekedésföldrajzi helyzeténél fogva Mosonmagyaróvár a szlovák főváros előterében, egy autópálya kereszteződésben található, így Budaörshez vagy Törökbálinthoz hasonlítható, ami a gazdasági körülmények változásával középtávon vonzó befektetési célpont lehet. Ugyanakkor a térség magyar lakói számára a szlovák főváros kevés funkciót nyújt. A tömegközlekedés rossz, a nyelvi nehézségek adottak stb. Az osztrák főváros attraktivitása ennél sokkal erősebb. A lényeg, hogy a kistérséget ebben a határon átnyúló agglomerációban kell középtávon elhelyeznünk.

Az előbb említett két fővároshoz képest Budapest határon átnyúló vonzaskörzet kiterjesztése még kevésbé látványos, annak tere elsősorban Közép-Szlovákia lehetne. Ott is elsősorban az a határhoz közeli térség, amely Magyarország felől jól megközelíthető, s távol van a hegyvidéken, illetve annak előterében elhelyezkedő ipari centrumoktól (Nyitra, Privigye, Besztercebánya, Zólyom). Beletartoznak viszont azok a kisebb városok, amelyek egyszerűen elérhetőek Budapestről (Révkomárom, Érsekújvár, Léva, Nagykürtös). Budapest potenciális határon túli vonzaskörzetébe így is jelentős szlovákiai térségek tartoznak bele, amelyek kapcsolódásának gátja a megfelelő közlekedési lehetőségek hiánya.

Győr helyzete is módosul ebben a nemzetközi léptékben. Már látható, hogy a város nem egyenrangú partnere a két szomszédos

fővárosnak, viszont a Budapest–Pozsony–Bécs nagyvárosi térség közepén található. Méretét, funkcióit tekintve elsősorban olyan, a nagyvárosok előterében elhelyezkedő ipari centrumként definiálható, mint Budapesthez képest Tatabánya, Székesfehérvár vagy Dunaujváros. Tehát hazai viszonylatban egy külső regionális központ (közelíti Pécs, Szeged vagy Debrecen szintjét), de a Bécs–Pozsony agglomerációhoz képest egy belső nagyvárosi gyűrű része lehet, hasonlóan, mint Szlovákiában Nagyszombat vagy Ausztriában Sankt Pölten (ide értve még Brno-t és Linzet is). E szerep betöltéséhez azonban hiányzik az igazi nagytérségi csomópont jelleg. Kiválóak az összeköttetései Budapest és Bécs irányába, de rendkívül hiányosak az észak–déli kapcsolatok országon belül, de még inkább nemzetközi viszonylatban. A bemutatott metropolitán nagytérség erős gazdasági központja akkor lehetne, ha megvalósulna színvonala összeköttetése a nyugat-szlovákiai területekkel, mivel ez fejleszthetné logisztikai funkcióit, kapcsolatát Nagyszombattal. Ez lényegében egy az osztrák és szlovák főváros körüli, horizontális kapcsolatrendszer elemévé tenné Győrt. Ennek a funkciónak a megerősítését szolgálná az észak–déli közlekedési tengely megerősítése, ami pl. a Nagyszombat kerületi tervekben szerepel (vasútvonal Dunaszerdahely–Győr [így Gönyű] között). A város Szlovákiában alakított ki egy jelentős munkaügyi vonzókörzetet, amely a Dunaszerdahelyi járás nagy részét, a Komáromi és Galántai járás egy részét foglalja magába, s becslések szerint 5–8 ezer főt érinthat. Vonzókörzetének (vásárlás, szórakozás, oktatás stb.) határa hasonló kiterjedésű. A pozsonyi és győri vonzókörzet Dunaszerdahely magasságában érintkezik. Ezen a vonalon belül Győr munkaügyi vonzása erősebb.

Mindenképpen szükséges Bécs, mint központ szerepét figyelembe venni Sopron, Kőszeg, s részben Szombathely esetében is. Allamhátár nélkül Sopron hivatalosan is Bécs belső városgyűrűjéhez tartozna Bécsújhellyel és Kismartonnal együtt. Így is fontos a funkcionális kötődés. Kőszeg ezzel szemben kevés előnyét élvezi elhelyezkedésének, lényegében már közlekedési szélárnyékba került. Szombathely a bécsi vonzókörzet peremén helyezkedik el, lényegesen kevesebb funkcionális kapcsolattal, mint Győr, Sopron vagy Mosonmagyaróvár. Szombathely lényegében már belesimul határ menti városaink többségébe, amelyeknek életére hatással van ugyan a határ menti lét és a határon átnyúló kapcsolatok, de ezek a kontaktusok nem befolyásolják az elhelyezkedését és szerepét a városhálózatban.

A szlovák–magyar határtérségben több, határon átnyúló, történelmi vonzókörzettel találkozunk. Ezek közül több újraéled(het) az

új körülmények között. A Komárom–Révkomárom várospár kapcsolata közismert. A Duna két partján elhelyezkedő települések lényegében egy városi teret alakítanak ki, s lakosságszámuk, vonzáskörzetük megduplázódik. A két város együttes lakossága 57 ezer fő. Az intézmények, szolgáltatások közös használata részben megvalósult. A magyarországi Komárom, mint város, az államhatár meghúzása után jött létre, s fejlődött fel egy térségi központ szintjére. Látható, hogy egy sor szolgáltatás párhuzamosan, hozzávetőlegesen hasonló szinten épült ki a két Duna parti városban, azonban vannak komplementer elemek is. A közszolgáltatásokban mindenképpen meg kell vizsgálni, hogy mely elemek együttműködése célszerű és megvalósítható. Mindenképpen célszerű a két város fejlesztési szemléletű együttes kezelése, hiszen földrajzi elhelyezkedésük is erősíti ezt. Kikötője, autópálya és vasúti kapcsolata révén fontos csomópont. A jelenlegi tervek ismeretében valószínűsíthető, hogy a várospár térségében fog megépülni a következő nagy teljesítményű Duna hidunk, amelynek fontos szerepe lesz az észak–déli forgalomban, valamint Dél-Szlovákia, Közép-Szlovákia és Bécs, valamint Pozsony közötti forgalomban, a magyar M1 és M15 utak közbeiktatásával.

Az Esztergom–Párkány várospár szintén egy városi belterületnek minősíthető, mióta a Mária Valéria-híd újjá épült, s közvetlenül köti össze a két település központját. A két város lakosságszáma együtt közel 42 ezer fő. A várospár funkcionális szerepe a szlovák oldalon szembetűnő, hiszen itt nincs a közelben alternatív szlovákiai központ. Érsekújvár (járási központ) kifejezetten távol esik Párkánytól, különösen az Ipoly menti településektől. Az ő számukra kifejezetten fontos Esztergom, mint szolgáltató központ. Nem véletlen, hogy Esztergom veti fel elsőként a határon átnyúló szolgáltatás szervezés operatív szervezésének kérdését, igényét, s készít jelenleg erre nézve programot az Ister-Granum Eurorégió segítségével. A várospár esetében kevesebb a párhuzamosság, mivel Párkány szolgáltatási szintje nem éri el Esztergomét, így a szlovákiai település ráutaltsága erősebb a magyar városra, mint a két Komárom esetében. Esztergom térségi szerepének betöltését a szlovák oldal elősegíti úgy is, hogy a Duna híd, valamint az Ipoly hidak megépültével Esztergom elérhetősége nagymértékben javul a Börzsöny nyugati, Ipoly menti térségéből, amely városi szolgáltatásokkal meglehetősen rosszul ellátott. Ehhez az Ipoly hidak fejlesztése hozzájárul, szlovák terület közbeiktatásával.

Esztergom és Komárom, valamint a két város között elhelyezkedő, Dorogtól Almásfüzitőig tartó ipari agglomeráció jelentős munka-

ügyi vonzaskörzettel rendelkezik Szlovákiában. A szlovák oldal foglalkoztató központjai távol esnek a térség falvaitól, így a magyar ipari munkahelyek megközelíthetősége kedvezőbb.

Balassagyarmat, Salgótarján és Ózd szintén szolgáltató Szlovákia irányába. A gyengébb gazdasági fejlettség okán jelentős munkaügyi ingázás ugyan nem tapasztalható (Balassagyarmaton létezik, csak nem a nyugati szakaszhoz mérhető számban és intenzitásban), de bevásárlási, szolgáltatási igénybevételi céllal sok szlovák állampolgár keresi fel ezeket a településeket. Ez a mozgás azonban inkább az árak időszakos különbségén alapul. Szlovák oldalon Nagykürtös, Losonc, Rimaszombat hasonló fejlettségű központok, így a magyar oldal vonzereje kisebb, mint a nyugati szakaszon. Gazdasági értelemben napjainkban Losonc, Fülek sikerebbnek mondható, mint a magyar oldal kisvárosai. E szigetek körül azonban szlovák oldalon kevésbé fejlett járások, települések találhatók. Úgy tűnik, a városok kapcsolattartásában is érződik, hogy távolabbi, fejlettebb partnert keresnek, így Salgótarján pl. Besztercebányával ápol jelentős kapcsolatokat, mint megyeszékhely a kerületi székhellyel.

Az abaúji, zempléni térségben a szlovák oldal vonzereje lehet erősebb. A magyarországi aprófalvas térség északi része számára Rozsnyó és Kassa megfelelő alternatíva lehet szemben a nehezebben megközelíthető Kazincbarcikával és Miskolccal. Ez a térség hagyományosan Kassa vonzaskörzete volt, periférikus jellegét a város elcsatolása hozta magával. Itt érezhető, hogy a városhiányos térségeinkbe „benyomul” a szomszédos ország központjának vonzaskörzete. Megjelent a Magyarországról Szlovákiába ingázás, elsősorban szakmunkákra keresnek szlovák vállalkozó munkaerőt a határ hazai oldalán. Kassa (illetve a Kassa–Eperjes agglomeráció) gazdasági fejlettsége azonban egyelőre szigetszerű. Az amúgy gyengén fejlett Kelet-Szlovákiában Kassa, s a várostól a magyar határig húzódó terület (Kehnyec központtal) gyors gazdasági fejlődést él át, kimeríti a szlovák oldalon fellelhető munkaerő kapacitást. Kassa agglomerációja Pozsonyhoz hasonlóan átterjedhet magyar oldalra is. A Miskolc–Kassa gyorsforgalmi fejlesztés ezt mindenképpen elő fogja segíteni. Már napjainkban is tapasztalható kassai polgárok ingatlanszerzése a magyar oldalon, ami részben második otthonként, részben valódi lakóhelyként jelenik meg.

Sátoraljaújhely esetében ismét arról beszélhetünk, hogy a határ szlovák oldalán nincs megfelelő közeli központ, így számíthatunk arra, hogy a város jelentős vonzaskörzetet alakít ki magának a másik országban. A várostól elcsatolt részre ugyan kiépült Nové Mesto

település, de szolgáltatásai messze nem érik el a magyarországi város szintjét. A közeli Királyhelmec és Töketerebes kevésbé fejlett központok, s Sátoraljaújhelyhez képest távol is vannak. A gazdaság gyengesége miatt ez nem jelenti nagyobb munkaerő ingázás kialakulását, inkább a városi szolgáltatások igénybevételén alapulhat határon átnyúló vonzaskörzet.

Az ukrán–magyar határtérség esetében Záhony és Nyíregyháza kapu szerepét kell hangsúlyoznunk. Nyíregyháza az ukrainai gazdasági kapcsolatok kapuvárosa, amelynek így vonzóhatása kiterjed Kárpátaljára, de a Kárpátaljához történelmileg hozzátartozó északnyugat Romániára is. A mindennapi élet kapcsolatai inkább a kereskedelmi kapcsolatokon alapulnak, kevésbé az intézményhasználaton. A határ schengeni külső határ, aminek jelentősége különösen az ukrán oldalon érződnek, mivel az ukrán állampolgárok számára vízumkötelezettség áll fenn. Igaz, hogy a határral magyar oldalon kifejezetten periférikus térségek érintkeznek, de az ukrán oldal szolgáltatási kevésbé fejlettek, így a magyar oldal számára inkább a közeli hazai központok vonzóak. A kapcsolatok aszimmetrikusak tehát, miközben a hazai perifériánál fejletlenebb a szomszédos határtérség, a hazai oldal is csak mérsékelten tud munkahelyet, szolgáltatásokat kínálni az ukrán oldal lakosainak. Így azok számára marad Nyíregyháza és Debrecen mint központ, a kárpátaljai magyarság számára pedig (pl. oktatás igénybevételére) az ország más területein elhelyezkedő városok. Így a szlovák határ esetében kimutatható kölcsönös kapcsolatokra, határon átnyúló komplex vonzaskörzetek, agglomerációk kialakulására itt nem kell számítani.

Az ország keleti felén magyar városhálózat-fejlesztési szempontból Nagyvárad és Temesvár hatása bír jelentőséggel. Nagyvárad és Debrecen kapcsolata intézményes határon átnyúló kapcsolat, vonzaskörzetüket kölcsönösen átvágta a magyar–román határ. A romániai város hagyományos az Alföld keleti részének modernizációs, kulturális, szellemi központja volt, s mint ilyen, intézményrendszerét, gazdaságát, vonzaskörzetét tekintve Debrecennél magasabb szinten állt. Napjainkra mindkét város hierarchia szintjét, városi szolgáltatásait hasonlónak értékelhetjük. Nagyvárad dinamikus gazdasági fejlődése az ezredforduló környékén indult meg. A nyugati határtérség Románia legfejlettebb területei közé tartozik. Ez a gazdasági dinamizmus határon átnyúló hatásokat is generál. Nagyvárad esetében Pozsonyhoz hasonlóan határon átnyúló szuburbanizációról beszélhetünk. A határhoz közeli települések ingatlanárai alacsonyabbak, mint a dinamikus regionális központ árai, így az uniós csatlakozás óta

mind több nagyváradi család vásárol házat Berettyóújfalu környékén. A jelenség léptéke lényegesen kisebb, mint a szlovák főváros esetében, s jellemzően a használt ingatlanokra irányul, szemben a pozsonyi tipikus nagyváros környéki szuburbanizációval. Ennek ellenére a hatás itt is jelentős, s a gazdasági értelemben növekvő Nagyvárad magához köti Berettyóújfalu környékét.

Arad és térsége elsősorban gazdasági dinamikájával hat a határmelenti magyar területekre. Jelentkezik a munkaerő ingázása a térségben. A város szerencsés fekvése okán ötvözi a nyugati elhelyezkedést (Románián belül), a magyarországinál alacsonyabb béreket és költséget, valamint az ipari munkakultúrát. Arad és környéke gazdasági szereplői a térség munkaerő kínálatát már kimerítették, így magyar területeken is toboroznak munkásokat.

Temesvár gazdasági, modernizációs szerepe történelmi léptékben is jelentős volt. Magyarország délkeleti ország részének központjaként a századelőn is fontos szerepet töltött be. Szolgáltatásai, gazdasága valamivel Szeged fölé emelték. A román állam keretei közötti fejlődése során jelentős urbanizációs tartalékait (fejlettsége ellenére régiójának városodottsági szintje alacsony volt) kihasználva nagymértékben növekedett, ugyanakkor gazdasági jelentőségét is megőrizte. A rendszerváltás után gazdasági értelemben Románia nyugati kapujaként egyik legfontosabb központ lett az országban. Így lakosságszámát tekintve mintegy kétszerese Szegednek, gazdasági funkciói ma már fejlettebbek, s számos egyéb szolgáltatás is határon túlnyúló vonzerővel bír (felsőoktatás, nemzetközi repülőtér). A két város végeredményben riválisa egymásnak a délkeleti térség vezető szerepében.

Szeged történelmi vonzáskörzete elsősorban a Vajdaság északi részére terjed ki. „Várospárja” lényegében Szabadka, amely így a magyar állami keretek között, nagy lakosságszáma ellenére sem tudott magasabb közigazgatási pozícióra szert tenni. Szeged fölényének elvesztésével, a határ meghúzásával azonban Újvidék került pozícióba, így a város stagnáló pályára került. Napjainkban ismét erősen kötődik Szegedhez, fontosak a városi kapcsolatok. A schengeni külső határ ellenére Szeged befolyása a térségben erős, számos vajdasági magyar vásárol a megyeszékhelyen lakást, tanul ott stb., de intézményhasználatuk, hasonlóan a kárpátjai magyarságéhoz inkább „emigrációs” jellegű, s a határtérség mellett az ország más településein is érvényesül, Szeged, mint bázis inkább csak a gyors hazajutás lehetőségét nyújtja. Tehát nem a hagyományos város-vidék kapcsolatról, napi ingázásról vagy intézményhasználatról van szó.

A horvát–magyar és szlovén–magyar határ esetében a témánkba tartozó határon átnyúló városi kapcsolatok, a mindennapi élet határon átnyúló vezetése, vonzáskörzetek kérdésköre kevésbé releváns, mint az eddig tárgyalt esetekben. Bár intézményes kapcsolatok születtek területi és városok közötti szinten is, de a gyakorlati kapcsolatok kevésbé élők. Ennek egyik oka, hogy a horvát–magyar határ történelmi léptékben létező etnikai, kulturális, intézményes határvonal. Valójában itt csak Pécs és Eszék kapcsolatát tudjuk megjelölni olyan kapcsolatként, amely a városhálózat-tervezés szempontjából relevanciával bírhat. Jelen pillanatban itt is csekélyek a „mindennapi” kapcsolatok. Egyik város sem rendelkezik határon átnyúló vonzáskörzettel. A határközeli kisvárosok inkább a bevásárló turizmus alapján kerültek kapcsolatba a szomszédos területekkel, de pl. a kölcsönös intézményhasználat nem elterjedt. A kapcsolatokat dinamizálhatja, ha megépül a gyorsforgalmi kapcsolat Pécs, illetve a déli határ irányába.

3. Összefoglalva

Napjainkban a városhálózat-fejlesztés ma már elképzelhetetlen csupán a határokon belüli városállomány figyelembe vételével. A szomszédos országok városhálózata és annak fejlődési tendenciái hatással vannak hazai folyamatainkra. Helyzetünk különlegességét adja, hogy a 20. században meghúzott államhatárok nem a funkcionális települési kapcsolatok alapján történtek, hanem etnikai indokokkal, de gyakran stratégiai háttérrel. A szuverén országok településhálózatának fejlődése a 20. század során önálló irányokat vett, de maradtak benne olyan elemek, amelyek ennek ellenére határon átnyúló hatásokat váltanak ki.

Fejezetünk nem kívánt a szomszédos országok településhálózatának kérdéseivel általában foglalkozni, kifejezetten azokra a városokra és határ menti területekre koncentráltunk, ahol ezek a hatások befolyásolják a határ mentén élők mindennapjait, így az ott található városok városhálózati szerepét is.

IRODALOMJEGYZÉK

- A közép-európai, a Duna menti és az Adria térség integrált területfejlesztési stratégiája. (1999) – *Tér és Társadalom*. 1–2. 195–251. o.
- A Magyar Földrajzi Társaság Szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. (1918) – *Földrajzi Közlemények*. 7–9. 289–320. o.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. (1912) Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Athenaeum, Budapest.
- A Magyar–Román Határtérség Fejlesztési Konceptiója és Programja (2000) Terra STÚDIÓ Kft, Budapest. Kézirat.
- Ablonczy B. (2002) Trianon legendák. – Romsics I. (szerk.) *Mítoszok, legendák, tévhit*ek a 20. századi magyar történelemlről. Osiris, Budapest. 132–161. o.
- Ádám M.–Ormos M. (2004) *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. 1919–1920*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Amin, A. (1999) An institutional perspective on regional economic development. – *International Journal of Urban and Regional Research*. 23. 365–378. o.
- Ancel, J. (1936–1945) *Manuel géographique de politique européenne*. (I.–II.). Delagrave, Paris.
- Anderson, J.–O’Dowd, L. (1999) Border, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance. – *Regional Studies*. Vol. 33. 7. 593–604. o.
- Ante, U. (1991) Some developing and current problems of the eastern border landscape of the Federal Republic of Germany: The Bavarian example. – Rumley, D.–Minghi, J.V. (eds.) *The Geography of Border Landscapes*. Routledge, London–New York. 63–85. o.
- Aydemir, A.–Borjas, G.J. (2006) *A Comparative Analysis of the Labor Market Impact of International Migration: Canada, Mexico, and the United States*. NBER Working Paper Series 12327. National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- Bacsa G. (1998) *A magyar–jugoszláv (S.H.S) határ megállapítása és kitűzése*. Püski, Budapest.
- Bajza J. (1925) *A magyar–horvát unió felbomlása*. Szent István Akadémia, Budapest.

- Balcsók, I.–Baranyi, B.–Dancs, L.–Koncz, G.–Raffay, Z.–Szabó, Gy. (2005) *Hungarian–Romanian and Hungarian–Ukrainian border regions as areas of co-operation along the external borders of Europe*. Discussion Papers Special Issue. MTA RKK, Pécs.
- Baranyi B. (2004) *A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Baranyi B. (szerk.) (2005) *Az Európai Unió külső határán. Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén*. MTA RKK, Debrecen.
- Baráth T. (1943) *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében*. Nagy Jenő és Fia, Kolozsvár.
- Bartke I. (szerk.) (1985) *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bátky Zs.–Kogutowicz K. (szerk.) (1921) *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre*. Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- Bátky Zs.–Kogutowicz K. (szerk.) (1925) *Kogutowicz zsebatlasza az 1926. évre*. Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- Bátorfy L. (1873) *A muraközi kérdés*. Wajdits J. Ny., Nagykanizsa.
- Batten, D.F.–Johansson, B. (1991) *Origins of the Network Economy*. Paper presented at the 31st European Congress of the R.S.A., Lisbon.
- Beluszky P. (1999) *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Beluszky P. (2001) *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Beluszky P.–Győri R. (2005) *Magyar városhálózat a XX. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Benedek E.-né (1969) A csehszlovák vaskohászat termelési és területi szerkezete. – *Földrajzi Közlemények*. 1. 46–56. o.
- Benedek J. (2006a) Településrendszer. – Horváth Gy. (szerk.) *Északnyugat-Erdély. V. fejezet*. MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest.
- Benedek J. (2006b) A romániai urbanizáció jellegzetességei az utolsó évszázad során. – Győri R. – Hajdú Z. (szerk.) *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest.
- Benedek J. (2008) Településrendszer. – Horváth Gy. (szerk.) *Dél-Erdély. V. fejezet*. MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest. Kézirat.

- Besenyi S. (2004) Civilek a magyar-román-szerb határ mentén: – Nagy I.–Kugler J. (szerk.) *Lehet-e három arca e tájnak? Tanulmányok a Délkeleti határrégió újraszerveződő kapcsolatairól.*, MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba–Pécs. 143–157. o.
- Breu, J. (1971) Großmachtbildungen in Donauraum. – *Geoforum*. 6. 15–48. o.
- Bruhács J. (1999) *Nemzetközi jog II. Különös rész.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Bulla B.–Mendöl T. (1947) *A Kárpát-medence földrajza.* Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Chamussy, H. (1997) Images de la frontiere et identite transfrontaliere. – *Etre et devenir des frontieres.* Act du Colloque. Geneve, Société de Géographie de Geneve et Département de Géographie de l'Université de Geneve. 121–125. o.
- Cholnoky J. (é.n.) *A Kárpátoktól az Aldunáig.* (Nagy-Magyarország írásban és képben.) Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Cholnoky J. (é.n.) *Hazánk és népünk egy ezredéven át.* (A magyarság hajdan és most.), Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Cholnoky J. (szerk.) (1920) *A magyar béketárgyalások, I-III.* M. Kir. Külügyminisztérium, Budapest.
- Chromý, P. – Kuldová, S. – Kučera, Z. (2008) *Regional identity, contemporary and historical regions and the issue of relict borders – the case of Czechia.* Konferencia előadás. Elhangzott: 11th International 'Lodz' Conference on Political Geography Historical Regions Divided by the Borders, Department of Political Geography and Regional Studies, University of Lodz, September 17–19, 2008, Swinoujscie (Poland)
- Courlet, J. (1988) La frontiere: couture ou coupure? – *Économie et humanisme*. 301. 5–12. o.
- Čurčić, S. (1996) *Broj stanovnika Vojvodine.* (A Vajdaság népességszáma). Matica Srpska, Novi Sad.
- Csapó T. (1999) Határ menti együttműködések a munkaerőpiac területén, különös tekintettel Vas és Zala megyére. – Rechnitzer J.–Nárai M. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák-magyar határ menti térségben.* MTA RKK, Pécs–Győr. 269–295. o.
- Császár Z. (2001) A horvátországi katonai közigazgatás felszámolása a 19. század második felében. – Hajdú Z.–Pap N.–Tóth J. (szerk.) *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései.* II. Magyar politikai földrajzi konferencia. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 43–49. o.

- Csizmadia Z. (2005) Határ menti társadalmi kapcsolatok a Nyugat-dunántúli régióban. – *Tér és Társadalom*, 2. 47-64. o.
- Danyi D.–Dávid Z. (szerk.) (1960) *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH, Budapest.
- Deák F. (1861) *Zágráb megye körlevele és az egyesülés*. Budapest.
- Delesaga Gy. (2005) *Temesvári kalauz*. Szórvány Alapítvány, Temesvár.
- Djurđjević, S. B.–Čurčić, S. (1995) *Stanovništvo opštine Novi Sad analiza postojećeg stanja i projekcije sa izbeglištvom*. (Az Újvidéki község lakossága – a jelenlegi állapot elemzése és előrejelzés a menekült lakossággal.). Preduzeće za urbanističko planiranje i projektovanje urbis, Novi Sad.
- Djurđjević, S. B. et al. (2007) Az oktatás-képzés, átképzés szerepe a Magyarokországi község és a Homokháti kistérség népességmegtartásában és a határon átvélő kapcsolatok erősítésében. – Timár J. (szerk.) *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 95–113. o.
- Duna–Maros–Tisza regionális együttműködés. (1997) – *Népszabadság*. (Eurorégió melléklet). November 21.
- Edvi Illés A.–Halász A. (1921) *Magyarország gazdasági térképekben*. (6. kiadás) Pallas Nyomda, Budapest.
- Éger Gy. (1998) Az eurorégió mint az európai integráció sajátos térbeli vetülete. – *Külpolitika*, 4. 76–87. o.
- Enyedi Gy. (1978) *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Enyedi, Gy. (1988) *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdei F. (1974) *A magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdei F. (é.n. 1939) *Magyar város*. Athenaeum, Budapest.
- Erdősi F. (1971) Adatok a Dráva-hajózás múltjából. – *Közlekedéstudományi Szemle*, 36. évf. 348–354. o.
- Erdősi F. (1988) A határ menti térségek kutatásáról. – Erdősi F.–Tóth J. (szerk.) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. OKKFT Ts – 2/2 „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” c. program, 2. sz. kiadvány. MTA RKK, Pécs. 18–30. o.
- Fényes E. (1839) *Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. I-IV. kötet. Trattner Károly, Pest.
- Fényes E. (1842-1843) *Magyarország statisztikája*. I-III. kötet. Trattner Károly, Pest.

- Fényes E. (1847) *Magyarország leírása*. Beimel, Pest.
- Fényes E. (1857) *Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leírása*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Fleischer T. (2001) Régiók, határok, hálózatok. – *Tér és Társadalom*. 3–4. 55–67. o.
- Fodor F. (1924) *Magyarország gazdasági földrajza*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Font M.–Varga B. (2006) *Ukrajna története*. Bölcsész Konzorcium, Szeged.
- Gál Z. (1998) A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. – Frisnyák S. (szerk.) *A Felvidék történeti földrajza*. Besenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 455–474. o.
- Glatz F. (1987) Nemzeti jellemvonások? Baráti (ellenséges) szomszédok? – *História*. 1. 3–8. o.
- Golobics P. (1996) *A határmenti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésekben*. JPTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs.
- Gorzela, G.–Ehrlich, É.–Faltan, L.–Illner, M. (eds.) (2001) *Central Europe in Transition: towards EU membership*. Regional Studies Association, Warsaw.
- Gould P.–White, R. (1984) *Cartes mentales*. Editions Universitaires, Fribourg.
- Gönczi F. (1895) *Muraköz és népe*. Boruth E. Könyvnyomdája, Budapest.
- Guichonnet, P.–Raffestin, C. (1974) *Géographie des frontières*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Gulyás L. (2005) *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest.
- Haggett, P. (2006) *Geográfia – globális szintézis*. Typotex, Budapest.
- Hajdú Z. (2001) *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Hajdú Z. (2005) *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Hajdú Z. (2008) A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük. – *Korall*. 9. 75–100. o.
- Hajdú Z.–Moharos J. (1995) *Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia. Kárpátalja leírása*. Földrajzi vázlat. Balaton Akadémia, Vörösberény.
- Halász A. (1936) *Középeurópai államok. Europe – Európa, I.* A szerző kiadása, Budapest.

- Halász I. (2000) Az új regionális önkormányzatok alkotmányos helye és szerkezete az egyes kelet-közép-európai országokban. – *Állam és Jogtudomány*. 1–2. 97–142. o.
- Hansen, N. (1977) Border Regions: a Critique of Spatial Theory and an european case study. – *Annals of Regional Science*. 15. 255–270. o.
- Hansen, N. (1983) International Cooperation in Border Regions: an Overview and Research Agenda. – *International Regional Science Review*. 8. 456–477. o.
- Hardi T.–Pap N. (2006) Az államhatár megvonások hatása a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. – Pap N. (szerk.) *A Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó, Pécs. 241–251. o.
- Hardi T. (1999) A határ és az ember – Az osztrák-magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”. – Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ*. MTA RKK, Győr–Pécs. 159–189. o.
- Hardi T. (2001) *Az egységes határrégiók kialakulásának feltételei – lehetséges határrégiók a Kárpát-medencében*. Doktori értekezés. PTE KTK „Regionális politika és gazdaságtan” PhD. program.
- Hardi T. (2004) Az államhatáron átnyúló régiók formálódása. – *Magyar Tudomány*. 9. 991–1001. o.
- Hardi T. (2005) Határon átnyúló ingázás, munkavállalás az osztrák-magyar határtérségben. – *Tér és Társadalom*. 2. 65–81. o.
- Hardi T.–Lampl Zs. (2008) Határon átnyúló ingázás a szlovák-magyar határtérségben. – *Tér és Társadalom*. 3. 109–126. o.
- Hárs Á. (témavezető) (2006) *A szlovák és magyar határmenti régió a Duna két oldalán*. Megvalósíthatósági tanulmány. Kopint-Datorg Zrt., Budapest.
- Hatz, G. (2008) City profile –Vienna. – *Cities*. 5. 310–322. o.
- Havass R. (1909) A realizmus földrajzi szempontból. – *Földrajzi Közlemények*. 9. 380–390. o.
- Herczegh G. (1987) *Magyarország külpolitikája (896-1919)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Gy. (1998) *Európai regionális politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Horváth Gy. (szerk.) (2008) *Dél-Erdély*. MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest.
- Horváth Gy. (szerk.) *Északnyugat-Erdély*. MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest.
- Hunfalvy J. (1863) *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása*. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Pest.

- Hunya G. (szerk.) (1990) *Románia 1944-1990. Gazdaság és politika-történet*. Atlantisz–Medvetánc, Budapest.
- Illés I. (2002) *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Illner, M. (1998) *Territorial Decentralization: An Obstacle to Democratic Reform in Central and Eastern Europe*. – Kimball, J. D. (szerk.) *The Transfer of Power*. (Decentralization in Central and Eastern Europe.) LGI, Budapest. 7-42. o.
- Imre G. (2008) *A magyar-ukrán határon átnyúló együttműködés szerepe az európai regionális politikában Magyarország uniós csatlakozása után*. Kézirat.
- Jeanneret, P. (1984) *Les effets économiques régionaux des frontières internationales – l'exemple de la frontière franco-suisse de Genève à Bâle (Thčse)*, Université de Neuchatel, Faculté de droit et des sciences économiques, Neuchatel, 1984 <http://doc.rero.ch>
- Kardos J.–Simándi I. (szerk.) (2002) *Európai politikai rendszerek*. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Kéz A.–Takács J. (szerk.) (1948) *Bibliotheca világtalasz*. Budapest.
- Kocsis K. (1998) Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). – Frisnyák S. (szerk.) *A Felvidék történeti földrajza*. BGYTF, Nyíregyháza. 115–132. o.
- Kocsis K. (2002) A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Szlovákia területén a 20. században. – Pásztor C. (szerk.) „... ahol a határ elvალaszt”. *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Kárpátia Könyvek. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat–Várpalota. 131–153. o.
- Kocsis K.–Wast-Walter, D. (1992) A nyugat-pannon határvidéken élő magyar és osztrák nemzeti kisebbségek térbeli aktivitása. – Forray R. K.–Pribersky, A. (szerk.) *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Oktatókutató Intézet, Budapest. 132–134. o.
- Kocsis, K.–Rudenko, L.–Schweitzer, F. (eds.) (2008) *Ukraine in Maps*. Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine – Geographical Research Institute HAS, Kyiv–Budapest.
- Kókai S. (2006) A Bánság szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. – Kókai S. (szerk.) *A Délvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 135–150. o.
- Kókai S. (2007) A Bánát helye és szerepe a történelmi Magyarországon (1718–1920). – Szónokyné Ancsin G.–Pál V.–Karancsi Z. (2007) *A határok kutatója*. Magyarorsággutató Tudományos Társaság, Szeged–Szabadka. 159–171. o.

- Kolossov, V.–O'Loughlin, J. (1998) New borders for new World Orders: territorialities et the fin-de-siecle. – *GeoJournal*. 44. 259–273. o.
- Konrád Gy.–Szelényi I. (2000) *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. JGYF Kiadó, Szeged.
- Korec, P. (2007) *The Influence of Post-Industrial Cycle of Society Development and Globalization on Regional Development of Slovakia*. Geographia Cassoviensis. I. Košice. 75–80. o.
- Kováč, D. (2001) *Szlovákia története*. Kalligram, Pozsony.
- Kovács Z. (1990) A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. – *Földrajzi Közlemények*. 1–2. 3–16. o.
- Köpeczi, B. (főszerk.) (1986) *Erdély története. III. 1830-tól napjainkig*. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Krakover, Sh. (1997) *Boundary Openness Model Applied to Israel, Egypt and Gaza strip Tri-border Area*. Paper presented at the European Regional Science Association Summer Institute, Are.
- Kring M. (1934) A magyar államhatár kialakulásáról. – *A bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. IV. Budapest. 3–26. o.
- Kühnl, K. (1982) *Migration and Settlement: 16. Czechoslovakia*. International Institute for Applied Systems Analysis. Laxenburg, Austria. Research Report no. RR-82-32.
- Lados M.–Rechnitzer J. (szerk.) *Egyetem a régióért*. MTA RKK NYUTI, Győr. 93–112. o.
- Lelkes G. (2008) *Régió és gazdaság*. (Magyarok Szlovákiában V.) Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Lješević, M. (1991) *Problemi zivotne sredine prigranicsnih podrucsja Srbije prema Rumuniji*. (Szerbia határmenti térségeinek környezeti problémái Románia irányába). Geografszki problemi pograncskih krajeva Srbije. Geografski Fakultet PMF u Beogradu, Beograd. 204–213. o.
- Lóczy L. (szerk.) (1918) *A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Magyar Földrajzi Társaság kiadása, Budapest.
- Lőrinczné Bencze J. (2008) *Út az egységesülő Európába: a horvát csatlakozás*. Doktori disszertáció-tervezet. Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.

- Mackinder, H. J. (1999) A földrajz mint a történelem kulcsa. – Csizmadia S.–Molnár G.–Pataki G. Zs. (szerk.) *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest. 16–27. o.
- Magyarország közigazgatási atlasza, 1914.* (2000) Talma Könyvkiadó, Baja–Pécs.
- Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve, 1963.* I–II. kötet. É. M. Építésügyi Dokumentációs Iroda, Budapest.
- Margitai J. (1918) *A horvát- és szlavonországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*. Eggenberger-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Mariot, P. (1988) *Contribution to the Characteristic of the Industrial Branches Structure of the Slovak Socialist Republic*. Geografický Časopis. Číslo 1–2. 93–111. o.
- Martinez, O. J. (1994) *The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis*. – Schofield, C. H. (Hrsg.) *Global Boundaries (World Boundaries Series 1)*. London, New York. 1–15. o.
- Mártonffy K. (szerk.) (1938) *A mai magyar város*. Budapest.
- Mártonffy K. (szerk.) (1940) *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. Az V. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai*. Budapest.
- Mastilak, J. (2004) *East-West Integration. From Regional, Socio-Economic, Institutional Perspective: Understanding Development of Bratislava-Vienna Metropolitan Region*. – http://www.iccv.ro/oldiccv/Nyess/Papers_Sibiu_2004/19.%20Julius.pdf.
- Mendöl T. (1947) *A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai*. Néptudományi Intézet, Budapest.
- Mendöl T. (1963) *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Miháliková, S. (2006) *The Making of the Capital of Slovakia*. – *International Review of Sociologie*. 2. 309–327. o.
- Milenković, D.–Damjanović, D. (2007) *U susret novom statusu gradova u Srbiji realnost i potrebe*. (Szerbia városainak új helyzete elé – realitások és elvárások) FZOD Szerbia, Beograd.
- Miskolczy Gy. (1923) *Magyarország az Anjouk korában*. Szent István Társulat, Budapest.
- Mohos M. (2002) *Kisvárosok a határ mentén*. – Mohos M. (szerk.) *A határ, amely elválaszt és összeköt*. Mandulavirágzás tudományos napok. 2002. március 4–8. PTE, Pécs. 99–112. o.
- Móricz K. (2001) *Kárpátalja sorsfordulói*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest.
- Nagy I. (2001b) *Problemi zivotne sredine u regionu jugoslovensko-magyarszke-rumunszke tromegye i mogutynosti saradnje na tom*

- planu. (A jugoszláv–magyar–román hármas határ térségének környezeti problémái.) – *Habitus*. 5. 53–72 o.
- Nagy I. (2007) Együttműködésen alapuló területi tervezés és területfejlesztés Magyarország és a Vajdaság határ régiójában. – Timár J. (szerk.) *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 22–31. o.
- Nagy I. (szerk.) (2005) *A DKMT Eurorégió stratégiája*. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztálya, Békéscsaba.
- Nagy, I. (2001a) *Cross-Border Co-operation in the Border Region of the Southern Great Plain of Hungary*. Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs.
- Nárai M. (1999) A határ mente mint élettér – A határmentiség jelentősége az emberek életében. – Rechnitzer J.–Nárai M. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ*. MTA RKK, Győr–Pécs. 129–158. o.
- Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.) (1999) *Elválaszt és összeköt – a határ*. MTA RKK, Pécs–Győr.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Niebuhr, A.–Stiller, S. (2002) *Integration Effects in Border Regions – A Survey of Economic Theory and Empirical Studies*. Paper presented: Congress of the European Regional Science Association „From Industry to Advanced Services:” August 27–31. 2002, Dortmund.
- Niebuhr, A.–Stiller, S. (2004) *Integration Effects in Border Regions. A Survey of Economic Theory and Empirical Studies. – Review of Regional Research*. 1. 3–21. o.
- Novotny G. (2007) Határon átnyúló regionális hálózatok Európában. – Buday-Sántha A.–Lux G. (szerk.) *Évkönyv 2006*. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs. 385–408. o.
- Nyugat-Magyarország és Kelet-Ausztria közös munkaerőpiac-politikai stratégiája*. (1998) Reginnov Tanácsadó Kft., Vasvár.
- Očovský, Š. (1979) *Einige Siedlungsgeographische Aspekte von Planungskonzeptionen der Urbanisierung in der Slowakei*. *Geografický Časopis*. Číslo 1.
- Očovský, Š.–Bezák, A.–Podolák, P. (1996) *Siedlungsstruktur und Zentrenentwicklung in der Slowakischen Republik*. Beiträge zur Regionalen Geographie, 39. Leipzig.
- ODPM (2006) *Case Studies: Vienna-Bratislava, Austria/Slovakia*. European Evidence Review Papers. UK Presidency EU Ministerial

- Informal on Sustainable Communities. Office of the Deputy Prime Minister, London. 130–135. o.
- Olay F. (1930) *Csonka-Magyarország határaitól*. Franklin Társulat, Budapest.
- Ormos M. (1983) *Padovától Trianonig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Ormos M. (1999) *Civitas fidelissima*. IPF Kiskönyvtár. IPF Monográfia Szerkesztőség, Szekszárd.
- Ötéves tervünk: béketerv*. (1951) Művelési Minisztérium, Budapest.
- Paládi-Kovács A. (2003) *Tájak, népek, népcsoportok*. Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Palotás Z. (1990) *A trianoni határok*. Interedition, Budapest.
- Pándi L. (1991) *A kelet-európai diktatúrák bukása*. JATE Kiadó, Szeged.
- Pécsi S. (szerk.) (1989) *Magyarország nemzeti atlasza*. Cartographia, Budapest.
- Petőcz K. (1998) *Választások és felosztások*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Piry, I. (2008) *European Spatial Development Perspective and Regional Development in Slovenia*. The Republic of Slovenia, Government Office for Local Self-Government and Regional Policy, Ljubljana.
- Poche, B. (1997) *La frontiere, manifestation de la „societe distincte”*. – *Etre et devenir des frontieres*. Act du Colloque. Société de Géographie de Geneve et Département de Géographie de l'Université de Geneve, Geneve. 127–144. o.
- Popély Gy. (1991) *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*. Írók Szakszervezete– Széphalom Könyvműhely–Régio, Budapest.
- Prescott, J.R.V. (1987) *Political Frontiers and Boundaries*. Unwin Hyman, London.
- Prinz Gy. (1914) *Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Magyar Földrajzi Társaság Rt, Budapest.
- Prinz Gy. (1923) *Térképek az állam szolgálatában*. – Teleki P.–Bezdek J.–Karl J. (szerk.) *Zsebatlasz 1923*. Budapest. 154–157. o.
- Prinz Gy. (1942) *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadó, Budapest.
- Prinz Gy. (é.n.) *Magyar földrajz III. kötet – Államföldrajzi kép*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Prinz Gy. –Teleki P.–Cholnoky J. (é. n.) *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz. I–III. kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- Ratti, R. (1993) *Borders and Regions in a Changing Europe – A Theoretical Framework*. – Devetak, S. (ed.) *Regionalism as a Means for Promoting Democracy, Stability and Development with a Special Emphasis on the Black Sea Basin*. ISCOMET, Maribor. 32–40. o.
- Ratzel, F. (1897) *Politische Geographie*. Verlag von R. Oldenburg, München–Leipzig.
- Rechnitzer J. (1999) Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. – Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ*. MTA RKK, Győr–Pécs. 9–72. o.
- Rechnitzer J. (2005) Az osztrák–magyar határ menti együttműködés múltja, jelene. – *Tér és Társadalom*. 2. 7–30. o.
- Rechnitzer J. (szerk.) (1990) *Nyitott határ. (A gazdasági és szellemi erőforrások innováció-orientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban)*. MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr.
- Romsics I. (2005) *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest.
- Rónai A. (1945) *Közép-Európa atlasz*. Államtudományi Intézet, Budapest–Balatonfüred.
- Rónai A. (1947) *Területi problémák Közép-Európában. – Magyar Földrajzi Zsebkönyv*. Magyar Földrajzi Intézet Rt., Budapest. 65–85. o.
- Rónai A. (1989) *Térképezett történelem*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Ruttkay É. (1995) Határok, határmentiség, regionális politika. – *Comitatus*. december. 23–35. o.
- Sallai I. (2001) Az államhatár fogalmának történeti áttekintése. – *Társadalom és honvédelem*. 3. 123–135. o.
- Sallai J. (2003) Az osztrák–magyar határ kijelölése utáni problémák rendezése. – *Tér és Társadalom*. 4. 157–171.
- Sej G.L. (2004) *A magyar tőkebefektetések regionális egyenlőtlenségei Romániában. – Regionális értékelő és kvantitatív elemzések*. RÉKA. 2. Budapest. 41–76. o.
- Shuttleworth, I. (2007) Reconceptualising local labour markets in the context of cross-border and transnational labour flows: The Irish example. – *Political Geography*. 26. 968–981. o.
- Sikos T.T.–Tiner T. (2007) *Egy város – két ország. Komárom – Komárno*. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárom.
- Siwek, T. (2008) *Teschen Silesia: 90 years after dividing*. Konferencia előadás. Elhangzott: 11th International 'Lodz' Conference on Political Geography Historical Regions Divided by the Borders, Department of Political Geography and Regional Studies, University of Lodz, September 17–19, 2008, Swinoujscie (Poland)

- Slavik, V.–Kožuch, M.–Bačík, V. (2005) Big Cities in Slovakia: Development, Planning, Contemporary Transformation. – *European Spatial Research and Policy*. 2. 47-69. o.
- Slavik, V. (2000) New Trends in Settlement Development and Settlement Planning of the Slovak Republic in the Process of Transformations. – *European Spatial Research and Policy*. 2. 35–49. o.
- Sontheimer, M. (2008) Polish Commuters Revive A Sleepy German Town. – *Spiegel Online*. <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,538152,00.html>; 02/27/2008.
- Statistisches Handbuch der Čechoslovakischen Republik IV.* (1932) Zusammengestellt vom Statistischen Staatsamte, Prag.
- Stewig, R. (1983) *Die Stadt in Industrie- und Entwicklungsländern*. UTB Schöningh, Paderborn.
- Suba J. (2001) A kishatárforgalom szabályozása Magyarország déli határán a második világháború alatt. (magyar–horvát határszéli forgalom 1941–1945) – Hajdú Z.–Pap N.–Tóth J. (szerk.) *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs.
- Süli-Zakar I. (2003) A határok és a határmentiség átértékelődése Közép-Európában. – Süli-Zakar I. (szerk.) *Határok és a határmentiség átértékelődése Közép-Európában*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 30–48. o.
- Süli-Zakar I. (2008) *Kárpátok eurorégió. 15 év a határokon áttívelő kapcsolatok fejlesztéséért*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szaller Gy. (1796) *Magyarország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó ujonnan rajzolt mappával egygyütt*. Schauff János, Pozsony.
- Szarka L. (2004) *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Széchenyi I. (1848) *A magyar közlekedésügy rendezéséről*. [k.n.], Pozsony.
- Székely A. (2007) A határon átnyúló funkcionális városi területek kommunikációja Komárom példáján. – Szónokyné Ancsin G.–Pál V.–Karancsi Z. (szerk.) *A határok kutatója*. Magyarságtudományos Társaság, Szeged–Szabadka. 241–248. o.
- Szónokyné A.G. (1999) Jugoszláviai vállalkozások a Dél-Alföldön. – Baukó T.(szerk.) *Az Alföld a XXI. sz. küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 91–94. o.

- Szónokyné Ancsin G.–Pál V.–Karancsi Z. (szerk.) (2007) *A határok kutatója. Tanulmánykötet Pál Ágnes tiszteletére*. Magyarágkutató Tudományos Társaság, Szabadka. (www.patrimoniu-industrial.ro)
- Szónokyné Ancsin G. (2004) Jugoszláv vállalkozások a Dél-Alföldön. – Nagy I. – Kugler J. (szerk.) *Lehet-e három arca e tájnak? Tanulmányok a Délkeleti határrégió újrászerveződő kapcsolatairól*. MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba–Pécs. 125–141. o.
- Szűcs J. (1974) *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest.
- Tatzberger, G. (2008) *A Global Economic Integration Zone in Central Europe?* PhD Thesis. Delft University of Technology.
- Taylor, P.J. (1993) *Political geography – world-economy, nation-state and locality*. Longman, New York.
- Teleki P. (1923) *The evolution of Hungary and its place in European history*. The McMillan Company, New York.
- Tóth J. (1996) A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. – Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE. 22–27. o.
- Tóth J.–Csatári B. (1983) Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. – *Területi kutatások*. 6. 78–92. o.
- Tóth K. (szerk.) (1997) *Kelet-Európa új alkotmányai*. JATE Kiadó, Szeged.
- Vári A. (2002) A határon átnyúló munkavállalás jelentősége és problémái az esztergom–párkányi régió példáján. – Kovács N.–Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyvei 1 Akadémiai Kiadó, Budapest. 219–240. o.
- Veggeland, N. (1997) Europe at a New Stage – Borderless Regionalism. – *Regional Contact*. 12. 57–65. o.
- Vision Planet. *A közép-európai és az adriai térség integrált területfejlesztési stratégiája*. (2000) VÁTI, Budapest.
- Vuics T. (1998) A nyugat-felvidéki vármegyék 18-20. századi gazdaságának összehasonlító elemzése. – Frisnyák S. (szerk.) *A Felvidék történeti földrajza*. BGYTF, Nyíregyháza. 355–363. o.
- Wittmann E. (1918) *A nemzetiségek önrendelkezési jogának multja és jövője*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Zakota Z. (2002) A romániai magyarság intézményrendszereinek gazdasági feltételeiről. – *Magyar Kisebbség*. 2. 235–255. o.
- Zentai L. (szerk.) (2001) *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914*. Talma Kiadó, Pécs.

A kötet szerzői:

Hajdú Zoltán DSc. az MTA (földrajztudomány) doktora, tudományos tanácsadó, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Hardi Tamás PhD tudományos munkatárs, az OTKA kutatás téma-vezetője, MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr

Mezei István PhD tudományos munkatárs MTA RKK Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet

Nagy Imre CSc tudományos főmunkatárs, osztályvezető, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Kugler József PhD tudományos főmunkatárs, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

A kötet lektorai:

Lelkes Gábor PhD tudományos tanácsadó, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia

Pap Norbert PhD habil. tanszékvezető, egyetemi docens, PTE TTK Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Pécs

A borítón: „A vizsgált terület városainak népességszáma 1910-ben és 2001-ben”. A magyarázatot lásd a 164. oldalon.

MTA Regionális Kutatások Központja • 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.;
7601 Pécs, Pf.:199.; Tel.: +36 72 523-800; <http://www.rkk.hu> • A kiadá-
sért felel: Dr. Horváth Gyula főigazgató • Műszaki szerkesztő:
Kasztnerné Kőműves Mária • Olvasó szerkesztő: Baj Gabriella és Tóth
Henrietta • Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda és Kiadó Kft. Győr,
Felelős vezető: Radek József • Borító: Saxon-Szász János • Rendelés:
MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, 9022 Győr,
Liszt F. u. 10.; 9022 Győr, Pf. 420.; Tel.: +36 96 516-570; Fax: +36 96 516-579;
e-mail: info-nyuti@rkk.hu, <http://www.rkk.hu/nyuti>

ISBN 978-963-9899-08-7

9 789639 899087

Könyvünk a városállomány átalakulását vizsgálja a Kárpát-medencében a 20. században keletkezett államhatárok és állami terek szempontjából. Elméletben tisztázza a határnak, mint térbeli jelenségnek a szerepét a földrajzi tér alakításában, valamint a határ, a határváltozások hatását a városokra és a városhálózatra. Bemutatjuk a városállomány, a vonzáskörzetek átalakulását a Kárpát-medencében, az egyes szomszédos államokban és térségekben, különös tekintettel a határok mellé került városok eseteire. Elemezzük, hogyan hatott a határok meghúzása, az új államok közigazgatási és területfejlesztő politikája a városállomány fejlődésére, s milyen új lehetőségeket és nehézségeket teremt városaink és a bennük élők számára egyes határszakaszaink "kinyílása", ill. mások elválasztó szerepének erősödése.